

Sajó
András

JOGKÖVETÉS ÉS TÁRSADALMI MAGATARTÁS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Sajó András

JOGKÖVETÉS ÉS TÁRSADALMI MAGATARTÁS

A társadalmi életben az életviszonyok az esetek többségében megfelelnek a jogszabályokba foglalt elvárásoknak. Milyen körülmények és milyen társadalmi folyamatok befolyásolják az állampolgárok jogszerű magatartását? Valóban olyan nagy szerepe lenne ebben a jognak, mint ahogy azt a jogászok olykor képzelik? Erre a kérdésre jogtudományi, ideológiakritikai és szociológiai megközelítést alkalmazva keres választ a szerző, aki a társadalmi lét különböző szféráiban, a termelési folyamatban, a politikai-állami rendszerben és a mindennapi életben kíséri nyomon a társadalmi magatartás jogkövetéssé válását. Külön foglalkozik a jogkövetésnek a társadalmi tudattal való összefüggésével és — nagyszámú empirikus szociológiai és szociálpszichológiai kutatás eredményét összegezve — azokkal az egyéni tudati tényezőkkel, amelyek adott helyzetben a jogi szabályozás figyelembevételére indítanak.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

SAJÓ ANDRÁS
JOGKÖVETÉS ÉS TÁRSADALMI MAGATARTÁS

1882

1882. ÉVI ÉS TÁRSASÁGI M. MAGYARORSZÁG

SAJÓ ANDRÁS

JOGKÖVETÉS ÉS TÁRSADALMI MAGATARTÁS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1980

SÁJÓ ANDRÁS
LOGKÖVETÉS
ÉS TÁRSASÁGI
MAGATARTÁS

ISBN 05 2337 X

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. Sajó András

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Dr. Scherer Norbert

Műszaki szerkesztő: Kozma Anikó

A burkoló- és kötéstervező Somlai Vilma munkája

Terjedelem: 30.1 (A/5) iv. AK 1669 k 8083

A szedés a Zrínyi Nyomdában készült.

A nyomási és kötési munkálatokat

az Akadémiai Nyomda végezte.

Felelős vezető: Bernát György

AKADÉMIAI KIADÓ Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

1. Jogkövetés a társadalomban

1. A jogkövetés fogalmának meghatározása 9
 - 1.1. A jogkövetés vizsgálatának értelme 9
 - 1.2. A jogkövetés vizsgálatának elhanyagolása a jogász-szociológiai lát-
szatkultuszban 11
 - 1.3. A jogkövetés fogalmi szintjei 27
2. Az engedelmisség társadalmi természetéről 32
 - 2.1. Az engedelmisség formális felfogása 32
 - 2.2. Az engedelmisség létrejötte a termelő folyamatban 34
 - 2.3. Engedelmisség és engedetlenség dialektikája 39
3. A jog a társadalmi rendszer működésében 47
 - 3.1. A jog: az állam rendszerfenntartó működésének programja 47
 - 3.2. A jogszabály mint az állami szervek magatartásának előírása 55
 - 3.3. A jogi szabályozás hatása a társadalmi együttműködési struktúrákra 61
4. A társadalom gazdasági alrendszere és a jogkövetés 66
5. A mindennapi viselkedés és a jogkövetés 74
 - 5.1. Mindennapi viselkedés 74
 - 5.2. A jogi előírás hatása a társadalmi szerepekre 78
 - 5.3. A társadalmi magatartás közvetlen jogi meghatározása az állami
szervek tevékenysége keretében 84
6. A jogi norma és a társadalmi jogkövetés kapcsolata 91
 - 6.1. A jogi norma jogkövetkezmény eleme és ennek hatása a társadalmi
jogkövetésre 91
 - 6.2. A jogi norma rendelkezésének összefüggése a jogkövetéssel 103
 - a) A társadalmi feszültség változtatása 104
 - b) A diszpozíció és a szándékszabályozás korlátai 112

7. Jogideológia és jogkövetés	124
7.1. A jogi ideológia természetéről	125
7.2. Az engedelmisségi kötelesség mítoszai	129
7.3. A legitimáció változásai	137
a) A vallás	137
b) Az ideológia világivá válása	142
c) A jog „önlegitimálása”	150
7.4. A jogideológia hatásmódja	156
a) Tulajdon	159
b) Szabadság	167
8. Politikai kötelesség és jogkövetés	172
8.1. Az államhoz való viszony	172
8.2. A jogkövetés társadalmi korlátairól	178
8.3. A konkrét jogszabály követendőse	188
8.4. Az ellenállás részleges beépítése a jogrendbe	191
<i>II. Egyéni tudatos jogszabálykövetés</i>	
9. A közvetlen jogszabálykövetésre vezető helyzet elemeinek áttekintése	199
10. A jogrendszer sajátosságainak hatása a jogszabálykövetésre	207
11. Akarás a rendkívüli helyzetben: a közvetlen jogszabálykövetés központi eleme	222
12. Az életbeli helyzet egyéni jogi értékelésének tudati előfeltételei	228
12.1. A jogtudat	228
12.2. A jog mint egész és az egyéni tudat kapcsolata	231
12.3. A joggal és a jogszabállyal kapcsolatos vélemények	241
12.4. A jogi szabályozáshoz való tényleges viszony	250
12.5. A jogismeret	258
12.6. Személyes jogi tapasztalatok	271
12.7. Társadalmi jogi tapasztalat	279
12.8. A jogtudat szerkezeti elemeinek formálódása a gyermekkori szocializációban	284
13. A jogszabálykövetés esélyei	307
14. Befejezés helyett: a kommunista jogkövetés felé	320
Hivatkozott művek	329
Folyóirat-rövidítések	344

I. JOGKÖVETÉS
A TÁRSADALOMBAN

1. A JOGKÖVETÉS FOGALMÁNAK MEGHATÁROZÁSA

1.1. A JOGKÖVETÉS VIZSGÁLATÁNAK ÉRTELME

A jogkövetés kérdésének elemzése az (arany)-röghöz tapadt prókatori gyakorlati asság álláspontjáról nem tűnik különösebben fontosnak: ha az emberek követik a jog előírásait – ha érvényesül a szabály – jól van, nincs mit vizsgálni; ha nem, ott a bíróságnak a poroszló, hogy érvényesítse az előírásokat. Ha pedig már minden kötél szakad, legfőljebb változtatni kell a törvényeken. Ez az érvelés azonban, bármennyire jellemző is a mindennapi gondolkodásra, gyakorlatilag is tarthatatlan. Ha ugyanis nem vesszük figyelembe, hogy a szabályozás milyen tényleges összefüggésben hat a társadalom életére, eleve kétséges minden központi jogi beavatkozás sikere.

A jogkövetés elemzésének szükségét ez a fajta gyakorlati probléma is eléggé indokolná. Hogy az itt következő vizsgálódás mégsem a közvetlenül adottból indul ki, annak az a kudarcok érlelte tapasztalat az oka, hogy az elméleti elemzés és gyakorlat összefüggésének az előbbinél tágabb értelmezése mind az elmélet, mind a gyakorlat számára eredményesebb lehet.¹ A jogkövetés alább következő elemzésével a jogelmélet különös részének egy elhanyagolt, de a jog társadalmisága, társadalmi érvényesülése szempontjából fontos jelenségének megismerését szeretnénk szolgálni. Ennyiben tehát munkánk a *marxista jogelmélet, mint társadalmi jogelmélet programjába illeszkedik*.²

A jog meghatározására irányuló erőfeszítésektől általában, a szocialista jogelmélettől pedig különösen nem állott távol az a törekvés, mely a jog szűkebb és egyes pozitivistá-normativista felfogásokban egyoldalúvá váló meghatározását szubjektív elemmel is gazdagítja. Ez az irányzat éppen a jog *társadalmi* jellege felismerésének eredményeként hangsúlyozza, hogy „a jogba *mindig* is beletartozott a jogot illető általános felfogás, a jogról alkotott nézetek és értékelések sora”.³ Alighanem a szubjektivisták elméletek hibájába esnénk azonban, ha most már

¹ PESCHKA, 1972. 247. – Ez nem érinti annak a KULCSÁR, 1974. 332. által kimutatott összefüggésnek az érvényességét, hogy a jogi szabályozás fokozódása – és tegyük hozzá fokozódó tudatosulása, eredmény-orientáltsága – veti föl a jogkövetési problémát.

² SZABÓ, 1971. 256; SZABÓ, 1975.; SZABÓ, 1977. 271.

³ SZABÓ, 1971. 194.

csak ezt a tudati mozzanatot vennék figyelembe a jog követésének vizsgálatában. A normák és az ezeket reflektáló-tételező tudat kapcsolata ugyanis csak a társadalmi viszonyokban, a normák és a jogtudat által meghatározott vagy meghatározni szándékolt cselekvésben nyeri el társadalmi jelentőségét.

A jog – mint társadalmi jelenség – elválaszthatatlan társadalmi érvényesülésének folyamatától, tanulmányozása tehát egyszerre jogelméleti és szociológiai feladat.⁴ Vajon mi indokolhatja, hogy a szociológia divatosságának kockázatait is vállalva túllépjünk a jogi normák kissé talán száraz, de mindenesetre megnyugtatóan kitapintható világán? E tiszteletreméltó megállapodottság elégtelenségéről Hegel igen lényegbevágó megjegyzést tesz: „a dolog nem merül ki *céljában*, hanem *kivitelében*; az *eredmény* sem a *valóságos* egész, hanem az eredmény, elérésének folyamatával együtt”.⁵ A jognak így éppen „azáltal, hogy tudják és akarják”, lesz „érvényessége és objektív valósága”.⁶

A folyamat, amelyben az emberek tudják és akarják a jogot a jog létezésének lényegi része. Következésképpen a jogkövetés vizsgálata alapján – a fenti hegeli megfogalmazás szerint⁷ – a jog *létezésére* vonatkozó tételeket alkothatunk. Ezek a jog ontológikus (lét-) meghatározásában persze korlátolt érvényességűnek fognak bizonyulni, hiszen *a jog létének más szférái* – a jogalkotás és a jogalkalmazás – *a jogkövetésben csak közvetve jelennek meg.*

A jogkövetés vizsgálatát a jogelmélet rendszerében játszott fenti szerepén túl az is indokolja, hogy más jogtudományi ágak rendkívül aktuális problémáinak megoldásában kulcsfontossága lehet. A szocialista *gazdaságfejlődésben* jelentős feladat hárul a jogi szabályozórendszerre. Noha a hazai jogtudomány⁸ már régen kimutatta, hogy jogilag el kell ismerni, vagyis a szabályozásban figyelembe kell venni az egyéni és osztálytársadalmi szint mellett a csoportszintet is, a tényleges szabályozás és a szabályozást gyakran szolgáló követő pozitivistá jogtudomány – miközben az objektív érdekrendszer érvényesítésére, kifejezésére törekszik –, rendszeresen megfélemedezni látszik erről, éspedig egyebek közt azért, mert a ha-

⁴ SZABÓ, 1971.147.

⁵ HEGEL, 1961.10.

⁶ HEGEL, 1971. 226.

⁷ Igaz, Hegel e helyütt „a nép által pozitívalni akart és tudott” jogot, a „törvényt” tartja szem előtt, vagyis a jogalkotás és nem a jogkövetés esetére említi a szubjektív mozzanatot. A hegeli gondolatmenetben a jog osztályjellegének, alkotottsága tényleges osztálymeghatározójának meghamisításával a nép egésze alkotja a jogot azáltal, hogy maga a tudat számára teremti meg létét (a tudás tárgyává teszi). Ennyiben Hegel összemosza azt, ami éppen a társadalom osztálytagozódásának megfelelően elkülönül, ti. a jogalkotást és a jogkövetést, holott csak a jogkövetésben valósul meg „a jog objektív valósága”, mely „abban van egyrészt, hogy a tudat számára van, hogy általában a tudás tárgya, másrészt, hogy a valóság hatalmával rendelkezik és érvényes, s így tudjuk is, mint általános érvényűt.” HEGEL, 1971. 227.

⁸ EÖRSI, 1963.

gyományos „jogszabály → egyén” képletben gondolkodva figyelmen kívül hagyja a tényleges jogérvényesülési folyamatot, s ezen belül a jogkövetést.

A jogkövetés jogelméleti kategóriája alkalmazásának üdvös hatása lehet a *büntetőjogban* és kriminológiában is. A kriminológia berkeiben már felmerült az az igény, hogy az elfogadott, hétköznapi emberi cselekvés összefüggésében vizsgálják a deviáns magatartást.⁹ Mivel azonban a deviáns magatartás (többnyire) pszichológiailag normális magatartás, fennáll az a veszély, hogy a deviancia-kutatásban elkallódik a kriminalitás normatív eleme, vagyis az, hogy a szóban forgó „el térés” éppen a joghoz képest, annak nevében és általa minősül deviánsnak. Mivel „nem a magatartást kell magyarázni, hanem, hogy miért kell ellene fellépni”¹⁰, indokoltnak tűnik a kriminális deviancia elemzésénél a jogkövetésből mint „normális” folyamatból kiindulni: *a deviancia a jogkövetés hibája” lesz.* Így megte remthető a deviancia jogi és más társadalmi összefüggéseinek szintézise. Enélkül viszont az érdektelenségbe süllyedt titokként él a megszokott, és csak az ettől különvált rendkívülinek lesz feltárható, csak „épp most nem teljesen” meglelt magyarázata.

Végül hadd utaljunk – kiinduló tételünket máris megszegve – egy *gyakorlati tevékenységre*, melynek alakulását a jogkövetés helyes felfogása azonban közvetlenül is befolyásolhatná.

A szocialista országokban a párt- és állami vezetés jelentős erőfeszítéseket tesz az állampolgárok *jogi nevelése* érdekében. E törekvés abból a megfontolásból indul ki, hogy a jog a társadalmi építés eszköze. Amennyiben a dolgozókat megismertetik a jogszabályokkal és megértetik, elfogadtatják velük azokat, mint a társadalmi célkitűzések megvalósításának eszközeit, ez fokozza a jogi szabályozás hatékonyságát. Ez a törekvés azonban csak akkor lehet eredményes, ha megfelelő körben érvényesül, hiszen a tényleges hatókörén kívül alkalmazott jogpropaganda könnyen erőpazarlásnak bizonyulhat. A *„megfelelő kör”* meghúzásának pedig feltétele, hogy tisztázzuk, miként hat a viselkedésre, a társadalom működésére a jog.

1.2. A JOGKÖVETÉS VIZSGÁLATÁNAK ELHANYAGOLÁSA A JOGÁSZI-SZOCIOLÓGIAI LÁTSZATKULTUSZBAN

Valamely társadalmi jelenség elemzése során fölöttébb kínos érzés fogja el a kutatót, ha a kérdéssel már mások is foglalkoztak. Némely tiszteletreméltó jogtudományi értekezés például alig több, mint más szerzők nézeteinek áttekintése. Az

⁹ RECKLESS, 1961; VISKI 1973/b.

¹⁰ VISKI, 1973/b. 458.

elődök véleményének csoportosítása mint tudományos teljesítmény, a lábjegyzetes „tudományosság”, mint értékmérő és minőségi tanúsítvány talán még a római jog klasszikusaira visszanyúló sajátosság. Jusztiniánusz korszakos törvénykönyve alig több, mint a helyesnek tartott jogtudori nézetek csokorba kötése: persze a „helyes” nézet kiválasztása ebben az esetben maga az eredeti teljesítmény. A hagyomány és tekintély rokon vonzalmainak oly készséggel engedő jogtudományi művek alkotóinak energiáját tehát többnyire a megelőző jogirodalomba vezető zarándoklás köti le. Az elődök nem is ritkán tévedéssé fakult felfedezéseinek megismerése persze nagyon is kívánatos, már csak a hamis eredetiség kétes és a megismételt tévedés még csak nem is kétes dicsőségének elkerülésére. De a „kérdésre vonatkozó” irodalom erdején áthatolni, abban csapást vágni, bármilyen vitézi tett legyen is, gyakran szánalmas eredménnyel jár, mert hiába vált ketté az ősrendeteg, az út nem vezet sehová. A zsákutca végén ültetett fácska csak a vadon kuszaságát, a könyvtárak porfogóit gyarapítja, sosem lesz irányjelző az út elején. A jogkövetés kutatóját azonban ezek a kudarcok kevésbé rettentik, annál inkább a téma soha fel nem dolgozottsága. Egyre kísért a kétségbeesett gondolat: ha kutatási területünk ennyire távol esik minden hagyományos érdeklődéstől, vajon nem az érdektelen szűzi kiúttalanságába tévedtünk-e?

A számára közvetlen jelentőségű társadalmi összefüggések iránt is csak módjával érdeklődő jogtudományt alig foglalkoztatta a „jogilag szabályozott társadalmi viszonyok általános dinamikája”. A jogkövetés a konfliktusra orientált szemlélet számára túl „sima”, problémátlan.¹¹ A jogkövetés jelenségének szinte nyomasztó elhanyagoltsága azzal a jogtudományi – illetve szociológiai – szemlélettel magyarázható, mely ezek társadalmi feladataiból, megrendelőinek érdekeiből szükségszerűen adódott. Ugyanezen szemléletben gyökereznek azok a jogfelfogásból a jogkövetésre hallgatólag adódó torzulások, melyek eddig a megismerésre nem méltatott senki földje létéről egyedüli híradásul szolgáltak. Az ellenlábások birodalmának térképét kiigazítani – mely csak e képtelen birodalom elképzelésére vezető társadalmi hatások mibenlétének feltárásával együtt lehet igazán

¹¹ SZABÓ, 1971. 147. LUKÁCS (1976. II. 213.) szerint „az általános érvényesség irányába ható tendenciával egyidőben figyelemreméltó – és szintén ellentmondásos – közöny alakul ki azzal kapcsolatban, hogy miért követik az itt felállított imperatívuszt az egyes emberek, akiknek teleológiai tételezéseit mindenkor valami jogi rendelet hivatott befolyásolni (a legalitás problémája).” Lukács azonban hozzát teszi, hogy amint a tilalom nem érvényesül súrlódásmentesen és az elkülönült jogszolgáltatás már nem ismeri személyesen az elbíráltak életviszonyait „a tilalmak megszegésének indítékai jogilag egyre lényegbevágóbbakká válnak.” Erre példának a magánjogot hozza, de ez aligha bizonyítható. (Vö. SÓLYOM, 1977.) A különbség inkább a szabályozás tudatosságában van: a tervszerű beavatkozásra törekvő jogalkotónak számolnia kell a motívumokkal – nem mintha a pusztá legalitást többnyire nem érhetné el pusztán erejénél fogva, hanem mert a mellékhatásokkal, a diszfunkcióval is számolnia kell. A fenti „közöny” vagy inkább közönytálatlat okairól a magatartásszabályozás kapcsán még szólunk.

eredményes – nyilván elkerülhetetlen, ha a jelenkori jog és tudománya egy valóban megalapozott, tervszerű társadalomirányítás szolgálatában kíván fennmaradni. (S ez egyetlen lehetősége.)

Az alábbiakban tehát vizsgáljuk meg, miként vezet a jog leszűkített, prakticista felfogása a jogkövetés fogalmának eltorzítására.

A filozófiai-politikai tanok és a jogfilozófia megteremtette engedelmisségi-kötelességi ideológiák, továbbá az engedelmisség empirikus ténye egy jogilag szabályozott és így látszólag jognak engedelmeskedő világban a pozitívalódó, egyre technikaibbá váló *jogtudományt* mindinkább mentesítették az engedelmisség megalapozásának feladata alól: megelégedtek azzal, hogy kimutassák: az engedelmisség a tények világában rendszerint a zárójelben hagyott emberi természetben¹² adott.

¹² „Az engedelmisség az emberi természetben adott.” GIERKE, 1929. 360.

Szükségesnek látszik legalább jelzésszerűen utalni arra, hogyan tárgyalták a kérdést, ha egyáltalán felvetődött. Az irányzat, mely a jogérzetre alapozta a jogkövetést, illetve a jognak való engedelmisséget, SAVIGNY (1840. I. 110.) fellépése után bontakozott ki, bár kétségtelen, hogy már Shaftesbury pszichológiájában adott a jogérzet-tan tudományos alapja. Megjegyzendő azonban, hogy a jogérzet Savigny-nál még a jogalkotás szempontjából jelentős.

A XIX. század pszichológiai érdeklődésének hatására a jogszerű viselkedés alapját a kérdéssel foglalkozó szerzők egy része a jogkövető immanens, eredetileg ösztönösnek tekintett tulajdonságaiban kereste. (PIKLER, 1892. 47. Vö. SZABÓ, 1955. 240.) Ez a felfogás vezet Petrazycki elméletéhez, amivel a későbbiekben a jogtisztelet kapcsán behatóan foglalkozunk.

Az imperatív-normatív jogelméleti megközelítés, mely legalább részben kivonta magát a pszichologizálás múlt századi divatja alól, a jogkövetés alapjaként a *szankciót*, illetve az attól való *félelmet* jelölte meg. (AUSTIN, 1873.). A kényszernek a belső meggyőződéssel szembeni hangsúlyozása tagadhatatlanul összhangban állt az imperialista politikai-jogi gyakorlattal, bár túloz BRYCE (1901. II. 89.), amikor azt állítja, hogy Austin az erőszakra alapozza a jogot. Austin a kényszert a jogszerű viselkedés pszichés alapjai magyarázatára használja, de álláspontja szerint ösztönösülésmintájú joggal kapcsolatos *utilitáriánus* megfontolások vezetnek az államnak való engedelmisség szokásához.

Jóval később OLIVECRONA (1939. 169.) a kényszer működésére vezeti vissza a jogtiszteleti érzést, de ezt aztán megteszi a jogrend pszichológiai alapjának. ROSS az „érdektelen viselkedés” feltételezésével elismeri, hogy nem a büntetéstől való félelem, hanem a fennálló rend iránt érzett misztikus tisztelet vezet a jogkövetésre. A jognak megfelelő cselekvést részben a tág értelemben vett érdek követéséből, részben az autoritás-követésből származtatja. Az autoritás lényegében a hatalom módosult formája. A tekintély-irányította jogkövetés jellemzője, hogy az ilyen motívumú cselekvést érdek nélkülinek érezzük, vagyis a cselekvést nem kíséri az a tudat, hogy ezzel valamiféle szükségletünket elégitettük ki. (ROSS, 1958. 361–365). A jogkövetés e motivációi, bár rámutatnak a képzetek jelentőségére, nem adnak választ arra a kérdésre, hogy mi biztosítja ezen képzetek kialakulását és érvényesülését. Legfeljebb – mint Rossnál – utalásokra bukkanhatunk, amelyek legalább annyit jeleznek, hogy a kötelességérzet és tartalma társadalmi gyökerű.

E dualisztikus megközelítés ugyanakkor fölöttébb kényelmes: amennyiben van jogkövetés, az a sine ira et studio jogtisztelet következménye; ha nincs, akkor az – elmaradt – félelemé. Magyarázat nélkül marad az az eset, amikor az elvi jogtisztelet ellenére is bekövetkezik a jogsértés: érthetetlen a bűnözők és a nem bűnözők jogtiszteletének felmérésekben tapasztalt egyezése.

A jogtudományi „önkorlátozás” mögött a *pozitivistá tudománymeghatározás*, illetve az elméletlettörténetileg azonos gyökerű neokantiánus Sein-Sollen viszony áll. Mivel a Seinből nem vezet logikai út a Sollenbe,¹³ a norma kötelező jellegének, érvényességének társadalmi megalapozása, akárcsak a pszichológiai, nem „tudományos” probléma. Az engedelmesség így nem vizsgálendő, létezése természetes *következménye* a jogi szabályozásnak.

Ezzel a „természetességgel” a jogtudomány megint csak az engedelmességi ideológiát erősítette. Kelsen megelelgszik az *engedelmesség gyakorlati tényével*, miközben kimutatja az engedelmességi kötelesség immanens alapjának hiányát. A pozitívizmus fölmentést ad az engedelmesség megalapozásának feladata alól, részben, mert a kérdés „tudománytalan”, részben, mert, mint ezt már Austin kimutatta, a válasz fölösleges: „a jognak nincs szüksége alapra, a jog adottság, és a mi feladatunk ennek megállapítására korlátozódik; amikor abból jogászai konstrukció lesz, feltételezik létét”.¹⁴

Kelsen – a pozitívizmus legsterilebb virága – már mint értelmetlent utasítja el a válaszadást arra a kérdésre, miért kell engedelmeskedni. Miután bizonyította, hogy a jog erkölcsi és vallási követendőségének kötelessége olyan végső tételre hivatkozik, mely bizonyíthatatlan, ugyanerre a következtetésre jut a jogrend végső érvényességét adó jogi *alpnormával* kapcsolatban is: ez is olyan mint az előbbie, csak hipotézisként létezik bennünk; onnan származik, hogy az állam területén az emberi viselkedést hatékonyan szabályozó kényszerítő rendet az állam lakosait kötelező normatív rendként *szemléljük*.¹⁵

A burzsóá jogtudomány, vagy legalábbis intellektuálisan becsületes, de polgári platformon megmaradó és így szükségképp cinikussá váló képviselői már Hobbes óta tehát a pusztá tényekhez kényszerülnek: a *tények* pedig a többé-kevésbé nyílt erőszakkal megvalósított engedelmességről (jogrendről) árulkodnak. A tényeket ezért inkább *adottságnak* fogadják el, és inkább a jog belső működését elemzik. Ez azonban ugyancsak beépül az engedelmesség ideológiába: minthogy ami van – szükségszerű, a jog nem is lehet másképp. A tárgyi világ önmagában való elfogadása a tárgyi világ realitása képzetének (és ezzel realitásának) erősítésével jár.

A bürokratizálódott jogászai tevékenység normativista szemléletét a legtisztábban megjelenítő, a hivatalnoki alapfeltevéseket fogalmi határaikig és ezzel szinte

¹³ KELSEN, 1962. 235.

¹⁴ CATTANEO, 1962. 248. – „A 19. században néhány európai rendszer eléri a jog . . . pozitívításának állapotát. . . a jogtételzés az állami élet . . . rutinszerű folyamatává válik. Kétséggessé és gyakorlatilag lényegtelené válik, hogy vannak-e még és milyen mértékben a jogrendnek megváltoztathatatlan, és ezért magasabb rendű összetevői. Ezekben lehet hinni vagy nem hinni – lényeges jelentőségük csak a pozitív jog pozitív önbiztosítékainak van, amelyek a jogváltozások megnehezítésének vagy kivételes tilalmának formáját öltik és amelyeknek betartását *politikailag* kell biztosítani.” LUHMANN, 1970. 184.

¹⁵ KELSEN, 1960. 262.

az irónikusig fokozó nagy polgári jogtudósnak, Hans Kelsennek volt mersze leírni, hogy „az állam Midas király, aki számára minden, amihez csak nyúl, joggá lesz”.¹⁶ Amit a jogásként okoskodó államhivatalnok tesz, az bizonyos értelemben – tudniillik az ő számára – valóban „jogi”. De vajon, az állami szabályozás, e fölöttébb távoli midászi érintés nyomán a szabályban érintett tényleges emberi cselekvés is jogi lesz-e? A kelsen megközelítés fonákja, a weberi szociologizmus szerint „ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a jelentéseket, amelyekkel egy cselekvés szerzője és társadalma többi tagja számára bír, azt kockáztatjuk, hogy szem elől tévesztjük azt, ami sajátosan társadalmi az általunk megérteni próbált magatartásban”.¹⁷ E gondolatmenetet követve a jogkövetés konkrét elemi aktusát empirikusan „társadalmi cselekvésnek” kellene fölfogni, „társadalmin” azt a cselekvést értve, „amely a cselekvő (vagy a cselekvők) által vélt értelme szerint számot vet mások viselkedésével és ahhoz igazodik”.¹⁸

A weberi felfogás szerint akkor jogkövető valaki, ha a jogi normára van tekintettel, illetve a jogi előírások szerint cselekvő magánszemélyek és hatóságok várható magatartása az a „vélt értelem”, amellyel saját viselkedése alakítása során számot vet. Eszerint tehát, ha a szerződés megkötésekor vagy a testi sértés megvalósításakor a cselekvő fejében megfordul, hogy az adott kérdésben miként foglal állást – tudomása szerint – a jog, és erre tekintettel cselekszik a jogi előírások szerint, vagy éppen azokkal ellentétben, úgy jogi cselekvésről volna szó, s ezen belül az – esetleg csak vélt – jogképzet normatív előírásának megfelelő cselekvés: jogkövetés. Ez a jogkövetésnek tisztán *szubjektív értelmezése*, mivel a cselekvés minősítését egy – gyakorlatilag egyébként használhatatlan – esetlegességhez kapcsolja, ahhoz ti., hogy a döntéskor felmerült-e az alanyban a „jog” illetve a jogszabály képze. Igaz, van egyfajta társadalmi törvényszerűség amögött, hogy bizonyos jogszabályok, mint ilyenek jelentkeznek a tudatban, különösen, ha ezekkel kapcsolatban állami nyomás nehezedik az egyénre: pl. mert a szabályban jelentkező állami-társadalmi elvárás, vagy az azt kibocsátó hatalom az egyénnek új, szokatlan. Az esetek többségében azonban – és ez empirikusan is igazolható – a jognak megfelelés valójában a szokások követéséből származik. „A törvénynek arra . . . , hogy engedelmességre késztesse, semmi egyéb ereje nincs – írja némi túlzással Arisztotelész –, csak a szokás, ámde ez csak hosszú idő elteltével jelentkezik.”¹⁹ Így viszont a „jogkövetés”-nek nevezett jelenség és a jog közt látszólag csupán valamiféle párhuzamosság mutatkozik, és a jog szabályozó szerepe az

¹⁶ KELSEN, 1925. 91.

¹⁷ UNGER, 1976. 15.

¹⁸ WEBER, 1967/a. 41. Napjaink jogszociológiájában erős az az irányzat, mely csak a jogi norma közvetlen hatására van tekintettel, és azt a szabályozást tekinti hatékonynak, melyben a magatartásnak a norma az oka, a cselekvést a jogképzet vezérli. FRIEDMAN, 1972. 206.

¹⁹ ARISZTOTELÉSZ, 1969. 134.

esetek többségében hiányzik: *a jogszabály a rendszerinti viselkedés leírására és legfeljebb a konfliktusok utólagos feloldására csökevényesül*. Hogy a jogkövetés ilyen egyoldalú (ámbr inkább hallgatólagos) felfogására épülő jogszemlélet nem pusztán az egyoldalúságot kimutatni szándékoló, azt végtelenségig fokozó játékkunk csupán, annak igazolására hivatkozhatunk a skandináv realizmusra, s különösen Alf Rossra. A jog társadalmi hatásának normatív elemeit kilúgozva az amerikai realizmushoz, nevezetesen Holmes-hoz jutunk, aki „jogon azokat a próféciákat” értette, „amelyek arra vonatkoznak, mit fog a bíróság csinálni”²⁰, amely felfogás esetén már értelemszerűen értelmetlen a társadalom tagjainak viselkedésében észlelhető jogi előírásokkal való egyezés mint jogi probléma vizsgálata.

És vajon eligazít-e ez a szociológikus felfogás legalább azokban az esetekben, amikor a jogászi vagy közemberi cselekvést irányító döntés motívuma valóban a jog? Vajon miként kell megjelennie a „jognak” a szubjektum tudatában: talán a hivatalos közlönyben közölt releváns szövegekkel azonos módon? Nyilván nem; Weber sokat sejtető „képzet” kifejezése sem erre utal. Ami ilyenkor rendszerint a tudatban megjelenik, az a norma homályos és leegyszerűsített képze, vagy még inkább *mások* – mindenekelőtt az erőszakmonopóliummal rendelkező állami szervek, tisztviselők – *cselekvésének képze*. Ámde mind a norma által elvárt és ennyiben előrelátható cselekvés, mind az állami magatartás pontos körülményei homályban maradnak. A börtön képzetéhez nem járul sem annak várható idejére vonatkozó közelebbi becslés, sem az ott uralkodó rezsimnek (a börtönőrök viselkedésének) pontos ismerete. Könnyebben belátható ez az imperatív normákkal kapcsolatban, de más megközelítésben, némi erőfeszítéssel, a diszpozitív norma esetén is. Amikor a szerződést írásba foglalják, rendszerint felvetődik a norma és a norma mögött a „mások” cselekvésének képze, akár ha arra gondolnak, hogy a teljesítés elmaradása esetén a megfelelő hatóság állami kényszert fog alkalmazni, akár pusztán csak azért, mert viszonyuk állami elismerését várják (pl. a tulajdonjog elismerését). Ez utóbbi esetben egy, egyébként közömbös, szimbolikus állami cselekvés, a bejegyzés lebeg szemük előtt. Ez az érdektelen formáság egy rendkívüli helyzetben, mint amilyen a birtoklás megzavarása, még hasznos lehet.

Látjuk tehát, hogy ez a cselekvő felől közelítő szociológia nem hozza meg a várt beteljesülést, nem teszi lehetővé, hogy kimutassuk a jog hatását a cselekvésben, nem visz közelebb a jogkövetésnek nevezett jelenség lényegének feltáráshoz. A kínáló megoldás: a jogkövetést a „követő” helyett a „követett” (vagy „követendő”) oldaláról vizsgálni. Ezzel a lehetőséggel él a jogászi szemlélet, mely a jog felől közelíti a jelenséget, de többnyire anélkül, hogy ténylegesen el is jutna ahhoz.

Amennyiben igaz az, hogy a jogászi tevékenység alapvetően a mindennapi vi-

²⁰ HOLMES, 1920. 173.

szonyok manipulálását célozza, úgy a jogászság ideológiáját szolgáltató és éppen a jogászai gyakorlat általánosításával nyert jogtudomány valóságmegismerési lehetőségei eleve korlátozottak. A jogászai világnézetről ismeretes, hogy az lényegében a világot joginak tekintő polgári álláspont végső hajtása (s egyben e társadalomszemlélet egyik legfőbb gyökere). A polgári forradalom után kialakult pozitívista jogászai és polgári szemlélet egységét így írja le Hegel: „Megismerkedünk a törvényekkel éppúgy, ahogyan feltétlenül itt vannak: *így ismeri őket többé vagy kevésbé a polgár, s a pozitív jogász szintén megáll a megadottnál.*”²¹ Bizonyos fókig még a marxista jogtudomány, illetve jogelmélet egyes képviselőire is érvényes e korlátozottság. Nem véletlen, hogy Pasukanisz még Sztucska igazán szociológikus indíttatású jogfelfogását is a jogászok gyakorlati szükségletei kielégítési eszközének minősítette. A jogászság és a jogtudományi megközelítés egy bűnben fogant szemléleti közösségét a korai szovjet államelmélet egy másik jeles képviselője, Adoratszkij pedig így jellemezte: „A jogi ideológia két minősége: nem teljessége a tartalmát képező tárgyhoz – az emberek társadalmi viszonyaihoz – képest és e viszonyok valóságával való inadekvátsága elzárnak attól, hogy kitartsunk a mellett a gondolat mellett, hogy a jogász eszméi semmi közösségben sincsenek a tudós teoretikuséval.”²²

²¹ HEGEL, 1971. 13. (kiemelés S. A.) = A vallási világnézetet felváltó jogi szemlélet (Engels) a jog mindenhatóságának képzetével párosult (illetve éppen arra épült – Helvetius). A törvényesség válsága – és már korábban a polgári érdekkövetés – aláásta ugyan a jogi világszemlélet uralmát, sőt mint azt legutóbbiban a szabadjogi törekvések mutatják, a jogtudományra is hatott a jogászai világszemlélet mint társadalomszemlélet összeomlása, de a tipikus mégis GÉNY reakciója marad, aki csak arról az illúzióról kívánt lemondani, hogy „az *írott* törvény minden valóságos jogot tartalmazhat” (1922. 37.), vagyis a jogtudomány alapillúziói érintetlenek maradnak.

²² ADORATSKIJ, 1923. 13.

Bizonyos fókig minden, a jogászai tevékenység általánosításával nyert jogtudományi elmélet egyáltalán e jogászai szemlélet ideológikus meghatározásával magának a jogászai tevékenységnek az eszköztárárt gazdagítja. Így tehát normativista és szociológikus (poundi) jogtudomány egyaránt „jogtan” abban az értelemben, hogy a jogtan a jog, mint szabályrendszer belső törvényszerűségeit tárja föl (SZABÓ, 1967. 47.), feltéve, hogy a „szabályrendszert” nem azonosítjuk annak kontinentális formájával. E belső törvényszerűségek felfedésével vagy létrehozatalával ugyanis a jogtanként funkcionáló jogtudomány megalkotja a jog metanormáját a jogászság számára. Metanormán a normák – jelen esetben jogi normák – más formájú normaalapját értjük, vagyis olyan normákat, melyek a normákat kijelentésekként kezelik és ezek használatára adnak utasítást. E különbségtételt lényegében már a Port-Royal *Grammatikája* is ismerte. CHOMSKY, 239. így jellemzi ezt: „A Grammatika a *mélystruktúrákról* mint olyasvalamiről beszél, amelyek valamiképp jelen vannak a szellemben, abban a pillanatban, amikor a *felsőszintű struktúrákat* produkálják.” Ismeretes, hogy a jogszabályokban önmagukban nincs elégséges rendelkezés a normák értelmezésére, illetve mivel a normák maguk is kifejezésekben állnak, ezek értelmezése túlmegy a jogi normán. Végeredményben magának a jogrendszernek az érvényességét sem lehet magában a jogban megtalálni, mint ez a kelsen-i vállalkozásból is kitűnik. Ugyanakkor a jogászai tevékenységhez nélkülözhetetlen, hogy viszonylag egységesen kezeljék a joganyagot, holott ez a joganyag önmagában nem biztosítja ezt. Itt lép be a jogtudomány és a jogtudományi képzés, mely e tudó-

Ha összevetjük a cselekvő és a vélt cselekvésmeghatározó (a jog) oldaláról kiinduló kétféle megközelítést, a kétféle egyoldalúság a jogkövetés kérdésében sajátos – valószínűleg épp a szintézis képtelenségére visszavezethető – egyezéseket mutat. E későbbiekben vizsgálandó egyezés persze nem is olyan meglepő, ha meggondoljuk, hogy pl. a jogtudomány és szociológia ugyanazon társadalmi igény – a polgári társadalom stabilizálása²³ – érdekében jött létre modern formájában, társadalomideológiaként is, és a társadalmpolitikai – jogi beavatkozás elméleti megalapozójaként is, továbbá, ha figyelembe vesszük, hogy a szociológusok és a jogászok jelentős része – minthogy feladatuk szerint egyfajta „felszíni társadalom-manipulálók” – szívük mélyén pozitivisták, vagyis az eszközökkel megragadható, befolyásolható tények (ill. „jogi tények”) megszállottjai. E pozitívizmus mibenlétét és következményeit legtisztábban korunk legkövetkezetesebb pozitívizmusa, a fenomenologizmus mutatja meg, amelynek jellemzője, hogy „semmiféle rostán. sem kívánja megrostálni a számomra adottat”.²⁴ Igaz, a jogász látzólag a jogi relevancia szempontjából válogatja az élettényeket, de ezzel csak önmaga „számára adottát” (jogivá) tesz és nem „rostált”. A fenomenologikus megközelítés abból a husserli elvből indul ki (többnyire ugyan egészen ösztönösen), hogy csak azt tudhatjuk, ami számunkra evidenciaként adott.²⁵ A fenomenológus

mányt kötelező módon közvetíti – bár nem ez a jogtudomány hatásmódjának kizárólagos útja. A jogtudomány megadja az értelmezéshez szükséges metanormát. A jog érvényességét biztosító metanorma kérdése természetesen nem szűken jogász, hanem társadalmi kérdés, az érvényesség metanormáit a jogtudomány mellett más ideológiák (erkölcs, politikai nézetek) is szállítják.

A jogtudomány, úgy tűnik, mindenkor teljesít ilyen metanorma-teremtő funkciót, vagyis mindenkor bizonyos értelemben „jogtanként” viselkedik, ha maga a jogtan kifejezés erősen kapcsolódik is az európai normatívizmushoz. Amit azonban a centralizált, bürokratikus államhatalom hierarchikussága mellett Európában logikai kérdésnek látott a jogász – és ezért logikai problémává tette a jogászság ideológiáját –, addig az amerikai monopolkapitalizmus viszonyai között a jogász közvetlenül hivatkozhatott érdekekre és értékekre. Az amerikai jogász számára a metanorma ideológiájában a Legfelsőbb Bíróság megjelölte értékshivatozások ugyanazt az (értelmezési) funkciót töltik be, mint a közép-európai normatan. „A normativitás problémájának egyik oldala a jog társadalmi vonatkozásainak teljes figyelmen kívül hagyása a maga abszurd voltában, lényegében ugyanazokat a társadalmi folyamatokat fejezi ki, mint a fordított álláspont.” KULCSÁR, 1966. 464. KULCSÁR, 1960. elemzéséből egyértelműen beazonosodik, hogy a jogászok kezében a szociológia nem válik a társadalmi összefüggések feltárójává, bár egy adott jogrendszer realisabb ismeretére, működtetésére vezethet.

²³ Vö. KULCSÁR, 1966. kül. 58.

²⁴ VAJDA, 1969. 339.

²⁵ Vö. HUSSERL, 1972. 196–197. 363. A husserli fenomenologizmus természetesen általában nem jelenik meg közvetlenül a jogban és szociológiában, bár a kivételek száma egyre nő, olyannyira, hogy a magukat fenomenológusnak vallókból áll az amerikai szociológusok nagy része. Megjegyzendő, hogy a jelenkori szociológiában ADORNO, 1976. 172–173. szerint a szubjektivistá pozitívizmus az uralkodó irányzat, mivel rendszerint a társadalom öntertelmezéséből indulnak ki. A fenomenológia ezen irányzat kiteljesedése. Így a szociológiában Schutz és követői a napjainkban igen tekintélyes interakcionista iskolában kifejezetten Husserlt tekintik ősüknek, a jogelméletben pedig a háború utáni egyik

ezzel gyakorlatilag egy szubjektivizált, mondhatnók atomizált világot választ kutatási tárgynak. A fenomenologikus módszer, mint a mindennapi jelenségek „tudománya” kiválóan alkalmas a polgárság praktikus életigényei, illetve a tőkés termelésben kialakuló kontemplativitás szolgálatára²⁶, amely szemlélődő magatartás *bizonyos fokig* az elidegenedés felszámolási folyamatában is tovább élhet. Mivel a modern (racionális) jog éppen a kontemplatív cselekvés „regulátora”, a jogász ideológia a jogot, annak mindennapi funkcionálásának megfelelően a szabályos, az elvárásokhoz igazodó, kalkulatórikus cselekvés útmutatójának látja. A gyakorlat szükségleteitől elvakított jogász mint egy ellen-Oidipusz bukdácsol a jogi elvárásolt kastély útvesztőiben, mellyel képzelete a valóságot helyettesíti; ellen-Oidipusz, mert éppen nem az igazság keresésében, hanem annak eltagadhatósáért veszítette el látását. A jogász ilyen önvakító alapfeltételezése a jogkövetés vonatkozásában, hogy a jogszabály közvetlenül hat a viselkedésre; olyan tétel ez,

legfigyelemreméltóbb burzsoá irányzat éppen a fenomenologikus (Reinach, Amselek, Troller. – A fenomenologizmus marxista bírálatára L. kül. PESCHKA, 1967.) Luhmann ugyancsak Husserlből indul ki. L. HABERMAS–LUHMANN, 1974. 9.

A fenomenologizmus mint filozófiai irányzat lényegében a kontemplatív társadalommegismerési gyakorlatot emeli általános filozófiai tudomány rangjára. E gyakorlat álláspontját nagyon világosan feltárik az elmegyógyászok. A cél, mondja a kiváló interakció kutató GOFFMAN, „megismerni az elmegyógyintézet lakójának társadalmi világát, amint ezt a világot szubjektíve tapasztalja.” (GOFFMAN, 1961. IX.) Ez a tüneti kezelés lehetséges (hatékony) álláspontja, mely tökéletesen megfelel Husserl álláspontjának: „... a görögök történelmi környezete nem a mai értelemben vett objektív világ, hanem az ő „világképük”, az, ami számukra szubjektíve érvényes volt...” HUSSERL, 1972. 327. A fenomenologizmus mint módszer, melyet LUKÁCS ontológiai szolipszizmusnak tart, alkalmas gyűjtőnév minden manipulatív orientáció számára. Mivel csak a felszíni jelenségekkel foglalkozik, így aztán „értelem helyett csak hibátlan funkcionálást képes” – és akar – adni. (ADORNO, 1970. 460.) A manipulatív társadalmi gyakorlat kiteljesedése a fenomenológia, mely a harmadik utas polgári igényeket fejezi ki. „Az új filozófiának olyan fogalmazások kellene, melyek igazolják a test elsődleges valóságát, anélkül azonban, hogy a materializmusnak engedményeket tennének.” LUKÁCS, 1971. II. 101.) A fenomenologikus filozófia marxista értelmezésére l. továbbá VAJDA, 1969. és a gazdag szovjet irodalomból GUBIN, 1969.

A társadalmiság felületén megrekedő fenomenologikus szemlélet képtelen a jogilag előírt és az életbeli magatartások közti párhuzamosságot és eltéréseket megvilágítani. Kimutatható ez mind a mindent jogviszonynak látó jogász szemléletről, amelyben van ugyan jog (bőven), de hiányzik az életbeli viszony, mind pedig a szociológiáiról, amelyben a viszony társadalmi realitása *ténymivoltában* adott ugyan, de a megismerés szempontjából hiányzik a „jog”. E dilemma – úgy tűnik – más szaktudományok és szakszociológiák kapcsolatában is felvetődik: elég, ha Adornónak a zenével kapcsolatos alábbi megállapításában a zene helyébe a jog szót olvassuk: „Minél biztosabban megalapozottak a zenére vonatkozó szociológiai megállapítások, annál távolabb kerülnek magától a zenétől, annál külsőségesebbek lesznek. És megfordítva...” ADORNO, 1970. 438.

A jog szociologizáló és normatív megközelítése belső hasonlóságai és egymást feltételező jellegük ellenére – vagy éppen emiatt – „egységükben is fiaskóhoz vezetnek”. PESCHKA, 1975. 45.

²⁶ MARX, 1949. I. 343–351.

mely csak a pszichológiailag tarthatatlan általános jogtisztelet hipotézis alapján állhatna meg.²⁷

A jogászai és szociologikus fenomenologizmus összekapcsolódása jól megfigyelhető az utóbbi években előretörő *interakcionista* jogelméleti megközelítésben, amely nemcsak mint napjaink reprezentatív polgári irányzata érdemel szót, hanem mint ami – talán szociológiai érintkezési pontjai miatt – a jogkövetéssel érdemben foglalkozó kevesek közé tartozik. Az irányzat jellegzetes képviselői Fuller és Luhmann, de alapjában kimutatható a fenomenologikus szemlélet olyan szíve szerint analitikus normativistánál is, mint Hart. Az interakcionista felfogás szerint a jog a társas kapcsolatok regulátora. Luhmann és Fuller az interakcionista szociológia társadalomfelfogására épít. Az emberek egymásra tekintettel cselekednek. Mivel azonban elvárásaik, illetve a helyzetek jelentése nem világos, „ahhoz, hogy hatékony szociális magatartásban kapcsolódhassanak össze, szükségük van az egymásba akaszzkodó előrevetítések támogatására”.²⁸ A jog egységessé teszi a jelek jelentését és megsúgja, hogy az ember mit várhat a másiktól egy adott helyzetben. E ponton az elmélet visszakanyarodik a klasszikus szerződéselméletre, mert az elvárás-leírásokat csak annyiban tartja normatívnak, amennyiben a jogalanyok a kölcsönös bizalom folytán azokat teljesítendőnek tartják: én teljesítem a másik velem szembeni elvárásait, mert csak így remélhetem, hogy ő is hasonlóképpen jár el, vagyis teljesíteni fogja velem szembeni elvárásaimat. A jog haszna abban áll, hogy kiküszöböli a félreértéseket. A szankció is ilyen értelmet kap: alkalom arra, hogy a hatóság kifejtse, hogy az adott esetben megsértették az elvárást – és ezzel megismételje vagy kijelentse, mit is tekintenek elvárásnak.²⁹ A jog tehát a bonyolult társadalmi valóságot a mindennapi interakció szintjének megfelelően egyszerűsíti és egyértelműsíti. A jogkövetésre ebből az következne, hogy a mindennapi cselekvés közvetlenül a jog által meghatározott, mivel ez

²⁷ STJERNQUIST, 1963. 153.

²⁸ FULLER, 1971. 173. – Az elképzelés gyökerei Arisztotelészig nyúlnak vissza, a közvetlen alapítók között pedig Theodor GEIGER nevét kell megemlíteni, azt a Geigert, akit „az objektivizmus megszállottjaként fungáló tudomány”, mely azonban a szubjektumra koncentrált, mintaképpül választott. (ADORNO, 1970. 441.) Geigernél az ember interindividuális társas természete fenomenologikus adottság. A társasság követelménye, hogy az emberek egymással számolhassanak, egymás elvárásait értelmezhessek. A sok csoportból összetevődő bonyolult társadalomban a bizalmatlanság uralkodna, ezért az állami jog (a hatalmi reakció monopolizálásával) biztosítja az elvárás-bizalmat. De a szokásszerű cselekvés megelőzi a rögzítő normát, a norma csak deklaratív jellegű, valóságát csak hatásának esélye adja. (L. GEIGER, 1947. 12, 15, 23, 32, 91, 93, 123.)

²⁹ LUHMANN, 1970. 180.; FULLER, 1971. 212.

A Fullerrel rendszerint polemizáló Hart is egészen hasonló következtetésre jut: „A szankcióra tehát nem mint az engedelmesség rendes motívumára van szükség, hanem mint annak *biztosítékára*, hogy azokat, akik önként engedelmeskednek, nem áldozzák föl azok, akik nem így cselekednének. Enélkül engedelmeskedni a falba ütközés kockázatával járna. E fennálló veszély folytán az értelem önkéntes együttműködést kíván egy kényszer-rendszerben.” HART, 1969. 193.

szabja meg az elvárásokat. Ezt az irreális következményt az interakcionista – Theodor Geiger, a funkcionalista antropológia ill. általában a szokásjogi jogfel-fogás nyomán – úgy próbálják kivédeni, hogy a jogot *a már meglévő*, szokásként adott interakciók „egyértelműsítőjének” minősítik. Hogy ez a tétel a maga egy-oldalúságában milyen messze esik az osztálytársadalmi valóságtól – és ennek folytán mennyire manipulatív – ennek megítélését az olvasóra bizzuk. Itt csak arra utalnánk, hogy *a normativizmus a jogkövetés szempontjából lényegében hasonló „jog-magatartás” közvetlenségig jut* és a szokás-központú megközelítéstől csak abban tér el, hogy a normát a cselekvéshez képest elsődlegesnek és bizonyos fokig a cselekvés okának tekinti. A szokásjogias okfejtés szerint viszont épp fordított: a helyzet, azaz a szokás, a gyakorlat lesz a jog forrása. Mindkét álláspont joggal hi-vatkozhat életbeli példákra, de a példákra aprózott élet sosem nyújtja a valóság teljességét – a töredéktények esetén bizonyosan igaz a rilkei panasz: „Rettenetes, hogy a tényektől sosem tudhatjuk meg a valóságot” –, s ezek az igazságforgácsok csak kiemelik azt, hogy mindkét iskola a jog társadalmi mivoltát – és így a jogkö-vetést különösen – egyoldalú korlátozottsággal fogja föl.

A jogász-fenomenologikus szemlélet egy időben találkozott a szocialista jog-élet bizonyos praktikus igényeivel is, főleg amikor a dolgozóktól éppen kontemp-lativitást követeltek meg. Ez emelkedett az egyedülvalóan helyes, nagybetűs El-mélet Walhallájába Visinszkij „szocialista normativizmusában”³⁰, amit persze nem írhatunk Visinszkij analitikus hajlamainak vagy valamilyen foglalkozási ár-talomnak a rovására: az elmélet ezúttal is a társadalmi gyakorlattal, a szocialista építés sajátos módszerével függött össze. A normativizmus a szocialista forrada-lom utáni első marxista jogelméletekben már detronizáltak tünt, míg nem a fő-vádlói apoteózis vissza nem helyezte trónjára, akaratlanul is olyan látszatot kelt-ve ezzel, mintha az ellenfelek műveiből szüntelenül ott ólálkodónak ítélt burzsoá jogász világszemlélet csírái éppen itt élnének tovább. A restaurált normativizmus semmit sem felejtett és csak annyit tanult, hogy mindenhez hozzá kell fűzni az „uralkodó osztály akarata” címkét.³¹ A korszerű társadalmi tervezés és az állam-

³⁰ VISINSZKI, 1950. kül. 39. A „szocialista normativizmus” kifejezés SZABÓ Imrétől származik. 1975. 220.

³¹ Ez a tendencia már Visinszkijnél jól megfigyelhető. Vö.: SZABÓ, 1975. 221. – Kudrjavcev hason-lóképpen hangsúlyozza, hogy a szovjet jogtudomány kezdettől fogva „szociologikus volt, de a társa-dalmi összefüggéseket csak a társadalomelmélet legáltalánosabb szintjén mondták ki,” és a jogászok csak szavakban utaltak a jogintézmények társadalmi meghatározottságára. Kudrjavcev szerint a je-lenség oka a szociológiai módszerek fejletlenségéből adódik, holott inkább arról van szó, hogy éppen a hivatalnok-jogász Visinszkij tevékenységében, a mögötte álló társadalmi erők által szentesített át-meneti győzelme folytán, a jogász szemlélet egyeduralkodóvá válhatott és más, azonos gyökerű társa-dalmi jelenségekkel együtt megfojtotta a szociologikus megközelítést. (Vö. KUDRJAVCEV, 1968. 64.)

A burzsoá irodalomban Kelsen, aki egyébként Visinszkij alapelv-meghatározási törekvéseiben ter-mészetjogi tanítást vélt felfedezni – holott csak a minden jogtudományra jellemző metanorma-terem-

polgári részvétel – mint a burzsoá és jogászi kontemplativitás ellentéte – alapjában kérdőjelezte meg e koncepciót; bár csak a szocialista jogelmélet néhány képviselője lépett túl a Visinszkij-féle koncepción és a benne testet öltő jogási fenomenologizmuson. „... (A) jog a szocialista jogtudomány ma általánosan elfogadottnak tekinthető felfogása szerint” – még mindig – „nem más, mint a *jogi normák* (meghatározott módon keletkezett és kikényszeríthető normák) *rendszere*.”³²

A normatív felfogás elsősorban a normákkal dolgozó szentvtelen hivatalnok-jogász fogyasztására alkalmas, mivel a jogászi tevékenységnek – már Marx kimutatta – előfeltétele, hogy redukálja a világot és joginak képzelje. „Sem a törvény, sem a jogász nem törődhet azzal, hogy mi történik a jogi kulisszák mögött, ahol a valóságos élet folyik. . . .”³³ A polgári forradalmak után érthetően különösen erős volt a „jogászi világszemlélet” e kísértése, melynek képviselői „a gazdasági és társadalmi viszonyokat, amelyeket régebben az egyház és a dogma által létrehozott viszonyoknak képzeltek el, most a jogban gyökerező és az állam által létrehozott viszonyának képzeltek el”.³⁴ De a jogász mindig hajlik arra, hogy a világot zárt jogi rendszernek álmodja, hiszen ez tevékenységének mintegy szellemi előfeltétele, amint a terméket továbbmunkáló munkás sem törődhet a számára csak anyagot jelentő termékben rejlő társadalmisággal. Georg Jellinekkel szólva: „A jogi megismerés szempontjából kizárólag arról van szó, hogy megválaszoljuk az alábbi kérdést: hogyan kell jogilag felfogni az államot.”³⁵ A normativizmus szerint a jog magatartási szabályokat ad, s a jogász ebből azt hallja ki, hogy köteles az emberi magatartásokba beavatkozni. A jog előírja a törvényhozó szerint helyeset, s a jogász számára feltárul a világ egyetlen helyénvaló, vagy még inkább: egyetlen lehetséges rendje. A jog, s a jog szolgáljaként a jogász szabályozza a világot – íme a

tésről volt szó, jelen esetben politikai értékek és a logikai pozitivizmus vegyítésével – ezen alaptétele ellenére rámutatott arra, hogy Visinszkij jogfogalma normativista. KELSEN, 1955. 129. – Az eredeti források beható tanulmányozásával a Visinszkij-féle normativizmus és a korábbi marxista elméletek viszonyára I. REICH, 1972.

³² SZABÓ, 1971. 24. „A felfogás, amely végső pontként megáll a magatartási szabálynál. . . a kapcsolatot a társadalom és a magatartási szabály között olyan közvetlennek fogja fel, hogy abban nincsen nyoma, vagy kevés a nyoma annak a folyamatnak, amelynek során az alapvető társadalmi viszony a döntő, az merevedik azután jogi normákba. . . .” SZABÓ, 1977. 25. A felfogás elterjedtségére és bírálatára I. SZABÓ, 1975. 220; a normativizmus elégtelenségére a modern tervezés viszonyai közepette kül. KULCSÁR, 1976./b. A jogászi szemlélet fenomenologizmusáról és kontemplativitásáról elmondottak természetesen csak a szocialista jog és jogászság új társadalmi vonásaiból, feladataiból adódó megszorításokkal érvényesek. Kétségtelen tény azonban a régi polgári jogi megoldások és tudati szemléleti sajátosságok továbbhatása (I. KULCSÁR, 1977.), valamint a jogászi munka paragrafus-automata jellegének érvényesülése.

³³ MEVM, II. 20. – Marx azt írta, hogy „a jogászok a munka megosztása által a fogalmak kultuszára vannak utalva.” MEM. 3. 351.

³⁴ MEM, 21. 450.

³⁵ JELLINEK, 1905. 13.

paragrafus-automata vallása. „(A) specialista-réteg elemi életérdeke, hogy tevékenységét az összkomplexusban lehető legfontosabbnak tüntesse fel” – írja Lukács György éppen a jogászsággal kapcsolatban.³⁶

A *jog* oldaláról nézve nyilván mindazok a magatartások „jogkövetők”, amelyek jogilag kívánt állapotot hoznak létre (jogilag kívánt célt valósítanak meg). E szemlélet azonban több buktatóval jár mind a megfigyelési egység, mind a megfigyelési idő problematikussága miatt.³⁷ Vajon az-e a jogkövető, aki egy konkrét norma parancsoló előírását tartja be, vagy az, aki a jogrendszer valamennyi parancsát egyszerre? Jogkövető lehetek az emberölést tiltó norma szempontjából, miközben a tilos jelzés ellenére áthaladok az utcán; és még ha egyetlen normát sem sértenék is, *jogi jellegű lesz-e ettől cselekvésem?* Munkavégzésemmel munkajogi kötelességemet teljesítem, de mi köze ennek a joghoz? Ha pedig mégis volna azon az alapon, hogy ha tudatlanul is, de valóban teljesítettem jogi kötelességemet, az élet szinte minden mozzanata jogivá válna. Mintha csak annak a talán nem is anekdotabeli jogászprofesszornak a világában járnánk, aki hallgatóitól megkövetelte, hogy azok az ablakon kinézve jogalanyokat és jogtárgyakat lássanak. E szélsőséges nézet a jogban jelentkező potencialitásból, a jogi értékelés *lehetőségéből* mindig azonos – jogi – végzetszerűséget vél kiolvasni, pontosabban ezt olvassa bele. De mit ér az az orvos, aki minden daganatot ráknak, minden lázat váltóláznak hisz? Mennyiben visz közelebb a társadalom megismeréséhez az a szemlélet, mely mindenben jogviszonyt lát, mely minden megállapodást szerződési jogvita alapjának tekint és amelyben végül az élet azonossá válik a joggal? Nincs-e éppen minőségi különbség aközött, ha egy adásvétel rendben lebonyolódik, vagy ha épp ellenkezőleg, nem teljesítés folytán bírósági ügyé fajul? Ha minden jogviszony lesz attól, hogy a jog in abstracto szabályozta, vagyis ha gyakorlatilag a modern társadalom *minden* életbeli viszonyát – a magánélet szinte minden rezdülését – joginak látjuk, úgy értelemszerűen (de értelmetlenül) szinte minden magatartás valamilyen norma szempontjából jogkövetés lesz. De akkor mi az értelme egyáltalán a jogi és a társadalmi viszony, a jogi és a társadalmi cselekvés közti különbségtételnek?

Ha csak az egyedi jogviszonyokban látjuk megvalósulni a jogot és ezt tartjuk jogkövetésnek, ez elégtelen. Jogász szemmel létezhet ugyan jogviszony, de társadalmilag aligha visz előre a *társadalmi törvényszerűségek* megismerésében, ha a társadalmi viszonyokat, pusztán, mert a jog ezeket in abstracto reflektálja, rögtön a tükörcépük alapján *joginak* tekintik. Igaz, a jogi visszatükrözés több, mint tükörszerű leképzés, hiszen a jog torzításaiban relatíve öntörvényűnek bizonyul, és

³⁶ LUKÁCS, 1976. II. 486.

³⁷ A büntetőjogi jogviszony keletkezésével kapcsolatos antinómiák jól mutatják e jogiasító megközelítés nehézségeit. Vö. PESCHKA, 1960.

alkalom szerint a „tükörkép” kilép a keretből, és maga válik a „valósággá” – pl. amikor a jogi előírás nyomán új materiális viszonyok keletkeznek – mégis, helytelennek tűnik a „kétdimenziós tükörképet a háromdimenziós valóság”³⁸ helyébe állítani.

Mindez nem érinti a jogviszony-elméleti fejtegetések *jogtudományi* hasznosságát, legfeljebb az egyedi jogviszonyokkal kapcsolatos túlzásokat; a túlzások jelezhetik ugyan a jogásznak a társadalmi viszonyok megértésére tett kísérletét, de egyúttal a kísérlet csődjét is, azt, hogy e jogászai szemlélet alapján képtelen megszabadulni jogi korlátaitól – ami jogi szempontból szerencsés, de a „jogi” társadalomelmélet szempontjából tragikusan hamis. A *valóban társadalmi* összefüggéseket figyelembe vevő jogelmélet kimutatja, hogy az, amit a jogász jogviszonyként fog egybe „(mereven szétválasztva) egy tényleges és egy jogi viszonyból áll”.³⁹ Igaz, „a kettő egy”, ahogy Szabó Imre mondja, de nem az az egyedi szintjén. Az egyedi jogviszonyok elméletében viszont a jog a társadalmi viszonyokat megelőzi, „a jogviszony az egyik (vevő) és a másik (eladó) magatartása közt van, amely magatartásokat a jogrend írja elő”.⁴⁰ Amikor viszont Marx jogviszonyokról ír, ezeket *általánosként* fogja föl. Marx azt írta, hogy „a tulajdonviszonyok a termelési viszonyok jogi kifejezései”⁴¹, ami nyilvánvalóan a termelési viszonyok totalitására utal, amit a tipikus viszonyt megragadó tulajdoni jogszabály tükröz vissza. Szükségszerű, hogy e visszatükrözés többé-kevésbé megfeleljen az alapul szolgáló valóság relációs jellegének. A jog viszonyként *adja vissza* azt, ami addig viszonyként, vagy potenciális viszonyként élt a valóságban.⁴² Ebből azonban nem következik, hogy a marxi felfogás szerint a jogi rendezés alá eső egyedi viszonyok a maguk konkrétságában szükségképpen jogivá válnának. Mondhatnánk persze, hogy minden jogilag szabályozott magatartás életbeli megvalósulása *potenciális* jogi magatartás és jogviszony, amennyiben ezáltal megteremtődik annak lehetősége, hogy utólag a hatósági jogalkalmazásban ténylegesen jogi jellegűvé minősüljön a kérdéses aktus. A jogi szabályozás így lényegében nem volna más, mint a jogivá minősítés alapjának megteremtése és az így igazolt (legitimált) minősítéssel járó állami beavatkozás módjának megjelölése. Ez az értelmezés alapján szubjektív, ha objektívnek igyekszik is mutatni magát azzal, hogy az eredeti társadalmi viszony objektív tendenciáját – pl. a szerződés társadalmilag minősített rendellenességét – érvényesíti; megmarad szubjektívnek, mert – legalábbis a *konkrét* szintjén – az teljesen eseti, hogy sor kerül-e erre az utólagos konkrét minősítésre. A jogkövetés (vagy nem követés) így a minősítés szubjektív elemének

³⁸ SZABÓ, 1971. 175. és köv.

³⁹ SZABÓ, 1971. 271.

⁴⁰ KELSEN, 1962. 223.

⁴¹ MEM, 13. 6.

⁴² A marxista visszatükrözélmélet jogelméleti értelmére l. PESCHKA, 1972.

esetlegességétől függne, vagyis az, hogy egy magatartás jogkövetés-e, azon múl-
na, hogy az erre feljogosított illetékes hatóság foglalkozik-e az „ügyel” és jogsze-
rűnek ismeri-e el a magatartást (mely esetben a külvilágban rendszerint nem tör-
ténik semmi). Ha szabályosan megyek át az úttesten és ezt a rendőr látja és meg-
van elégedve velem és nem tesz semmit: cselekvésem jogkövető! A felfogás ráadá-
sul nemcsak, hogy – finoman szólva – vérszegény, hanem logikailag sem teljes.
Diszpozitív szabályok esetén (ideértve a magánvádas eseteket is), eleve a felektől
függ, jogi jellegűvé teszik-e az eredeti társadalmi viszonyt: üzleti megfontolások
alapján a gazdasági szférában éppen a jogérvényesítés az atipikus.⁴³ Ugyanígy ati-
pikus a jogérvényesítés a családi viszonyokkal kapcsolatban is stb.

A jogtudomány e tényeket látszólag tisztelve egy olyan megoldást kínál, mely
objektív látszatot kelt, és ami *in abstracto* talán el is fogadható. Fejlett jogrend-
szerek esetében a kedvelt felfogás szerint a jog *minősíti a tényeket*, vagyis a tények
beálltuk esetén megvalósítják a jogi szankció feltételét. *Mintha bármiféle esetleges
tudati (szubjektív) közvetítés nélkül létrejönne a jog és a magatartás kapcsolata!*
Csakhogy a jog elvont minősítésének az „életre” közvetlenül viszonylag kevés a
hatása. Tények és szabályok szükségszerű egysége valójában csak a jogról és élet-
ről elvontan *gondolkodó* jogászi szubjektumban él: a teoretikus tudat kölcsönzi a
magatartásnak az objektív jogiság látszatát. Azt állítani, hogy a korábbi szabá-
lyozásnak megfelelően a bekövetkező tények (magatartások) a rendelkezés értel-
mében, de önmaguktól lesznek jogivá, olyan előzetes vajákos beszéd a valóság-
hoz, melynek még kevésbé van életbeli hatása, mint az előbb említett, szubjektí-
vistának minősített megközelítésnek, amelyben az ügyeket az teszi jogivá, hogy a
jogalkalmazás *ex post facto* ilyenként értékeli őket, vagy mint a weberi szociolo-
gikus álláspontnak, mely a tényt megvalósító cselekvő jogi képzetére van tekin-
tettel.

Nem minden jogi, ami jogilag szabályozott. A következetes normativisták a
jogkövetést éppen ezért száműzték a „jogi” jelenségek közül: az életbeli magatar-
tások többségének *valóban* az a jellemzője, hogy nem jogi. Minthogy a jogászok
csak szabályokkal és a szabályok alkalmazhatósága érdekében tárgynak tekintett
emberekkel foglalkoztak, a szempontjukat nemesítő-lelkesítő normativizmus el-
fordul a szabályokon túli világtól, és távol tartja magát a „nem jogi” jogkövetéstől,
illetve megelégszik annak formális felfogásával. Eszerint a jogkövetés egyszerűen
normaszerűség: a norma Legyenéből adódó Van. Fonák dolog ez, mert miköz-
ben a normativizmus a jogászi tevékenység tárgyát, a jogszabályt teszi meg a jog-
tudomány kutatási tárgyának, ugyanakkor nem szűnik meg hangsúlyozni, hogy a
jog a társadalom tagjainak magatartásszabályaiból áll. Ennek részben a polgári
ill. a szocialista átalakulás demokratikus követelményeivel összefüggő gyökerei

⁴³ MACAULAY, 1973.; EÖRSI, 1975. kül. 431.

vannak, részben pedig, mint jeleztük, ezen alapul az állami tisztviselő jogászok „beavatkozási” joga. A paradox helyzet tehát a jogot legitimáló ideológia sajátosságaiból származik, s ez az ideológiai-elleplező funkció már önmagában is utal a valóság „másságára”. A jog előírásai ugyanis a mindennapiság szintjén közvetlenül elsősorban az államnak (az állami szervek tisztségviselőinek) szólnak.⁴⁴

A burzsoá jogirodalomban éppen a következetesen jogász szemlélet szellemében, a közvetlenül adott tevékenység bővületében a hagyományos ideológiáról megfélekedve néhányan eljutottak oda, hogy „a parancsok egyedüli címzettjei az állam azon szervei, melyek a törvényeket alkalmazni hivatottak”.⁴⁵ A koncepció nem idegen egyes marxista szerzőktől sem; az egyébként antinormativista Pasukanisz pl. a legfejlettebb jogi formának nevezte a bíróságot.⁴⁶ A mayeri megközelítés még a normában megvalósult objektív jogi konstituálást kapcsolja össze a cselekmény későbbi konkrét – állami szerv általi – jogivá deklarációjával. Ez utóbbi azonban valójában konstitutív jellegű. Azon tényállásokat ugyanis, melyek nem kerülnek jogi megítélésre (nem peresített szerződés vagy felfedezetlen lopás) a mayeri gondolatmenetet következetesen érvényesítve jogi szempontból közvetlenül *nem is befolyásolták*. Ez, mint látni fogjuk, *nem jelenti a társadalmi értelemben vett befolyásolás lehetőségének kizárását*, de a gyakorló jogász szemlélet számára ez a tényleges hatás már közömbös. Tiszteletdíj, rendjel, társadalmi hála és elismerés ezért már nem dukál.

A normák a maguk elvontságában szinte csak kivételesen irányítják a mindennapi élet döntéseit. Ezzel látszólag ellentétes az állami szervek (tisztviselők) magatartása, amelyet legalábbis az esetek jelentős részében elvileg a jogszabálykövetésre való tudatos törekvés jellemez. Legtágabb értelemben ugyan a hatósági cselekvések közül a jogilag szabályozottak – s ezen belül a jogalkalmazó aktusok – jogkövetők, és ezek a társadalmi jogkövetésnek alapvető elemei, mégis, részben a már meghonosodott terminológia miatt, s főleg, mert az állampolgári társadalmi magatartás valóban más mechanizmus hatására lesz jogkövető, mint a közvetlen szervezeti kényszer alatt álló hivatalnok, a jogkövetés kifejezést csak az állami autoritással nem rendelkezők magatartására alkalmazzuk. E megszorítással élve a probléma gyökerét abban láthatjuk, hogy a jogilag szabályozott életviszonyok

⁴⁴ „Hogy a jogszabály követése – pontosabban, a jogszabálynak megfelelő cselekvés – nemcsak vagy nem is elsősorban a közvetlenül normát követő cselekvés, hanem annak a szituációnak terméke, amelyet – egyebek között – a jogi szabályozás is kifejez, illetőleg amelyre hat, ma már egyre inkább elfogadott felismerés” KULCSÁR, 1977. 16.

⁴⁵ MAYER, 1903. 4. – Az irányzat egyébként JHERING-re (1893. I. 332.) vezethető vissza. Legteljesebb kifejtését adja, de a normativizmuson belül marad BINDING, 1873.

⁴⁶ PASUKANISZ, 1970. 82. – Pasukanisz ugyan általában kiakpcsolja a normákat és az áruviszony akarati megjelenítését, az árutulajdonosok kölcsönös elismerését tartja jognak – amely felfogás a fulleri interakcionizmusra emlékeztet –, de ha par excellence jogról ír, akkor mindig a jogalkalmazásra utal, és átveszi Binder normaelméletét.

megvalósulását *tipikusan nem a jogszabályok közvetlen hatása jellemzi*: a jogi normák nem lépnek ki fenséges elvontságukból, néhány – egyébként kétségkívül kulcsfontosságú – esetet kivéve, amikor is a társadalmi viszony a jogiság valami-féle tudatával valósul meg.

Más kérdés – más szemléleti szint –, hogy jogelméleti (vagy jogfilozófiai-ontológiai) szempontból a *jog mint társadalmi objektíváció* milyen hatást gyakorol a társadalmi rendszerre, s ezen belül az állampolgárra, ill. a társadalmi csoportokra. Az itt és a későbbiekben alkalmazott szempontot a *jogkövetés mindennapi struktúrájának megismerésére törekvés határozza meg*, ami persze feltételezi a *lényegi struktúra feltárását*, hiszen a társadalom élete bővebb, mint a mindennapi élet és csak az előbbin keresztül lehet megérteni az utóbbit.⁴⁷

A jogkövetéssel kapcsolatos jogászai és szociológiai fenomenologikus koncepció hibája az volt, hogy miközben – egyébként szükségképpen – *a mindennapi szintjén működött*, tevékenységi tárgyát „tudományosan” kezelte, vagyis lényegszerű tulajdonságokkal ruházta fel. Így még arra sem volt képes, hogy *a jogi jelenség mindennapi realitását* föltárja. A jelen dolgozat e hibán úgy remél segíthetni, hogy *vállalja a mindennapit is elemzési szintül*; ennek persze az az ára, hogy *a kijelentések egy részének érvényessége e szférára korlátozott*.

1.3. A JOGKÖVETÉS FOGALMI SZINTJEI

A társadalmi magatartás és a jog összefüggése nem csökevényesíthető egyes egyedek valamiféle joghoz való viszonyára, illetve a jogalanyok és egyes jogszabályok kapcsolatára, bármilyen fontosak legyenek is ezek egyébként. A társadalom jognak való engedelmissége az uralkodó osztály államivá tett osztályakaratának társadalmi elfogadása. Ez pedig nem két mitikus szupertudat, illetve akarat (az állami és társadalmi tudat) egymásra hatásában valósul meg az utóbbi alárendelődésével, hanem objektív – anyagi meghatározókon, *gazdasági* jellegű közvetítéseken keresztül.

A jogkövetés *lényegének* feltárása tehát alapjában ennek a *tárgyi* meghatározás módjának a megismerésében áll. A jogkövetés így valóban a jog és az imperium nélküli társadalom (két értelmes absztrakció) viszonya, dinamikusan megragadva. A vizsgálódás természetesen csak akkor értékes, ha a konkrét és az absztrakt közti átmenetet is figyelembe veszi. Ebben a tekintetben a szocialista jogelméletnek a jogtudat alanyára és tárgyára vonatkozó álláspontjából indulunk ki.⁴⁸ Elvileg a jogkövetés legegyszerűbb esete az volna, amikor az ember magatartása meg-

⁴⁷ Vö. KOSIK, 1967. 66.

⁴⁸ SZABÓ, 1971.

felel egy konkrét norma előírásának. E feltételezett elemi jogkövetés azonban problematikus. A megfelelés lehet éppen a jogszabályi előírásra tekintettel való megfelelés (ez az, ami a cselekvőben felvetődő jogképzetre tekintettel még a weberi felfogás szerint is jogkövető társadalmi magatartásnak minősül), de éppígy lehet a jogszabályi előírással való pusztá egybeesés. Ezen túlmenően azonban az egyedi norma és az egyéni magatartás kapcsolatának feltételezése már eleve túlmutat a konkrétan adotton. Ami ugyanis a cselekvő és részben a megfigyelő számára adott, az a konkrét *helyzet*, amelyben az ember cselekvési alternatívái és a helyzetre vonatkozó normastruktúra találkozik. Sőt, a cselekvő számára a helyzet ennél sokkal gazdagabb, mivel a jogi normastruktúra mellett egy sor más társadalmi természetű elvárás is helyt kap benne, amelyek ugyan fogalmilag kívül esnek a jogkövetésen (ez utóbbi tulajdonképpen a megfigyelő koncepciója, aki e „jogkövetést” a normastruktúra és a cselekvés összehangolásával nyeri), de a cselekvés tényleges jogkövető vagy jogellenes alakulására ezek a „külső” tényezők nagymértékben hatnak.

Az egyén szintjén maradva az a látszat keletkezik, hogy az egyéni jogkövetés fogalmának mint sajátos jogi jelenségnek csak annyiban van értelme, amennyiben a cselekvés motiválója a jogi előírás (normastruktúra), tehát a weberi értelemben. Valójában azonban ezen a fontos eseten túl – tehát a normaképzet közvetlen hatásának kimutathatatlansága esetében – is értelmes a fogalom. A jogi objektiváció hatásának elemzése ugyanis épp akkor jut túl a felszínen megragadhatón, ha azt a folyamatot képes érzékeltetni, amelyben a jognak a láthatón túl gyakorolt társadalmi befolyása érvényesül. Nem arról van szó, hogy az objektiváció szempontjait a megfigyelő beleerőlteti a mindennapiba, hogy a mindennapit egy attól idegen, vagy legalábbis távol eső objektivációhoz mérítségű, hanem a közvetítő rendszert tárja fel. Erre szükség van a jogszabálykövetést más társadalmi magatartásoktól látszólag elkülönítő sáncárcok feltöltéséhez éppúgy, mint a jogi objektiváció társadalmi hatása megismeréséhez, hiszen a társadalmi általános épp a konkrét individuális magatartásokban valósul meg. Egy nagy folyam s az attól kilométerekre húzódó növényzet élete között tagadhatatlan a kapcsolat, még ha ez nem is látszik; csak ennek a tipikus összefüggésnek az ismeretében érthető meg a közvetlenül elöntött növények sorsa, csak az alapösszefüggés ismeretében vállalkozhatunk öntözésre.

Az egyéni jogkövető viselkedésen belül célszerű elkülöníteni azt a magatartást, melynek alakulásában a jogi norma központi motívumként játszik szerepet. Ennek jelölésére a jogszabálykövető elnevezés kínálkozik. Az elnevezéssel „mely ha nem is kritikát, de mindig meghatározást jelent, beillesztést az ismertbe és megszokottba”, ezt a jogilag tudatos egyéni magatartást a jogszabályokhoz, a normákhoz kapcsoljuk, anélkül azonban, hogy élesen szembesítenénk más jognak megfelelő viselkedésformákkal. Ezzel megőrizzük az egyéni jogkövetés alapvető

egységét. Egységről beszélünk, mert bár ez a szélső eset a tisztán jogi norma vezérelte magatartás esete, a határok képlékenyek. Ami ma egy normaképzet jegyében zajlott, holnap már egészen automatikus lefolyású lehet, s másfelől a jogi norma olyan társadalmi viszonyokban is előkerülhet, amelyeket egyébként rendszerint nem az elvont norma ereje, hanem a társadalmi viszony résztvevőinek nagyon is reális elvárásai és érdekei határoznak meg. Jellegzetesen ilyenek a mindennapi társadalmi életben mind jelentősebb állami, illetve más, jogszabályok szerint működő szervezetekkel kialakuló kapcsolatok. Szinte természetes, hogy az állampolgár e szervezetek vele szembeni viselkedési elvárásaihoz igazodva az ezekben közvetített jogi normákhoz is igazodik.

Az előbbieken az elnevezéssel járó ismertbe illesztésről szoltunk, aminek szellemet békéltető természete szinte magától értetődik; épp ez adja vonzerejét. Csakhogy ez az üdvös hatás nem valósul meg teljesen a jelen esetben, hiszen maga a jogkövetés sem teljesen ismert. Nem egyértelmű, hogy az egyén által megélt helyzet mikor vezet jogszabálykövetésre, azaz a kényszerrel rendelkező állami szervekkel való közvetlen kapcsolat esetén túl, amelyet az előbb említettünk, mikor lehet közvetlenül magatartásmeghatározó a jogi norma.

Az egyéni jogkövetés és jogszabálykövetés megértéséhez tehát a jogi objektiváció és a társadalom kapcsolatán keresztül vezet az út. Amikor a konkrétól elvonatkoztatva remélünk választ, sajátos módon az elvont összefüggések vizsgálatára kevésbé nyílik lehetőség – bár e fogalmak bizonyos elvontsága az empirikus mindennaphoz képest aligha tagadható. Mégis inkább arról van szó, hogy általános jellegű, de a fogalminál nagyobb realitású objektivációk hatását elemezzük. A jogtudományhoz hasonlóan a társadalmi totalitás egy elemének, a jogi objektivációnak a működését választjuk kiindulópontul, s ennyiben – de reméljük csak ennyiben – a hasonlóság tagadhatatlan. Milyen út vezet az empirikusan adottól az azokban munkálkodó általános objektivációkig?

Bizonyos fokig még az „empirikus” szint „előtti”, másfelől – mind a megfigyelhetőség, mind hatása általánossága szempontjából – azon túlmutató mozzanata a jogkövetésnek az egyén tudati (világnézeti) viszonya a számára adott joghoz. (Itt a jog *köznap*i értelméről van szó, vagyis a tudatban a konkrét jogszabályokról, illetve a pozitív jog egészéről, a jogszabályok rendszeréről élő – azok értékelését is tartalmazó – képről.) A tudattartalom a konkrét cselekvést nyilván megelőzi – ugyanakkor részben épp az előző cselekvések eredményeire épül.

A joghoz való viszony feltárása nem rekedhet meg az egyén szintjén, hanem szükség van a rétegek, osztályok, végső fokon az egész társadalom joghoz való viszonyának feltárására. Ehhez egyfelől a konkrét szituációhoz kötött aktusokban, másfelől a pozitív jog részeihez, egészéhez való cselekvő viszonyulásban megvalósuló jogkövetés elemzése szükséges. Így jutunk el az egész társadalom és a jog viszonyához, mint *társadalmi* értelemben vett jogkövetéshez. Míg az egyén helyeze-

téből kiindulva a jogszabályok követésében álló jogkövetés tisztán a jogi tudat viszonyaként jelenik meg, a társadalmi jogkövetés szintjén már meghaladtuk a szubjektív mozzanatot. A mindennapok tipikus társadalmi jogkövetése éppen nem a jogi szabályozásra, hanem a társadalmi szerepelvárásokra és rutinra épül és a jogi szabályozás ezt közvetve határozza meg. A szubjektivitás „kiiktatása” paradoxnak tűnik, annál is inkább, mert éppen a jogi képzetekkel gazdagított társadalmi jogfelfogásban kívánjuk elhelyezni a jogkövetést. A szubjektivitás jelenléte, illetve hiánya azonban más-más összefüggésre vonatkozik. A jog történelmi léte elszakíthatatlan a vele kapcsolatos nézetek alakulásától, minthogy tudati és tudatos alkotás. A tudatos mozzanatok nélkülözhetetlen szerepet játszanak a jogkövetés alakulásában is: ha egy osztály elutasít egy jogi megoldást, az rendszerint a jogszabály „halálára” vezet. Nincs közvetlen szerepe a szubjektumnak viszont annyiban, hogy a jog mint objektiváció léte az egyéni szubjektumtól független. Csak a jogász szemlélet jellegzetes túlzása, hogy az emberi magatartás attól válik joggá, hogy a jogász – mintegy esztétikai befogadó szubjektumként – annak jogi értelmet tulajdonít.⁴⁹ Peschka Vilmos, miközben rámutat arra, hogy a fenti koncepció összetéveszti az esztétikai és jogi visszatükrözést, hangsúlyozza, hogy „a jog . . . olyan . . . társadalmi objektiváció, amely azáltal, hogy az emberi magatartást . . . visszatükrözi és objektiválja, mind tartalmánál, tudatosságánál, és rögzítettségénél, mind pedig és legfőképpen érvényességénél fogva, miután létrejött *függetlenül* a mindenkori egyes ember tudatától, akaratótól és magatartásától”.⁵⁰

A jognak az egyéni szubjektumtól független *létezése* – ami nem zárja ki, sőt éppen feltételezi hogy a jog mint visszatükrözési eredmény a szubjektum közreműködésével alakuljon – megfelel a társadalmi jogkövetés fentiekben vázolt értelmének, mely szerint társadalmilag megvalósul a jogkövetés az emberek viselkedésében, anélkül, hogy cselekvésüknek jogi értelmet tulajdonítanának: „nem tudják, de teszik” a jogot.

A jogkövetés mechanizmusában így megoldódik az az áthidalhatatlannak tűnő ellentmondás, hogy „az uralkodó ideológia szerint a személytelen jog a társadalom központja, a mindennapi tapasztalat szerint viszont perifériális”.⁵¹ A mindennapiságon túllépő jogi objektiváció, illetve az e köré az objektiváció köré szervezett, a társadalomról szóló jogászti mítosz – bár a mindennapiság kevéssé érződik joginak – finomabb, rejtett érhálózaton keresztül érvényesül s válik látszathól és elvontságból valósággá. Hogy hogyan s miképp – erről szól ez a könyv.

A jogkövetés említett szintjeinek összefüggése határozza meg a követendő tár-

⁴⁹ COSSIO, 1965.

⁵⁰ PESCHKA, 1972. 352. Vö. SZOTÁCSKY, 1970.

⁵¹ UNGER, 1976. 44.

gyalásmódot. Az empirikusan adott helyett a magyarázó erejével célszerű kezdeni. Így először a jogkövetést makrotársadalmilag meghatározott összefüggésként kell vizsgálni, s ezt követi a *mindennapi* összefüggések tárgyalása. Ezen belül csak utalunk a jog makrotársadalmi szinten érvényesülő befolyását is tükröző tipikus (csoportbeli) társadalmi magatartás jogkövető mivoltára, amely magatartást a környezet szerepelvárásai irányítják.⁵²

Viszont bonckés alá kerül a kifejezetten jogszabály-motiválta állampolgári viselkedés, annál is inkább, mert a jogi szabályozást napjainkban ez a probléma látszik leginkább ingerelni.

A jobb áttekinthetőség érdekében előlegezzük a későbbi gondolatmenet vázát: A jogi szabályozás elsődlegesen az állami szervek társadalomorientált cselekvéseit rendezi, amivel azonban az állampolgároknak elsőrendű érdeke számot vetni. Az állami szervek tevékenysége és az ezt meghatározó szabályozás elsősorban a társadalmi környezetet befolyásolja és ezek a környezeti hatások olyan tipikus szerepszerű viselkedést váltanak ki, ami társadalmi értelemben jogkövetésnek számít. Emellett az állami szervekkel kialakuló közvetlen kapcsolatokban és egyes rendkívüli helyzetekben az emberek közvetlenül a jogszabályokat követhetik.

Az egyéni jogkövető magatartások értelmezésére látszólag két különböző jogkövetési modellt kínálunk, élesen szembeállítva a mindennapi rutincselekvést a rendkívüli helyzet akaratos döntésével. Az előbbiben csak közvetve érvényesül a jog meghatározó szerepe és így a szerepszerű viselkedés csak objektíve jogkövetés, míg az utóbbiban szubjektíve is az, méghozzá meghatározott szabályok követéséről van szó. A szembeállítás azonban csak viszonylagos értékű; bár a helyzetek szerkezete eltér, s az eltérő helyzetekben az egyéni döntési folyamat is tagadhatatlanul eltérő vonásokat mutat, az alapvető egységet mégis biztosítja, hogy a rendkívüli helyzetek jogszabálykövető viselkedése *beépül a mindennapi* (már nem a jogszabályra tekintő) *viselkedésbe*, s másfelől a *rendkívüli döntés is az egyén mindennapjaiban érvényesülő társadalmiságra alapoz*. Végül csökkenti az eltérést, hogy a rendkívüli jogszabálykövetés és a mindennapi jogkövetés szempontjából egyaránt kulcsfontosságú állami szervekkel való kapcsolat lényegében a mindennapi szerepelvárásos cselekvés mechanizmusa szerint zajlik – és mégis közvetlen jogszabálykövetés.

⁵² A kérdésre behatóbban SAJÓ, 1978.

2. AZ ENGEDELMESSÉG TÁRSADALMI TERMÉSZETÉRŐL

2.1. AZ ENGEDELMESSÉG FORMÁLIS FELFOGÁSA

A jogkövetés szó arra utal, hogy az emberek *valamit* követnek. A követésben pedig a követett iránti *engedelmesség* mozzanata mindig lényegi: a követés a cselekvés többé-kevésbé *vezetett* mivoltára, az emberi akaratnak más akarat vagy akarat-objektíváció alá rendelődésére utal. Az elvont célmeghatározástól a konkrét utasításig bármilyen formában megjelenő idegen *akarat*nak megfelelést, alárendelést szokás *engedelmességnek* nevezni, – a német iskolamester filozófia eredendő idealizmusának szellemében. Ez a felfogás azért is olyan elterjedt, mert az engedelmesség meghatározására főleg az akaratelmélet befolyása alatt álló fogomelemző szerzők vállakoztak: innen az akarat elem hangsúlyozása és a hegeli értelmezés népszerűsége. Jellemző ebből a szempontból Binding definíciója: „Az engedelmesség nem egyéb, mint hogy az egyik akarat a fölérendelt (überlegen) akarat alá veti magát a kötelességi motívum alapján.”¹ Az engedelmesség egyébként rendszerint a *természetesnek tartott alárendeltség* járuléka és így a kérdést többnyire az alárendeltségi *kötelezettség* megalapozásával kapcsolatban tárgyalják. E megközelítés, amely többnyire megelégszik azzal, hogy kijelenti, „az engedelmesség kötelesség”, mindössze átcsúsztatja a tapasztalatilag adott engedelmességet az ember belső szférájába. Így azután ez az uralkodó osztálynak oly kényes kérdés pszichológiai-morális problémává csökevényesül, amellyel a jogtudománynak nem kell foglalkoznia.

A formális megközelítésben a metafizikus akaratszabadság elve kísért. Akaratok állnak szemben egymással, titkos bilincsekbe verik egymást, vagy emelt fővel, arcukon a lemondás nemes szomorúságával, olykor a kötelességteljesítés önfeledt gyönyörével vonulnak önként választott börtöneikbe. Az akaratszabadság, az önkárhoztató hősiesség talányos elve, mely készséggel szolgál gyakorlati vezérfonalként mások elkárhoztatásában, különös erőre kap a tökéletes termelés viszonyai között, amikor az akaratok közvetlen kapcsolata a felszínen is megszűnik tipikus lenni, és átadja helyét a *dologi közvetítésnek*. A kapitalizmusban a csak dologi függőség megteremtí az ember embertől való *függetlenségének látszatát*; hiszen

¹ BINDING, 1883. II. 63.

ha az akarat akkor szabad, ha nem enged más ember akaratának, úgy látszólag szabaddá válik, ha e másik akarat a dologban, a tőkében s nem közvetlenül jelenik meg, vagyis a cselekvés „csak a dolgoknak” enged, s nem pedig egy másik embernek.

Hegel szerint – és az ő elképzelései a német idealizmus számára útmutatónak bizonyultak, amint az például Simmel formális engedelmisségi tanaiból kitűnik – az öntudat csak azáltal van, hogy elismerik. Az öntudat ilyen értelemben úgy juthat önlétéhez, ha egy másik öntudattal kölcsönösen elismerik egymást. Ennek az elismerési viszonynak egyik alakzataként tárgyalja Hegel az úr–szolga viszonyt, melyben a tudat a dologiság alakjában van.² Úrnak lenni: „hatalom a lét felett, ez a lét pedig hatalom a másik” (a szolga) felett. Az úr önmaga és a dolog közé helyezi a szolgát. Az elismerés itt egyoldalú. Hegel természetesen dialektikusan fogja fel az engedelmisséget: a szolga *munkálkodik*, és ezzel megváltoztatja a természetes létezését³, vagyis a munkatevékenység átalakítja az adott engedelmisségi tudatot és viszonyt.

Kétségtelen, hogy a hegeli úr–szolga kapcsolat a maga elvontságában is túlmutat az engedelmisségen, amikor a munkálkodással meghaladhatónak ítéli a konkrét tudati állapotot. Mint a tudat fejlődésének állapota azonban e hegeli fogalom semmiképp sem azonos az általunk keresett társadalmi viszonyal.⁴

Az úr és szolga, a parancsoló és engedelmeskedő – és ezen belül a jognak engedelmeskedő empirikus problémájának megoldására a Hegel utáni idealizmus a *hatalom formális értelmezésével* tesz kísérletet. A formális megközelítés talán legjellegzetesebb képviselője Simmel. Kiindulópontja egészen hegeli: „Ezért áll előtűnk *kölcsönhatás* már az uralom elvont akarájának esetében is, amely abban lel kielégülést, hogy a másik ember cselekvése vagy szenvedése, pozitív vagy negatív helyzete a szubjektum számára saját akaratának termékeként jelenik meg.” Simmel az engedelmisséget az alá-fölérendeltség összefüggésében elemzi. Mindenekelőtt elhatárolja az alárendeltség különböző formáit, aszerint, hogy az alárendelt akaratot mennyiben határozza meg az uralkodó másik akarat. Kimutatja, hogy a

² A kölcsönös elismerés és a dologiság konkrét jelentést kap Marxnál a munkás–tőkés–tőke viszonyban; Hegelnél azonban ez tisztán interindividuális szellemfejlődési állapot. A szolgának Hegelnél nincs szociológiai értelme: a szolga az, aki a „haláltól, az abszolút úrtól fél.”

³ HEGEL, 1961. 101–107.

⁴ Hegel szerint a tudat önmozgása magyarázza a jelenséget, de még a szellemi önmozgás koncepciójának elvetése esetén sem kapunk konkrét választ arra, miből származik az úr hatalma a szolga fölött. A hegeli fejtegetés alapján úgy tűnik, mintha a szolgaság forrása az lenne, hogy a szolga tudata nem vállalta előzőleg élete kockáztatását, illetve a halált, és ezzel önmaga elismertetését. Ebben az értelmezésben azonban igen hamar az arisztokratikus vagy éppen a fasiszta Hegel-értelmezéshez, vagy legalábbis Nietzschehez jutunk, tehát olyan felfogásokhoz, melyek a szolgaságot a gyenge jellem természetes következményének tartják és mit sem tudnak kezdeni azzal a lényeges hegeli megjegyzéssel, miszerint a szolga munkájával az öntudat szabadságához juthat.

fizikai kényszer szélsőséges esetét kivéve mindenkor létezik valamilyen fokú személyes szabadság, másfelől, a szabadság látszata ellenére a meghatározottság nagyfokú lehet, így pl. a *tekintélynek* való engedelmisség esetében. A tekintély két szélső alapformáját különbözteti meg: részben a személyes minőségek, tulajdonságok csaphatnak át a környezet szemében objektivitásba, vagy valamely egyén feletti hatalom (például állam) kölcsönzi „a végső érvényű döntésekre való képességet.”⁵ Simmel szerint a tekintélynek alávetettek saját aktusa közrejátszik a tekintélynek való alávetettségben; tudniillik *hisznek* a tekintélyben.

Az engedelmisség egy másik forrása Simmelnél a presztízs, mely a vezetettek szempontjából megengedi a spontaneitás tudatát: a presztízsnak engedelmeskedő szabadságérzése teljes lehet. Az engedelmeskedő ezen nem-teljes meghatározottságát tovább fokozza a „látszólagos egyoldalú irány mögött ténylegesen meglévő kölcsönhatás”⁶ vagyis, hogy az, aki másokat engedelmisségre kényszerít, kénytelen egyúttal ezeket elismerni, ezek által meghatározottan cselekedni.

Hiba volna tagadni a simmeli megfigyelések értékét vagy hasznosíthatóságát. Még súlyosabb hiba volna azonban, ha elkerülné figyelmünket, hogy a formális megközelítés az alapkérdésre, az engedelmisségnek a hiedelemvilágon túli gyökereinek, szükségszerűségének a feltárására képtelen. Következésképp a jogkövetést a formális engedelmisségre visszavezetve a polgári tudósok semmit sem magyaráztak meg, mindössze illetékességük hiányát vallották be.

A jogkövetésnek a *politikai-közjogi engedelmisség* keretei közé szorítása ráadásul nemcsak az engedelmisséget képtelen társadalmi összefüggéseibe elhelyezni, hanem társadalmi összefüggéseiből kiragadva fogja föl azt is, *aminek* a jogkövetésben a cselekvő engedelmeskedik. Az idetartozó koncepciók ugyanis a jognak való engedelmisséget azonosítják a jogszabálynak megfelelő, vagy az (utólag) jogszerűnek minősített magatartással, azaz az egyéni jogkövetéssel.

2.2. AZ ENGEDELMESSÉG LÉTREJÖTTE A TERMELŐ FOLYAMATBAN

Az engedelmisséget a polgári megközelítések a metafizikus adottságként kezelt hierarchikus társadalmi berendezésben szükségszerű, az alárendelti pozícióban egyedül lehetséges megnyilvánulásnak, esetleg az ember eredendő tulajdonságának, az akarat sajátos minőségének, egyfajta engedelmisségi vagy engedelmisség-kiváltási képességnek tartják. Jellemző Thomas Mann vélekedése: „az emberek általában alárendeltségre hajlamosak és szükségét érzik, hogy a körül-

⁵ SIMMEL, 1973. 220.

⁶ SIMMEL, 1973. 223.

ményekkel, a hatalommal belső egyetértésben éljenek”. Tagadni kár; az engedelmisség az emberi társadalomban ősidők óta megfigyelhető. Érthető hát, ha természetesnek tűnik. Ahogy Marx írja: „a dolgok a szokásos menetét illetően, a munkást rá lehet bízni a termelés természeti törvényeire”.⁷ A marxi elemzés azonban nem elégszik meg a dolgok szokásos menetének leírásával, hanem azt a történelmi meghatározási folyamatot elemzi, amelyben a szokásos kialakult. Ez már csak azért is elkerülhetetlen, mert a szokásos „természetiségét” időnként elemi erővel kérdőjelezi meg a fel-fellángoló társadalmi engedetlenségek, amelyekről aztán kisvártatva rendre kitűnik, hogy mögöttük csak másfajta (másnak való) engedelmség húzódik meg. Az engedelmség természetessége és elterjedtsége, valamint fogalmának, mint idegen akarat alá rendelődésnek meghatározása aligha kielégítő, ha a jelenség okára, meghatározó tényezőire vagyunk kíváncsiak. Amikor az engedelmség mint társadalmi viszony összefüggésében keressük a jogkövetés mint társadalmi jelenség magyarázatát, amikor azt állítjuk, hogy a jog követése a társadalmi-termelési viszonyokban meghatározott engedelmség nélkül nem létezhet, sőt annak egyik megjelenési formája és visszatükrözése, természetesen nem a formális engedelmség és a jognak való engedelmség akaratelméleti felfogására gondolunk. Az engedelmség a jogkövetés társadalmi jelensége vonatkozásában nem azt jelenti, hogy valaki egy szabálynak engedelmeskedik, még csak azt sem, hogy a társadalom tagjai a jogban kifejeződő akaratot elfogadják. Az engedelmség mint a társadalom működésmódja marxista fogalmának szem előtt tartásával jutunk csak a jogkövetés társadalmi értelmének, lényegének feltáráshoz.

Az engedelmség társadalmi okát, meghatározottságát Marx tárja föl *A tőkés*-ben. Az engedelmség itt, a tőkés nagyipari termelésben teljesebbé válik és egyúttal itt mutatkozik meg következetes világossággal ennek a termelésben való meghatározottsága. Nem mintha a korábbi termelési módok nem ismerték volna az engedelmséget: a rabszolgatartó társadalomban ez individuális viszonyként nyilvánult meg, s később is a személyes parancs és a közvetlen akarat-szembesülések formájában jelentek meg az engedelmségi problémák. Bár ez a személyes jelleg mind a mai napig érvényesül szemléletünkben és a mindennapi életben elsősorban ez jelenti az engedelmséget, tagadhatatlan, hogy az engedelmségre vezető „találkozások” kimenetelét nem az engedelmeskedő tudata tette társadalmilag lehetővé, hanem az adott termelési viszonyok, melyek ezeket a tudatokat (pl. a helyzetbe a beszélő szerszám egykedvűségével beletörődő – mert megtört – rabszolga tudatát) létrehozták. Kétségtelen, hogy a tőkés termelés előtti engedelmség meghatározóiról kevesebbet tudunk, mint kellene. Hogy azonban a tőkés termelés teremtette engedelmségből indulunk ki, annak az a fő oka, hogy itt bontható ki teljességében a maga termelési folyamattal fennálló összefüggése.

⁷ MARX, 1949. 797.

A tőkés termelés egymást erősítő folyamataiban alapozza meg az engedelmes-
séget. A tőke a termelési folyamatban az egész társadalmat uralma alá hajtja. Ez
magában a munkafolyamatban a *gépnek való engedelmisséget* követeli meg, más-
részt, a termeléshez szükséges engedelmisséget biztosítandó, engedelmisségi vi-
szonyként szerveződik meg a társadalmi élet valamennyi lényeges területe (a csa-
lád, az állami élet, a hadsereg).

Az engedelmisség marxi fogalma feltételezi, hogy az engedelmisséget *történel-
mi képződménynek* lássuk, amint maga a tőke is az. Aminthogy bizonyos fokig a
tőke is érthetetlen a termelés formáinak történelmi alakulása nélkül, úgy a tőkés
rendszer engedelmisségét is hosszú történelmi változás készíti elő, amelyre tekin-
tettel kell lennünk. Mégis, a marxi módszer alapján indokolt a legfejlettebb – tő-
kés – engedelmisségből kiindulni, hiszen „az ember anatómiája kulcs a majom
anatómiájához”.⁸

Az engedelmisség elemzésénél még egy módszertani megjegyzést kell tennünk
– megintcsak Marxra utalva –: az engedelmisségnek, akár csak a tulajdonnak
nincs saját történelme, nem független viszony.⁹

A tőkés termelésben az engedelmisség *akarati viszonyként* fejezi ki azt a folya-
matot, amelyben a tőke alá rendelődik a munka, és a munkaeszköz a munkás le-
igázásának eszközévé válik. „Miután a munkaeszköz automatává alakult, a mun-
kafolyamatban mint tőke kerül szembe a munkással, mint holt munka, amely
uralma alá hajtja és kiszipolyozza az eleven munkaerőt.”¹⁰ A munkás ugyanis tel-
jesen másodrendű a géphez képest, lényegében „ugyanahhoz a művelethez rögzít-
tik”.¹¹ A tőkés termelés, az azt előkészítő történelmi folyamatra alapozva az em-
bernek nem hagy választást: a munkás kényszerül elfogadni ezt az alárendeltsé-
get. Az elkerülhetetlen gazdasági kényszer folytán elfogadott tőkés termelési
rendszerben a termelés technológiája megköveteli, hogy az ember feltétlenül ki-
szolgálja azt. „Az a körülmény, hogy a munkást technikailag alárendelik a mun-
kaeszköz egyenletes járásának és hogy a munkát végző szervezet sajátos módon
mindkét nembeli és a legkülönbözőbb korú emberekből tevődik össze, olyan ka-
szárnyaszerű fegyelmet teremt, amely tökéletes gyári uralommá válik és tőkélyre
fejleszti a már korábban említett felügyelői munkát, tehát egyszersmind a munká-

⁸ MARX, 1972. I. 31.

⁹ Vö. MEM, 4. . 158. „Még a legelvontabb kategóriák is annak ellenére, hogy – éppen elvontságuk
folytán – minden korszakra érvényesek, mindamellett ennek az elvontságnak a meghatározottságá-
ban maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül
teljes érvényűek.” MARX, 1972. I. 30. Következésképp a tőkés termelés talaján megismerhető engedel-
mességi mechanizmus nem adja meg a korábbiak szerkezetét a maga teljességében, bár számos elemét
átveszi. Kiválóan alkalmas viszont annak igazolására, hogy valóban és csakis a termelésre épülő tár-
sadalmi totalitásban érthető meg az engedelmisség.

¹⁰ MARX, 1949. 456.

¹¹ MARX, 1949. 454.

soknak fizikai munkásokra és munkafelügyelőkre, az ipar közönséges katonáira és altisztjeire szétosztását.”¹²

A marxi elemzés szerint tehát magában a *gépi termelési folyamatban* adott a munkás állandó alárendelődésének ténye, s ezt a technológiának való engedelmességet a gyáron *belül* még megfelelő fegyelmi eszközök egészítik ki. E fegyelmi eszközök azonban *csak azért lehetnek hatékonyak*, mert a tőkés makrotársadalmi viszonyok folytán a munkásnak a *mindennapiságban nincs alternatívája*¹³ (különösen nincs a munkásosztály magáért valóvá válása előtt); alá kell vetnie magát a gép ritmusának és a felügyelő ellenőrzésének, hiszen a tőkés társadalomban csak a gyáron „belül” élhet. Mivel a munkást történelmileg megfosztották a termelőeszközöktől, egyénileg egyszerűen nincs lehetősége arra, hogy ne engedelmeskedjék. A napi létfenntartásért el kell fogadnia a fennálló termelésben számára kínált pozíciót, az alávetett helyzetét. Ezen az egyéni kiszolgáltatottságon a munkásosztály megerősödése is csak enyhíteni tud. A munkásosztály harca történelmi perspektívában a viszonyok olyan változtatását ígéri, amelyben az engedelmeség is átalakul. A rendszer keretei közt azonban csak részben ellensúlyozza az alárendeltséget, csökkentve a kiszolgáltatottságot és beépítve az engedelmességet a mindennapokba (pl. sztrájk és annak legalizálása).

A tőkés társadalomban a dologilag meghatározott engedelmeség az egész társadalomra érvényes. Még a tőkés is a gép kiszolgálója lesz, és a tőkés termelés követelményeinek, ha nem is technológiai, de gazdasági értelemben feltétlenül engedelmességgel tartozik. Ha megtehetné is, hogy a gép technológiai követelményeit megszegje, a gazdasági verseny az ilyen játszadozást lehetetlenné teszi. Így hát a társadalom tagjai akarataikat mindig valami külsőnek, idegennek kényszerülnek alárendelni, és ez az elidegenedetségek nemcsak kerete, hanem *alapja* is az engedelmeség minden további aktusának. Igaz, a kapitalizmus látszólag biztosítja az individuális akarat szabadságát, amikor eltörli a feudális személyes függést, ámde az akarati autonómia mégiscsak látszatviszony, amely mögött a dologilag meghatározott és dologilag közvetített akarati alárendeltség érvényesül. Marx kimutatta a munkás és a tőkés közötti csereviszony látszatjellegét. E kapcsolatban a csere pusztá formá, amely magától a tartalomtól idegen és csak elködösíti azt. E tőkés tartalomban adott az engedelmeség, mely a felszínen mégis autonóm akarati aktusként hozza létre azt a viszonyt, amelyben aztán konkrétan – immár a „saját” kötelezés” folytán – engedelmeskedni kell. Ez a látszat ugyanakkor erősíti az engedelmességet, hiszen az önmeghatározás bizonyos illúzióját kelti: akárcsak a rousseau-i népakarat-ábrándban, itt is úgy tűnik, hogy az ipari kapcsolatban az engedelmeség forrása az egykori „szabad” akarati aktus, mellyel a munkás mun-

¹² MARX, 1949. 457–458.; vö. 443.

¹³ „... engedélyezték a munkaerő kivándorlását és mi lesz a tőkésből?” – idézi a pamutgyárosok választott szócsövét MARX, 1949. 621.

kaerejét eladta. A már hivatkozott marxi elemzésből azonban nyilvánvaló, hogy bár e látszat bizonyos fokig – és egyebek közt éppen a jogban és a jog segítségével – valóságot teremt, alapjában megmarad látszatnak: a munkás nem saját valódi akaratának rendeli alá magát, amikor engedelmeskedik. A termelés közvetlenségében egyszerűen a géphez igazodik, anélkül, hogy az egész helyzetet engedelmeségi kérdésnek tekintené. Ennek oka megint a makroszinten, a tőkés termelésben és általa meghatározott *szocializációban* keresendő.

Már Nietzsche felismerte és remekül jellemezte ezt az összefüggést: „... sohasem hagytak időt nekik rá, hogy maguk szabjanak irányt önmaguknak, sőt, inkább arra szoktatták őket gyerekkoruktól, hogy irányítást kapjanak. Amikor már elég érettek voltak... mindnyájukat elnyűtték, elfordították önmaguktól, a *mindennapos elhasználódásra* nevelték őket; ebből aztán kötelességtant fabrikáltak számukra – és enélkül most már meg sem tudnak lenni, és nem is akarnak mást.”¹⁴

Az engedelmességre szocializálást azok a társadalmi környezetek biztosítják, amelyek az egyénre már annak a munkafolyamatban való részvétele előtt hatnak, illetve amelyek a termelést mint külső feltételek biztosítják. E környezetek viszont megintcsak a termelés által meghatározottak. Ezen összefüggés igen jól látható például a nagyiparnak új családi struktúrákat alakító hatásáról adott marxi elemzésben, melynek végkövetkeztetése szerint „a nagyipar a régi család gazdasági alapjával és az ennek megfelelő családi munkával együtt a régi családi viszonyokat is felbomlasztja”.¹⁵ A gyermekben kiszolgáltatottsága, függősége folytán eleve kialakul az engedelmességre való hajlam, amit aztán a termelési módnak és az őt nevelők osztályhelyzetének megfelelő családi viszonyok megfelelő módon és kellő tartalommal erősítenek. Ahol pedig a család erre a feladatra nem alkalmas – például, mert a bérrabszolgaság folytán a szülőknek nincs elegendő ideje e feladat teljesítésére, vagy e feladatot rájuk bízni túl veszélyes lenne – ott megfelelő póttintézmények működnek. A korai kapitalizmusban a gyermek igen korai munkába állítása biztosítja az engedelmességre szocializációt – a későbbiekben pedig egyre inkább az iskolarendszer segítségével oldódik meg a probléma.

E tényezők mellett nem csekély szerepet játszanak az *ideológiák*, melyek mindenfajta engedelmességet eleve az egyetlen lehetséges emberi magatartásnak, vagy legalábbis az egyedül üdvözítőnek, kötelességnek tüntetnek föl. A felnőtt társadalomban mindehhez még a különféle kényszerszervezetek többé-kevésbé nyílt fenyegetése, vagy közvetlen hatása (például kötelező katonai szolgálat) járul.

Nem elhanyagolható az említett intézmények és ideológiák mellett magának a

¹⁴ NIETZSCHE, 1972. 96.

¹⁵ MARX, 1949. 529–530. p.

munkafolyamatnak engedelmesség-megalapozó–fenntartó *pszichikai* hatása sem. Ezzel kapcsolatban Marx Adam Smith-t idézi: „Az emberek túlnyomó többségének gondolkodása szükségszerűen mindennapi tevékenységükből alakul ki, és ezzel kapcsolatosan fejlődik tovább. Az olyan embernek, aki egész életét pár egyszerű művelet elvégzésével tölti . . . nincs alkalma arra, hogy értelmét gyakorolja. Változatlan életének egyhangúsága természetesen szellemének *bátorságát* is megromítja . . . és képtelenné teszi arra, hogy erejét lendületesen és kitartóan alkalmazza, kivéve abban a részletfoglalatosságban, melyre alkalmazták.”¹⁶ Ez az atomizálódás, amit a munkát mind elemibb részeire bontó technikai fejlesztés csak fokoz, *általánosan érvényesül a tőkés társadalomban*, hiszen ugyanez a folyamat jellemzi például a bürokratizálódott hivatali munkát vagy akár a tudományos kutatást is, nem is beszélve a hadseregről, amelyből kivész az univerzális katona, és a harcos egy fegyver valamely alkatrészének kiszolgálójává degradálódik. Ilyen körülmények közt érthető, ha a modern háborúk az engedelmes kegyetlenségnek a korábbi egyéni zsoldostülkapásokat messze meghaladó rémségeivel szolgálnak.

2.3. ENGEDELMESSÉG ÉS ENGEDETLENSÉG DIALEKTIKÁJA

Azok a makrotársadalmi tényezők, melyeknek eredőjeként megjelent az engedelmes cselekvés mint társadalmi mozgásforma, egyúttal meghatározzák az egyénben általános engedelmességi készséget kialakító szocializációt és megjelölik a követendő tekintélyeket. Minden termelési mód sajátos együttműködést kíván meg és az együttműködés mindig szükségessé tesz valamilyen egységes akaratkövetést, és ennek megfelelően különböző mérvű engedelmességet. Az egyes – történelmileg adott – engedelmességi módok magyarázata azonban izolált: jellemzője a diszkontinuitás; hiányzik belőle a minőségi változás, az ugrás eleme. Az engedelmesség történelmi típusai közötti különbség – továbbá számos konkrét társadalmi viselkedés – érthetetlen, ha megalégszünk a termelési technikának a fegyelemre gyakorolt közvetlen és áttételes hatásainak figyelembevételével. Az engedelmességben – ha csak illúzióként is, mint a tőkés-munkás szerződésben – megszüntetve-megőrizve jelen van az autonómia mozzanata, még ha nem is több, mint az angol ember ama szabadsága, hogy „maga választhatja meg, kinek

¹⁶ SMITH, A.: *Wealth of nations*. V. I. II., id. MARX, K.: 1949. 391. Locke még korábban így fogalmazta ezt meg: „a munkások részesedése a nemzeti jövedelemből alig lévén több a pusztá létfenntartásnál, sosem ad emez embercsoportnak időt vagy lehetőséget, hogy gondolataikat e fölé emeljék vagy hogy az övéikért (közös érdekből) a gazdagabbal harcoljanak, hacsak a rossz kormányzat rendkívüli helyzetet nem teremt.” (LOCKE, *Works*, 1759. II. 26.) – Ha nem volna válság és fejlődés, az engedelmesség örök lenne.

fog szolgálni”.¹⁷ Ez az autonómia természetesen nem valamiféle fénylő elleneszmény egy manicheus módon engedelmes, illetve autonóm részekre bomló világban. Az *autonómia* lényegében a saját akarat követése. Tegyük mindjárt hozzá, hogy ez a „saját” akarat is külsőleg meghatározott, csak hogy nem közvetlenül és egyértelműen valamely más akarat határozza meg.¹⁸ Az autonómia összefér az engedelmességgel, ha tudniillik az autonóm elhatározás következtében vállal valaki engedelmességet, cselekvésének forrása nem a követett tekintély vagy az elfogadott kényszer, hanem önmaga; csak hogy épp a határok nyitottsága teremti meg az ember egyik legkedveltebb illúziójának, az önmeghatározásnak álcázott szolgaságnak a lehetőségét. Az esetek többségében pedig az engedelmesség *automatizmus*a eleve megfosztja a cselekvőt az önirányítástól. Mivel az engedelmesség a fizikai kényszerítésnek és konkrét parancsnak való engedelmességtől a csak sejtetett környezeti elvárásoknak való engedelmeskedésig terjed, lehetetlen minden egyes konkrét esetben eldönteni, hogy hol is végződik az önirányítás.

(Annál is inkább, mert az engedelmesség gyakran csak mentségszámba megy olyan – társadalmilag egyébként helytelenített – cselekvéseknél, amelyeket a cselekvő nagyon is szívesen tesz meg.) Ha azonban az egyén lemond a célhoz rendelt eszközök értékeléséről, ha tehát *nem tagadja meg azon eszközcselekvések végrehajtását, melyek a céllal összeegyeztethetetlenek*, úgy az önként vállalt engedelmességből vitathatatlanul kivész az autonóm mozzanat.

Ha a történelem csak engedelmességet ismerne, az egyes társadalmi alakzatok (és ezek embereinek engedelmessége) diszkontinuitása teljes lenne, az áthidalhatatlan szakadékok átugrása pedig a parancsot adók belső önfejlődésének csodás folyamányaként állna a bámuló történelmi utazó előtt. Az engedelmesség különböző történelmi formái közt azonban bizonyos fejlődést figyelhetünk meg a feltétlen és közvetlen fizikai kényszerből eredő – így térben és időben viszonylag korlátozott – engedelmességtől a szublimáltabb kényszeralakzatok elfogadásán át az elsősorban dologilag közvetített formákban megjelenő akaratkövetésig. Ez a történelmi átalakulás csökkenti az engedelmességgel járó idegenség, külsődlegesség érzetét. A fejlődés nem magyarázható pusztán és közvetlenül termelési feltételek változásából, sem az ember valaminő misztikus autonómiára törekvéséből. A termelési mód, és közelebről a gazdasági szféra átalakulása csak közvetett, bár végső fokon döntő magyarázó tényező. Az autonómiára törekvés *történelmi tendenciája* viszont az egyén szempontjából még ma is ellentmondásos, sokszor illuzórikus, még gyakrabban manipulált létszükséglet, aminek létszükségletmivoltát a hétköznapi gondolkodás inkább csak önfénye formájában ismeri fel,

¹⁷ Lord Atkin. Nokes v. Doncaster Amalgamated Collieries Ltd. (1940) A. C. 1014.

¹⁸ Témánktól túl messzire vezetne azt vizsgálni, hogy mennyiben valóság és mennyiben illúzió ez a nem-más-akarat által meghatározottság. A kérdésre l. EÖRSI 1976.

és hősi felvillanásaiból a filozófus reménye véli kiolvasni, hogy az idő az autonómia létszükségletével terhes.

Az engedelmesség meghaladása rejtélyének kulcsa abban keresendő, hogy az *engedetlenség maga sem más, mint alternatív engedelmisség*. Az engedetlenség jórészt ugyanazon szocializációs mechanizmusok felhasználásával működik, mint amire a megtagadott korábbi alá- és fölérendeltség épült, csak az eddig követett tekintély (kényszer) helyett az alany újat fogad el. Történelmileg azonban az új tekintély, az új tartalom átalakíthatja magát az engedelmisséget is, megváltoztathatja annak pszichés vonásait, tartalmát, terjedelmét, szocializációját – röviden létrehozhat egy új termelési módnak megfelelő, annak feltételei által újra és újra megerősített engedelmisséget. Másrészt az alternatív engedelmisségi struktúrát, az új tekintélyt megintcsak a termelőerők változása előzi meg, és így tovább.

Az engedelmisségi alternatívák megjelenése a társadalmi értékrend egységének felbomlásával függ össze, ami mögött a társadalmi szerkezetváltozás mindig tetten érhető. Ahol a társadalmi lét »természeti« formái érvényesülnek, ott „csaknem minden érdekelt . . . tudatából eltűnik annak a pozíciónak a tételezett jellege, amelyet közvetlenül születése következtében foglal el a társadalomban . . . ezt a „természeti” felfogást még a klasszikus ókorban is megtaláljuk, aholis az ember létét hosszú ideig teljes mértékben azonosították poliszpolgári létével, és ugyanez a helyzet a rendi társadalmakban stb.”¹⁹

„A korai időkben az emberi élet szabályosságát sokkal tisztábban érzelték, mint a természet egyenletes folyamatát. Az ember a törvény és szokás varázslatos körében élt, de az őt körülvevő világ törvény nélkülinek látszott. Ez annyira így volt, hogy amikor kezdték megfigyelni a természet rendezett mozgását, nem találtak ennek jelölésére jobb szót a jognál vagy igazságosságnál (diké), annál a szónál, mely eredetileg az emberi életet irányító változatlan szokást jelölte.”²⁰

Ezt a korai görög társadalomra alapozott állítást megerősítik az etnográfiai kutatók is. „Az Andaman-szigetek lakója számára a jog azt jelenti, hogy rend van a világegyetemben, mely rendet abszolút uniformitás jellemzi; ezt a rendet egyszer és mindenkorra az ősei állapították meg . . . a jogtól vagy szokástól való bármilyen eltérésnek megvannak a következményei és bármilyen beálló rossz valamilyen . . . megszegés eredménye.”²¹

Malinowski kutatásai óta egyetlen tévedésnek számít azt állítani, hogy az egyetlen helyes rendet ismerő ősi társadalmak tagjai nem szegték meg a (helyes) rendet. A szokássértés, nonkonformizmus vagy deviancia azonban nem valamilyen más – felsőbb – értékrend nevében történik. A szabálytalan cselekedet – még ha hero-

¹⁹ LUKÁCS, 1976. II. 327.

²⁰ BURNET, 1930. 12–13.

²¹ RADCLIFFE-BROWN, 1922. 399–400.

kus nagyságában megőrzi is a kollektív emlékezet – nem válik egy új szokás alapjává, amelynek a jövőben a többiek engedelmessé válnak. Az „engedetlen” nem tartja elfogadhatónak, amit tett, a szabálysértő „amikor így cselekszik, akkor sem vallja be szívesen, gyakran még önmagának sem, hogy tettei nem érik el a jog mércéjét”.²² A szabályt szegő, a közösségi-adotton változtatni akaró is igyekszik viselkedését engedelmesnek mutatni, s hisz is ebben: legalábbis Szókratész példájából erre következtethetünk.

Az elmondottak természetesen nem kizárólag a jogi vagy szokásszerű szabályok vonatkozásában igazak, hanem a fennálló egyenlőtlenségi viszonyok „magától-értetődő” elfogadására is. A már gyenge törzsfő hatalma adott, rögzített feltételek esetén megdönthető ugyan, de csak szigorúan meghatározott személyek által – törzsfő nélkül pedig nem lehet élni.

A *plurális értékrendű társadalmakban* válik csak elismert problémává a többféle cselekvés. Az előbbieken Malinowski kapcsán már utaltunk arra, hogy a plurális értékrend szembeállítása viszonylagos értékű – a valóságban az átmenetek sokaságával találkozunk. Az engedelmeség problematikussá válásának másik feltétele a problémát átérezni képes szubjektum léte, márpedig „minél társadalmibb egy társadalom, minél erőteljesebben érvényesül benne gyakorlatilag a természeti korlátok visszaszorulása, annál kifejezettebben, sokoldalúbban és határozottabban összpontosul a döntés abban az érben, amelyiknek a mindenkori tettet végre kell hajtania”.²³ Épp ezért mint látni fogjuk, az engedetlenség mint modern individuális probléma hiányozni fog az ilyen én nélküli polgárok felbomló poliszában.

Ha a társadalomban párhuzamosan többféle kényszeríteni képes erő, többféle tekintély létezik, úgy a különböző osztály- vagy rétegérdekeket, lokális-territoriális szempontokat érvényesítő emberek szempontjából az addig számukra egyedül adott korábbi hatalmi és egyenlőtlenségi rendnek való engedelmeskedés megtagadása „bizonyos értelemben” már autonóm aktus. A megszorítást az indokolja, hogy az ókor jellegzetes engedetlenségi eseteiben erre többnyire egy karizmatikus hatalmi vezérnek engedelmessé válnak. Még maga a kiválasztott, Isten felkentje is gyakran azt hiszi, hogy nem saját akaratából engedetlen a főnállóval szemben. Ugyanakkor az engedetlenség kínálta alternatíva a társadalom nagy tömegei számára nem autonóm alternatíva. Az eddiginél erősebb hatalomnak vetik alá magukat, hogy ezentúl ennek engedelmeskedjenek, adózzanak, ezt istenítsék

²² MALINOWSKI, 1972. 295. – Megjegyzendő, hogy a Malinowski tanulmányozta társadalmak viszonylag fejlettek – s az ősi rendet helyenként az európai gyarmatosítás is bomlasztotta. A bomlás következtében „a bennszülöttek doktrínájában” egyedül érvényesülő „nemzeti szolidaritás” mellett egy azzal ellentétes gyakorlati rend is érvényesült. E tény nem jelenti azt, hogy ne létezett volna korábban egy, a doktrínának megfelelő tényleges nemzeti rend.

²³ LUKÁCS, 1976. II. 279.

a korábban megszokott, beidegzett módokon, vagy esetleg még buzgóbban, egyszerűbben mert az *új kényszer, tekintély erősebb*, illetve alkalmasint inkább megfelel érdekeiknek. Az engedetlen tömegek cselekvését nem jellemzi a választás, még kevésbé a kezdeményezés. Mégis a különféle engedelmisségek közti harc válik az autonómia kibontakozásának területévé: a plurális társadalom versengő hatalmai értelemszerűen nem képesek már a korábbiakhoz hasonló egyértelműséggel meghatározni az embert. Ez a pluralitásból származó autonómia még akkor is gyakorol hatást, ha egy-egy termelési mód virágkorában viszonylag átfogó, egységes az engedelmisség.

Ilyen ókori előzmények után lényegében a *polgári forradalmak* idejére kapcsolódik össze a gazdaságilag lehetségessé vált polgári individualizmus az engedetlenséggel. Rousseau az engedelmisséget az egyén „részvételéből” vezeti le. Az engedelmisség az egyéni választás, az autonómia kérdésévé válik. A forradalmak után az engedetlenség egyéni lehetősége háttérbe szorul, illetve különféle kikötésekkel bástyázzák körül, de nem tűnik el egészen. A munkásság erősödésével mindinkább csökkenő terjedelemben a XIX. századi burzsoá politikai irodalom még foglalkozik az engedelmisség individuális megszegésének elméleti feltételeivel. A jogi pozitívizmus azonban már csak azért tárgyalja, hogy elutasíthassa. Végül a monopolkapitalizmus terrorisztikus uralmának megvalósulása esetén magát a problémát is igyekeznek agyonhallgatással kiradírozni. Nyilvánvaló a minőségi különbség a forradalmak előtt széltében-hosszában jogszerűnek elismert társadalmi engedetlenség (a „nép” forradalomhoz való joga) és a szűkkörű individuális engedetlenség közt, amit egyébként a tényleges politikai berendezkedés általában el is utasít. Polgári ideológia és politikai realitás azonban egységes abban, hogy eleve elfogadhatatlannak minősíti a munkásosztály tömeges munkaengedetlenségét, a sztrájkot. Ezen a téren minden engedményt hosszú, szervezett küzdelem előzött meg. És éppen a munkásosztály *saját szervezetének való engedelmissége* nyújtja történelmileg azt a társadalmi engedetlenségformát (a proletárforradalomban), mely képes olyan társadalmat teremteni, amelyben nem az engedelmisségben megszüntetve őrződik meg az autonómia, hanem előbb az engedelmes tett az autonómia itt és most megvalósításának eszköze, majd pedig egyenesen az autonómiának rendelődik alá az engedelmisség.

Az engedelmisség – mint a történelmi és laboratóriumi²⁴ tapasztalatok igazolják – az ipari társadalmak emberének második természetévé válik, amit az előbb említett gazdasági, termelési viszonyok tesznek szükségszerűvé. Ámde ugyanakkor a XIX. század elejétől kezdve egy, az engedelmisséggel ellentétes tendencia is jól megfigyelhető, mely többnyire az *egyéni felelősség* ideológiájára támaszkodik. Ez az „engedelmisség-ellenes” autonóm felelősség rendkívül komplex technikai-

²⁴ MILGRAM, 1974.

társadalmi változás következménye. Mindenekelőtt a *munkásosztály erősödése* megkérdőjelezte a tőkés termelésben adott engedelmisséget. A munkásosztály történelmi perspektívájának a tőkés társadalom engedelmisségi struktúrájára gyakorolt hatásán túl nem elhanyagolható változások következtek be az *ipari-technológiai szférában* is: legalábbis egyes iparágakban a gyártmányok bonyolultságával csökkent az emberek ellenőrizhetősége, miközben a termelés fejlesztése mindinkább attól függ, mennyiben lép fel a termelő ember önállóan, kezdeményezően. Ezért a korábbi mechanikus alárendeltségi viszonyok a termelésben háttérbe szorulnak. A technikai változás és a munkásosztály erősödése – e tényezők által meghatározott – közvetítések segítségével (mint amilyen az általános kulturális szint emelkedése, változások a politikai erőviszonyokban stb.) részben átalakította a termelési-fegyelmi struktúrákat és általában az össztársadalmi engedelmisséget. A képzett munkaerő a termelés más, dologi feltételeivel egyenértékűvé vált, amennyiben helyettesíthetetlen, hosszadalmas és költséges képzése miatt nagy állótőkét képvisel. Ezért *átalakul a gyárak, munkahelyek belső hatalmi rendje*. Marx még úgy ábrázolta a gyári világot, mint ahol a politikai társadalomban érvényesülő hatalommegosztás végetér, és a tőkés (a tőke) önkényuralmának adja át helyét. E jellemzés egyes fejlett tőkés országokban látszólag érvényét veszítette, valójában azonban túlzó a burzsoá jogászok körében kedvelt megállapítás, hogy a gyári abszolút monarchia demokratikus köztársasággá változott. A *Mitbestimmung*, az „ipari demokrácia” és más jelszavak mögött a munkásosztály tényleges politikai erejének és a munkaerő megnövekedett jelentőségének hatása húzódik meg, de e hatás a tőkés termelésnek megfelelő módon tükröződik vissza, vagyis anélkül, hogy változtatna a tőkés termelés lényegi meghatározottságán; hiszen tovább él – a korábbitól részben eltérő formában – a munkahelyi fegyelem. A tőkés társadalomban az *egyesnek* – nem érintve itt a munkásosztály kínálta történelmi perspektívát – most is szükségszerűen alá kell vetnie magát e fegyelemnek, amit hatékonyan tagadni csak megfelelő *ellenfegyelem* (például a pártszervezet) elfogadásával, s nem pedig minden rendet tagadva lehet.

Mégis, az ideológia és az ezáltal meghatározott *szubjektív képzetek szintjén* mintha éppen az *egyén cselekvési autonómiája* kerülne előtérbe. Az engedelmisség mind ritkábban szerepel a reklámozott társadalmi értékek között; ókonzervatív illetlenségnek számít, amit a fasizmus teljesen lejáratott. Az ember a manipulált szabadságban nem érzi engedelmisségnek cselekvését, s ha mégis, ez rendszerint konfliktussal is jár, vagy legalábbis kényelmetlenül érzi magát tőle. Az autonómia azonban a manipuláció világában – akárcsak korábban a munkás és tőkés közti szerződés esetében az akarat szabadsága – csak a látszat valóságának birodalmába tartozik. „Az objektív helyzetek parancsai saját szándékainkká válnak.”²⁵ Mi-

²⁵ ALMÁSI, 1971. 274.

vel az emberek közvetlen vezérlésének lehetősége – a már jelzett technikai okokból – csökken, az autonómia ideológiája megteremti a termelési viszonyoknak megfelelő *önvezérlés illúzióját*, igaz, azon az áron, hogy választásaik csak az adottak (még hozzá a fogyasztási modellekben adottak) körébe eshetnek. „Maga a mechanizmus, mely az egyént a társadalomhoz fűzi, változott meg és a társadalmi ellenőrzés azokban az új szükségletekben gyökerezik, amelyeket kitermelt.”²⁶ Az engedelmisségre kondicionáló tényezők továbbra is hatnak, csak hogy az engedelmisséget most már többnyire a saját, elfogadott belső értékrend külsővé válásának érzik. Ebből a szempontból is a reveláció erejével hatnak Milgram kísérletei, melyek igazolták, hogy a „tudomány érdeke”, mint a kísérleti alanyokba szocializált érték, képes elfogadtatni az emberellenes parancsokat oly módon, hogy sokan a parancshelyzet ellenére sem érezték magukat idegen akarat alá vetve. Míg a korai ipari termelésben a részmunka eltompította a munkást, és ez lehetlenné tette, hogy azon gondolkodjék, van-e az engedelmisségen kívül más természetes rend is, addig a modern kapitalizmusban, ahol technikai okokból a tőkés kénytelen nem-eltompult, vagy legalábbis nem hagyományosan eltompult emberekkel dolgoztatni, a munka tisztán dologi összefüggéseket figyelembe vevő folyamatában most az az érzés alakul ki, hogy a dolgozók nem más embereknek engedelmeskednek – miközben ténylegesen ezt teszik. És még ez az illúzió is csak tendenciaszerűen és fölöttébb ellentmondásosan érvényesül: egyáltalán nem jellemz minden munkafajta. A dolgok uralma egyébként sem feltétlenül teremti meg az autonómia illúzióját: a tőkés társadalomban az eldologiasodás szükségképpen elidegenedésbe csap át, s így éppen megsokszorozódhat az engedelmisség: az ember dolgoknak is, sőt önnön testet öltött akaratának is, mint idegen dolognak kényszerül engedelmeskedni. A dologi meghatározás más embernek való engedelmisséget csökkentő hatása azért is ellentmondásos, mert a tőkés osztálytársadalmi termelési folyamat tervszerűtlensége korlátozza e – közvetlenül a munkában adott – lehetőséget: a termelési és értékesítési válságok vagy nehézségek kiváltják a tőkés vagy képviselője akaratának közvetlen beavatkozását a termelésbe. „A fejlett ipari civilizáció szolgái szublimált szolgák, de azért csak szolgák maradnak, mert a szolgaságot nem az engedelmisség, nem is a munka nehézsége, hanem az eszközmivolt és az embernek a dologi állapokra redukálása határozza meg.”²⁷ Az akarat dologi közvetítettsége másodlagos az engedelmisség lényege szempontjából ott, ahol az engedelmisség alapja az engedelmeskedő dologgá válása.

A kapitalista viszonyok tekintetében könnyű helyzetben voltunk, mivel a marxista elemzés eligazít az engedelmisség társadalmi megalapozottsága kérdésében.

²⁶ MARCUSE, 1969. 9. Vö. JENKINS, 1973.

²⁷ MARCUSE, 1969. 32–33.

Mínt hogy az engedelmisség a konkrét termelési mód sajátosságai alapján vált érthetővé, más társadalmi formációk tekintetében ugyancsak konkrét elemzésre van szükség.

Ha a szocialista társadalmat az engedelmisség szempontjából vetjük össze a tőkés rendszerrel, megállapíthatjuk, hogy a nagyipari-gépi fegyelem ugyan hasonló technikai környezetet teremt, de hiányzik az a külső tényező (a tőkés termelési folyamat), mely az egyént választási alternatíva nélkül, vagy látszatválasztással a gépi fegyelem alá vetette. Vajon e történelmileg döntőnek bizonyult mozzanat hiányában van-e, lehet-e „engedelmisség”; ha igen, mi határozza meg, s mi-ben különbözik a kapitalista társadalmi engedelmisségtől? A marxizmus klasszikusai közül különösen Engelst foglalkoztatta a kérdés. Kiindulópontja szerint az ipari termelés jelentős gyáron belüli kooperációt igényel. A technika olyan gyors döntést kíván, „amelyet a tekintély határoz meg, az pedig fikarcnyit sem törődik az egyének önrendelkezésével”.²⁸ Az engedelmisség „technikai szükségszerűség”. Minőségi különbséget jelenthet azonban, hogy az az akarat, amelynek a dolgozók magukat alávetik, lehet demokratikusan kialakított, és főleg, „maga a termelés nem külső – idegen hatalom az ember fölött, bár a természeti erők, melyeket a tudomány segítségével az ember uralma alá hajtott, bosszút állnak rajta azzal, hogy az őket kiaknázó embert a *társadalmi szervezettől független* igazi zsarnokságnak vetik alá”.²⁹ Ugyanakkor a szocialista viszonyok közt – ellentétben a kapitalizmussal – a tekintélynek csakis azok között a határok között van helye, „amelyeket a termelési feltételek elkerülhetetlenül megszabnak”.³⁰

Engels az anarchisták ellen érvelve elismeri a politikai tekintélyállam perspektivikus megszűnésének lehetőségét. Ismeretes, hogy a XX. századi szocialista építés során a proletárdiktatúra erői, a szocializmust építő nép felhasználta az államot, amelynek tekintélyi jellege éppoly tagadhatatlan, mint amilyen szükségszerű, hiszen a társadalomban fennálló érdekellentmondások és a rendkívül bonyolult nemzetközi viszonyok folytán az egész társadalmi termelés egységes, politikai jellegű átfogására van szükség. A szocialista állam tekintélyét és az ennek való engedelmisséget tehát – az Engels által előre nem láthatott – társadalmi (és termelési) feltételek is igénylik.

Míndezen alapján *a szocializmusban is szükség van a tekintélyre* és az ennek való engedelmisségre a társadalmi együttműködés biztosítása érdekében; új minőségi vonást jelent azonban a hatalom alakításában való részvétel lehetősége. Így ugyanis minden eddiginél inkább érvényesülhet a saját akarat által vezetettség, miközben csökken – de nem szűnik meg – annak esélye, hogy ez az akarat külső-ve-idegenné váljon.

²⁸ MEVM. I. 625.

²⁹ MEVM. I. 625.

³⁰ MEVM. I. 626.

3. A JOG A TÁRSADALMI RENDSZER MŰKÖDÉSÉBEN

Az engedelmisség mint a termelési folyamatra épülő és alapvetően azáltal meghatározott társadalmi magatartás akárcsak vázlatos áttekintése is mutatja, hogy noha a gazdasági viszonyok alapvetően biztosítják az engedelmisségi struktúrák kibontakozását, mégis, ez kiegészítőül az erőszak intézményeit és a gondolkodás erőszakos egy irányba forgatását – a fennálló elfogadására bíró befolyásolását – igényli. Itt lépnek be más felépítményi elemek, köztük a jog és az állam. Az engedelmisség, illetve az egész társadalom működése felől nézve tehát a jogkövetés mint az engedelmisség „felerősítése” jelenik meg. Jogi nézőpontból viszont a jogkövetés döntően azért lehetséges, mert az emberek már úgyis a jogban csak visszatükrözött engedelmes társadalmi magatartást tanúsítják. (Engedelmisségen nem is elsősorban az idegen akaratnak, hanem inkább a körülmények hatalmának való behódolást értve). Tisztáznunk kell azonban, mi is a jog sajátos hozzájárulása a társadalmi engedelmisséghez. (Ez a teljesítmény, vagyis jogi objektíváció sajátos törvényeket követő hatása indokolja egyébként, hogy a jogkövetést viszonylag önálló társadalmi jelenségként tárgyaljuk.) *A kulcskérdés tehát: a jog társadalmi hatás-módja.*

3.1. A JOG: AZ ÁLLAM RENDSZERFENNTARTÓ MŰKÖDÉSÉNEK PROGRAMJA

A jog a társadalmi totalitás, a rendszer¹ fennmaradásának és működésének (fejlődésének), statikus vagy dinamikus egyensúlyának vagy éppen antiequilibriumának feltétele és nem pusztán specifikus társadalmi szükségletek terméke. Vajon az egyes konkrét szükségletek megoldására született részszabályokat harmo-

¹ A rendszerfogalom alkalmazására a szocialista jogirodalomban I. ALEKSZEJEV, 1975., a polgári-
ban BALLWEG, 1970. Szociológiai használatára I. KULCSÁR, 1974. 19. és köv. – A jelen fejtegetések
egyébként nem épülnek általános rendszerelméleti elvekre, csupán a társadalmi totalitásba próbáljuk
e fogalomrendszer segítségével a jogot beilleszteni.

nikus rendszerré nemesíti-e az, hogy a jogszabályok egyazon jogalkotó szándékos akarati aktusai? Az igenlően válaszolók szerint, mivel a jogalkotást célképzet vezérlő és ez a teleologikusság általában azonos (gondolkodási) modellt követ, a célirányultság akkor is elegendő lenne a jogszabályok sajátos jogi rendszer-alkotásához, ha a jogalkotás nem is mindenkor az Engels által említett ellentmondásmentesség jegyében, azaz a normák interdependens meghatározása útján történik. Vajon a jogfejlődés történelmi-empirikus anyagának megfigyelhető evidenciája nem igazolja-e ezt az elképzelést? Elvégre, korunk jogszabályai mégiscsak úgy születnek, hogy a jogalkotó az egyes társadalmi szükségleteket felismerve, válaszul a kérdést rendező jogszabályt bocsát ki, mégpedig úgy, hogy az új rendelkezés az alkotmányban rögzített keretekbe illeszkedjék, és így megfelelően kapcsolódjék a többi jogszabályhoz. És ha egy bármikor adott jogot akarunk leírni, vajon nem a fentiek szerint létrejött eseti szabályok összességével kerülünk-e szembe? Ámde éppen, mert az empirizmus csak az egyes szabályokat és azok rendszerét tartja szem előtt, kénytelen lesz azt tapasztalni, hogy vannak szabályok, melyekben kifejeződik az osztályuralom; másokban nem. Ez a megközelítés nem tudja megkülönböztetni a lényegét a jelenségtől, nem látja azt a pluszt, melyet a totalitás-szemlélet biztosít, nem válhat átfogó, „nagy” elméletté.²

A társadalmi *totalitásban* a társadalmi osztályoknak termelőerők meghatározta, történelmileg (diakron) kifejlődött viszonyainak összességét látjuk. A társadalmi rendszer állandóan feszültséget fejleszt; ugyanakkor alrendszerait integrálnia kell. A *feszültség csökkentésére és az integráció biztosítására* megfelelő mechanizmusra van szükség, és az így létrejött sajátos gépezet, önvezérlő alrendszer-

A marxista jogirodalomban legújabbban EÖRSI már világosan megkülönbözteti a jog külső és belső vizsgálatát. Álláspontja szerint „jogosult a jog specifikus szférájából való kiindulás, mert a legteljesebben ez segít hozzá a jog mint specifikus komplexus belső összefüggéseinek, hatásmechanizmusának, a jog „belsejé”-nek a megismeréséhez. Ez azonban csak kiindulás. A jog csak belső szemlélete a jogász formalizmus sajátja: elszigeteli a jogot a társadalomtól, és mint független jelenséget szemléli azt. Erről itt nincs szó; a „belső” szemlélet alapállása is társadalmi: a jog „belsejét az uralkodó osztály társadalmának szolgálata szempontjából kutatja. Ha viszont . . . a jog „külsőjét” vizsgáljuk, a társadalom oldaláról való kiindulás ad optimális eredményt. Ezért a jog totalitását a két nézőpont együttes alkalmazásával lehet csak megragadni.” (1977. 8–9.) Álláspontunk szerint az együttes alkalmazás arányai problematikusak. A jog társadalmi valósága csak „kívülről” tárulhat fel, s ha a totalitáshoz hozzátartozik is a belső oldal, ennek elemzésével csak a külső meghatározottság specifikus érvényesülését igazolhatjuk. (A jelen mű erre a jogi norma elemzések orvállalkozik, kimutatva ennek szerkezetében a jogkövetés társadalmi meghatározottságának tükröződését). A „belső” oldal akár csak viszonylag önálló elemzése a „totalitás megragadását” annyiban veszélyezteti, hogy a jogilag adott jogász manipulálását hordozza magában. Ez – mint mondtuk – indokolt és hasznos a jogrendszer működtetésében, de annyira jelenségszintű, hogy idegennek tűnik a jogelmélettől, amely – a jogtudománynak nevezett jogtechnikával ellentétben – arra hivatott, hogy az adotton annak társadalmi lényegéhez lépjen túl.

² KULCSÁR, 1974. 298.

ként, szabályokat követ, amely szabályok végeredményben megfelelnek a rendszer *szabályosságainak*, mivel az alrendszer a rendszer terméke. Az, hogy a kérdéses alrendszer a rendszer terméke, szükségsszerűvé teszi, hogy az egész (a rendszer) strukturális összefüggései érvényesüljenek benne, különben nem működhetne a rendszer részeként. Ugyanakkor a szabályok nemcsak az alrendszer, hanem a rendszer működését is befolyásolják, hiszen a saját szabályait megvalósító mechanizmus éppen az egész *rendszerre hat*. A hatás persze közvetlenül bármely alrendszerre irányulhat.

Ilyen az egész társadalmi rendszerre kiható speciális regulatív mechanizmus (alrendszer) a történelemben (az osztálytársadalmakban) az állam, melynek kiteljesedett szabályozórendszere a jog.³ A mechanizmus és szabályrendszer – miközben saját működést végez – egyúttal végeredményben az egész rendszer szempontjából szükséges működést valósít meg (mikor pl. az állam adót szed, az egész gazdasági életet, végső fokon tehát az egész társadalmi életet befolyásolja). A rendszer alapszerkezetét az alrendszer nem alakíthatja át tetszőlegesen, hanem ahhoz igazodik, de az osztálytársadalmi rendszer enélkül az integratív és feszültségcsökkentő stabilizátor-rész nélkül nem létezhet. Mint minden komplex rendszernek, alrendszereit összehangolandó az osztályuralmi társadalomnak is ki kell termelnie egy vagy több integratív mechanizmust és annak regulatív eszközét, a programozott döntést, és egyben meg kell határoznia a *reguláció programját*, a programozó döntést.⁴

Elismerve a programozó és programozott megkülönböztetésének indokoltságát, a programozás e dichotom felfogása mégis meglehetősen leegyszerűsítőnek tűnik. A jogban kifejezett realitást jobban leírja egy „multiprogramozó” modell. Eszerint a döntési és eljárási programokat a társadalmi rendszer alakítja. Az így programozott döntések, mint jogszabályok, ugyancsak programozó előírások a jogalkalmazói döntés szempontjából, amely döntés pedig visszahat az eredetileg „programozónak” minősített – és ennyiben differenciálatlan egységében felfogott – társadalmi rendszerre, vagyis az alrendszerek strukturált – a gazdasági szféra primátusát tételező, a termeléshez mint központi elemhez kapcsolódó – totalitására.

³ A szocialista jogelméletben meglehetősen elterjedt felfogás szerint (l. pl. ALEKSZEJEV) minthogy a jogot az állam alkotja, a jog az állam függvénye. Ezt az álláspontot többen vitatják, SAMU (1977. 227.) szerint „... a kölcsönös kapcsolat végső fokon a gazdasági viszonyokon alapszik, ám emellett legközvetlenebbül a hatalmi viszonyok, s ezen belül a politikai uralom befolyásolja. Az állam és a jog a társadalmi hatalom rendszerében tölti be sajátos társadalmi rendeltetését, mint viszonylagos önállósággal rendelkező jelenségek hatnak egymásra és a társadalom egyéb jelenségeire.” A viszonylagos önállóság tételét messzemenően igazoltnak tartjuk, ez azonban nem mentesít az egymásrahatás természetének tisztázása alól; funkcionálisan az állam elsőbbsége vitathatatlan.

⁴ A kibernetikus gondolkodás eredményeit felhasználva elsőnek SIMON, 1955. mutatott rá a programozó és programozott döntések megkülönböztetésének társadalomtudományi hasznosságára.

E modellben tehát nem szükségszerű, hogy a jog „programozását” közvetlenül a termelési szféra határozza meg, más alrendszerek is szerepet kapnak e programírásban. A jog, mint program sajátosságát az adja, hogy nem pusztán az egyes alrendszerek meghatározta szabályozást végzi, és nemcsak az egyes alrendszereket szabályozza, hanem mindekelőtt az egyes alrendszerek közötti viszonyt: vagyis elsődlegesen az egész rendszer integrálását biztosítja, mégpedig alapvetően a termelési szerkezetnek megfelelően modellezve az „egész” struktúráját. Az alapvetően a termelésben meghatározott állami alrendszer a hatalmi-politikai viszonyok erősítik föl osztársadalmi-integratív jelentőségű alrendszerre. A politikai hatalom integratív mechanizmusokat, intézményeket (szerepelvárás-összességét, érdekközösségeket) teremt; ezek között a legismertebbnek és leghatásosabbnak a történelem során az állam és az egyház bizonyult.

A vázolt felfogás, mely a jogban a társadalom integrációját biztosító mechanizmus szabályozó rendszerét, vagy röviden a társadalmi rendszer stabilizálásának szabályait látja, látszólag alkalmazhatatlan a jognak a történelemben ténylegesen megfigyelhető egyes megjelenési formáira, s különösen az „ősi” vagy *primitív* jogra – melyben „igazságnak és jogtalanságnak egyedüli tekintélyszerű megállapítását ... a tények bekövetkezése után hozott ítéletek szolgáltatják”.⁵

Hol valósul meg az integrálás, a rendszerfenntartás az ayzimneták döntéseiben? Vajon nem Hoebel⁶ hibáját ismételjük csupán, aki a primitív társadalmak jogának társadalmi tervező funkciót tulajdonít? Vajon megfelel-e ez az általunk vázolt kép ama festménynek, amelyen Jhering még a múlt században is a felek harcának ábrázolta a jogot?⁷

Az „ősi” időkben a jog az egyének közötti (kivételesen csoportközi) konfliktusok utólagos rendezésére szolgált, pontosabban empirikusan alig volt más, mint az ilyen utólagos rendezések kétségesen egymásraépülő halmaza. Az együttélés eredetileg szinte ösztönösen a szokásokban volt szabályozva, melyek még nem egy külön integratív szervezet szabályai, hanem a kisközösség valamennyi tagja számára közvetlenül adott *egységes cselekvésirányító elvárásrendszert* alkotnak. Gyakorlatilag csak az *áruterelés* követelményei teremtették meg, vagy legalábbis tették általánossá az előre kiszámítható jogot. Ez a fajta jog megvalósított már a társadalomban bizonyos fokú előrerendező szerepet, de elsősorban továbbra is oly módon, hogy e szabályoknak megfelelően rendezték a konfliktusokat, (aminek másodlagos hatása volt az esetleges szabályok szerinti társadalmi élet). Alapvetően azonban a jog csak a konfliktusmegoldásban hoz „újat”, egyébként a társadalmi gyakorlatban adottat kodifikálja. Ezzel szemben századunkban a jog

⁵ MAINE, 1875. 7.

⁶ HOEBEL, 1954. 281.

⁷ JHERING, 1874.

– bár társadalmi típusonként minőségileg eltérő mértékben – a társadalmi tervezés eszközüvé válik, és miközben az individuális konfliktusokat rendező és individuális magatartási mintát állító funkciója a másodlagosságba hanyatlik, a jog a csoportok, rétegek, államok kapcsolatát tervszerűen előre rendező vagy legalábbis rendezni törekvő, a gazdasági életet – különösen a szocialista országokban – a fejlődés felismert társadalmi törvényei szerint irányító⁸ szabályozóvá válik.

Nyilvánvaló, hogy a primitív konfliktusfeloldás és a jelenkori jogalkotásban kifejeződő társadalmi tudatosság közt lényegbevágó a különbség; mégis, a jog konfliktusrendező és társadalomirányító funkciója egységbe foglalódik⁹, ha a jogot a társadalmi rendszer funkciójaként értelmezzük.

A társadalmi rendszer működéséhez, stabilizálásához szükséges jogot helytelen lenne e rendszer „céljai” szempontjából megítélni: a rendszer nem ember, nem is jellemezheti teleologikus tételezés. Ez látszólag ellentmondásban van azzal, hogy legalábbis a modern jog olyan jogszabályokból tevődik össze, amelyeket valamilyen cél megoldására szánunk eszközül. Nem vitatható, hogy a szándékolt emberi cselekvés az elidegenedés leküzdésével egyre inkább ellenőrzése alá vonja a társadalmi rendszert. Hegel nyomán a modern funkcionalista jogszociológiában¹⁰ ebből kiindulva a jogot átfogó integratív eszköznek minősítik. A részracionálisok és a jogrendszer belső konzisztenciája ellenére sem mondhatjuk azonban, hogy a jog valaminő – a rendszer egész működését figyelembe venni képes – tudat terméke volna.

Ha a rendszernek nincs is célja, az állam és jog stabilizáló hatása a rendszer optimális működése szempontjából még értékelhető lehet. Valójában azonban nem az optimális, tehát a termelőerők érvényesülését legjobban biztosító, vagy – emberbarátilag szólva – a legkevesebb konfliktussal, emberáldozattal járó megoldása a *legjobb jogi megoldás*, hanem az, amelyik a leginkább képes az uralkodó osztály uralmát biztosítani. Ezért mondhatjuk, hogy a „jó” (hatékony) jog a társa-

⁸ WAGNER, 1975. 235. (A kapitalista tervezésre l. SÁRKÖZY, 1974.)

⁹ LUKÁCS, 1976. II. 484. szerint a jog a valóságot úgy alakítja a maga tárgyiasító-absztraháló rendszerképésével, hogy szavatolja „a társadalmilag lényegbevágó konfliktusok” „végigvitele számára az adott formáció mindenkorai fejlődési szintjének megfelelő optimumot”. Kétségtelen, hogy az a fajta makrotársadalmi folyamatszabályozás, melynek példáival a tervgazdálkodás jogi szabályai szolgálnak, felfogható úgy is, mint bizonyos társadalmi-technikai konfliktusok feloldása, illetve megelőzése; olyan konfliktusoké, amelyek nyilván emberek közötti konfliktusokra vezetnek. Mégis a jog vonatkozásában indokoltnak tűnik óvakodni a konfliktus szó értelmének kiterjesztésétől; nem tagadható ugyanis, hogy a jog egy korszakban az interindividuális viszályokat oldotta fel és a mai szabályozás egy része ettől minőségileg különbözik. Ez a fajta konfliktusmegoldás a mindennapi életben máig a jogiség sajátos szférája és látni fogjuk, hogy a közvetlen jogszabálykövetés éppen a rendkívüli egyéni konfliktushelyzetek egy részében vetődik fel.

¹⁰ PARSONS, 1962; BREDMEIER, 1962.

dalmi fejlődés szempontjából igen ártalmas lehet.¹¹ A jog, mint stabilizáló rendszer éppen ezért kerül sokszor és szükségképpen ellentmondásba a rendszer alapvető dinamikus erőivel.

A primitív társadalomban, mint rendszerben a jog a rendszer szempontjából – annak bonyolultsági fokának megfelelően, a maga – persze igen kezdetleges – szintjén integrációt biztosít, akárcsak a modern társadalomban. A jog mindkét esetben a rendszert stabilizálja, és nem pedig valaminő végső célra irányítja a társadalmat. Hogy a modern társadalomban sokkal több az általánosra törő, de részrendszer-szinten maradó, tudatosan irányítani kívánó elem, hogy itt nyilvánvalóbb a szándékoltóság, az abból ered, hogy az osztályuralmi struktúra érvényesítéséhez az adott társadalmi komplexitás mellett nagyfokú körültekintés kell. A modern tőkés állam – éppen az osztályuralom biztosítása érdekében – tervezéssel igyekszik kikapcsolni a tőkés rendszert veszélyeztető tendenciákat.¹² A jogban kifejeződő osztályakarát akaratisága eleve a tudatosság látszatát adja, de lényegi funkcióját tekintve az osztályakarát joga szükségképpen az osztályuralmat, a status quot hivatott biztosítani; csak változatlanyságot teremt a haladásban, és éppen *nem tűz célt a rendszer elé*. (Már amennyiben a céltételezés a meglévőtől különböző valaminek a tételezése.) Ugyanez áll a primitív jogra is. A kétségtelen különbség a jogtípusok között e vonatkozásban mennyiségi jellegű. Primitív viszonyok közt a társadalom egyszerű, az egyén ténylegesen részrendszernek számít, ráadásul olyannak, mely nem is törekszik megkülönböztetni magát, sőt éppen beolvad a társadalomba. E feltételek esetén a társadalom alapvetően biztosíthatja az egyedek közti konfliktus rendezését.

A későbbi individualista társadalmakban a jogi szabályozás elsődlegesen továbbra is az igazságszolgáltatáson keresztül érvényesül. A különbség a korábbiakhoz képest abban áll, hogy itt már az osztályok (osztályegyedek) közti viszonyok előzetes szabályozásával számolhatunk. A példát statuáló ítéleten keresztül az általános megelőzés érvényesül. A modern korban az igazságszolgáltatás elveszti önálló hatalmi ágazat mivoltát, visszakerül a többi állami tevékenység közé. A „harcban vívd ki jogodat” ideológia szétfoszlik, a jog konfliktusszemlélete

¹¹ Ezzel nem kívánjuk kétségbe vonni, hogy a jog azáltal, hogy a konfliktus-végigvitel optimumát biztosítja, ne szolgálná – különösen egyértelműen a szocialista jog esetében – a társadalmi fejlődést, ne lenne a társadalom társadalmasodásának eszköze, mint azt Lukács hangsúlyozza, ne járulna legáltalánosabb értelemben történelmileg az emberi lényeg kibontakozásához. (PESCHKA, 1972. 192.) A konkrét történelmi jog azonban – és a társadalmi rendszer jelen szociológiai vizsgálata esetén erről van szó – a történelmi vargabetűkhöz kapcsolódhat.

¹² „Az állam funkcióinak ... megnövekedése ... az individualizmusba való szörnnyű beavatkozásnak tűnhet ... Én azonban védelmezem, mert ez az egyetlen járható mód arra, hogy elkerüljük a meglévő gazdasági formák mindenestől való megsemmisítését.” (KEYNES, 1965. 406.)

helyébe egyre inkább a jogalkotási probléma lép. A jogalkotás előzetes politikai rendezésére, össz társadalmi igényű megoldására érzi magát hivatottnak.

Állításunk szerint a jog az állam – a társadalmi rendszernek az uralkodó osztály érdekében álló stabilitását politikai integrációval megvalósító szervezet – működésének egyfajta programja. A jog mint program a részrendszerek közti viszonyokat befolyásolja, megjelölve az ezekbe való állami beavatkozást. De vajon nem arról van-e inkább szó, hogy a jog a társadalmi integrálást az egyének közti kapcsolatok *közvetlen* programjaként biztosítja? Az *állami* cselekvés programja-e a jog, avagy inkább *minden* társadalmilag releváns (a struktúra stabilitását érintő) cselekvésé? Ettől függ üdvösségünk vagy elkárkozásunk a jogkövetésben, hiszen a társadalmi jogkövetés értelme egészen más a közvetett, illetve a közvetlen hatás esetén. (Ezért kényszerültünk a jog és a társadalmi rendszer kapcsolatának e meglehetősen elvont elemzésére.)

Megítélésünk szerint a kérdésre adandó vagy-vagy válasz metafizikus lenne, de minőségi sorrend áll fenn a látszólagos alternatíva két eleme közt, ahol az állami cselekvést s így a jog „államprogram” mivoltát a meghatározó tényező elsőbbségének dicsősége illeti meg. *A jog ugyanis döntően azért fejtheti ki integratív* (és feszültségcsökkentő) hatását, *mert az állami cselekvés szabálya*; az így mozgásba hozott kényszer adja meg társadalmi tekintélyét, és ezért lehet a nem-állami cselekvések motívuma, modellje.¹³ Marxnak a kérdésben elfoglalt álláspontját Lukács György így összegzi: „A Legyen-jelleg . . . társadalmilag *pontosan meghatározott szubjektumhoz jut*, nevezetesen az *államhoz*, amelynek tartalmilag az osztálystruktúra által meghatározott hatalma itt lényegileg azt a monopóliumot jelenti, hogy az emberi gyakorlat különböző eredményeit miként kell megítélni, engedélyezettnek vagy tilalmasnak, büntetendőnek stb. minősíteni, egészen annak meghatározásáig, hogy a társadalmi élet mely tényei; és milyen módon tekintendők jogilag relevánsnak.”¹⁴ Az interindividuális cselekvések lényegük szerint füg-

¹³ Vö. MARXnak a francia állam hatásmódjáról adott jellemzésével. (MEVM. I. 293) – Hogy a jog, illetve a jogszabályok jelentős része lényege, célkitűzése, társadalmi értelme és hatásmódja szerint nem az általában vett (illetve a norma diszpozíciójában megjelölt) emberi magatartást kívánja közvetlenül szabályozni, azt a 6. 2. fejezetben igyekszünk igazolni.

¹⁴ LUKÁCS, 1976. II. 217. (kiemelés S. A.) – Lukács ezt abból vezeti le, hogy a tények hivatalos elismerése nem lehet pusztán kontemplatív, hanem csak a tényre való reagálás megjelölésével létezhet. Meg kell jegyeznünk, hogy Lukácstól lehetne idézni olyan helyeket, amelyekből a közvetlen magatartásirányítás elve kovácsolhat érvet; pl.: „a jogi rendszer . . . a gyakorlati cselekvés pozitív és negatív irányításának eszköze.” (LUKÁCS, 1976. II. 225.). Úgy tűnik azonban, hogy az a tétel, hogy a jog a társadalmi magatartás irányításának eszköze, nem vonja magával azt, hogy elsősorban a szabályozás tárgyává tett konkrét magatartások meghatározása útján valósulna meg a cselekvésirányítás. LUKÁCS (1976. II. 219.) anélkül, hogy e probléma különösebben foglalkoztatná, árnyalt fogalmazásával utal erre: „a jogi rendszerben minden általános megállapítás kettős szándékkal jött létre: egyrészt, hogy a társadalom minden tagjának teleológiai tételezéseit meghatározott irányban befolyásolja, másrészt

getlenek lehetnek a jogszabálytól; míg az állami cselekvés, ha nem is mindig jogilag szabályozott vagy jogilag motivált, társadalmi értelmét és elfogadottságát csak innen származtathatja.

Ha az eddig elmondottakat most már az osztálytársadalom és a jog kapcsolására alkalmazzuk, ahol is az osztályuralom az az antiequilibrium, amit fönn kell tartani, akkor a jog a társadalmi viszonyok regulátora,¹⁵ de ezúton védi a rendszert, és ez a rendszerfenntartás elsődleges a reguláláshoz képest.¹⁶ Ezt szokták a jog társadalmi funkciójának nevezni, de a „társadalmi” jelző pleonazmus. A kifejezés használata mögött tiszteletreméltó erőfeszítés rejlik: éreztetni próbálják, hogy a társadalmi rendszer egyes működési feltételeit a jog biztosítja. Valójában a jog nem tesz külön szívességet azzal, hogy társadalmi funkciót teljesít, hanem egyszerűen nem több, mint a társadalmi rendszer egyik funkciója.

A jog, mint a stabilizáló mechanizmus (az állam) működési elve, lényegi stabilitása ellenére változik. Ez részben a rendszer változásaival együtt folyamatosan történik, részben – ugrásszerűen – a társadalmi rendszer forradalmian új struktúrájában, az új uralkodó osztály uralmát biztosítandó.

„Alapvetően a jog illetve egy jogrendszer társadalmi hatása inherensen konzervatív. A tételes jogalkotást a törvényhozó szervek társadalmi eszközeként fel lehet használni változások előidézésére, de a létező joganyag *alkalmazása* . . . megőrző hatású.”¹⁷

A jog által előidézett változás azonban többnyire csak önmaga alkalmazkodása az időközben beállott fejlődéshez vagy erősen korlátozott változás, mely szíve szerint óvakodik reform lenni, hiszen „minden reform kihívja az egész rendszer ellenállását maga ellen, úgyhogy minden ésszerűen végrehajtott sakkhúzás a rendszer reakciója által még rosszabb helyzetet teremt, ez viszont még mélyebbre nyúló reformokra kényszerít.” Ha a rendszer változik, a jog készséggel szentesíti az új egyensúlyt, bármily törekeny is, ha azonban az egyensúly eszközeivel, a joggal akarnak új egyensúlyt létrehozni ott, ahol az nincs, a hatás katasztrófális lesz; még az a legjobb eset, ha a szabályozást vissza lehet vonni (persze átfogó szabá-

arra bírja azt az embercsoportot, amelynek társadalmi megbízása a törvény meghatározásainak a jogi gyakorlatba való átültetése, hogy teleológiai tételezéseit a maga részéről meghatározott módon hajtsa végre.” Ami a jog általános hatását illeti, itt nem konkrét magatartás-előírásról, hanem célkitűzések befolyásolásáról(!) van szó; az idézet második fordulata pedig kiemeli az államgépezet közvetítő tevékenységének a társadalmi hatás szempontjából való fontosságát és azt, hogy a normatív előírást egy elkülönült embercsoport hajtja végre. (Elnézést kell kérnünk az olvasótól e talán skolasztikus ízű tekintélyre hivatkozás és szövegmagyarázat miatt, de az igen elterjedt magatartás-orientált jogfelfogással szemben perdöntő lehet – pártatlan bíróság előtt –, hogy a marxista ontologikus és szociologikus megközelítés eredménye azonos.

¹⁵ KERIMOV, 1972.

¹⁶ SZABÓ, 1975. 537.

¹⁷ WOOD, 1974. 96.

lyozásról van szó; nem a szabályrendszer közkatonáiról, hanem az egész jogrendszerről).

Az egyes rendszerek strukturális elemeinek változása miatt a jog meglehetősen eltérő formában és súllyal, különböző tartalommal teljesítheti be integratív és feszültségcsökkentő küldetését. Egyetlen konkrét funkciót sem lehet abszolutizálni, mert:

a) a jog nem egyedüli regulátor, minthogy az állam, mint stabilizátor alrendszer, olykor egészen másodlagos helyet foglal el a társadalmi alrendszerek közt és a társadalmi integrációt például az egyház biztosítja a maga szellemi manipulációjával;¹⁸

b) a rendszer egyes elemei eleve önszabályozók, vagy azzá válnak;

c) nem önszabályozó elemek egyensúlya fölöslegessé teheti a külön stabilizáló alrendszert az adott területen. Egy politikai feszültségek nélküli, kiegyensúlyozott gazdaságban például az állam szerepe minimális. Ugyanakkor a strukturális változások újfajta stabilizálandó területeket teremtenek, amit a szabadverseny piaci egyensúlyának megbomlása és az ezáltal igényelt fokozódó állami beavatkozási szükséglet jól példáz.

3.2. A JOGSZABÁLY MINT AZ ÁLLAMI SZERVEK MAGATARTÁSÁNAK ELŐÍRÁSA

A jog az integratív mechanizmus (az állam) működési módjának meghatározásával hat. Ebben az állami cselekvésben keletkezik az a *ténybeli plusz*, mely a stabilitás irányában egészíti ki a rendszert. Ennyiben tehát a jog formailag feltétlenül és mindenkor magatartásszabályokból áll: de ebben az összefüggésben az *állami magatartás szabályaiból*. A hivatalnokok magatartását tipikusan, ha nem is okozatilag a jog határozza meg. (Eltekinthetünk ezúttal az állami szervezet joghoz kötöttségének konkrét történelmi-kulturális eltéréseitől, bár ezek igen jelentősek lehetnek, mint pl. az angol civil service és a formális jogi képzettségű német bürokrácia esete mutatja.) Ennek lehetősége viszont a hivatalnokoknak az alapvető társadalmi viszonyok általi kondicionáltságára (objektív társadalmi helyzetükre) épül. A jogban adott magatartás-előírást más – nemcsak jogi – ideológia alapján is elfogadhatják. Mindenesetre a jognak mindenkor van valamilyen ideologikus metanormája (pl. államhivatalnoki hűség; feudális eskü), mely a jogot követendővé teszi, illetve általában kizárja, hogy akárcsak gondolatban is fölvevessék, hogy *miért* is kell követni a szabályt, vagy azt, hogy lehetne másképp is cselekedni. Ez a metanorma persze nem szükségképpen azonos azzal az ideológiával, mely a jogot a lakosság számára teszi követendővé.

¹⁸ MEM, 20. 450.

Alapvetően azonban „az (igazgatási) személyzetet természetesen *nem* a legitimitási képzet készíti a hatalom birtokosa iránti engedelmességre”.¹⁹ Hogy miként alakul az állami szervek magatartása főbb vonásaiban a jogszabályok előírása szerint, azt itt kell vázolnunk.²⁰ Az állami szervek jogszabályhoz igazodása folytán jut el elsősorban a jog a társadalomba: a jogszabályszerűen működő államhoz alkalmazkodó állampolgárok így válnak maguk is jogkövetővé.

Az állami szervezetekben megvalósuló közvetlen jogkövetés jelenségét helytelen lenne az állami szervezetekben tevékenykedő hivatalnokok sajátos *személyi beállítottságából* magyarázni. Igaz, a hivatalnokok viselkedését éppen a norma-képzet vezérli, ha nem is mindig közvetlenül a maga sajátos elvontságában, hanem precedensként vagy szokásszerű rutinként, esetleg téves feltevésként.

A hivatalnoki jogkövetés közvetlen alapja²¹ az, hogy a hivatalnokok olyan bürokratikus szervezetekben dolgoznak, amelyeknek a dologi – szervezeti összefüggések hatására lényegi sajátossága a szabálykövetés. A modern ipari termeléshez kapcsolódó szervezetekkel, így az állami szervezetekkel kapcsolatban is elsődleges környezeti elvárás a *raciónalis működés*. E környezethez való alkalmazkodás tehát szabályos viselkedést igényel. A szabályosság egyúttal a szervezet belső működésének hatékonyságát is fokozza: a szabályos kapcsolatok ugyanis rutincselekvéssé egyszerűsítik a szervezeten belüli érintkezést: a normák szerinti eljárás energiát takarít meg.²² Ez gyorsítja a munkavégzést, csökkenti az alá-fölérendeltség és a mellérendeltség feszültségeit. A szabályosság megteremtésének eszköze a tág értelemben vett szabályozás. A szabályosságot nem annyira a magatartási előírások, mint inkább a megfelelő dologi feltételek teremtik meg, de a dologi feltételeket is szabályozni kell. E dologi meghatározás jelenti az igazgatási szervezet

¹⁹ WEBER, 1970. 382.

²⁰ A részletesebb elemzésre l. SAJÓ, 1978.

²¹ „Amikor *állami* állapotokat vizsgálunk, túlságosan nagy a kísértés arra, hogy a *viszonyok dologi természetét* figyelmen kívül hagyjuk és mindent a cselekvő személyek *akarataival* magyarázzunk. Van azonban olyan *viszonyok*, amelyek meghatározzák mind a magánemberek, mind az egyes hatóságok cselekedeteit és annyira függetlenek tőlük, mint a légzés módszere. Ha eleve erre a dologi álláspontra helyezkedünk ... látni fogjuk, hogy a *viszonyok* hatnak ott, ahol első pillantásra úgy tűnt, hogy csak személyek hatnak.” MEM. I. 176. *A marxista álláspont szerint a dologi összefüggések a döntők. A hivatali jogszabálykövetés csak mint szervezeti magatartás válik a maga társadalmi meghatározottságában érthetővé, s ez a marxista szervezetszociológia és igazgatástudomány felfogása szerint közelebbről a szervezet külső és belső környezetének figyelembevételét jelenti.* (Vö. KULCSÁR, 1975./b; GYENES, 1975; JAKOVLEV, 1971; JAKOVLEV, 1974).

A szervezeti környezet sajátos elvárásaiból, strukturális és funkcionális meghatározásaiból következik a szervezet és tagjainak szabályraorientáltsága. Ez még akkor is igaz, ha az emberek azon képessége, hogy a bürokratikus szervezetek tagjaiként ténykedjenek, a társadalmi szocializációs folyamatban alapozódik meg. (Ezt a szocializációt egyébként nem csekély mértékben éppen a bürokratikus szervezetek irányítják.)

²² SCOTT, 1969. 37.

külső dologi meghatározottságát, továbbá azt, hogy az igazgatási szervezet funkcióját mindinkább környezetének dologi meghatározása útján végzi.

Milyen tényezők alakítják az állami szervek belső működését a jogszabálykövető (formális) és korlátolt (olykor bornírt) racionalizmus irányában?²³ Mindezekelőtt a nagyipari termelési mód, „mely kiutalja valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennél fogva kiutalják valamennyi többi viszonynak – a rangját és befolyását”.²⁴ Ez a jelzett összefüggéseknek megfelelően az (állami-igazgatási) szervezet számára racionális modell- és elvárásrendszerrel szolgál. Az állami tevékenység ugyanakkor nélkülözi azt az objektív tárgyi meghatározottságot, melyet a termelésben a technológiai követelmények jelentettek.²⁵

Mivel – a termeléssel és irányításával kapcsolatos közvetlen tevékenységtől eltekintve – nem dologi összefüggésekkel, hanem emberekkel foglalkozik az állami szervezetrendszer, *dologivá kell tennie az emberi összefüggéseket*. Az állami igazgatási munka „tárgya” nem ad objektív cselekvési kritériumot, mint a munka tárgya és eszköze természeti (fizikai) sajátosságai az ipari termelőmunkában, ezt tehát mintegy mesterségesen, szabályozással kell pótolni. A tárgyi alap hiányában a szabályozás varázsvesszeje mesterséges tárgyi világot teremt, amelyben az ügyirat tölti be a munkatárgy szerepét – miáltal az ügyfelek dologként, sőt az aktában dolgok jeleként kezelhetők. A hivatalnoki önkény kizárása, tevékenységének előreláthatóvá és szervezeti szempontból hatékonyvá tétele megfelelő tárgyi alap híján nagymértékben a szabályok lététől függ. Ez egyben a jogszabályok fontosságának kulcsa.

A bürokrácia társadalmi jelentőségének gyakran eltúlzott fokozódása alapvetően nem változtat azon, hogy a bürokratikus szervezet belső strukturáltságánál fogva mindenkor *csakis abban a feltevésben működhet, hogy valamilyen célt kell megvalósítania, méghozzá meghatározott szabályok szerint*. Az önmeghatározás vagy legalábbis a kívülről vezéreltség formális feladása lehetetlenné tenné mindazon – a csak dologi meghatározottságból eredő – előnyök érvényesülését, melyek egyébként a bürokráciát a leghatékonyabb (racionális) igazgatási szervezeti formává teszik. A végrehajtói jelleg feladása egyúttal megdöntené a bürokratikus uralom legitimáló alapját. A bürokratikus szervek működését kifelé éppen az legitimálja, hogy szabályoknak, a jognak megfelelően cselekszenek, vagyis uralmuk legalis, ami az egyenlőséget hangsúlyozó társadalmakban általánosan elfo-

²³ Az állam által szolgáltatott politikai célkitűzések legalábbis gazdasági értelemben nem szükségképpen vezetnek racionalizmusra. A bürokratikus szervezetek működésével kapcsolatban annyit *reklámozott racionalitás tehát egyáltalán nem egyértelműen érvényesülő tendencia*, amit az is bizonyít, hogy az állami szervek tevékenységében csak részben mutatható ki a formális racionalizmust hordozni hivatott jogiság.

²⁴ MEM, 13. 172.

²⁵ CROZIER, 1968.

gadott engedelmisségi alap, különösen az állami szervek és hivatalnokok körében. Emellett a legális uralom elvének feladása a bürokratikus szervezeten belül is a szervezet működését alapjaiban fenyegető zavarokkal járna, mivel a hivatalnokok egymáshoz való – a hatékony működést biztosító – hierarchikus viszonya, a hatáskörök elhatárolása stb. közvetlenül éppen ezen legalitásképzeten alapul.

„Az igazgatási testület” el van választva „az igazgatás eszközeitől, pontosan abban az értelemben, mint ma az alkalmazott és a proletár a tőkés üzemben „el van választva” a dologi termelési eszközöktől”.²⁶ *Ez az elválasztottság a bürokratikus szervezet, illetve az egyes hivatalnok mindenkori függőségének alapja.* Mivel a hivatali testület, illetve az egyes államhivatalnok csak a redisztribúciós folyamat eredményeképpen kaphatja meg a létfenntartásához, illetve a feladatszerű tevékenységéhez szükséges eszközöket, így függő viszonyban kell maradnia azokkal a társadalmi erővel, amelyek a redisztribúciót meghatározzák. Az állami szervek e jogszabályra-ítélteettsége mellett figyelembe kell venni azt is, hogy a szervek cselekvését megvalósító hivatalnokok – társadalmi és szervezeti helyzetüknél fogva – mintegy belülről kötődnek a szerv számára szükségszerűen követendő, irányítást nyújtó jogi előírásokhoz. A hivatali ügyintézés szempontjából alapvető elv, hogy a szabályoktól való eltérés csak formális utasításon alapulhat. A hivatalnok csakis a szabály szerinti cselekvés esetén élvezi azt a védettséget, amelyet egyébként állása biztosít számára. A hivatalnokok éppen „függetlenségük” védelmében, tudatos taktikával ragaszkodnak a szabályokhoz, mert ez erősíti helyzetüket a felettesekkel és az ügyfelekkel folytatott alkuban.²⁷ Ugyanakkor a felettes parancsadási jogai is formálisan meghatározottak és csak formálisan gyakorolhatók. Ennyiben tehát mintegy önfenntartó rendszerré válik a szabályok követése, noha e rendszer ebben az elvont formájában nem biztosítja olyan informális hatások kizárását, amelyek a szabályoktól eltérő eljárásra és ennek következtében részrehajló, irracionális avagy sajátos hivatali érdektől vezetett döntésekre vezetnek. A formális szabályok szerinti viselkedés döntő mozzanata ugyanis nem a szabály immanens erejében van, hanem abban, hogy az egyes hivatalnokokkal szemben lényegében szervezeti elvárásként érvényesül a szabállyal összhangban álló viselkedésmóddal, aminek megtartásához megfelelő hivatalnoki érdekek fűződnek: *a szabályosság a hivatalnoki egzisztencia biztosítója.* A hivatalnoki egzisztenciára épülő szervezeti elvárás forrása viszont éppen a szervezettel szembeni külső – és formailag a jogrendben megtestesülő – elvárás. Megjegyzendő azonban, hogy a szervezeten *belüli*²⁸ szabálykövetés erőteljesebben érvényesül, mint

²⁶ WEBER, 1972. 383.

²⁷ CROZIER, 1964. 183–187.

²⁸ A hivatalnokokkal ellentétben a bíróval szemben elsősorban *nem belső* szervezeti meghatározások, hanem mindenkor a *nyilvánosság törvényben kifejezett elvárásai* érvényesülnek. Olyan anyagi és eljárási szabályokat kell megtartaniuk, amelyek egyúttal a nyilvánosság ellenőrzése alatt állnak. Igaz, ma

adott esetben az egész szervezet szabálykövetése, mivel a szervezet outputját kevésbé formális, inkább „politikai” alapon és nemcsak jogi kritériumok alapján ellenőrzik, amellett a *szervezetközi ellenőrzés* lehetőségei eleve korlátozottak a térbeli távolság, az ellenőrzési erőforrások korlátozottsága stb. folytán. A hivatalon belül viszont a jogszabályszerű viselkedést a közvetlen fölöttes állandó személyes ellenőrzése biztosítja. Nem meglepő tehát, hogy az egyes igazgatási szervezetek legalsóbb szintjein találkozunk a leggyakrabban túl konform vagy rituális szabálykövetéssel, a kishivatalnokok e jellegzetes magatartásával.²⁹

A szabálykövetésre irányuló szervezeti kényszer és a szabálykövetés előnyei alkalmasak arra, hogy a jogszabályokban foglalt elvárások közvetlenül meghatározhassák a *hivatalnok szerepét*. Nyilvánvaló, hogy ez a *szerepelvárás nem pusztán a normában foglalt* elvárásként érvényesül a hivatalnokkal szemben, de amennyiben más személyek elvárásából származik, e más személyek elvárásait ugyancsak a vonatkozó jogszabályokból származtatják (1. a hivatali főnök, a kollégák és az ügyfelek elvárásait). A hivatalnoki szerepet a belső szabályokban foglalt elvárások határozzák meg, és a hivatalnok akkor is e szerepnek megfelelően cselekszik, amikor nem áll rendelkezésére külső norma, és a környezettel kapcsolatba kerülve annak elvárásai a hivatali szemponttal ütköznek.³⁰

gának a nyilvánosságnak még a közvetlenül választott bírák és esküdtek esetében is igen csekély a közvetlen szankcionáló ereje, annál jelentősebb – jogi-formális közvetítéssel – szemléletformáló befolyása. A bíróság mint a polgári társadalom nyilvánosságának képviselője, továbbra is az egyén magatartási modelljét használja tevékenységében. OTT, 1972. 359. Ennek a képletnek a továbbélését a szocialista jogban is megfigyelhetjük.

Az igazságszolgáltatási szervezet formális jogszabályra orientáltsága folytán az egyes ügyek elbírálásában kizárólagos szempont – legalábbis hivatalosan – a jog; „ámbar miközben bíróságaink vagy azok a bírák felett, akikből állanak, egy adott kor vezető hiedelmei uralkodnak, egyúttal olyan szakmai vélemények és gondolkodásmódok is vezetik őket, amelyek függetlenek a közvélemény általános tónusától és meglehet, ellentétben is állnak azzal.” DICEY, 1914. 363–364.

Az egyes ítéletek, s ezen keresztül a bírói tevékenység másodfokon való felülvizsgálatának mindenestre kizárólagos alapja a jog. Az igazságszolgáltatás mint a jogszabálykövetés szélsőséges esete természetesen nem magyarázhatja egészében az ítélkező tevékenységet, melyet a társadalmi-történelmi szituáció határoz meg (beleértve az igazságszolgáltatási szervezet sajátosságait is, vö. KULCSÁR, 1974. 317. 353.), de kétségtelen, hogy a szabálykövetés az igazságszolgáltatás legsajátosabb, lényegi vonása. Ugyanakkor az igazságszolgáltatásban talán még az igazgatási tevékenységnél is jobban kiviláglik, hogy csupán formai értelemben van szó jogkövetésről, mert míg az egyéni jogkövetés alapján a saját viselkedés normájának a jogszabály szerinti meghatározása, addig az igazságszolgáltatásban az anyagi normát mindig mások viselkedéséhez szabják.

²⁹ MERTON, 1957; CROZIER, 1964; legújabbban GREMION, 1976. 171.

³⁰ Az állami szervezet ugyan más életszférákra is próbál a hivatalnoknak magatartási előírást adni. A múlt századi (1873) német birodalmi hivatalnoktörvény 10. szakaszának generálklauzulája kimondotta, hogy minden birodalmi hivatalnok köteles hivatalán kívül is hivatásának megfelelően viselkedni. A francia álláspont hasonló volt. MOORSTEIN–MARX, 1959. 145. A közhivatalnokokkal szembeni átfogó társadalmi szerepelvárás szigora csak a XX. században enyhült. Ebben közrehatott a

Az is kétségtelen, hogy elsősorban éppen a belső szabályozás racionalitása biztosítja a formális igazgatási szervezet működésének azt a kifelé irányuló kalkulálhatóságát, amit Weber a modern igazgatási rendszerrel szemben támasztott társadalmi követelmények között az első helyen említ. A belső szervezeti szabályozottság következménye az üzemszerű munkamenet és végsőkéig szabályozott munkamegosztás, továbbá az a hivatalnoki jogi helyzet, amely végeredményben a sine ira et studio munkavégzést lehetővé teszi. Az állami formális szervezet éppen ezért képes külső szabályok nélkül is a *dologi* szempontok szerint dönteni.³¹

közhivatalnokok szakszervezeti harca, elsődleges oka azonban abban keresendő, hogy a modern szervezetek a korábbiakhoz viszonyítva liberálisabb presszió-rendszert alkalmaznak hivatalnokaikkal szemben, mivel a hivatalnokok – neveletésük és az *össztársadalmi bürokratizáltság* folytán már eleve sokkal inkább megfelelnek az elvárásoknak.

A kulturális értékek és informális környezeti hatások mellett a jogszabálytól való eltérésre vagy legalábbis sajátos emberi hozzáállásra vezet a „latens szerep”, mely áttöri a hivatali szerepet és más együttműködési struktúrák elvárását engedni hatni. Vö. GOULDNER, 1957.

Bürokratikus ethoszú társadalmakban empirikusan igazolhatatlannak tűnik az a megállapítás, amit Goldschmidt Nyugat-Grönlandra nyilván joggal tett, nevezetesen, hogy a lakossággal közvetlen kapcsolatban álló hatósági személyek (pl. rendőr) viselkedését jobban befolyásolják a személyek, tevékenységek és társadalmi normák, mint a jogszabály és jogideológia. GOLDSCHMIDT, 1966. CAIN, 1973. kimutatta, hogy a jogilag rögzített célok eléréséhez inkább csak az eszközökben lehet eltérés a jogtól a környezethez alkalmazkodás javára.

³¹ WEBER, 1967/a. 279. rámutat arra, hogy „a szabadon” alkotó igazgatás (és esetleg jogszolgáltatás) nem válik a „szabad önkény és kegy, a *személyes* motivációjú kedvezés és megítélés birodalmává, mint a bürokráciát nélkülöző formák esetén. A viselkedés normája ezen a talajon is a „dologi” célok uralma és mérlegelése. Ebben az összefüggésben pedig oldódni látszik a materiális és formális racionalitás ellentéte, hiszen a dologi orientáltság egy adott társadalmi rendszeren belül a rendszer céljait a legjobban szolgálja. A bürokratikus szervezet belső racionalizmusa a formális racionalizmus által teremtetett materiális racionalizmus esete. A belső meghatározottságra különösen azért van szükség, mert nem sikerül az igazgatás összes tartalmi tevékenységét formálisan rendezni. A szocialista jogfejlődés kiküszöbölte azt a diszkréció, amely a burzsoá államokban a hatósági önkény eszközeinek bizonyult. (L. SZABÓ, 1971. 120.) Mégis a modern társadalmi komplexitás miatt a „rendőrállami” típusú diszkréció kizárása után is marad bizonyos heurisztikus döntést kívánó igazgatási terület, amelyet csak a belső szabályozás racionalitása rendez. Mivel ez csak a szervezeten belüli magatartást írja elő, anélkül, hogy tartalmilag meghatározná a döntést, természetesen magával hordja annak veszélyét, hogy az igazgatás saját hatalmi érdekeinek megfelelően intézkedik. Ez a nem ritkán realizálódó lehetőség a „bürokratizálódás” kifejezéshez kapcsolódott sajátos pejoratív értelemben („a hivatalnak pacakázásai”) is tükröződik.

3.3. A JOGI SZABÁLYOZÁS HATÁSA A TÁRSADALMI EGYÜTTMŰKÖDÉSI STRUKTÚRÁKRA

A jog társadalmi követésének vizsgálatában abból indultunk ki, hogy a jog a társadalmi rendszer szempontjából nem általában az egyes alrendszerek cselekvéseihez kapcsolódik, hanem a stabilizálást és feszültségcsökkentést integráció útján biztosító speciális alrendszerhez, az államhoz, és annak cselekvéseit írja elő. Hogy erre valóban képes, azt láthattuk az előbbi pontban. Adósok vagyunk annak bemutatásával, hogy miként hat a jog az állami cselekvés meghatározásán keresztül más társadalmi alrendszerekre, illetve annak bizonyításával, hogy miért nem hathatja át teljes egészében és közvetlenül a társadalmi életet, miért nem közvetlenül jogkövető a jogszerű társadalmi magatartás.

A jog egyes alrendszerekre csak korlátozottan hat, mivel azok jelentős mértékben *önszabályozók*. A családok vagy a rendek, korporációk életébe a központi, integratív, feszültségcsökkentő jog nem képes „mélyen” beavatkozni. A család mint alrendszer *belső* életét a jog soha nem szabályozta behatóan; a család önfenntartó gazdasági egység, esetleg szerelmen alapuló közösség: a gazdaság vagy a szerelem biztosítják az önszabályozást.³²

Ahhoz, hogy a rendszer egészére, ill. más alrendszerekre az állam hathasson, az szükséges, hogy a rendszer egyetlen befolyásolható elemét, az emberi cselekvést vegye figyelembe. Ezért tűnik úgy, mintha a jog az állampolgárok magatartási szabályaiból állana, holott értelme szerint elsősorban az államnak, illetve az ál-

³² Az egyébként a patriarchalizmust támadó LOCKE, 1960. is elismeri, hogy „a kormányzatoknak nincs hatalmi igénye a gyermek felett abból, hogy hatalmuk van az atya felett és nem tekintik a gyermeket alattvalóiknak amiatt, hogy apáik alattvalók.” Fölvethető, vajon a modern polgári jogok gyakori beavatkozása a különféle közösségekbe, különösen a családi viszonyokba – így például a családi vagyoni rendelkezések formájában – nem mond-e ellent a kifejtetteknek. Ami a burzsoá házassági vagyoni jogot illeti, erről kimutatható, hogy a házastársak *családja közti* vagyoni ügyekre vezethető vissza. Vö. ARNAUD, 1973. Ami pedig a házastársak közti vagyoni viszonyokat illeti, amíg a házasság „normális” kapcsolat, addig a jogi szabályzás nem is hat (legfeljebb közvetve, a társadalom erkölcsi felfogásának befolyásolásával). Ez kapitalista és szocialista jogrendszerekre egyaránt igaz. A család felbomlása esetén a vagyoni jog alapján úgy rendez a jogalkalmazó a viszonyokat, mintha azok mindig a jog szerint alakultak volna, azaz utólag teszi jogivá a viszonyokat. Ez persze nem azt jelenti, hogy a családi élet szabályai csakis „belülről” lennének meghatározva. Általában azonban a családi viszonyokban ritka a jogra jellemző külső beavatkozás. A családi szituációk egyébként is olyan magatartás-sorozatokat igényelnek, amit a jog elő sem tud írni; túl bonyolultak ahhoz, hogy formalizálhatók illetve e formalizálhatóságukban követhetők legyenek. A családi élet azon elemei azonban, melyek az össztársadalmi rendszer szempontjából jelentősek, szabályozás alá kerülhetnek. Így korlátozták az ókori Rómában a családfőnek gyermeke élete feletti jogát; hiszen a gyermekre az államnak mint katonára vagy katonaszülő nőre szüksége volt. (Vö. FUSTEL DE COULANGES, 1883. 469–481.) Össztársadalmi érdekből avatkozik be a szocialista állam is az állami gondozás intézményével a veszélyeztetett gyermekek sorsába.

lam cselekvését megvalósító állami hivatalnokoknak ad magatartási útmutatást – igaz, ez az előírás gyakran (szükségképpen) *más személyek magatartására van tekintettel*.

A jogi szabályozás elvárásrendszerként tükrözi vissza a fennálló viszonyokat, hogy megjelölje az ettől való eltérés esetére az állami beavatkozás kívánatos vonalát. Minthogy a jog jórészt a már meglévő és újra létrejövő rögzítése, az emberek cselekvése jogkövető lesz, hiszen a jog csak azt fejezi ki, amit úgylis megtennének.

Ez a tétel, bár kiindulópontnak elfogadható, azonnal módosítandó; elvégre a valóság pusztán jogi megismétlésének nincs értelme. Látnunk kell tehát a jogi viszatükrözés következményeit, sajátos hozzájárulását a társadalmi magatartás alakulásához.

Ebben az összefüggésben a jogi szabályozás mindenekelőtt az önálló, tehát az alapvetően a gazdasági viszonyokban meghatározott struktúra *megerősítését* jelenti. Ez gyakorlatilag nem más, mint a létező szokások, a meglévő szerepelvárások védelme. E szokások védelmére az osztályuralom fenntartásához van szükség, hiszen maga a szokás is „az erős csele” (Trasymachos). A jog erős apparátus nélkül is hatékony lehet, ideológiaként funkcionálva – ha a már adott, fennálló szokást biztosítja. Különösen ez a helyzet jog és szokás differenciálatlan egységénél. A differenciálódás akkor válik érezhetővé, ha maga a szokás sem tud érvényesülni, mivel lelepleződött „csele” mivolta, vagy ha az (új) uralkodó osztálynak nem felelnek meg a régi szokások. A jog pótolja ilyenkor a szokást: a legalitás a legitimitási ideológiákban maga válik az erős cselévé, illetve előkészíti az új szokást.

A társadalmilag már meghatározott szerepelvárások jogi megerősítése kétirányú lehet:

I. Adott esetben ténylegesen igénybe vehető a *jogsegély*. De már az igénybevétel lehetősége bizonyos megerősítő hatást gyakorol az adott szerepre.

Ez a hatás azonban csak meghatározott feltételek mellett érvényesül. A modern jogok a jogi egyenlőség megteremtésének időszakában behatóan szabályozták a családi egyenjogúságot is, még hozzá a jog általánosságra és egyenlőségre való törekvésének megfelelően olyan általános zsinórmércét szabva, ami az egyes rétegek családi szokásaival szükségképpen ellentétbe került. Ez a beavatkozás a családi struktúrába azonban ténylegesen csak akkor következik be, ha a családi struktúra résztvevői szerint is felbomlott a család, hiszen az állami szemlélet érvényesülésének feltétele a felek vonatkozó kérése. Az állami törekvés, mely pl. a felszabadulás után jogilag kívánta megszüntetni a feleség-bántalmazás gyakorlatát, azért lehetett eredményes, mert a *társadalmi gyakorlat* amúgy is ebbe az irányba hatott. (Jelen esetben a nők gazdasági emancipálódása tette lehetővé felépésüket férjükkel szemben). Amennyiben a társadalmi változások támogatják a

struktúrába beavatkozó jogi szabályozást, úgy a szabályozás hatása túllép a konfliktusrendezésen és a jog presztízsénél fogva hozzájárulhat a belső elvárások átalakulásához.

II. A jog mint *ideológia*, mint közvetlen eszmei befolyás is hat a szerepelvárás megerősítésére. Az állami szabályozás tulajdonsága, hogy képes – legalábbis bizonyos történelmi helyzetekben – a szocioetális értékek hordozójaként megjeleni, ezért amit jogilag kötelezőként szabályoznak, az egyúttal helyesnek is tűnhet.

A hagyományos struktúrák bomlásával a történelmi fejlődésben mind szembeötlőbbé válik a viszonylag szilárd *együttműködési struktúrán kívüli magatartás*. Ezekben a helyzetekben legalábbis átmenetileg a szerepelváráshoz szükséges egyértelműség még *hiányzik*. E cselekvések össztársadalmilag illetve az uralkodó osztály szempontjából relevánsak és így – többek között – a közvetlen jogi szabályozás igénye is felmerül, különösen a társadalmi nyilvánosság vonatkozásában. Ilyenként értelmezhetjük a közterületeken való viselkedésekkel, vagy a közvélemény befolyásával kapcsolatos jogi szabályokat, bár ezek jórésze is bizonyos együttműködési struktúrán *belül* valósul meg (pl. a sajtóval kapcsolatos magatartások). Egy átmeneti időszak után többnyire éppen ez együttműködési csoport külső környezetének meghatározása válik itt is jellemzővé.

A nyilvánosság jogi szabályozása *átmeneti* és az állam többnyire az átmenetileg közvetlen *jogi szabályozást igénylő* problémákat is – ha lehet – valamilyen szervezett együttműködési struktúra szerepelvárás-meghatározásának automatizmusával rendezi. Ezt bizonyítja a *magánjog* szerkezete. A magánjog hagyományosan az áruviszonyok joga.³³ Mai megjelenési formájában olyan jogi rendszernek tűnik, amelyben az egyén áll az előtérben és az egyén cselekvései határozódnak meg jogilag. Ha tényleg ez a séma érvényesülne, úgy minden eddigi fejtegetésünk megdőlné, hiszen gyakorlatilag igaz volna, hogy a magatartás közvetlenül a jogi normához igazodik. Az ilyenfajta közvetlen kereskedelmi ügyletszabályozás azonban csak azokban az átmeneti és rendkívüli időszakokban, azokon a területeken érvényesült, amelyekben az ügyletek résztvevői egymás számára teljesen idegenek, csak *dologilag* közvetítettek voltak és *csak eseti* partnernek számítottak, akik között semmiféle szervezeti kapcsolat nem alakult ki. Noha az individualista liberálkapitalizmus gondolkodásában ez a helyzet tipikusnak tűnt és a felfogás hosszú ideig életképesnek bizonyult, mégis valószínű, hogy a kereskedelmi viszonyok ilyen szabályozása atipikus. Ha ugyanis történelmileg tekintjük a kérdést, azt találjuk, hogy már a rómaiaknál a kereskedők egymás közti viszonyainak jelentős részét a különféle collégia-k szabályai rendezték, a középkorban a korporációs rendszer ugyancsak belső szabályozási kérdéssé tette a kereskedelmi ügyleteket, és a jognak ezekhez csak annyiban volt köze, hogy későbbi elisme-

³³ PASUKANIS, 1970.

résével támogatta azokat és lényegében csak a különféle korporációk *egymás közti* viszonyait, illetve a korporációs és más csoportok kapcsolatait szabályozta vagy éppenséggel a korporáció „egyetemes” önszabályozási jogosultságát ismerte el.³⁴

Forradalmak utáni időszakokban, amikor még él az a korábbi politikai mozgalmakkal összefüggő elgondolás, hogy az állam és polgára közé nem ékelődhet idegen test, s a polgár a törvényre függesztett szemmel él és gyarapítja jogait, látszólag megváltozik ez a helyzet. Az ügyletek jelentős része azonban már ekkor is a tőzsdén zajlott, vagyis gyakorlatilag egy olyan struktúrában, amelynek belső szabályai *függetlenek* voltak a Code civil-től. Korunkban fokozottan érvényes, hogy a gazdasági ügyletek jelentős része egyazon szervezeten *belül* zajlik és már nem hagyományos civilisztikai megfontolások kapcsolják össze a látszólag független szervezeteket sem, hanem az e szervezetek mögötti azonos érdekelttség, pl. egy tőkés csoport tisztán pénzügyi megfontolásai, az ágazati minisztérium tervszempontjai. Ezért a cselekvésben a magatartás már nem a kereskedelmi ügyletben előírt szerepekhez igazodik, hanem általában szervezeti szerepmeghatározás függvényévé válik, ami természetesen a jog, mint *külső* szabályozó jelentőségét csorbitja. Az üzleti kapcsolatok ezen túlmenően kvázi-szervezettséget is mutatnak. A forgalom résztvevői óvakodnak attól, hogy keresetet indítsanak egymás ellen, vagy, hogy egyáltalán a jogi előírásokat, a jog által biztosított lehetőségeket és megkövetelt előírásokat egymással szemben betartsák, illetve érvényesítsék, hiszen már nem két idegen áll szemben egymással, hanem olyan együttműködők, akik a további szerződések érdekében készségesen lemondanak a kártérítés meglehetősen kockázatos előnyeiről, vagy egyáltalán arról, hogy e kártérítés lehetőségét biztosító szerepelvárásokat egymással való viszonyaikban teljesítsék. A tartós piaci, illetve „kvázi-piaci” kapcsolatok szükséglete indokolja azt is, hogy a hivatalos magán- és kereskedelmi jog rovására elterjednek a különféle szokások, szokványok.³⁵

A jog funkcióját kivételesen az egyes társadalmi viszonyokba való *beavatkozással* is megvalósíthatja. Az együttműködési struktúrák, éppen, mert önállósodnak, alkalmasint nem az uralkodó osztály kiváltságainak megfelelő irányban fejlődnek, és megfelelő ellenszerepeket alakíthatnak ki. Így például a munkásmozgalom olyan szerepelvárásokat teremthet, amelyek áthatnak például a termelési, munkavégzési szférába és a munkahelyi szerepekben új meghatározóként lépnek fel. A munkások munkahelyen belüli szerepeit ez az uralkodó osztály hatalmát

³⁴ Az angol jog a Kelet-indiai Társaság esetében eredetileg kimondotta, hogy csak e szervezet folytathat kereskedelmet az Indiakkal, vagyis más, szervezeteken kívülálló magánszemélyek nem. A törvényhozásnak ebben a kérdésben mindössze az volt a feladata, hogy elismerje a Kelet-indiai Társaság privilégiumát. WILLISTON, 1909. 214.

³⁵ MACAULAY, 1973.

megkérdőjelező módon befolyásolhatja. Ennyiben tehát a jog kénytelen közvetlenül befolyásolni az egyes szerepelvárásokat, amire egyébként az egyes szerepek közti összhang megteremtéséhez is szükség lehet.

Az adott struktúrákat az állam csak úgy tudja biztosítani, ha ehhez megfelelő *szervezetet hoz létre*, és ez a szervezet a maga kényszerével megfelelő módon adekvát cselekvésre bírja a társadalom tagjait. Ugyanakkor ez a szervezet önálló-sodik és újabb együttműködési struktúraként létezik, amely együttműködési struktúra természetesen éppen olyan szokásokat és szerepelvárásokat fejleszt ki, mint más együttműködési struktúrák. Ezen formális állami szervezetekben uralkodó szokások par excellence megjelenési formája a jog. Az állami struktúra azonban nemcsak önmagát szabályozza, hanem kihat a többi struktúrák egymás közti és bizonyos fokig belső viszonyaira is.

Az állami-jogi beavatkozás ténye mögött két, bizonyos fokig összefüggő tényező húzódik meg. Az egyik az állam *viszonylagos önállósága*, a másik az állam mögött álló társadalmi érdek, az uralkodó osztály azon törekvése, hogy az állam, mint az *uralkodó osztály eszköze* mindent *átfogó* módon szabályozza a társadalmi jelenségeket. De mindennek csak abban az esetben van értelme, illetve tere, ha az együttműködési struktúrák *önmagukban nem képesek* az össztársadalmi struktúrának megfelelő módon biztosítani belső viszonyaikat, és/vagy különösen, ha ezek a viszonyok a szocioetális közösségre, a nyilvánosságra, illetve a fennálló uralmi rendszerre is *kihatással* vannak. Ha tehát egy együttműködési struktúra képes a maga problémáit struktúrája keretein belül tartani, vagyis ha erről az össztársadalom, illetve annak megfelelő felhatalmazott képviselői nem szereznek tudomást, úgy az egész együttműködés gyakorlatilag közömbös marad a szocioetális struktúra számára, legalábbis mindaddig, amíg az egész belső együttműködési alrendszer olyan irányba nem fordul, hogy már mint ilyen veszélyezteti a fennálló egyensúlyt.

4. A TÁRSADALOM GAZDASÁGI ALRENDSZERE ÉS A JOGKÖVETÉS

„Világos . . . hogy a nem-gazdasági, de társadalomszervezői tevékenységeknek, amelyek összege és rendszere a felépítményt alkotja – Marx a jogi és a politikai tevékenységeket emeli ki –, közvetlenül a gazdasági szféra jelenségvilágához kell csatlakozniuk”.¹ A gazdaságon kívüli tevékenységek és így a jog jelentőségét ugyanis az adja, hogy az újratermelést – mely önmagában egy bizonyos fejlődési ponton túl lehetetlen volna – kívülről biztosítja. Márcsak ezért is foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy miként teszi a gazdaság egyáltalán szükségessé, hogy az állami szervek és bizonyos fokig a társadalom tagjai számára is *jogi viszonyként* jelenjenek meg a társadalmi viszonyok: miért nehezednek a modern társadalmakban a jog – belső törvényszerűségei folytán nemegyszer terhes – formái az állami szervekre és ezen keresztül a jogkövetésre kényszerülő társadalomra.

Ahhoz, hogy a jogszabályok létezését, társadalmi elterjedtségének feltételeit vizsgálhassuk, mindenekelőtt meg kell határozunk, *mi vezetett a társadalmi viszonyok jogivá tételére* a modern társadalomban. A marxizmus klasszikusai bebizonyították, hogy a jogi megjelenítést „végső fokon a termelőerők és csereviszonyok fejlődése határozza meg”.² A marxista jogtudományban azonban vita folyik arról, hogy a gazdasági szféra mely sajátossága játszik szerepet a társadalmi élet jogivá tételében, és milyen konkrét közvetítéseken keresztül vezet ez éppen a jog adott formáira, milyen társadalmi-gazdasági összefüggésektől függ, hogy az emberek viszonyaikat joginak látják-e, illetve, hogy társadalmi magatartásukat közvetlenül vagy közvetve a jog, illetve a jogszabályok szerint rendezik-e. E probléma a társadalmi jogkövetés szempontjából döntő fontosságú, mert éppen a gazdasági viszonyok jogi megjelenítése igazolja, hogy az emberek mindennapi társadalmi cselekvésben tanúsított magatartása azért minősül objektíve jogkövetésnek, mert a jog e tényleges cselekvést *visszatükrözi*, de társadalmi szinten legfeljebb erősíti, anélkül, hogy meghatározó okává válna. (Az *egyéni* gazdasági cselekvésben természetesen lehet közvetlen meghatározó hatása.)

¹ LUKÁCS, 1976. II. 379.

² MEVM, II. 358.

A szocialista jogelméletben Pasukanisz nevéhez fűződik gazdaság és jog kapcsolatának immár klasszikus feldolgozása. Pasukanisz *A tőkének az árucseréje és jog összefüggésére vonatkozó fejtegetéséből* kiindulva megállapította, hogy a jog az *áruforgalom* szükséges eleme, amennyiben az árucseréhez a partnerek kölcsönös elismerése nélkülözhetetlen.³ A gazdasági életre jellemző jogi forma, mely a magánérdekek képviselői közötti kapcsolatot jeleníti meg, a gazdasági életnek az egész társadalmi életre gyakorolt hatása folytán hat az állami viszonyokra, így „minden társadalmi funkció többé vagy kevésbé reflexív módon jogi jelleget ölt”. Ez a jogi jelleg átfogja a tulajdonképpeni kizsákmányoló viszonyokat. Az egyik árutulajdonosnak másik alá rendeltsége a piaci cserében megvalósuló formális-jogi emberi szabadság mögé rejtőzik. A látszólag szabad és önkéntes csereaktusok és ezek jogi formája mögött rejlő kényszermozzanat egy kollektív absztrakt személytől származónak tűnik, és a kényszert nem egy meghatározott személy érdekében használják, hanem valamennyi, a jogi viszonyokban részt vevő személy érdekében. „Az embernek a másik fölötti hatalma a valóságban transzformálva van, mint jogi hatalom, vagyis mint egy objektív, részreahlás nélküli norma hatalma.”⁴

Pasukanisz koncepciójával szemben mindenekelőtt felhozzák, hogy a termelés helyett a forgalmat tekinti alapvetőnek a jog létezése szempontjából. A forgalom hangsúlyozásával azonban Pasukanisz egyáltalán nem vonja kétségbe a termelés meghatározó mivoltát. A forgalomnak a termelés által való meghatározottsága mellett van egy olyan sajátos, *belső formai* mozgása, amelyben az *akarata* érvényesül⁵ – és ez a belső forma a jog. Így a szerződés lesz a jog kiindulópontja. A jogot életető „jogász illúzió, mely a jogot pusztán akaratra redukálja”⁶ a forgalom nélkülözhetetlen jelenségéből származik és azt erősíti.

A jognak a forgalmi szférával való gyanús kapcsolatánál súlyosabb problémát jelent, hogy az áru még a tőkés gazdaságban sem mindig központi jelentőségű a forgalomban, mint Pasukanisz állítja. Ez a helyzet részben már a monopolkapitalizmusban is; a szocialista gazdaságban pedig többnyire éppen tagadják az áruviszonyokat. A pasukaniszi elgondolás emiatt némi finomításra szorul.

Marx A gothai program kritikája c. művében a szocialista jog szükségét az

³ PASUKANIS, 1970. 72, 90.

⁴ PASUKANIS, 1970. 106.

⁵ A PASUKANIS-féle forgalmi szférabeli „akarattetizmus-jog” tétel – ha úgy tetszik – átmenet a stammleri és weberi álláspont közt: a jogi forma nála is nélkülözhetetlen, mint STAMMLER-nál (1923. 128.) a gazdasághoz a jogi alak, de Pasukanis – nem lévén neokantiánus – ebből nem a forma vagy alak elsőbbségére következtet; másrészt Weberhez hasonlóan a *forgalomban* keresi a jog gyökerét, de a jogot végül is formainak tartja, míg Webernél *materiális* forgalombiztonsági szükségleteket elégíti ki a jog (WEBER, 1967/a. 103).

⁶ MEM, 3. 75.

elosztási viszonyok ellentmondásából vezeti le, és csak *ezután* hangsúlyozza az elosztásnak a termelési feltételek általi meghatározottságát.⁷ Tehát – akárcsak később a forgalom vonatkozásában Pasukanisz – *nem a termelési szféra* szükségyszerű formájának tartja a jogot. Úgy tűnik, hogy a forgalom és elosztás bizonyos fókig közös lényegűek, különösen a szocializmusban, ahol a forgalom már nem a tőke értékesülési folyamata, mint a kapitalizmusban, ami az elosztás ellentétévé tenné. Elvégre a „forgalom maga csak meghatározott mozzanata a cserének, vagy pedig a maga totalitásában tekintett csere”.⁸ Marx egészen egyértelműen a cseréhez kapcsolja a jog kialakulását, s még a modern jog olyan alappilléreiről is, mint a szabadság és egyenlőség, igazolja, hogy azok a *cseré* eszményített kifejezései.⁹ Ennek az osztársadalmat átható, szabadságot és egyenlőséget teremtő *cserének* az igénye (belső formája) a jogi megjelenítés. A jog az elosztás és forgalom belső formája: az elosztásban a jogi norma, a szokásszerű stb. az egyén számára külső, követendő közös akaratként jelöli meg azt, ami a forgalomban mintegy saját akaratából nőtt ki. A jogivá válás döntő mozzanata annyiban a termelés, amennyiben a „termelés az átfogó”.¹⁰ Éppen a gazdasági mozzanatok ilyen kapcsolata teszi lehetővé a *jog visszahatását a termelésre* az elosztás és a forgalom szabályozásával. (Ezzel még nem tagadjuk, hogy magával a termeléssel, a munkafolyamattal kapcsolatban közvetlenül is hathatnak jogi előírások.)

Ami a *szocialista gazdaság* jogát illeti – amellyel kapcsolatban a forgalmi (áru) jelleget kétségbevonják – a szocialista termelés jelenlegi gazdasági szervezeti állapota mellett a jog továbbra is szükségyszerű, mivel még nem adottak egy olyan gazdasági rendszer létrehozásának feltételei, amely központi forgalmi és elosztási rendszert teremtene és kikapcsolná az áru- (vagy nem áru) mozzatók kezdeményezését és az ezzel járó elkerülhetetlen akarati autonómiát. Megjegyzendő, hogy ez az autonómia részben abból ered, hogy még a legkörültekintőbb tervezés sem lát – s így nem is szabályozhat – mindent előre, ami bizonyos fajta magánjogot vagyis „szabályozott előreláthatatlanságot”¹¹ tesz szükségessé. Ez a törvényszerűség minden voluntarista ellentőrekéssel szemben érvényesül a gazdasági gyakorlatban – mindenfajta szocialista gazdasági mechanizmusban. Az elosztás még a hadikommunizmusban is jogi formát igényelt. Jól mutatja a jognak a szocialista

⁷ MEVM, II. 16.

⁸ MARX, 1972. I. 25. – A csere és elosztás a termelés általánosságához képest a különös, de e „lajos összefüggésen” túl fontosabb egységük, mely abból ered, hogy az elosztás határozza meg azt az arányt, amelyben az egyes ember ezekben a termékekben részesül; a csere juttatja hozzá azokat a különös termékeket, amelyekre az elosztás révén neki jutott hányadot át akarja váltani. (MARX, 1972. I. 16.)

⁹ MARX, 1972. I. 153–154.

¹⁰ MARX, 1972. I. 25.

¹¹ SCHMIDT, 1975. 62.

termeléssel való összefüggését, hogy amint felismerték, hogy a szocialista építés csakis elkülönült termelőerőkkel történhet, eltűnt a jog közeli elhalására vonatkozó profécia, az a jóslat, melyet politikai, nevezetesen centralizációs madarak röptéből számítottak ki. A centralizáció épp ezen objektív elkülönültség leküzdésére vágyott, ideológiai okokból tartózkodtak tehát e viszonyok árujellegének elismerésétől¹², épp attól, ami a jog gazdasági megalapozottságában Pasukanisznál a specifikus volt.

A forgalmi és elosztási izoláltság és eseti megszüntetése szükségszerűen jogi kifejezésével kapcsolatban az eredeti Pasukanisz-féle fejtegetésen alkalmazott eddigi pontosítások ellenére sem érthető, hogy amennyiben a modern jog *alapja az áruforma*, úgy e forma általánossága ellenére mi vezet a rendkívül eltérő jogi megoldásokra. Problematikus az is, hogy Marx szerint az áruforma a polgári termelésnek nemcsak legáltalánosabb, de *legfejletlenebb* formája is.¹³ Elvégre, hogyan hathatja át e fejletlen forma a bonyolultabb gazdasági és nem-gazdasági viszonyokat oly módon, hogy az ipari termelés társadalmában nemegyszer az a látszat keletkezett, hogy jogi az egész világ?

E kérdés megválaszolásához már nem a gazdasági szféra egyes elemeinek egymáshoz való viszonyában, hanem a gazdasági alap és a jogi felépítmény egyenlőtlen fejlődésének törvényszerűségében, a jog relatív önállóságában kereshetjük a magyarázatot. A modern jog sajátossága ugyanis, hogy önmagában véve is összefüggő kifejezésnek kell lennie, s „ezt elérendő a gazdasági viszonyok tükrözése *mindinkább veszt* hűségéből”.¹⁴

A jog éppen a gazdaságitól *eltérő* immanens belső struktúrával¹⁵ valósítja meg társadalmi funkcióját; *nem általában szabályozza* az újratermelést, hanem az uralkodó osztály akarátának megfelelően: ahhoz pedig, hogy a rendszer adott működését biztosítsa, hamis képet kell alkotnia a szabályozotról. Az illúzióteremtés annál hatékonyabb, minél tökéletesebben csiszolt a tükör, bár ha egyébként torz is: ha egyenletesen torzít és nincs más tükör, a benne látottak képmivolta észrevehetetlen és csak a gyakorlat hosszas kritikája, orrunk állandó összeütöközése a hideg tükörfelülettel leplezi le a tükörkép kétdimenziós talmiságát és képi hamisságát.

Ezek szerint tehát nemcsak a jogi rendszer hatékonyságához szükséges zártság és stabilitás munkál a dinamikus gazdasági fejlődéssel szemben, hanem az is, hogy az uralkodó osztálynak érdeke ennek az eredeti tiszta áruformát kifejező jogi formának a megőrzése. Amint Pasukanisz mondja: érdeke az árufetisizmus

¹² FÖLDES, 1968.

¹³ MARX, 1949. 93.

¹⁴ MEVM, II. 482.

¹⁵ PESCHKA, 1975. 128; Vö. WEBER, 1967/a. 335.; LUKÁCS, 1972. 53.

mellett a *jogi fetisizmus*. „Ezen a megjelenési formán, amely a *valóságos viszonyt láthatatlanná teszi és éppen az ellenkezőjét mutatja*, alapulnak mind a munkás, mind a tőkés összes jogi képzetei, a tőkés termelési mód összes misztifikációi, összes illúziói.”¹⁶

A *szocialista jogban* ilyen értelmű illúziófunkcióról nyilván nem beszélhetünk, hiszen nincs leplezendő kizsákmányolás. Ettől azonban még létezhet a *látszatteremtés társadalmi igénye*. Az egyenlőségi látszatra szükség van a szocializmusban is – igaz, olyan látszatra, amely a *valósággá válás* útján van – és éppen önnön valósággá válásához kell látszatként megjelennie. A szocialista jogra – mint ideológiára – érvényes Marx megállapítása a munkásosztály ideológiájáról: „A XIX. század szociális forradalma nem merítheti poézisét a múltból, hanem csakis a jövőből.”¹⁷ E jövőre orientált ideológia¹⁸ egyebek közt úgy működik, hogy egyes célkitűzéseket jogi valóságnak mutat.¹⁹ E jövőendő egyenlőségre vezetendő a jog egyenlőséget láttat a meglévő egyenlőtlenségek helyén. Másrészt a mai szocialista jog egy olyan társadalom joga, mely történelmi mércével mérve „éppenhogy keletkezik a tőkés társadalomból”.²⁰ E tényezők folytán az áruformával járó jogi forma illúziós egyenlősége érvényesül a szocializmusban is, azzal a már említett minőségi különbséggel, hogy a szocialista fejlődés ténylegesen közeledik az ideális egyenlőséghez, mert „itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, mely az árucserét szabályozza, amennyiben egyenértékek cseréje”.²¹ Az egyenlőtlenség, amelyet a szocialista jog elrejt, már nem a tőkés javára szolgáló egyenlőtlenség.

A szocialista jog belső struktúrája egyébként általában azért is kevésbé inkongruens a gazdasági alappal, mert a szocialista társadalom *tervszerűsége* eleve csökkenti a jogi felépítmény és a gazdasági alap eltérését, továbbá, mert „a jogi szabályozás megfelelő társadalmi feltételek közepette képes a valóságos viszonyokhoz *jobban alkalmazkodni*”.²² Ez egyfelől a jogi rendszer belső zártsága (Engels) lazulásával, illetve gyors ütemű struktúraváltozással jár, másfelől azonban a belső rendszer megsértésének veszélyével – és ezzel a jog hatékonyságának csökkenésével, *presztízsének hanyatlásával*. Különösen akkor válik elevezzé ez a veszély, ha a gazdaság szerkezetét közvetlenül ráerőszakolják a jogrendszerre, és a szabályozás általánosságával, más területekre gyakorolt hatásával nem törődnek. Ilyen körülmények közt a jog könnyen a mindennapi gazdasági és politikai dön-

¹⁶ MEM 21. 503; Vö. SZABÓ, 1971. 170.

¹⁷ MEVM. I. 259.

¹⁸ ALTHUSSER, 1968. 53.

¹⁹ Jellegzetes e szempontból a szocialista alkotmány. L. KOVÁCS, 1974.

²⁰ MEVM. II. 14.

²¹ MEVM. II. 14.

²² SZABÓ, 1971. 170.

tések végrehajtási eszközévé vagy inkább paragrafusokba tagolt gazdasági elképzeléssé válik.²³

Állam és jog kapcsolata a kiindulásul választott Pasukanisz-féle elméletben meglehetősen homályos. Pasukanisz nem tagadja, hogy elmélete eredendően *magánjogi*. Szerinte egyébként minden valamirevaló jog magánjog, a közjog csak rosszul sikerült, erőszakos átvétele a magánjogi (áruformát tükröző) formáknak. A közjogi átvétel oka, hogy az áruforma az egész társadalom életét áthatja. „Abban a társadalomban, amelynek totalitását a gazdasági viszonyok határozták meg, a gazdasági tartalmazott minden nem gazdasági mozzanatot is.”²⁴ A tőkés-munkás kapcsolat a mindennapi gondolkodásban a szerződők formális szabadságán és egyenlőségén alapul, és mint ilyen a tőkés társadalom működéséhez szükséges nagy és nélkülözhetetlen illúzió. Ez az illúzió csak úgy működhet, ha általános akaratként jelenik meg, vagyis állami akaratként. Ennek az áruformának megfelelő illúzióknak érvényesülnie kellene a társadalmi élet egészében, így elvileg minden jogilag szabályozott kérdésben. Csakhogy miközben az áruformának megfelelő formális egyenlőség a jog formai elvévé (rendszerképzővé) válik, ellentétbe kerül a jog funkcionálásában elkerülhetetlen tartalmisággal. A jog ugyanis a társadalmi rendszerben elsősorban nem azzal hat, hogy egyedi viszonyok látszat-egyenlőségét e látszat általánossá transzformálásával erősíti, illetve az egyenlőség következményeit – például a szerződés teljesítését, a munka kifejtését – kötelezővé teszi: mindezt más ideológiák is megtehetnék, és például az erkölcs meg is teszi (gondoljunk például Kantra). A jog specifikuma, hogy az általa reflektáltan kötelezővé tett *kikényszeríti*, s e kikényszerítés alapja, hogy a jog az állami szervek működésének szabálya. (Ami nem jelenti azt, hogy az államnak ne lennének jogilag elő nem írt tevékenységei és olyan materiális funkciói, amelyek nem számítanak jog-megvalósításnak.)

Láttuk, hogy a jog a gazdaság adott működéséhez szükséges módon jeleníti meg a termelési viszonyokat ezek résztvevői számára oly módon, hogy azok a magatartási alternatívák közül a jogilag megjelöltet – vagyis az áruformának megfelelőt – választják, ámbár többnyire nem éppen a jogi minősítés hatására. A világ (a gazdaság) működéséhez kívánatos értelmezésnek súlyt kell adni, érvényt kell szerezni, hogy a fenti választás történelmileg létrejöjjön, illetve a konkrét eltérések kiküszöböltessenek. Az „eltérő” valóságértelmezést szankcionálják:

²³ Megfigyelhető ilyen tendencia a büntetőjog gazdasági rendet védő keretszabályainál, amelyekkel kapcsolatban „fel lehetne tenni a kérdést . . . nem gyengül-e ezzel azoknak a tiltó szabályoknak a súlya, amelyek a politikai viszonyok körében az állampolgári viszonyok szorosan vett negatív vetületét jelentik?” SZABÓ, 1971. 39. Hasonló problémát vet föl időnként a gazdasági szabályozás jogszabálydömpingje, melyet strukturálatlansága folytán a jogászok sem tudnak megemészteni, és így eleve romlik hatékonysága.

²⁴ MARCUSE, 1976. 128.

a tolvajt, aki nem ismeri el azt az elvet, hogy a dolgok meghatározott személyekhez tartoznak, megbüntetik. Létrejön az ideológiai összefüggésből feltételezeten a tárgyi világnak és a magatartásoknak egy olyan új szférája – a jogi világ – mely a gazdasági folyamatok során jelentkező ellentmondásokat megoldja, vagy legalább enyhíti; a társadalmi konfliktusokat a régebbi korokban interindividually, a társadalmi tervezés és tudatos irányítás kísérletek erősödésével már a társadalmi rendszer különböző szintjein is, rendezi. A mindennapi életnek így a gazdasághoz kapcsolódó új területe jön létre ott, ahol az állami tevékenység a mindennapi konfliktusokkal találkozik. (Ezért fűződik a mindennapi tudatban a jogiság a perhez.) Ámde ez a sajátos jogi szféra mégis oly szorosan kapcsolódik a gazdasághoz – hiszen az alapvető tevékenységek megmaradnak a gazdasági szférában –, hogy az utóbbi erőteljesen a maga képére formálja – noha a jogrendszer belső szükségletei folytán ismeretelméletileg nem adekvát tükrözője. A „maga képére formáltság” azonban lehetővé teszi, hogy a gazdasági-kontemplatív ésszerűség nagymértékben lehetővé tegye a jog kalkulálását, akár anélkül is, hogy ehhez a jog képzete felvetődjön. Vagyis a jogkövetés még ebben a különös jogi világban is lehetséges a hétköznapi cselekvés általános támpontjai (szokás és „ésszerűség”) alapján. Másfelől, és a fenti alaptendenciával ellentétben, a jogrendszer belső igényei folytán, a „rendszer” követelményeinek engedve olyannyira elszakad a valóságtól, hogy követése akár a jogképzetek felmerülése esetén is teljes lehetetlenség: a szükséges kalkulációt csak a megfelelő szakemberek (jogászok) igénybevétele biztosíthatja.

A jog – mint az állami tevékenység szabályozása – azonban szükségképpen figyelemmel kell legyen arra, hogy az állam az osztályuralmat hivatott biztosítani, ami tartalmilag ellentétes az eddig hivatkozott egyenlőséggel. Az állami szervek egymás közti, valamint az állampolgárokkal fennálló viszonyában tehát az áruformából a jogra származó egyenlőség, mint formai minőség csak ellentmondásosan érvényesül. A bíróság előtt (Pasukanisz szerint a bíróság a legfejlettebb jogi forma) a felek egyenlők, amennyiben egyformán az *állami szerv* (a bíróság) *alárendeltjei*. Az igazgatásban gyakran még formaiabb az egyenlőség: mindenki egyformán ki van téve a diszkréciónak.

A jog – mint az állami alrendszer programja – az állami szervek „belügye”, az állami – belső – struktúrát tükrözi. Így a joganyag jelentős része eleve nem tárgya a jogszabálykövetésnek (technikai értelemben sem, mivel a lakosság számára rendszerint hozzáférhetetlen).

Térjünk most vissza a társadalomhoz, melynek viszonyairól a kiinduláskor azt feltételeztük Pasukanisz Marx-interpretációja nyomán, hogy jogi kifejezést – általános akaratként való megjelenítést – igényelnek. Ehhez elég volna, ha a jogideológia szellemi hatás maradna. Miért fordul a társadalom tagjainak érdeklődése a jogi forma felé? Azért, mert a jog *állami*, vagyis, mert éppen az *állami szervek*

kényszermonopóliuma biztosítja ezen sajátos ideológia érvényesülését, mindenekelőtt azért, hogy az állami hivatalnok mindenki másnál inkább elfogadja, alkalmazza ezt az ideológiát. Még ha a hivatalnok részelemeiben tagadja is a pozitív jogot, vagy a jog „előre adott” formájában egyszerűen hiányzik, a lakosság számára továbbra is megfelelhet a „jognak”, – legalábbis bizonyos határok közt, amennyiben beilleszkedik a jog struktúrájába, áruforma-meghatározta, történelmileg formálódott rendjébe, ami a közfelfogásban a jogszerű, igazságos értékítéletben fejeződik ki.

5. A MINDENNAPI VISELKEDÉS ÉS A JOGKÖVETÉS

5.1. MINDENNAPI VISELKEDÉS

A jognak a társadalmi magatartásra gyakorolt hatásáról eddig elmondottak alapján, de nyilván enélkül sem számíthat meglepetésnek az az állítás, hogy a mindennapi életben az emberi magatartás általában nem a jog előírásaihoz igazodik. Marx kimutatta, hogy minden olyan esetben – s nemcsak a polgári társadalomban –, ahol társadalmi munkavégzés folyik, már a „különböző egyének külön szilárd funkciói” számítanak.¹ A munkamegosztásban szükséges együttműködésben e „szilárd funkciókat” az egyéneknek elengedhetetlenül figyelembe kell venniük szükségleteik kielégítése, illetve az ezt szolgáló kölcsönös kapcsolatok során. E kölcsönös *tekintetbevételt* fejezi ki a szerep;² a viselkedés a szerepelváráshoz igazodik.

Az ember az egyes együttműködési sémákba különféle – hangsúlyozzuk, társadalmi jellegű – szükségletei kielégítésére lép, illetve végső fokon ezek hajtják cselekvéseiben. Hogy e szükségletek során milyen eszközöket vesz igénybe, az már leírható a szerepelmélet kategóriáiban. A szerep ugyanis éppen a szükségletkielégítés eszközeinek a repertoárja. A *társadalmi* szükségletnél azonban a szükséglet képzete elmosódik. A cselekvésmód megválasztása azokkal a *jutalmakkal és bün-*

¹ MARX, 1949. I. 52.

² A marxista szociológiai irodalom szerepfelfogására KULCSÁR, 1969. 178. – A jogelméleti irodalomban több kísérlet irányult arra, hogy a szerepkategóriát felhasználják. A burzsoá szakirodalomban ezek közül a legismertebb MAIHOFFER, 1965. Maihofer álláspontja szerint a jog a konkrét helyzetbeli elvárást általánosítja, maguk az elvárások pedig a komplementer életbeli kapcsolatokban alakulnak ki. A Maihofer által használt szerepfogalomból hiányzik a társadalmi háttér, s csupán azt fejezi ki, hogy az emberek a másik helyzetébe élik bele magukat. A szociológiai szerep analitikus és különösen marxista felfogása szerint azonban a szerep lényege éppen a másokkal szembeni elvárás, mely társadalmilag determinált, s nem pedig a másik helyzetébe való egzisztencialista beleélés. A maihoferi koncepció bírálatára I. PESCHKA, 1972. 337.

A szocialista jogelméleti irodalomban is találhatunk kísérletet a szerepfogalom hasznosítására. (LUKASEVA, 1973.) Lukaseva azonban a szerepet szociálpszichológiai értelemben használja, ami azzal a meglehetősen abszurd következménnyel jár, hogy a jogot szociálpszichológiai szerepmeghatározóként kezeli, noha ebben – a perbeli szerepektől eltekintve – nincsenek meg azok a sajátosságok, melyek egy szerepet pszichológiai értelemben meghatározhatnának.

tevésekkel függ össze, amelyek a megvalósítást kísérik.³ Az alapvető jutalom természetesen éppen a szükséglet kielégítése lesz. Mivel ezekben a szerepkapcsolatokban az ember társasan cselekszik, a jutalmak és büntetések is a társaktól származnak, ámbar nem kizárólag attól a személytől, akivel a személy a szerepben közvetlenül kapcsolatban van. Hogy tulajdonképpen *mit* tekint az egyén jutalomnak és büntetésnek, illetve ennek függvényében *kinek* a cselekvéseit tekinti jutalomnak és büntetésnek egy adott szituációban, abban éppen a cselekvés, illetve a szükséglet társadalmi meghatározottsága érvényesül. Az ember jellemzője, hogy többé-kevésbé tudatosan anticipálja cselekvéseit és annak következményeit, tehát jelen esetben azt, hogy milyen jutalom vagy büntetés fűződhet az adott magatartáshoz. Ezt viszont csak úgy fűzheti magatartásához, ha tisztában van a magatartással kapcsolatos elvárásokkal is. Amikor pedig az emberek a következményeket anticipálják, természetesen a szocializációjukban meghatározott módon visszatükrözik a valóságot, éspedig oly módon, hogy abban meghatározott elemeknek jutalmazó, illetve büntető jelleget tulajdonítanak. A visszatükrözés és a cselekvés-reguláció a legszorosabban összefügg.⁴

Ha ezek után szemügyre vesszük, hogy tulajdonképpen melyek is azok a személyek, csoportok vagy tényezők, amelyeket az ember társadalmanként és rétegenként eltérő módon, és mi több, személyiségének megfelelően differenciálva jutalmazóan vagy büntetőnek értelmez, akkor azt találjuk, hogy e források egy része számára külsőként jelenik meg, míg más részük már személyiségébe interiorizálódott.

A szerepmeghatározás eddig tárgyalt eseteire az elvárások viszonylagos meghatározatlansága, a jutalom és büntetés kimutatható motivációs hatása volt jellemző. A jogkövetés szempontjából azonban különösen nagy jelentősége van egy ettől látszólag eltérő szerkezetű helyzetnek, amikor az elvárásokat egyértelmű parancs fejezi ki és az engedelmség forrása nem valamilyen szankció, hanem a parancsoló (vagy a parancs) tekintélye. Valójában azonban a tekintélynek való engedelmség csupán a szerepmeghatározás sajátos szélső esete, amennyiben a tekintély mögött kimutatható a korábbi szocializációban a jutalom és büntetés hatása. A tekintéllyel rendelkező tekintélyt vagy éppen jutalmazó/büntető képessége biztosítja, vagy az, hogy korábban megfelelő büntetések és jutalmak az adott tekintélyképzet elfogadására vezettek. Ez természetesen nem mond ellent annak, hogy a tekintély társadalmilag objektíve meghatározott. A kísérletek és megfigyelések azt bizonyítják, hogy a tekintélytisztelet és a *tekintélyforrások* társadalmanként és rétegenként jellemző különbségeket mutatnak.⁵

³ L. SCOTT, 1971.

⁴ RUBINSTEIN, 1962. 282.

⁵ Németország állampolgárai mind a mai napig a leghajlamosabbak a tekintélynek való feltétlen engedelmségre. L. MANTELL, 1971.

A társadalmi magatartás létrejöttében az elvárások elfogadásának okai mellett az elvárások mibenléte és megjelenése sem elhanyagolható. A viselkedési minták és alternatívák távolról sem szilárd rendszerként, teljesen egyértelmű meghatározottságban adottak az emberek számára. Az elvárás tartalmára részben már objektívált információk, részben a szereppartner különféle szimbolikus jelzései, valamint magának a struktúrának az elemzése ad támpontot. Az emberi viselkedés nagy általánosságban *leírható* ugyan normákban, de az már távolról sem annyira bizonyos, hogy ugyanezek a normák – mint magatartás-leírások – *irányítanak* a viselkedést az adott szerepekben. Sokkal bonyolultabb közvetítésrendszerről van szó. Igaz, egy idő után a cselekvések megszokott rendje valaminő okozati, s kötelező renddé áll össze, vagyis az, ami már többször megvalósult, a *kellő* (helyes, sőt egyedül lehetséges) magatartásnak tűnik. Ilyen kellésként interiorizálódhat is az emberekben, sőt az előírás a maga szimbolikus elvontságában is közvetítheti az elvárást. A *normák* azonban alapjában véve nem annyira magatartási mintákat, mint az egyes kapcsolatokban felhasználható, illetve tilalmazott *eszközök tárá*t tartalmazzák. E tilalmakat az ember vagy a szocializáció során az előszerepekben, vagy magában a szerepben ismeri meg és mindenekelőtt a partner különféle módon kifejezett elvárásai segítik.⁶ Emellett azonban kulturálisan adott eszköztárából merít és végeredményben próba-szerencse alapon, kísérletek során alakul ki a partner konkrét reakcióiból az elvárástartalom. Tehát az adott helyzet megoldására a – kulturálisan, illetve a réteg szubkulturájában – számára adott, már ismert eszközöket próbálja ki, és azokból az eszközökből állítja össze az adott szerepelvárást, amelyek nem találtak visszautasításra a partner részéről. Ez a tevékenység természetesen kétirányú, hiszen a partnernek is vannak bizonyos – különféle interakciós módokon: gesztusok, tekintet, beszéd által közölt – elvárásai.⁷

De a demokratikusabb hagyományokkal és családi struktúrával rendelkező Egyesült Államok sem kivétel a tekintélynek engedelmesség érvényesülése alól – legfeljebb az alkalmazott racionalizáció más, és gyakoribb a mentegetődés. „A lakosság jelentős része mindaddig azt teszi, amit mondanak neki, függetlenül a cselekmény tartalmától és lelkiismerete korlátaitól, míg azt találja, hogy a parancs legitim tekintélytől származik.” MILGRAM, 1974. 189.

⁶ Napjaink szociológiájában a norma felfogását illetően az interpretatív paradigma előtérbe kerül a normatívval szemben. „Az interpretatív paradigma olyan szemléleti mód, amely szerint a normák nem egyszerűen konszenzuson alapulnak, és automatikusan biztosítják a konformitást, hanem az interakcióban a két fél közös pszichológiai munkával mintegy azonosítja a szituációt, meghatározza a közöttük levő társadalmi viszonyt és ezen értelmezés nyomán viselkedik valamilyen előírt módon . . . nem is a normák léte elsődleges, hanem az interpretatív sémák azonossága vagy hasonlósága, valamint az interpretációs folyamatok kollektív programozottsága nyomán jön létre a többé-kevésbé egységes arculat az emberi magatartásban.” BUDA, 1974. 49. (Vö. CICOUREL, 1972.)

⁷ A szocializáció elemzése során részletesebben is foglalkozunk majd annak bemutatásával, hogy többnyire nem az elvont norma hat a viselkedésre. A cselekvés elvont normák általi általános irányítottságának elgondolása mögött a polgári társadalom sajátos hipokrizise húzódik meg, amit elsősor-

A szerepelvárás tartalmilag szokásokból áll össze. Ez a koncepció meglehetősen ellentmond annak a különösen etikusok és jogászok körében kedvelt felfogásnak, mely szerint a cselekvést normák és értékek irányítják: a jogász és a mindennapi megközelítés e ponton is eltér. Az értékek kérdése tulajdonképpen a releváns reakciócsoport kiválasztása szempontjából fontos: azt fejezi ki, hogy milyen szokásmódot közvetítő csoportot fogad el a személy. A norma viszont gyakorlatilag csak a szokás leírásmódja, amely leírás azonban kétségkívül sajátos módon vizsgálható a cselekvésre. A megismételt és szüntelenül megerősített cselekvésből a cselekvés kellésére való következtetés adódik, és ily módon válik a reakció által alátámasztott, de épp a reakciót „feledő” cselekvés „normává”, amely tehát ily módon már „önmagában” képes hatni. Ez különösen fontos a cselekvés belső irányítottságának eseteiben. A lelkiismereti szankcionálás, illetve jutalmazás ugyanis éppen ezen sajátosságához fűződik. A lelkiismeret egy adott cselekvésmódnak, mint normának önmagában tulajdonít kötelező erőt és éppen ezen kötelező erőhöz viszonyítja a saját reakcióját, vagyis a lelkiismeretfurdalást, illetve a megelégedettséget. Felfogásunk szerint tehát az elvont norma a szokásra épül, és az önszabályozás eszközeként, a szerep belső meghatározójaként működik. A norma a szokástól csak a szankcionálóra való utalás eltűnésében különbözik. Hagyományosan a normát úgy tekintik, mint amihez valaminő szankció kapcsolódik. A norma azonban szokásrögzítődés és leírás, amely a szokáshoz fűződő szankciók erejére épül, de a maga közvetlenségében, éppen önmagában, mint tiszta kellés hat. A norma és szokás ezen minőségi egysége különösen jól látható a jogi előírásnál, amely mellől még nem tűnt el a külső reakció sem. Ugyanakkor a jogi norma – amennyiben közvetlenségében mint a jogalany jogképzete érvényesül, amit meglehetősen ritkának tartunk – éppen a kellő cselekvés ideológiájával megerősítve hat. Ámde a cselekvés kellőségének, tehát a diszpozitív rész normatív erejének kulcsát mégiscsak a jogkövetkezményben kell keresnünk, mindenekelőtt abban, hogy a jogszabályban megfogalmazott szokáshoz megfelelő szankció fűződik. A mindennapi gondolkodásban azután – és ebben van a jogideológia hatásos csele – a szabály követendősege ettől függetlenül tűnik, értéke önmagában van. Az emberek nem elvont erkölcsi szabályokat, törvényi előírásokat követnek (sőt, külön mechanizmusok épülnek ki ezek kikapcsolására), hanem környezetük elvárásait. „Tízezer között nincs egy, aki elég merev és érzéketlen volna arra, hogy elviselje a saját klubjának állandó nemtetszését és elítélő véleményét.”⁸

ban a polgári etika képvisel. A burzsoá szociológia sem tudja kivonni magát e megközelítés alól, noha vannak, akik felismerik, hogy az erkölcsi eszme nem vonatkozik a gyakorlatra. (ANGELL, 1958. 33.) A szociológiai felfogásra jellemző, hogy pl. Parsons szerint a társadalmi vagy centrális értékrend beépül az egyes normákba, amelyeket ily módon egy deduktív rendszerbe tartozás jellemez. PARSONS, 1971. 13. A Parsonssal nem túlságosan szimpatizáló interakcionista iskola egyes képviselői is hangsúlyozzák az általános normák szerepét. L. pl. SHIBUTANI, 1961. 40.

⁸ LOCKE, 1964. II. 352.

5.2. A JOGI ELŐÍRÁS HATÁSA A TÁRSADALMI SZEREPEKRE

A mindennapi viselkedés e vázlatát a jog hatásának korlátozottságáról előadottakkal összevetve belátható, hogy a jog nem redukálható a magatartások közvetlen meghatározására, és viszont, az emberi cselekvés nem azért lesz társadalmi értelemben jogkövető, mert konkrétan közvetlen kapcsolatban állna valamilyen jogszabállyal.⁹ A jog az állami magatartások kijelölése útján terelgeti a társadalmi életet. A társadalmi élet egyes megnyilvánulásai egybeeshetnek a vonatkozó konkrét előírásokkal, anélkül, hogy közvetlen kapcsolat állna fenn. „... (A) jogi szabályozás társadalmilag reális lehetőségét csak az hozza létre, hogy a ... konfliktusokat tömérdek egyén elkerülheti, mivel az egyedi emberek spontán törvények hatására – e hatás a szokás törvényeitől a morál törvényeiig terjed – lemondanak olyan cselekvésekről, amelyek esetleg kereszteznek a társadalmi reprodukciót.”¹⁰ A jog társadalmi funkciója abban áll, hogy – az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően – a temelőrök által csak ellentmondásokon keresztül érvényesülő, s a konkrét viszonyokat csak elvontan determináló meghatározottságot a társadalmi viszonyok vélt vagy valódi lényegének megfelelő irányban érvényre juttassa. Ennek eszköze az állami szankció alkalmazása, azaz a monopóliumhelyzetben levő erőszak szervezete beavatkozása az életviszonyokba. Ez az adott helyzetben a valóság új léteit teremt meg (pl. megbüntetik az elkövetőt, kikényszerítik a teljesítést), általánosságban és történetileg pedig a meglévő termelési – társadalmi viszonyok alaptendenciájának érvényesülését segíti elő. A jog relatív önállósága folytán megkísérélheti ugyan ennek ellenkezőjét, de ez végül csak saját vereségével végződik.¹¹

A jog társadalmi funkcionálásának vázolt összefüggésében talán nem meglepő az az állítás, hogy a jogkövetőnek tűnő magatartásnak egyedileg, empirikus *közvetlenségében* – az állami szervekkel való kapcsolatok (parancskövetés) és az atipikus közvetlen norma (normaképzet) – követés eseteit leszámítva – *semmi* köze a joghoz, de *közvettségében* mégis – legalábbis részben – jogilag meghatározott lehet.¹² Nem ugyan a vonatkozó konkrét norma, de az e norma és más normák, végső fokon az egész jogrendszer által megerősített, vagy egyenesen teremtett tár-

⁹ KULCSÁR (1976. 208–209) kiemeli, hogy „(a) jogszabályok követése ... sokszor nagyon áttételesen alakul ki, és ilyenkor aligha beszélhetünk tudatosságról vagy akár „követésről”, inkább a *jognak megfelelő magatartás* a helyénvaló kifejezés”. Minthogy mi a kérdést a társadalmi jogkövetés létrejöttéről szempontjából elemeztük, ezt a jelenséget annak konkrét megnyilvánulásaként mutatjuk be és a fenti kifejezést – mely a jogszabállyal összevetést tükrözi – itt nem vettük át.

¹⁰ LUKÁCS, 1976. II. 486.

¹¹ MEVM, II. 482.

¹² A jog közvetett hatásának felfogását a szocialista irodalomban is csak kevesen vallják. L. kül. KULCSÁR 1974. 232, 293 és köv.

sadalmi tények determinálják ugyanis azokat a mindennapi döntéseket, melyek közvetlenségükben más (nem jogi) értékek, célok, hagyományok vagy érzelmek, illetve ezek együttese által meghatározottnak tűnnek.

Ha egy adott pillanatban többnyire nem is mutathatjuk ki a jogi norma szerepét az adott viselkedésben, ez nem jelenti azt, hogy akár az egyén élettörténetét tekintve korábban, akár a viselkedést meghatározó okok mögött társadalmiságában, röviden *totalitásában*, ne játszana közre a jog. De ahogy a jog, mint eszmei természetű jelenség, sajátos közvetítésként tükrözi a valóságos viszonyokat, a valóságos cselekvés, a valóságos viszonyok sem közvetlenül tükrözik a – lényegében önmaguk osztályszempontú lényegét megragadó – normatív fogalmakat.

A jogszociológia feladata egyebek közt éppen abban áll, hogy kimutassa, milyen közvetítéseken keresztül válik a jog a társadalmi cselekvés tényleges meghatározójává; miként befolyásolja a tényleges magatartást irányító képzeteket. A jog közvetett hatásában kulcsszerepe lehet a közvetlen jogképzet vezette cselekvésnek, amelynek természetével behatóan fogunk még foglalkozni. E kulcsszerep tagadhatatlan annak ellenére, hogy legalábbis szinkronikus szemlélet esetén az állampolgári cselekvéseknek csupán töredéke ilyen jellegű. *Új viszonyok*, új szabályozás esetén tipikus lehet ugyanis az új normával való közvetlen kapcsolat, ami persze nem jelenti azt, hogy a normával foglalkozás rögtön jogkövető cselekvésre vezetne – hacsak nem valamilyen konkrét parancsról van szó. A norma a tanulási folyamatban azonban beépülhet a személy együttműködési csoportjainak elvárásrendszerébe, és adott esetben eredeti jogi jellegétől megfosztva működhet.¹³ Más dolog, hogy a lakosság foglalkozik az új szabállyal (mint információval), amiben egyébként a hatósági tevékenységnek (kidobolás, tömegkommunikáció, példastatuálások) nem elhanyagolható szerep jut, és más az, amikor az új szabályoknak megfelelő helyzet keletkezik, és éppen a normára tekintettel cselekszenek e helyzetekben. Ha a közvetlenül a jogi normához igazodó cselekvést általában atipikusnak tartjuk is, új szabályok esetén, melyek rendszerint a vonatkozó új helyzeteket kísérik, a közvetlen normaképzet vezette cselekvések aránya az átlagosnál nagyobb, hiszen az új helyzet önmagában még nem orientatív. Ezen a közvetlen hatáson, valamint a többé-kevésbé mindig normamotivált hatósági jogalkalmazás áttételén keresztül közvetítődik – az e közvetítés után többé már nem joginak érzékelt – szabály.

A jogkövetés a fentiek szerint sokkal inkább a *társadalom egészének működéséhez* tartozó kategória, mint individuális vonás. A jogkövetés társadalmi *állapot*, amelynek alakításában a jognak *is* van szerepe, de ezt a szerepet a jogi normativizmus túlhangsúlyozza: minthogy a társadalmi állapotot a jog, mint társadalmilag legáltalánosabb vagy legalábbis az uralkodó osztály számára legautoritáti-

¹³ KULCÁR, 1974. 336.

vabb mérce alapján *értékelik*, az a látszat keletkezik, mintha az állapot magának az értékmérőnek lenne egyenes következménye. Valójában azonban a jog nem annyira a közvetlen cselekvésre hat, mint inkább a *cselekvések társadalmi meghatározóira*. Ezért a jogból, mint a magatartás logikai előtteséből indító post hoc ergo propter hoc okoskodás – mely szerint a magatartás az azt megelőző jog következménye lenne – a fenomenologikus empiria tévedése.

A jogszociológus feladata az eddigieket figyelembe véve az lesz, hogy kimutassa, miként érvényesül a jogi tényező az egyes társadalmi rétegek, intézmények életében, az eltérő életviszonytípusok társadalmi determinációjában.

E ponton minden további megszorítás kínálta kibúvó lehetőségéből kifogyva elérkeztünk a nem-közvetlen jogilag determinált társadalmi magatartásról alkotott elképzelésünk próbakövéhez. Tisztáznunk kell, hogy a konkrét cselekvés, amit egyes jogászok és bizonyos fokig a szociológusok is joginak – jogügyletnek, jogviszonynak, illetve jogképzet-vezettének – látnak, megérthető-e a jog általános közvetlen hatásának feltételezése nélkül.

Tekintsünk egy mindennapi helyzetet: „A” személy a boltban egy kiló kenyert vásárol. Jogilag „szinte semmi” sem történt, és mégis ebben a szinte semmiben újra követésre talált egy tiltó norma (tilos lopni) és egy diszpozitív szabály (ha átadom a pénzt, ezért ki kell adják a kenyeret): bár „A”-nak eszébe sem ötlött, hogy lopjon (vagyis a tiltó jogi norma), sem annak lehetősége, hogy adott esetben nem adják ki neki a kenyeret, amire pedig az eladó kifejezetten kötelezettséget sem vállalt, a cselekmények mégis egybeesnek a jogilag kívánt renddel. Társadalmilag az ilyen magatartások strukturált összessége adja a jog által kívánt, de elsődlegesen *nem* a jog által meghatározott, megteremtett társadalmi rendet. Ha „szociologikus” megközelítést alkalmazunk, ez a helyzet független a jogtól, mivel nincs jogképzet.¹⁴ A vevőt a saját társadalmi szokásai, elsősorban a saját referencia-csoportjában a vétellel kapcsolatos szokások befolyásolják, de nem, vagy csak csekély mértékben befolyásolják az adásvételi együttműködés szerepelvárásai, ahogy azt a jogszabályok – elvontan – előírják. Ami az eladói oldalt illeti, itt sem ez a jogi séma számít meghatározónak, hanem inkább azok az együttműködések, amelyeket más kereskedőkkel vagy a kereskedelmi szervezet más egységeivel alakított ki. Így meghatározó lesz számára a kereskedők között kialakult általános üzletpolitika, amely pl. előírja, hogy mit és milyen áron adhat el (bár nem hagyhatók figyelmen kívül azok az állami szabályok, melyek ezt rögzítik). Az eladó konkrét magatartásában mindezek – esetleg a kereskedők szakmai előírásai

¹⁴ Legfeljebb a PETRAZYCKI, (1907) féle pszichologizmus és funkcionalista követői vélik úgy, hogy ahol igény van, azaz „kölcsonosság a jog és kötelezettség között”, ott jog is van. E felfogás elmosza a különféle szabályozó rendszerek különbségét, ezért használhatatlan éppúgy, mint a valódi kapcsolatok helyébe a norma kimutatható (empirikus) hatása hiányában a jog és az élet párhuzamosságát csempésző jogi normativizmus.

val kiegészülve – együttesen válnak meghatározóvá. A bolti alkalmazottra – szocialista viszonyok között is – az említett tényezők mellett a saját, formális szervezetben elfoglalt pozíciója, a szervezet formális és informális elvárásai hatnak a vevővel szembeni magatartásában.

Megítélésünk szerint a jog itt közvetett módon hat azzal, hogy szabályozza a cselekvés környezetét. (Az itt következő fejtegetésben átmenetileg a jog végső meghatározónak látszik – jeleztük, s később még kifejtjük, hogy természetesen nem az. A bonyolult összefüggésrendszert azonban kénytelenek vagyunk előbb elemeire bontva tárgyalni.) Így szabályozza a jog a környezetet, az említett vásárlási esetben például a pénzfogadási kötelezettség kimondásával. Bár közvetlenül nyilván nem a törvényes fizetési eszköz elfogadására vonatkozó norma szolgál az elfogadás alapjául, mégis az elfogadási kötelezettséget kimondó szabály teremtette biztonságos légkör az alapja az elfogadás szokásszerűvé válásának.

Ugyancsak a környezet elemeként szabályozza a jog az áruszolgáltatás – jelen esetben kenyérellátás – és részben a termelés rendjét, bár arra igazán nem gondol vevő és eladó, hogy itt és ennyiért különféle távoleső személyek cselekvését befolyásoló normák hatására kapják – adják a kenyeret. A jog egy távoleső hivatalban ülő *hivatalnokot* kötelezett arra, hogy az adott bolttípusban friss kenyeret tartsanak, éspedig 3 Ft 60 fillérért. A hivatalnok eszerint rendezi az áruellátást. Egy tőkés gazdaságban még erre sincs szükség: a gazdasági szükségletek közvetlenül biztosítják, hogy a termelőeszkőzettel rendelkező termeljen és piaci áron forgalmazzon. A jog itt csak (a szerződésre vonatkozó szabályokkal) külső, egy esetleges számbavételt (vitarendezést) szolgáló formát kínál. Ami pedig a szocialista jogot illeti, ott sem a hivatalnokra vonatkozó rendelkezés a végső ok: a rendelkezés ilyen megfogalmazása mögött megintcsak a gazdasági szükségletek munkálkodnak, ha immár nem is közvetlen spontaneitással, hanem „átpolitizáltan”.

A jog biztosítja az ígéretek kikényszeríthetőségét: másokat, más esetben, mások (évszázadok óta) kényszerített erre megfelelő hatóság és ez teszi lehetővé (egyebek közt), hogy vevőnk bizhasson abban, hogy az eladó kiadja a kenyeret, aminthogy az eladót is az évszázados joggyakorlat folytán megrögződött, erkölcsös, vagy szokássá vált társadalmi beidegződés vezeti, az adott helyzetben számára konkretizált szokásokon keresztül, az áru átadására.

A jog biztosítja a vevő munkához való jogát és azt, hogy a munkájáért ellenértéket kapjon. Ezért tudja megvenni a kenyeret, és többek között ezért nem lopja el. De már csak azért sem ötlük eszébe lopni, mert azt erkölcstelennek és veszélyesnek tartja: vagyis ez az alternatíva pszichológiailag gátlás alá kerül, s föl sem vetődik. A gátlás mögött azonban ott van valahol a jogszabály; egy jogszabály, mely megparancsolta egy egykoron élt hivatalnoknak, hogy vágja le a hajdanvolt tolvaj kezét. Ez – vagy, más kultúrákban, más szankció – alakult át – esetleg még az idők mélységesen mély kútjában – erkölcsi szabállyá, vagy él közvetlenebb tiltó képzetként.

A jog ott leleselkedik a diakronitás labirintusaiban: előbb-utóbb beleütközünk. Ha okfejtésünk csak a minden mindennel összefügg alapján állna meg, fölösleges volna említeni is; csakhogy itt, ezekben az összefüggésekben többről van szó, mint végletekig vitt és ezért aztán szükségképpen, de semmitmondóan eredményes összefüggés-keresésről. Közvetlenebb, realisabb a kapcsolat: az ember, akinek magatartását itt tanulmányozzuk, társadalmi viszonyainak összessége, amint a szituáció is a társadalmi tendenciáké: ami sem az ember, sem a helyzet esetében nem jelenti azt, hogy ne sajátzerűségével lenne meghatározva. Így a szituáción túllépésnek van *társadalmilag* magyarázó ereje: az általunk vizsgált konkrét szituációban ugyanis a szabályozás a jogrendszer „teremtette” környezet hatásában érvényesül. Nem az adásvételre vonatkozó absztrakt szabály válik jogviszonnyá, hanem már korábban egy sor – egyáltalán nem szükségképp a vételre vonatkozó – szabály, mint *parancs* váltott ki cselekvést és e cselekvések adják azokat a körülményeket, amelyek a konkrét szituációban hatnak. Vagyis nem a tényállás szerint releváns konkrét norma parancsa hat, hanem a jog, illetve azon keresztül, annak formájában más társadalmi hatások már korábban meghatározzák a releváns normában tükrözött eredményt. Hangsúlyozzuk, hogy a diakronitásban van egy olyan pillanat, amikor a norma közvetlenségében hat, hogy aztán a későbbi hasonló és más életviszonyokra már csak mint *előzmény*, mint környezetteremtés hasson. Ami a helyzettel látszólag legközvetlenebb kapcsolatban álló, az adott helyzetet visszatükröző – és a tartalmi egyezés, valamint a jog általános szabályozó jellege folytán a jelen esetben is működőnek vélt – normákat (az adásvételi szabályokat) illeti, ezek paradox módon mintha nem is érvényesítenék befolyásukat a konkrét társadalmi viszonyra. Valóban, ez a jogi szabály arra az esetre vonatkozik, amikor az abban tükrözött viszony utóbb valamilyen, a szabályozás és szabályozók szempontjából „rendellenes” fordulatot vesz;¹⁵ vagyis a vonatkozó norma tipikusan csak a „szabályozott” viszony „rend”-ellenes fordulata *után* hat, ezért a mindennapi helyzet rendezésében, annak lefolyása során – ezen első megközelítésben – nincs szerepe.

E megfogalmazást azonban azonnal helyesbítenünk kell két összefüggésben is: ha ugyanis a cselekvési szituációban felmerül az *esetleges következmények képze- te*, ha tehát a cselekvők nem pusztán a szituáció, hanem a távolabbi cél- és eredményképzetek által motiváltak, ami különösen a mi kenyérvásárlási példánktól eltérő, nagy horderejű, rendkívüli és kockázatos, illetve konfliktussal terhes helyzetekre jellemző, úgy e következmények közt a helyzethez a jog által kapcsolt következmények *is* szerepelhetnek. Ez a jogi *következményképzet* alapvetően mindenkor az *állami szerv* magatartásának képze- te lesz.

¹⁵ Ez nem feltétlenül azonos a résztvevők szerinti „rendellenes” fordulattal: a felek egyetérthetnek az uzsorás ügyletben, mégis sor kerül állam javára marasztalásra, ill. fordítva pl. a fogadási összeg megfizetésének elmaradása „rendellenes” az egyik fél szerint, de nem az a jog szerint.

A másik megszorítás abban áll, hogy az adott szituációban követett szokásszerű viselkedés kialakításában bizonyos fokig szerepe van a más, *korábbi, hasonló* (persze nem feltétlenül kenyérvásárlási) ügyek rendellenes lefolyása esetén alkalmazott jogkövetkezményeknek. Ezek is hozzájárultak az „adok-adsz” szokás erősítéséhez. De a korábbi jogkövetkezmények fokozhatták a gyártók minőségellenőrzési erőfeszítéseit is, ami lehetővé teszi, hogy esetünkben az adott minőségű kenyeret adják el – akár mert az előző perek egyikében a mostani kenyér gyártóját marasztalták el, akár – sokkal általánosabban – mert a gyártók az egyeseket ért elmarasztalások hatására általában emelték a termékek színvonalát. Itt megint számos jogi közvetítő mozzanat hathat: egy minisztérium (pl. élelmiszeripari) az alá tartozó egyes vállalatok minőségi okokból való hatósági elmarasztalásának hatására valamennyi vállalatánál új minőségi normákat szab meg, vagy szigorítja az ellenőrzést. Ismét más a jogi hatás, ha a minőségi kifogások nyomán létrejött jogalkalmazási jelzések (nem utolsósorban az ítéletek) hatására az egész gazdasági rendszerre átfogó minőségi követelményeket szabnak meg (nem ágazati – szervezeti összefüggésben, hanem funkcionálisan; pl. a szabványhivatal rendelkezése útján). Mindezen esetekben egy normának megfelelő állami parancs, vagy ilyenek sorozata társadalmilag *továbbgyűrűző hatásáról* van szó.¹⁶

A jog társadalmi szabályozó (elnyomó) funkciója teljesítése során tehát általában nem közvetlenül a magatartásra, helyzetre releváns (azt tükröző) norma van befolyással. Ez és más normák is közvetve hatnak: mégpedig többszörösen közvetítve. Egyrészt *a normák hatására közvetlenül is az állami kényszerapparátus jön mozgásba* és e kényszerapparátus határozza meg a cselekvést. Mivel a jog az uralgó osztálynak megfelelő rendet teremt, a lakosság kizsákmányolt, elnyomott rétegei enélkül ugyan miért is követnék? Persze ez csak végső fokon igaz, mivel a *legalitás presztízsét biztosító ideológia képes kisebb csodákra*, különösen amíg e kizsákmányolt rétegekben nem tudatosodik helyzetük.

A közvetítettség még bonyolultabb, ha meggondoljuk, hogy az állami szervek jogilag előírt cselekvései akár önmagukban, akár az általuk kiváltott állampolgári cselekvések útján új elemeket hoznak a társadalmi viszonyokba, változtatják (vagy erősítik) az anyagi létfeltételeket és a szokásokat és ezáltal további cselekvéseket irányítanak.

Hogy a jog elsődlegesen a hivatalnokokra vonatkozik, természetesen nem jelenti azt, hogy a lakosságot ne irányíthatná alkalmasint közvetlenül is jogi normaképzet, különösen, ha a szabály imperatív és nem pedig diszpozitív *cselekvési*

¹⁶ Vö. SZABÓ, 1971. 155–161. LUKÁCS 1976. III. 350. pedig kiemeli, hogy a felépítménynek csak azok az elemei játsszák a döntő szerepet a társadalmi lét fejlődésében, amelyek maguk is közvetlenül anyagi folyamatokat hívnak életre. Erre utaltunk a környezetteremtés kapcsán; egyébként LUKÁCS is éppen az államot és a jogot hozza fel példának.

előírás. Így általános mozgósításnál a bevonulás elrendelése és nem pedig az eshetőlegesen beálló helyzetre vonatkozó – ámbar ilyenkor akár feltétlenül követendő – szabály (a jelen példában a mozgósítás keretszabályául szolgáló honvédelmi törvény) a lakosság cselekvésének regulátora. A honvédelmi törvények az állampolgár közvetlen cselekvését meghatározó ereje össze sem hasonlítható a honvédelmi törvény alapján kiadott, még mindig jogszabályi általánosságú, ámde már közvetlen hatósági parancsot tartalmazó mozgósítási rendelettel. Ismételen hangsúlyozzuk, hogy mindezzel nem a lakosság közvetlen normakövetésének lehetőségét akarjuk kizárni. Készséggel elismerjük, hogy az emberek igyekeznek a jogi előírásokhoz igazítani cselekvésüket, és ez lehet egyes viszonyokban tipikus. Politikai és alanyi jogi viszonyoknál az egyes állami szervekkel *szemben* éppen a jogi előírás válik a demokratikus jogrendben a cselekvés motívumává. Hasonlóképpen a közvetlen jogképzet vezetheti az állampolgárt egyes *igazgatási viszonyokban*, ahol azonban a tipikus az, hogy az állami szerv parancsként közvetíti a jogszabályt. Azt is igaznak tartjuk, hogy a jogi zsinórmérték praktikus alkalmazásakor nem az esetleges kényszer adta tekintély vagy az attól való félelem játszik szerepet, hanem a jogi megoldás, mint olyan tisztelete, vagy az, hogy az állami megoldást az igazságosság, az ésszerűség vagy más, a társadalomra, vagy egyénre jellemző érték kifejeződéseként elfogadják. A jog ilyen ideologikus elfogadása és hatása tény. De az ideológia elfogadtatása mégis feltételezi a lényegi kényszert.

Megfigyelhető volt példánkban, hogy a jog – amennyiben szükségszerű hatásra törekedett – közvetlenségében mint parancs jelent meg. A címzett ilyenkor rendszerint állami szerv (annak tisztviselője). A jogi *normaképzet* úgy feje ki hatását, hogy elsősorban az állami kényszermonopóliummal rendelkező személyek cselekvését irányítja, egyebek közt azért is, mert ezek kulturálisan, de mindenekelőtt szervezeti okokból a jogszabályokra orientáltak és képesek azokat befogadni. E cselekvések továbbgyűrűző hatásában intézményesedik a jog: és ezen intézmények és szankciós magatartás-objektívációk eredményezik azokat az anyagi és szellemi feltételeket (pl. szokás, erkölcs, ill. ezek megszilárdítása), amelyek a jogilag megkívánttal egyező magatartásra vezetnek.

5.3. A TÁRSADALMI MAGATARTÁS KÖZVETLEN JOGI MEGHATÁROZÁSA AZ ÁLLAMI SZERVEK TEVÉKENYSÉGE KERETÉBEN

A korábbiakban (3.3) kifejtettek értelmében mind a szerepmeghatározás, mind a szerepátalakítás, mind pedig a szerepnélküliség felszámolása, sőt bizonyos fókig a csoportközi viszályok rendezése is úgy valósul meg jogi befolyásra, hogy abban a jogszabályoknak megfelelően működő állami szervek határozzák meg a

szerepszerű viselkedést, vagyis az állami szervekkel létrejövő együttműködési struktúra keretén belül döntően az állami szervi pozícióhoz és a jogi normában tartalmazott előírásokhoz igazodik a kialakítandó szerep. Az *állami szervekkel* való kapcsolat, mégpedig a *közvetlen kapcsolat* válik a jogi szabályozás, mint olyan *döntő láncszemévé* és lényegében az ezen konkrét struktúrákban megvalósuló jogszerű cselekvés az alapja a jogkövetésnek mint jogilag releváns társadalmi cselekvésnek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ettől függetlenül ne esne, illetve ne eshetne egybe a társadalmi cselekvés mint az említett együttműködési struktúrákon belül kialakult szerepelvárásoknak megfelelő cselekvés az ezeket az elvárásokat visszatükröző jogi szabályozással.

Elgondolásunk alapvetően arra a feltételezésre épül, hogy a jog társadalomalkító szerepe csak megfelelő *szervezeti struktúrán keresztül* érvényesülhet, amint-hogy általában minden ideológia is csak így keletkeztethet új valóságot. Hangsúlyozzuk, hogy itt új *társadalmi viszonyok létrehozásáról* van szó, ami a jog esetében elsősorban új szerepek megfogalmazását és ezek közvetlen érvényesítését jelenti. Az utolsó tisztázandó kérdés ebben a láncolatban, hogy miként viselkednek a jogi szabályozást közvetítő állami szervekkel létrejött kapcsolataikban az állampolgárok; mért lesz jogkövető e helyzetekben a társadalmi magatartás. Hogy ez a jogkövetés az általános jogkövető társadalmi magatartás ugrópontja, azt már láttuk, a későbbi fejezetek pedig megmutatják, mennyire fontos ez az egyéni jogszabálykövető (közvetlenül normamotivált) cselekvésben. Az állami szervek és a közösség közt különféle kapcsolattípusokat kell megkülönböztetnünk. Az esetek egy részében az állampolgárt tartósan és folyamatosan integrálják az állami szervezetbe (pl. hadsereg). Magatartásában ilyenkor a hivatalnoki jogszabálykövetés bizonyos sajátosságai érvényesülnek a szervezeti elvárások közvetítésével. Más tartós kapcsolatokban az igazgatási szervezet a személyeket úgy igyekszik kezelni, mintha tárgyak szerepét vagy inkább funkcióját határozná meg, vagyis egyetlen szerepre és egyetlen cselekvésmódra redukálja létezésüket, miközben állandó ellenőrzést igyekszik gyakorolni a magatartás felett. Ez a helyzet az ún. *totális intézményekben* (pl. börtön).¹⁷

A jog és állami szervezet bensőséges kapcsolata a totális intézményekkel természetesen nagymértékben magyarázza az állami szervezet hatékonyságát. Végeredményben a kényszerrel való végső fenyegetés néven összefoglalt jelenség intézményes megfelelőjét fedezhetjük fel ebben. A hatékonyságot fokozza az, hogy csekélyebb totalitású intézmények az emberek életében szinte kivétel nélkül szerepet kapnak az államtól függetlenül is, ami az *általános engedelmségi készség* ki-

¹⁷ Totális az olyan társadalmi intézmény, amelyben „nagyszámú hasonló szituációjú személy van, akik a tágabb társadalomtól el vannak vágva, viszonylag hosszú ideig és közösen vezetik őket, és közösen folytatnak egy zárt, formálisan adminisztrált életformát.” GOFFMAN, 1961. XII.

alakulása szempontjából fontos. Maga a család is sok szempontból totális intézmény a gyermek számára, akárcsak az iskola, vagy később a fiatal számára a hadsereg. Az olyan emberek, akik ilyen szocializáción mennek keresztül, érthetően engedelmesen, vagy engedelmesebben reagálnak a totális intézménnyel való fenyegetésre.

A tipikus államigazgatási szerv-állampolgár kapcsolat alapvetően különbözik a totális intézménytől (bár annak bizonyos lényegi sajátosságai itt is érvényesülnek és ezen intézmények léte nélkül nem működhetne az állam). A tipikus ügyféli viszony *átmeneti* és e kapcsolatokat nehéz lenne a „közösség” kategóriájában értelmezni.¹⁸ A viszony sajátosságát épp az adja, hogy az ügyfelet anélkül kell a szervezetbe integrálni, hogy a közösség tagja lenne; a probléma tehát az, hogy miként alkalmazkodik a rövid kapcsolatokban szervezethez az ügyfél (s némileg viszont).

Az ügyfél helyzete mindenekelőtt a szervezet céljától, illetve annak az egyén érdekeihez való viszonyától függ, amennyiben ez döntő befolyással van az ügyfél kényszerítettségére, az alkalmazható eszközökre stb. Fontos szerepe van azonban az ügyféli helyzet alakulásában az igazgatási szervezet által megvalósított tevékenységnek is, melynek általában két fő csoportját szokás megkülönböztetni. Az egyik a *formális igazgatási aktus*, mely az ügyfél valamilyen magatartását írja elő, a másik az igazgatási szervezet valamilyen *szolgáltatása*, nem szimbolikus tevékenysége. Az első esetben a határozat meghozatala után az ügyfél nem rendelkezik semmiféle jogilag elismert akarati autonómiával, lényegében az eljárás tárgya, míg az utóbbi esetben általában az ügyféltől függ, hogy elfogadja-e, vagy egyáltalán igényli-e a szolgáltatást. Ez utóbbi esetben is erősen korlátozott lehet azonban tevékenységi autonómiája, amennyiben az államigazgatás által nyújtott materiális szolgáltatások jelentős részében az államigazgatás *monopol*-szolgáltató (kezdve a közhitelű okiratok kiállításán egészen a gazdasági szolgáltatásokig). Ez a monopolhelyzet az ügyfél jogilag elismert szabadságát a génuai gályarabokéhoz teszi hasonlatossá, akik láncukra vésvé hordozták a Libertas szót. Ami az igazgatási döntés programozottságát illeti, a formális jogszabályi megkötöttség (amelynek követését, betartását a korábbiakban már vizsgáltuk) mindenekelőtt azokat az ügyeket jellemzi, amelyekben a szervezet outputja is formális igazgatási aktus, míg a materiális szolgáltatások a formalizáltság alacsonyabb fokán állnak. Természetesen jogászi túlzás lenne, ha megfeledeznénk arról, hogy a tényleges helyzetekben mind az állami szervek, mind az ügyfelek rendelkeznek informális befolyásolókkal, így a fenti különbségek elmosódhatnak.

Ha ezek után a jogalkalmazói aktusok hatását vizsgáljuk a magatartás meg-

¹⁸ PARSONS (1970) és iskolája a szervezet és ügyfele kapcsolatát a „közösség”-konceptió jegyében elemzi.

tározásában, megállapíthatjuk, hogy ami a *bírói* típusú, „kötött” döntést illeti, az mindenekelőtt döntést megelőző eljárást feltételez. Az *eljárás* pedig nyilvánvalóan nem más, mint a hatósággal kapcsolatos, illetve a hatósággal való interakcióban tanúsítandó szerepelvárások gyűjteménye. Ami magát a bírói döntést, mint jogalkalmazási aktust illeti, úgy tűnik, ezt is értelmezhetjük szerepmeghatározó tevékenységként. E szerepmeghatározás nyilván nem a korábbi életviszonyra vonatkozik, hiszen a korábbi életviszonyban éppen a jogi norma közvetlenül nem ható mivolta teszi szükségessé magát az eljárást és a bírói döntést. Az ítélet tehát az eljárás utáni időszakra vonatkozó szerepmeghatározás, amint ez a polgári perben egészen nyilvánvaló. Itt az ítélet meghatározott jogszabályszerű magatartás, illetve szerep tanúsítását parancsolja a peresztes és pernyertes ügyfélnek, hatósági végrehajtás terhe mellett. Vagyis ténylegesen a hatósági döntésen keresztül válik a jogi norma, a jogszabály szerepmeghatározóvá, illetőleg magatartás-meghatározóvá.

Speciális problémát jelent az ún. *diszkrecionális* döntés, ahol bizonyos értelemben hiányzik az előzetes jogszabály. E körbe többféle eset tartozik. Diszkrecionálisnak számít a döntés, ha az igazgatási szervre úgy ruházza át a hatalmat a törvényhozás, hogy nem jelöli meg a hozható döntéseket, sem azt, hogy mi szolgáljon ennek alapjául. Hasonló eredményre vezet, ha a törvényhozás által megjelölt döntési alap túl tág. Diszkrecionálisnak tekinthető az önkényes döntés, ha van ugyan határozott előírás, de nincs olyan fórum, amely előtt az ettől való eltérés megtámadható. Végül a mi szempontunkból a diszkrecionális döntéssel azonos a bírósági jogalkotás, akár megfelelő jogszabály pótlására, akár a jogszabály ellenében. Ez a szociológiai diszkréció-felfogás jogilag természetesen elfogadhatatlan, hiszen a jogban a jogellenes diszkréció tiltott (ha nem is mindig orvosolható).¹⁹

A jogkövetésnek a jogalkalmazással összefüggő további problémája, hogy az állami szervek mesterséges dologi összefüggések megteremtéséhez *tárgyként kezelik a személyeket* és olykor szélsőségesen, ámbár tartalmilag nem éppen mindig hűségesen ragaszkodnak a jogszabályokhoz. Így formális racionalizmus *látszata* jön létre, miközben tartalmilag gyakran gazdaságilag irracionális döntéseket hoz-

¹⁹ DWORKIN, 1967. 34. – A diszkrecionális döntéseknél, amennyiben az ügyfél egyáltalán érintkezésbe kerül a szervezettel a döntést megelőző eljárásban, annak elvárásaihoz kell igazodnia. Kétségtelen azonban, hogy magában a tiszta diszkrecionális döntésben a jogszabályt épp az jellemzi, hogy nincsen előzetes szerepelvárása, hanem azt csak a hivatalnok alakítja ki. Így a hivatalnoknak az adott személlyel szemben szerepmeghatározó funkciója lesz, ami a jogszabály felhatalmazásán alapul. A diszkrecionális döntés alapján azonban *nem alakulhat ki más együttműködési struktúrákban tartósan érvényesülő általános szerep*. Ha azonban a diszkréció lényegében rutindöntéseket takar, vagyis – ha nem is a jogszabály szintjén, hanem a szervezeti meghatározottság folytán – valaminő általánosság kialakul a szerepelvárásban, úgy az ténylegesen és társadalmilag is általános szerepelvárássá válhat más együttműködési struktúrákban.

nak és kerülnek az átfogó tartalmi szabályozást, ami egyúttal megfelel az önálló állami bürokrácia sajátos hatalmi törekvéseinek.

Az állami szervekkel kapcsolatba kerülő állampolgárok jogszabálykövetésére, illetve szerepére ebből az következik, hogy a feltételezett jogilag biztosított előreláthatóság, a jogszabályokhoz való előzetes alkalmazkodás nem mindig biztosított, és így a pusztán racionális (gazdasági-utilitáriánus) megfontolások – különösen erős elidegenedethez mellett – nem is orientálhatnak mindig az állami szervhez alkalmazkodásra. Az elvont normához való viszonyulás tehát nem ad kielégítő támpontot az állampolgár és a hatóság kapcsolatának magyarázatához. Az állampolgár hatóságok iránt tanúsítandó szerepét gyakran nem ismerheti meg a vonatkozó jogszabályból. Még kevésbé elégséges, ha egyszerűen a dologi meghatározottságnak megfelelő gazdasági racionalitásra épülő szerepét transzferálja.

Bár témánknak megfelelően azokat a vonásokat emeljük ki, amelyek az állami bürokráciát jogszabálykövetővé teszik, az állami szervek működésének ez – mint láttuk – csak egyik aspektusa. Igaz, az állampolgár minden vonatkozó állami parancsot jogként vélt követendőnek vagy nem követendőnek. Ahogy egy hivatalos gépkocsivezető interjúalanyunk megfogalmazta: „a rendőr a törvény”. Ez az előfeltevés azonban az aktusok jogszerűsége mellett legfeljebb annyira bizonyít, amennyire a sötétség megeremti a macskák feketeségének vélelmét. Ha az állampolgár a számára deklarált (vagy konstituált) „joggal” szemben másik állami szervhez fordul jogorvoslásért, fény gyulladhat – és kitűnhet a macskák cirmosága.

Az ügyféli helyzet és közelebbről ennek jogszabályi meghatározottsága a helyzet objektív társadalmi jellegétől, illetve ezen objektív társadalmi helyzet társadalmi-állami értékelésétől függ. Az ügyféli helyzetben mind a szervezet, mind az ügyfél bizonyos, saját helyzetéből, illetve az ügy objektív tartalmából származó konkrét elvárásokkal lép fel. Vagy az ügyfélnek van szüksége az igazgatási szervezetre, vagy fordítva. Ez utóbbi esetben az igazgatási szerv bevonja tevékenységébe (vagy hogy az eltárgyasítás atyáskodó igéjével szóljunk: kiterjeszti rá tevékenységét). Az igazgatás mindkét esetben *kifejezésre juttatja*, hogy az adott viszonyban az ügyfélnek milyen *kötelezettségei* vannak: Az első esetben, hogy saját feltételezett kötelezettségét korlátozza, az utóbbiban, hogy kellőképp megalapozza saját eljárása jogosultságát. Az ügyfél általában *kénytelen elfogadni* a bürokratikus szervezet vele szemben táplált elvárásait, mivel *gyengébb* helyzetben van: ha ő kezdeményezte az interakciót, eleve ő *szerepel* valamit az igazgatástól; ha pedig az igazgatás *akar* valamit az ügyfélről, erőfölényére támaszkodva cselekedhet.

Az igazgatási elvárások elfogadása a modern társadalmakban pszichológiailag a társadalom tagjainak *bürokratikus szocializációján* alapul. A bürokratikus szocializáció azt jelenti, hogy az egyén neveltetése során, részben mert – különösen az iskolában – maga is gyermekkorától fogva tagja a bürokratikus működő

szervezeteknek, részben mert erre vonatkozó kulturális elvárásokat közöl vele a társadalmi kommunikáció, elfogadja azt, hogy a szervezetek csak saját meglévő szabályaik szerint működhetnek és az egyénnek kell a szabályozáshoz alkalmazkodnia.²⁰ A normativizmusnak ez az elfogadása természetesen társadalmi rétegenként változó mértékű, de Milgram és követői kísérletei elég általánosan igazolják, hogy a modern társadalmak kulturális elvárásai a különféle utasítások elfogadására vezetnek.

Ha a szervezetet, illetve annak normativizmusát az ügyfél nem fogadná el, a szervezetnek, mint az állam részének rendelkezésére állnak *kényszereszközök*, végső fokon a fizikai kényszer is. Az egyes szervezetek alapcéljuknak megfelelően meglehetősen távol állhatnak a különféle szankciók és a kényszer közvetlen alkalmazásától, de az esetek többségében az erre való *utalás*, illetőleg ennek formális kilátásba helyezése is elegendő a bürokratikus elvárásoknak megfelelő viselkedéshez. A bürokratikus szervezet sajátossága, hogy az egyénnek nem szükséges ismernie a bürokratikus szervezet által követett szabályokat, sőt a tőkés rendszerekben fokozódó elidegenedés következtében a bürokratikus szervezetek éppen ezen szabályok titokban tartására törekszenek. Ugyanakkor a bürokratikus igazgatási szervezet *parancs* formájában meghatározza az egyén eljárási szerepét – lényegében a számára adott szabályoknak megfelelően. A demokratikus jogrend-

²⁰ A bürokratikus társadalmi ethosz áldásaiban kevésbé részesülő, alacsonyabb szociális státuszú rétegek számára kevésbé természetes a fenti tétel. A hátrányos társadalmi helyzetű rétegek tagjai számára amerikai kutatók szerint a normativizmus elve és gyakorlata érthetetlen. E rétegek tagjai bürokratikus szervezeteket és azok eljárását mindenkor ellenségesen fogadják, függetlenül a szolgáltatás tartalmától. (Vö. SJOBERG-BRYMER-FARRIS, 1973. 66.) Amennyiben a bürokratikus tevékenység a szocializációs folyamatban nem legitimálódik, például mert az ügyfél más, nem bürokratikus kultúrából származik, a bürokrácia egész tevékenysége felborulhat. (KATZ-EISENSTADT, 1960.)

Kétségtelen, hogy az ügyfeleket általában is kevésbé jellemzi a normaorientáltság, mint a hivatalnokot. A normativizmus elsősorban azon osztályok tagjainak sajátja, amely osztályok értékrendje eleve közel áll a jogrendben foglalt értékekhez, illetve amelyekben neveltetésük folytán elsajátíthatták a normativizmus ideológiáját, a bürokratikus ethosz alapjait. A bürokratikus szervezetek – mindekelőtt tevékenységük jellegéből eredően – nem egyformán és nem mindig normaorientáltak, tevékenységüket gyakran jellemzi célorientáltság és feladatukat gyakran csakis az ügyfél közreműködésével valósíthatják meg – ezért az interakció normatív keretei nem jelentenek fátumot. Egyáltalán nem bizonyos, hogy a normatív játékszabályok feltétlen elfogadása a legjobb taktika, különösen, ha a hivatalnok keze nincs teljesen megkötve. Igaz viszont, hogy a hivatalnokot az ügyfél fenyegetéseitől és ajánlataitól megkíméli, ha helyzete egyértelműen szabályozott, sőt elég, ha erre hivatkozik. (Vö. SCHELLING, 1960.) A kétféle helyzet stratégiai meghatározása a jogi szabályozásban történik – nyilván a szervezet szolgáltatására és a hivatalnok hierarchikus pozíciójára tekintettel. A teljes megkötés akkor célszerű, ha a környezethez való alkalmazkodás nem kívánatos. Empirikus vizsgálatok tanúbizonysága szerint a bürokratikus szervezetekben szerzett személyes tapasztalatok az ügyfelek körében gyakran a „normatív játéktaktika” feladására vezetnek. Eredményesebbnek tartják a szervezet céljaira vagy a hivatalnok embermivoltára, altruizmusára hivatkozást. (DANET, 1973; KATZ-DANET, 1966.)

szerekben és különösen a szocialista jogban ezen túlmenően az igazgatási szervezet kötelessége az ügyfél *alanyi jogainak védelme*. Mivel azonban a szervezet elsősorban teljesítmény-orientált, az alanyi jogok biztosítása nem automatikus. Az egyénnek tehát nyomós érdeke fűződik ahhoz, hogy maga is *megismerje a rávonatkozó szabályokat*, és ugyancsak a szabályokra hivatkozva önállóan alakítsa ki jogszabályszerű szerepviselkedését, mely adott esetben lényegesen *különbözhet* a jogszabályoknak a *szervezeti érdekek* által torzított változatától. Elvileg ugyanis a jogszabályt követő szervezettel szemben az állampolgároknak csakis a jogszabály szerinti cselekvés esetén van esélye arra, hogy a „saját” akarat érvényesüljön.

Jogtörténeti tény, hogy a jogi szerepmeghatározásban fokozatosan érvényesül az egyén *emberi-állampolgári minőségének elismerése*. Ez az egyénnel szembeni szerepelvárás bizonyos fokú lazulásában, cselekvési alternatívák hagyásában fejeződik ki. Így mind fokozottabb mértékben függ az egyéntől, hogy „belép”-e ezekben az állami szervezetekbe, pl. keresetet indít. Ugyancsak az alternatív szerepmeghatározás jele, hogy mindinkább az egyéntől függ, miként viselkedik az eljárás során, megtagadja-e a tanúvallomást stb. Az anyagi jogban is megfigyelhető a szerepalternatíva-gazdagodás, pl. csökken a feljelentési kötelezettség stb. Mindez szoros kapcsolatban áll az alanyi jogok elismerésével. A történelmi fejlődésmenetet természetesen bonyolítja az, hogy a centralizált államokban, ahol abszolutista, vagy bürokratikus törekvések jelentkeznek, a tendencia megfordulhat. Mégis, ha összevetjük azt a társadalmi állapotot, amelyben az emberek jelentős részét tárgyként kezelték és mint ilyeneknek egyértelműen meghatározták a pozícióját – mint pl. a rabszolgákra vonatkozó, vagy a szegénytörvényekben – azzal a helyzettel, amelyben a modern jog és különösen a szocialista jog viszonyai közt a lakosság egésze él, kétségtelen megmutatkozik a fejlődés iránya.

6. A JOGI NORMA ÉS A TÁRSADALMI JOGKÖVETÉS KAPCSOLATA

Míg az eddigiekben azt vizsgáltuk, miként hat a jog a társadalmi rendszerben a jogkövetésre, illetve mennyiben valósulhat meg a jogrend a társadalom működésében, ebben a fejezetben kifejezetten a *jogi normák* hatásával foglalkozunk. Erre egyébként a korábbiakban az állami szervek és a jogi szabályozás összefüggéséről elmondottak további igazolásához is szükség van. A jelen fejezet célkitűzése ezért a következő:

A 6.1. pontban megvizsgáljuk a jogkövetkezmény szerepét a jogkövetésben, különös tekintettel arra, hogy a jogkövetkezményt az állami szervek magatartása valósítja meg, s ily módon a jogi norma valóban az állami szervek befolyásolásán keresztül hat a társadalmi jogkövetésben.

A 6.2. pont a jogi norma diszpozíciójának tartalmát elemzi. Célunk kimutatni, hogy a maga elvont általánosságában hamis az a tétel, mely közvetlenül a rendelkező rész hatásában látja a társadalmi jogkövetés magyarázatát. Utalunk arra is, miként tárulnak fel a jogi szabályozás célkitűzései a diszpozícióban és hogy a követhetőség szempontjából milyen korlátai vannak a jogi szabályozásnak.

6.1. A JOGI NORMA JOGKÖVETKEZMÉNY ELEME ÉS ENNEK HATÁSA A TÁRSADALMI JOGKÖVETÉSRE

Visinszkij a jog kényszerítő szerepét állította normativista meghatározása központjába. A jogszabály szerkezeti elemei közt így a kényszer értelemben felfogott szankció szükségképpen szerepelt.¹ Ez a felfogás a korabeli társadalmi gyakorlatnak megfelelő lehetett ugyan, de az SZKP XX. kongresszusa után, a szocialista építés korszerű gyakorlatában a jog és a kényszer kapcsolata már másként vetődik fel. Az aktív társadalmi befolyásolás és a dolgozói részvétel tükrében észre kell vennünk, hogy a jogi norma nemcsak negatív következményt helyezhet kilátásba, hanem előnyt is. Így a jogi norma hagyományos „harmadik elemét” célszerű *jog-*

¹ ARZANOV, 1951. 95-97.

következménynek nevezni, aminek *negatív* fajtája a *szankció*. Hiba lenne azonban a szankció, a negatív jogkövetkezmény elsődlegességét tagadni, s a jogkövetés szempontjából is erre vagyunk elsősorban tekintettel, feltételezve, hogy az előnykövetés érdekracionális cselekvésként amúgy is könnyen értelmezhető.

A kényszer és a jogkövetkezmény újfajta kapcsolatának megragadására, mint az a legújabb szovjet jogelméleti irodalomból kitűnik, különböző erőfeszítésekkel próbálkoznak. Az egyik irányzat megőrzi a jogszabály három elemére vonatkozó tanítást, vagyis a szankció a norma része lesz.² Sokan azonban úgy vélik, hogy a normának ennél kevesebb eleme van.³ Ez egészen addig az álláspontig megy⁴, hogy a normának csak a hipotézis szükségszerű része (ez a norma működési feltételeit tartalmazza). Ehhez járul egy második elem: a *diszpozíció* vagy a szankció, (jogkövetkezmény) aszerint, hogy a norma szabályozó vagy jogvédő-e. A szankció a jogsértés esetére kilátásba helyezett jogi következmény. Ez a koncepció a normaszervezetet, mint absztrakt fogalmat, közvetlenül a konkrét megnyilvánuláshoz méri⁵, vagyis összekeveredik a norma, mint a jog legkisebb önálló fogalmi egysége a jogszabállyal, a külső megjelenéssel, mely közvetlenségében nem követi mindig a norma hármasszerkezetét.

A jogi normát, mint a jog legkisebb önálló alapegységét éppen jogkövetkezmény-eleme folytán különböztethetjük meg a jogszabályoktól. Az alaki jogforrásokban megjelenő kijelentések nem mindegyike jogkövetkezménnyel ellátott magatartásszabály, azaz norma, aminthogy az emberi szöveg sem pusztán sejtekből, hanem igen fontos sejtközötti elemekből áll. A magyar nyelvben azonban eléggé összefolyik a norma és a jogszabály. A jogkövetkezmény a norma alkotóeleme; annak viszont szükségszerű része.

A jog csak jogi nyelven, azaz jogi normákban tud beszélni; vagyis mindent magatartási szabályként⁶, a hipotézis – diszpozíció – jogkövetkezmény hármasságá-

² ALEKSZANDROV, 1969.

³ Így RÜBIN, majd többek közt különösen LEJSZT (1962) szerint csak a diszpozíció szükségszerű eleme a normának, bár vannak szankcióval rendelkező normák is. Emögött, mint ASZTALOS, 1966. kimutatta, lényegében a szankcionáló és szankcionált jogszabályok megkülönböztetése húzódik meg.

⁴ ALEKSZEJEV, 1971.

⁵ KERIMOV, 1972.

⁶ Ezzel kapcsolatban utalnunk kell néhány szabályfajtára, mely látszólag ellentmond a fenti elvnek. A *jogképeségi* szabályok is magatartási szabályként jelennek meg, aminek címzettjei elsősorban az állami szervek, de más jogalanyok is. Ezek a címzettek a hipotézisben meghatározott feltételek mellett (pl. elveszületés, névjegyzékbe bejegyzés) kötelesek az illető személyt jogalanyként kezelni. Ennek elmulasztása ugyancsak megfelelő szankciókat von maga után (pl. munkajogi vagy büntetőjogi felelősségre vonás).

A jogképeségi szabályoknál belátható, hogy a jogi norma hármasszerkezetében kifejeződés tulajdonképpen nem tükrözi tökéletesen ezeknek a normáknak a tényleges funkcióját. Hiszen nyilvánvaló, hogy ezeknél a normáknál a jogalkotó elsősorban arra a személyre van tekintettel, akinek a jog-

ban fejez ki. Jourdain büszkeségével mondhatjuk, hogy a jog jogban beszél. A jog minden társadalmi viszonyt logikailag egyféleképpen fejez ki. Mindez nem jelenti azt, hogy legalábbis a hatást tekintve ne jelentkeznének jogiként olyan normák, amelyeknek nincs jogkövetkezménye. Ilyen magatartás-szabályok elsősorban az ajánló szabályok, de számos politikai jellegű deklaráció is jogforrásban jelenik meg. Mindezeknek a szabályoknak, illetve kijelentéseknek a hatása a jogkövetkezménnyel ellátott normák tekintélyét tükrözi vissza és mintegy ezeken élösködik.

Kétségtelen, hogy a szabályozó és jogvédő normákat szembeállító felfogás képtelen megragadni a norma logikai szerkezetét, mivel idegen tőle a tudományos normatanhoz szükséges elvontság és általánosság. Kitűnik ez abból is, hogy a „háromeleműség” híveinek azt hányják a szemükre, hogy nem a reális, hanem az absztrakt normát nézik és nem a tényleges, hanem a logikai normastruktúrát tartják szem előtt. A „háromelemű” felfogás szerint – állítólag – a törvényhozó szétdobálja a norma részeit, holott ami így „szét van dobálva”, az nem is tartozik össze.⁷

Kétségtelen, a jogi norma alkotóelemei nem mindig közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz. Különösen a modern jogra jellemző az, hogy a jogkövetkezmény egy adott jogforrásban elszakad a magatartási szabálytól (diszpozíciótól). A szankció

képességét megállapítják és ennek az esetleg még nem is létező személynek a szempontjából teljesen értelmetlen lenne magatartásról beszélni. Mégis a jog ezt is a maga módján, vagyis magatartási szabályként fejezi ki.

A szervezeti szabályok esetén az állam a jog útján olyan valóságot hoz létre, amely jog és állam nélkül elképzelhetetlen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezt az „eredeti” társadalmi viszonyt ne a szokásos jogi kifejezési formával teremtené meg. A szervezeti szabályok szankciója abban áll, hogy a létrehozását elmulasztó személyeket felelősségrevonják, velük szemben kényszerrel alkalmaznak, esetleg a szabálytalanul létrejött szervezetet felosztják (l. az egyesületi, társasági jogban az érvénytelenségi szankciókat). Hogy ez a felelősségi szabály nem mindig található meg az államjogban és az államigazgatási jogban, az már politikai okokra vezethető vissza, illetve a jog tisztán ideologikus hatásához kapcsolódik. Egyébként is jellemző ezekre a jogágakra, hogy a szankció kicsúszik a jog területéről és más társadalmi szférákba kerül át, elsősorban a politikába.

Az ajánló szabályok magatartási szabályok, amelyek annak köszönhetik orientatív jellegüket, hogy az állam tekintélye áll mögöttük. Az esetek többségében ezek különféle szervezetekhez szólnak, ahol hatásukat a szervezet bürokráciája még fokozza. A bürokrácia természetéből következőleg a hivatalnokok örülnek minden olyan lehetőségnek, amely megszabadítja őket az egyéni döntési kötelezettségtől. Mivel az ajánló norma rutinszerű magatartás lehetőségét biztosítja számukra és megszabadítja őket a gondolkodás fáradságától, nyilvánvalóan széles körben hathat.

A deklaratív jogforrási formájú kijelentések, pl. a politikai nyilatkozatok, gyakran semmiféle magatartási előírást nem tartalmaznak. Ebben az esetben kizárólag ideologikus funkciójuk van, amelyet az előbb már említett élösködő tekintélyüknél fogva gyakorolhatnak. Más esetekben – és ez különösen a nemzetközi jog szempontjából lényeges – a deklaráció maga a nemzetközi jogi értelemben vett magatartás.

⁷ ALEKSZEJEV, 1971. 262.

lehet ugyanazon jogforrásban más helyen, ugyanazon jogágba tartozó más jogforrásban, de igen gyakori az is, hogy a magatartási szabály és a szankció két különböző jogágba kerül. A modern jogfejlődés jellemzője a jogkövetkezmények intézményesedése. Épp ez teszi lehetővé, hogy a jogszabályok szerkezetében viszonylagosan önállósuljanak.

A kételemű felfogás megmarad a jelenségek szintjén. Ennek ellenére az figyelemreméltó benne, hogy bár a szankciót csak jogsértésre véli alkalmazandónak, mégis észreveszi, hogy az életbeli helyzetekre az állam nemcsak jogsértés esetén reagál: hogy a szocialista állam tevékenysége nemcsak kényszeralkalmazás, s hogy ennek a normatanban is ki kell fejeződnie. A Visinszkijtől kiinduló szankció- és jogfelfogást többek közt abban kell meghaladni, hogy kifejezzük, a jogkövetkezmény és a jog nemcsak jogsértésre és nemcsak kényszerrel reagálhat.⁸ Ez nem érinti azon lényegi összefüggést, hogy a jogot *végző fokon a kényszer biztosítja*. Ha azonban a szankciót a kényszerrel azonosítjuk és csak a jogsértés esetére látjuk alkalmazhatónak, ez könnyen a kényszer jelentőségének túlbecsüléséhez vezet.

Ha a jogkövetkezmény lehet más is mint kényszer, úgy miben áll? Minek az objektivációja? Elvileg bármilyen *magatartás* kilátásba helyezése szerepelhet jogkövetkezményként. A jogkövetkezmény specifikumát az adja meg, hogy *milyen* feltételek mellett (mikor) kerül sor erre a magatartásra és főleg, hogy *ki* tanúsítja e szankciós magatartást. A „mikor?” kérdésre legáltalánosabban azt felelhetjük, hogy jogkövetkezményre akkor kerül sor, ha a norma rendelkező részében előírt vagy lehetővé tett magatartás és az életben megvalósuló magatartás között valamilyen adott kapcsolat (*eltérés vagy megegyezés*) áll fenn. Ezt a kapcsolatot a norma úgy értékeli, hogy alakítására (megszüntetésére, megerősítésére) be kell kapcsolódnia a következmény-megvalósító magatartásnak. E magatartást legáltalánosabban a legitimitás presztízsével fellépő személy gyakorolja, vagyis tipikusan, de nem feltétlenül az *állam*.

A szocialista jogban az állam mellett (az állam illetékes szervei mellett) az állam felhatalmazása alapján *társadalmi szervek* is szankcionálnak.⁹ A jogfejlődés korai szakaszaiban pedig éppen az jellemző, hogy nem az állam, hanem államilag felhatalmazott *magánszemély* (pl. sértett) jár el, aki azonban az állami kényszerre támaszkodhat, legalábbis a saját kényszerítő erejét az állam teljes jóváhagyásával

⁸ A szovjet irodalomban alighanem többségben vannak azok, akik a szankció negativisztikus felfogását vallják: a szankció a követelményeket nem teljesítővel szembeni hátrány. (ALEKSZANDROV, 1968.) A magyar irodalomban, mint arra már utaltunk, különösen ASZTALOS hangsúlyozza a kényszerfelfogás egyszálúságát. Végül az „Állam- és jogelmélet” c. tankönyv szerint a norma „rendelkezései megsértésének esetére *szankciókat* (következményeket) tartalmaz, amely egyaránt jelentheti a jutalmazást vagy valamilyen hátrány okozását.” – SAMU, 1970. 349. old.

⁹ GYENISZOV, 1972. 388.

gyakorolhatja. Mindezek a nem állami szankciós magatartás tanúsítói azonban az állami legitimitás presztízsével léphetnek fel, és ez tevékenységük súlyát, magatartásuk hatékonyságának magas valószínűségét biztosítja.

A továbbiakban, ha állami szerv jogkövetkezményt megvalósító magatartásáról írunk, ezen a felhatalmazott nem állami jogalanyok magatartását is értjük, és ilyen kiterjesztő értelemben állítjuk, hogy csak az állami szerv magatartása minősül jogkövetkezménynek.

Mi a jogkövetkezmény *célja* és hogyan valósul meg ez a cél? A jogkövetkezmény-realizáló állami magatartás bekövetkezési feltételei kapcsán láttuk, hogy a magatartás a diszpozíció kívánalma és az életbeli állapot kapcsolatát (a Sein és Sollen közti viszonyt) akarja befolyásolni. Az *egyszeri helyzet megoldásán túlmenően általános* rendezést kíván adni a hasonló típusú szituációkra is. A jogkövetkezményt realizáló magatartás a maga konkrétságában és a jogkövetkezmény mint elvont objektiváció a jövőt alakíthatja, az emberi magatartás befolyásolásával. A jogkövetkezmény a kívánatos magatartásra rábírást vagy a nemkívánatos-tól tartózkodást szolgálja, de nem állítható, hogy ez a célképzet minden norma esetében kimutatható, s hogy a norma ilyen értelemben teleologikus lenne.¹⁰ Sokszor csak látensen, többszörös közvetítéssel hat a diszpozíciós magatartásra a jogkövetkezmény. Éppen ezért óvakodnunk kell attól a leegyszerűsítő-mechanikus képtől, mely (a kényszerrel túlhangsúlyozó büntetőjogi és igazgatási jogi modelleket követve) a közvetlen magatartás-alakítást képzei a norma és általában a jog működési módjaként.

Ami most már a jogkövetkezmény *hatásmódját* illeti

1. társadalmi hatása érvényesülhet anélkül, hogy a jogi norma egyáltalán konkrét jogviszonyban realizálódna¹¹;
2. érvényesülhet továbbá úgy, hogy a jogi norma más elemei realizálódnak valamely jogviszonyban, anélkül, hogy maga a jogkövetkezmény is realizálódna;
3. végül természetesen a jogkövetkezmény megvalósulása valamely jogviszony keretében ugyancsak hatásmódjai közé számít.

Ha a jogi norma – ámbár jogkövetkezménye nélkül – realizálódik valamilyen jogviszonyban, akkor a magatartásnak természetes hatása mellett *joghatása* is van. Joghatáson a jogkövetkezmény egyedi-elvontságát értjük. A jogkövetkezmény itt már egy meghatározott (egyedi) jogviszonyhoz kapcsolódik anélkül azonban, hogy konkretizálódott volna, anélkül tehát, hogy valamely állami szerv belépett volna a jogviszony közvetlen alakításába. Ily módon joghatásról beszélünk, ha a jogviszonyban tanúsított magatartás jogszerű és nem igényel állami beavatkozást, vagy jogszerűtlen, de állami beavatkozásra nem kerül sor, pl. mert

¹⁰ PESCHKA, 1972. 82.

¹¹ Azért, mert a jogszabálynak szükségszerű eleme a szankció, nem szükségszerűen megvalósuló eleme a jogviszonyoknak. – ASZTALOS, 1966. 23.

ezt megelőzően a jogszerűtlen magatartás tanúsítja önként felszámolja a magatartását és megszünteti következményeit (önkéntes kártérítés). Hasonlóképpen csupán joghatásról beszélhetünk abban az esetben, ha valakit bűncselekmény elkövetésével vádolnak, lefolytatják az eljárást, de kiderül, hogy a magatartás nem valósított meg büntettet. Ebben az esetben a büntető anyagi norma tekintetében csak a jogviszony látszata áll fenn, de a szankció nem realizálódik. (Ugyanakkor érvényesülnek a jog által a látszathoz fűzött szankciók, vagyis az eljárásjogi szankciók.) Ebben az esetben az anyagi büntetőjogi szankció már kilép elvont általánosságából és egy konkrét, bár tulajdonképpen látszat-jogviszonyhoz kapcsolódik, anélkül, hogy realizálódna.

A jogkövetkezmény konkretizálódását megfigyelhetjük a már hivatkozott kenyérvásárlási példán: Ha a boltban kenyeret veszek és minden szabályosan folyik le, az így kialakuló jogviszony során a szankció nem fog realizálódni, de a jogviszonynak lehet joghatása, amennyiben tulajdont szerzek a kenyéren, vagyis pl. a pékboltnak azon későbbi állításával szemben, hogy a kenyeret ott loptam volna, védekezni tudok jogosultságom igazolásával. A vételi ügylet elvont jogkövetkezménye a tulajdonszerzés *állami elismertsége*, ami a normális lefolyás mellett nem realizálódott konkrét jogviszonyban, de mint a példából kitűnik, joghatása lehet. Az alapeset azonban az ügy hétköznapi lebonyolódása, amelyben a jogkövetkezmény sem állami magatartásként, sem annak lehetőségeként az alanyok tudatában nem szerepel. A jogkövetkezmény teljesen elvont marad akkor, ha pl. csupán gondolok arra, hogy kenyér tulajdonjogát kellene megszerezni. Konkretizálódik a jogkövetkezmény, ha a boltban való vásárlás során a kenyeret a blokk ellenében nem adták át és azt csak állami beavatkozással kapja meg a vevő.

Egyáltalán nem szükségszerű tehát, hogy a jogkövetkezmény a norma jogviszonyban történő realizálódása során maga is realizálódjék, hatásának *lehetősége* azonban mindenkor fennáll. A jogkövetkezmény a benne foglalt előny vagy hátrány folytán befolyásolja a diszpozíciónak megfelelő magatartás kialakulását. Nem állítható ugyan, hogy a szankcióban kilátásba helyezett kényszer, illetve az attól való félelem a jogszerű magatartás elsődleges motívuma, de mindenesetre a büntetőjogi tilalmaknál a norma közvetlen hatásának legáltalánosabb formája az, hogy a *norma megmarad a maga elvontságában*. A szankció, mint objektiváció hat a tudatra, elriaszt a tiltott magatartástól, a nem kívánt büntetőjogviszony létrejöttétől, éspedig anélkül, hogy konkrétan realizálódna. Az elvont szankcióban objektiválódott kényszer megvalósulásának eshetősége adott esetben konkrét jogszerű magatartásra vezethet. A jogi normában jelentkező szankció mögött álló kényszer magatartást meghatározó szerepe az egyénhez intézett konkrét parancsnál (utasításnál) különösen kitapintható. Ezt az utasításra jellemző helyzetet azonban semmi esetre sem általánosíthatjuk az egész modern jogrendszerre, illet-

ve az ezzel kapcsolatos jogkövetésre, bár a kizsákmányolt tömegek jogkövetésénél adott esetben lényegi lehet a kényszerítől való félelem. Már Hobbes¹² hangsúlyozta, hogy a *félelem* az egyetlen valóban *általánosan* érvényesülő tényező, mely a jogi előírások megtartására vezet. Ebből azonban még nem következik, hogy a jognak megfelelő cselekvések oka általában a félelem lenne: az általános rettegésre alapított birodalmak rövid életűek. E *szélesebb társadalmi jogszerűség* – mint jeleztük – *nem a jogra* és így nem is a szankciótól való félelemre épül. Létrejöttében más társadalmi meghatározások érvényesülnek.

A jogkövetkezmény nemcsak a tényleges következményt *objektiválja*, hanem egyben a jogkövetkezmény alkalmazójának állami minőségét, röviden az *államiságot* is. Az állam általi alkotottságnak – megerősítettségnek (a legitimitás presztízsének) a jogkövetkezményben való kifejeződése a jogkövetés számottevő tényezője.

Ha a szankció realizálódik, úgy bizonyos határok között kiigazításra kerülnek azok a társadalmi viszonyok, melyek a diszpozíciótól eltérő magatartás folytán a jogalkotó értékrendje szerint nem kívánatos módon alakulnak. (Ez természetesen csak a kényszerítő típusú – tiltó vagy parancsoló – normákra jellemző.) Jogszerű magatartás esetén viszont a jogkövetkezmény a fennálló viszonyokat megerősíti vagy új társadalmi viszonyt keletkeztet.

A szankció realizálódása, alkalmazása egyúttal megerősíti az elvont szankció preventív erejét. Az elvont szankció preventív hatása éppen a szankciónak más konkrét esetekben való realizálódására épül, azaz a szankció a más esetekben alkalmazottság objektivációja is. Az új szankció többnyire azért alacsonyabb hatásfokú, mert hiányzik a *már alkalmazottság példaadó ereje*.

Amennyiben a szankciót egyáltalán nem alkalmazzák, ez az adott jogi norma nem-követésére vezethet. Ezért a *desuetudo* elsősorban szankciós probléma.

A jogi norma részét képező (elvont) szankció tulajdonképpen felfogható úgy is, mint *diszpozíció, amely akkor alkalmazandó, ha a kiinduló jogi norma diszpozíciója az előírttól eltérő módon teljesül*. Ebben az esetben az eredeti diszpozíció hipotézissé válik, amely hipotézis beálltakor a szankció jelöli meg a követendő magatartás szabályát. A szankciós magatartástól eltérő magatartásra a jogalkotó újabb szankciót helyez kilátásba. A kiinduló normához képest szankciós normáról beszélhetünk, amelynek tehát az eredeti szankció a diszpozíciója. Ennyiben a szankciós norma és a szankciós jogviszony feltételezi a kiinduló normát és ahhoz képest másodlagos. Ez a *feltételezettség-másodlagosság* egyúttal az anyagi és eljárásjogi normák jellemző kapcsolatát is mutatja. Hogy a normák egymásbakapcsolódása során a kiinduló szankció a „másodlagos” (második) norma szempontjából a diszpozíció, természetesen nem jelenti azt, hogy e normák logikai szerke-

¹² HOBBS, 1970. 254.

zete ne lenne azonos. A sorrendiség csupán kapcsolatuk dialektikájából folyik. Abból, hogy a másodlagos norma az elsődlegest szankcionálja az adott konkrét kapcsolatban, még nem következik a szankcionáló és szankcionált norma szembeállása. Minden norma szankcionáló (jogkövetkezmenyi) norma – amelyhez elvileg más további normák kapcsolódhatnak.

A jogi normák egymáshoz kapcsolódó mozgása egyébként nem szűnik meg a szankciós normával, ennek további párhuzamos szankciói vannak, amelyekhez képest az eredeti szankció hipotézis lesz.

A szankciós magatartás kapcsolódik ahhoz a személyhez, aki a diszpozíció előírását tanúsította (megszegte), illetve ahhoz, akinek az eredeti címzett magatartása beszámítható. (Pl. szülő; egyetemlegesség; kollektívakkal szembeni szankciók.) A szankciós szakaszban azonban ez a személy a szankció, mint diszpozíció szempontjából tárgy. A szankció ugyanis az államot (állami szervet) hatalmazza fel vagy kötelezi valamely magatartásra. Ez az állami magatartás hagyományosan kikényszeríti a diszpozíció szerinti magatartást (pl. a szerződés teljesítése). A későbbiekben látni fogjuk, hogy a szankció valójában nem mindig a diszpozíció magatartás kikényszerítésére irányul, hanem inkább alkalom arra, hogy a kívánt magatartás elmulasztása miatti következményeket valakire ráerőszakolja (kártérítés, büntetés).

Sajátos probléma vetődik fel, amikor a szankció eredményében realizálódni látszik, anélkül azonban, hogy az állami kikényszerítés bármilyen szerephez jusson: pl. önkéntes kártérítésre, vagy önkéntes megkövetésre kerül sor. Ez utóbbinak bizonyos értelemben nemcsak a középkorból, hanem napjainkból is számos esetét ismerjük.

Realizálódik-e az önkéntes magatartás esetében szankció? Nem, csupán a szankciós jogviszony tárgya valósul meg, vagyis az az eredmény, amire az eredeti diszpozíció címzettje a szankció értelmében kötelezett. A szankciós jogviszony realizálódásáról nem beszélhetünk, mivel annak a korábbiakban kifejtettek szerinti egyik alanya – az állam – hiányzik. A szankciós jogviszony egyébként jellegzetesen alá-főlérendeltségi, amit a szankciótól való félelem motiválta, ámde önkéntes magatartásról nem mondhatunk el. Az önkéntes teljesítés típusú esetekben a szankció a *joghatás* állapotában van.¹³

Utaltunk már arra, hogy a jogkövetkezmeny, mint objektiváció nem azonosítható a *kényszerrel*, bár a jog története során igen szorosan összekapcsolódott azal. A diszpozíció jogkövetkezmenye azonban nem csupán valamilyen kényszer útján valósulhat meg, hanem a jog felhasználható kívánatos magatartásokra sarkallásra is. Ennek megfelelően valamely magatartás következménye jutalom is le-

¹³ Az önkéntes teljesítést jogi jellegű magatartásnak, szankció-realizálónak tekintő álláspont logikai ellentmondásra vezet. L. SAJÓ, 1974/c.

het. Ez a tendencia modern és különösen szocialista viszonyok között igen jól kitapintható, de a jogfejlődés korábbi szakaszaiban sem ismeretlen: a rómaiak kötelezővé tették a győztes hadvezér diadalmenetét.

Minden jogrendszer szabályoz – legalább elemi formában – jogosítványokat is. A jogosító norma jogkövetkezménye sem kényszer, legalábbis nem az a jogosulttal szemben. Ha azonban a normák, illetve a szankciók dialektikus összefüggését tartjuk szem előtt, *mindig felfedezhetjük a háttérben a kényszer lehetőségét*. A jogosító normák is feltételezik a kényszert, hiszen a jogosultság gyakran éppen abban áll, hogy a jogosítottnak joga van állami kényszert igénybe venni más személyekkel szemben. Megjelenik a kényszer a pozitív jogkövetkezmények mögött is, hiszen az ezek alkalmazását elmulasztóval szemben is kényszert alkalmaznak.

A jog fogalmához – az egyes jogi normákkal és jogviszonyokkal kapcsolatban kifejtettektől eltérően – a jogkövetkezmény elsődlegesen a kényszer értelmében kapcsolódik. A *jogfogalom* ugyanis a jogi jelenségek lényegi vonásait tartalmazza, a jog pedig a mindenkori osztályviszonyokkal összefüggésben szemlélve, vagyis funkciója lényegé felől megragadva mindig kényszerjellegű volt. Nem véletlen, hogy Lenin a kikényszerítő szervezetet a jog létfeltételének tartotta.

A lényegi osztályviszonyok oldaláról az az alapvető, hogy az uralkodó osztály érdekeit kifejező jogot végső fokon mindig kényszerrel kellett a kizsákmányolt osztályokra erőszakolni. Ez a kényszer azonban nem tisztán jogi természetű. *Extra-legalis* hatalmi és ideológiai elemek komoly szerepet játszanak a jog elfogadtatásában. Ami ebből a jogi kényszert illeti, azt normatani szinten kifejezi a jelzett szankciólánc végén mindig megtalálható kényszer.

A jog nem csupán a nemkívánatos magatartások kiküszöbölésére törekszik, hanem egyben a társadalmi-gazdasági rend működésére jellemző és e működésben jelentkező társadalmi viszonyokat is jogviszonná transzformálja. Ettől azonban, mint mondtuk, az életbeli viszonyok ténylegesen még nem lesznek jogviszonyok. A jog jogviszonnak álmodja az életviszonyok nagy részét, de amikor fölbred, nincs elég ideje felsorolni mindazon konkrét eseteket, amelyekről álmodott. A jogviszonyi megjelenítés mindenesetre képes a társadalmi viszonyokat szabályozni – erősíteni. A szabályozás a jogilag transzformált viszonyokat is a magatartásokon keresztül ragadja meg, de ez a megragadás természetszerűleg nem lehet kizárólag negatív, nem jellemezheti kizárólag a kényszerítés. Viszonylag ritka a jog történetében az olyan szabályozás, amely kötelezővé tette volna a tulajdont. A társadalmi-gazdasági viszonyok szempontjából szükségszerű magatartások, melyekhez a jog következményt fűz (megerősítés értelemben), ugyanakkor logikailag elsődlegesek a nemkívánatos magatartásokhoz képest, hiszen az azokra vonatkozó tilalmak előfeltétele a védendő tárgy jogi megjelenítése. Ezek követésével kapcsolatban könnyen belátható, hogy a *jogosulti viselkedés* közvet-

lenségében független a jogtól, s a jogi visszatükrözés saját rendszere érdekében mutatja joginak e viszonyokat.

A jogosító szabályok elsősorban az államnak a jogvédett társadalmi intézményhez, magatartáshoz való viszonyát mutatják. Ez a hozzáállás a társadalmi-gazdasági viszonyok természete szerint lehet passzív, támogató vagy beavatkozó-rendező. Mindebből két következtetés adódik a jogkövetkezmény tekintetében:

1. Bizonyítani kell, hogy a jogosító normának is része a jogkövetkezmény.
2. Bizonyítani kell, hogy a jogkövetkezmény mint állami magatartás *nem feltétlenül* a diszpozíció címzettjének magatartását kívánja befolyásolni, és ha van is a jogkövetkezménynek visszahatása erre a magatartásra, e visszahatást mégsem tekinthetjük a norma alapvető céljának, és így a diszpozíció és a jogkövetkezmény viszonya nem teleologikus és nem feltételezi a közvetlen visszacsatolást.

A jogosító norma esetén a jogosultnak a diszpozícióban előírtak szerinti akaratnyilvánításához állami magatartás járul következményként. Éppen ez a jogosultságok jogi értelme, lényege. A jogi norma a jogalany akarata számára biztosítja azt a lehetőséget, hogy az állami szervet a pozitív jogban meghatározott kötelezettség alapján valamely magatartásra bírja. Ez érvényes minden jogosító normára, beleértve az alanyi jogokat is.

A jogosító jogkövetkezmény mindig pozitív, mert minden esetben az állami szerv, vagy az államilag feljogosított valamely jogalany olyan magatartása, amely a jogosított szempontjából semmiképp sem tekinthető hátránynak (hátrányon értve az előnyvesztést is), ennek realizálódása tehát a jogosított érdekében áll. Az állami szerv magatartása lehet egyértelműen meghatározott, de lehetséges a pozitív jognak olyan rendelkezése is, mely a magatartást nem teszi kötelezővé, hanem csupán lehetőségessé. Ez utóbbi a jellemző az ún. diszkrecionális döntésre, mely a jogosult szempontjából csupán annyi jogosítványt ad, hogy az állami szerv valamilyen döntésre köteles. A döntés tartalma azonban a hatóságtól függ.

A jogosító norma szerkezete a következő: a hipotézis nem más, mint azoknak a kötelezettségeknek az összessége, amelyeknek teljesítése esetén a jogosult akaratát kifejtheti. Ez az akarat, mint magatartás lesz a diszpozíció, és a diszpozíció magatartás maga után vonja a jogkövetkezmény realizálódását, az állami magatartást.¹⁴

A jogosultság társadalmi viszonyként nem feltétlenül ember és állam közti

¹⁴ Vegyük például a családalapítás jogát. A vonatkozó szabály röviden a következő: amennyiben a házasulandók nagykorúak, cselekvőképeseek, korábbi házasság egyiküknél sem áll fenn, együttesen jelen vannak stb. (hipotézis) és a tanács végrehajtó bizottságának hivatalosan eljáró kiküldöttje előtt személyesen *kijelentik*, hogy egymással házasságot kötnek (akarati magatartás = diszpozíció), az állam köteles ezt házasságnak tekinteni (bejegyzés az anyakönyvbe, születendő gyermek családi jogállása stb.) Fölfogható lenne ez a jogosító norma úgy is, hogy a hipotézis az összes előfeltételek megléte (beleértve a házasságkötési akarat nyilvánítását is), és a diszpozíció az állami magatartás. Ez azonban

kapcsolat. De mint emberek közötti társadalmi viszony, mint az egyik fél jogosultsága, feltételezi és visszatükrözi az állam (az állami szerv) magatartását. Éppen ebben van a viszony *jogisága*. Ha a jogosultság cselekvési lehetőség, úgy jogilag csak annyiban az, amennyiben reflektálja annak állami, pozitív jogi engedettségét. Így például a tulajdonos és birtokhárító jogviszonyában ha a tulajdonos élni akar jogával, ehhez a tulajdona elismerésére és védelmére hivatott állami szerv beavatkozása szükséges, illetve az önhatalmú védelem esetén is csak mint az állam felhatalmazottja jár el.

Mint arra már utaltunk, az egyes normák dialektikus kapcsolatban állnak egymással. A jogrend a maga ellentmondásmentességre törekvő felépítésével éppen ezeknek a dialektikus kapcsolatoknak a hálózata. Az alanyi jogok és általában a jogosító szabályok sem tekinthetők önmagukban, hanem ezek mögött is számos más szankció áll. Ha az állami szerv nem teljesíti a jogkövetkezményben foglalt magatartási szabályt, úgy akár a szerv objektívalódott állásfoglalásával szemben, akár annak egyes dolgozójával, vagy az egész állami vagyonnal szemben további szankciók állanak rendelkezésre, mint a határozat megsemmisítése, a dolgozó munkajogi, büntetőjogi felelősségre vonása, az állam kártérítési felelőssége.

Az alanyi jog és általában a jogosultság gyakorlása esetén az állami jogkövetkezmény, mint magatartás, nem feltétlenül irányul közvetlenül a jogosítottra. Erre azonban nincs is különösebb szükség, hiszen a jogosított számára a jogosultság és az annak következtében megvalósuló állami magatartás jelenti az előnyt. A jogkövetkezmény a jogosítottra annyiban gyakorol hatást, hogy az általa biztosított előny érdekében a jogosított megvalósítja a hipotézisben foglalt kötelezettségeket. Ezeknek a kötelezettségeknek a teljesítése nyilván kívánatos az állam részére.

A jogosítvány jogkövetkezménye lehet akár az *állam tartózkodási kötelezettsége*, akár harmadik személyek meghatározott magatartásának kikényszerítése, akár az állam más aktivitása, például valaminek az engedélyezése, vagy szolgáltatás nyújtása. Az állam tartózkodási kötelezettsége felveti azt a problémát, hogy hogyan lehet a nemtevést magatartásnak tekinteni. Ez különösen az alapvető emberi és állampolgári jogok kapcsán vetődik fel. Ha azonban meggondoljuk, hogy a szóban forgó jogok ilyen nemtevéssel való biztosítása a polgári forradalmak so-

logikailag nem áll meg azért, mert *a hipotézisnek nem következménye a diszpozíció*, ellenben a tárgyalt jogosultságnak igenis következménye a tárgyalt állami magatartás, különben a jogosultságnak semmi értelme. A jogosultságból folyó következménykapcsolatot csak a diszpozíció és a szankció között találhatjuk meg. Amennyiben a jogosítványt a hipotézisbe erőltetjük, a jogosítvány legsajátosabb vonása, a jogosított magatartás a jogi szabályozáson kívül reked. Az igaz, hogy az állami szerv számára elég lehet, hogy egy sor tényből megállapítja a házasság előfeltételeinek fennálltát, beleértve a házassági akaratot is és ennek következtében bejegyzi a házasságot az anyakönyvbe, de ebben az esetben a *tényleges jogosult magatartás szabályozása hiányzik*.

rán alakult ki az abszolutizmus önkényével szemben, érthetővé válik, miért kell a nemtevést is az állami magatartás lehetséges válfajának tekinteni. Megjegyzendő, hogy a modern, különösen a szocialista állampolgári jogok szankciója többnyire az állam aktivitását feltételezi (pl. munkához, pihenéshez, kulturális és szociális juttatásokhoz való jog, illetve ezek feltételeinek megteremtése).

A jogosítványok a jogi normák dialektikus rendszerében kitüntetett helyet foglalnak el: logikailag az egész szankcióhálózat, illetve az egymásba kapcsolódó magatartási szabályok kiindulópontjai. Hogy a pozitív jog milyen jogosítványokat ismer el és ezek a jogkövetkezményekben mennyire biztosítottak, az már a jog társadalmi, gazdasági és politikai meghatározottságának kérdése. A jogosultsághoz minden társadalmi rendszerben bizonyos kötelezettségek teljesítése szükséges. Az viszont megint csak társadalmi rendszerenként változó – és jellemző –, hogy ezek a kötelezettségek kivel szemben és kinek a rovására állnak fenn, és hogy mi az arány a jogosultság és a kötelezettség között.

A jogosultság jogkövetkezmény-szemponturnak elemzésének gyakori hiánya többek között azzal magyarázható, hogy a jogász érdeklődés előterében általában konfliktushelyzetek állnak, ahol a szankció és a diszpozíció szerinti magatartás kapcsolata nyilvánvalóbb. Ezzel szemben a *jogosultság típusú normánál* a jogkövetkezmény – mint említettük – *kevésbé hat vissza a diszpozíciós magatartásra, mivel annak inkább a közvetlen érdek a motívuma*. A jogosító normában a jogkövetkezmény a társadalmilag normálisnak tekintett magatartáshoz kapcsolódik az ismerés, megerősítés, illetve tűrés formájában.

A jogi szabályozás a jogosító norma jogkövetkezményének meghatározása mellett természetesen a jogosultság által feltételezett társadalmi viszony *kötelezettségi oldalát* is szabályozza. Ez a kötelezettségi oldal nem a jogosított kötelezettsége, hanem a társadalmi viszonyban vele szemben álló másik alanyé. Ez a büntetőjogra is áll: a jogosított itt *eleinte a sértett* magánszemély, *majd az állam*. A *kényszerítő norma* a kötelezettől valamely magatartás tanúsítását kívánja, az eltérő magatartást szankcionálja. Így a tulajdon esetében mindenki köteles azt tisztelni, és aki nem tiszteli, azzal szemben beállnak a jogkövetkezmények (restituálás, kártérítésre kötelezés, büntetőjogi következmények).

A jogosultsági oldalon, a jogosító normában a jogkövetkezmény¹⁵ az állami szerv kötelezettségeként jelentkezik, célja pedig a jogosultság teljesítése, biztosítása. Ez a magatartás – legalábbis elméletileg – egybeesik a kötelezettségi oldal szankciójával. Például: alanyi jogom van tulajdonom állami védelmére, és ez az állami védelem a tulajdonomat sértő személlyel szembeni szankció (pl. dolog

¹⁵ A jogosító norma jogkövetkezményének felismerését a konfliktusszemlélet mellett az is akadályozza, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer normális működésének pozitív (a tilalmakon túllépő) szabályozása csak újabban került előtérbe.

visszaadására kötelezés). Túlzás lenne persze azt állítani, hogy a jogosultsági és a kötelezettségi norma tökéletes egybecsiszóltsága a szankcióban minden esetben kimutatható. Mégis a jogfejlődés, az Engels által felismert jogi ellentmondásmentesség felé való fejlődés többek közt ezt is magába foglalja.¹⁶

6.2. A JOGI NORMA RENDELKEZÉSÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSE A JOGKÖVETÉSSEL

A jogi norma – ha a diszpozíció (rendelkező rész) alapján ítélünk – az állampolgár számára előírt magatartásnak tűnik. Láttuk már, hogy a norma súlyponti része a szankció, azaz az állami szervekre, hivatalos személyekre vonatkozó magatartási előírás. Az uralkodó felfogás, mely a hétköznapi tudat evidenciájára épít azonban a diszpozíciót állítja a középpontba. A szabályozás – az uralom legitimitásának „demokratikus” megalapozása érdekében, vagy egyszerűen az adott erőviszonyoknak engedve – az uralkodó osztály tagjait, vagy akár a társadalom tagjainak többségét nem tárgyként¹⁷ kezeli, hanem a diszpozícióban cselekvési alternatívát, vagy ennek látszatát nyújtja számunkra. A jogkövetés „közvetlen” modellje épp erre hivatkozva állítja, hogy a jogkövetés a diszpozícióban foglalt elvárás motívumkénti érvényesülése a cselekvésben.

Tagadhatatlan, hogy a jog mint uralkodó nézetrendszer közvetlenül a tudatot befolyásolva is fejthet ki stabilizáló hatást. Ez a hatás azonban az állami cselekvésnek mintegy előlegzésén (és visszfényén) alapul: az emberek a jogszabályban a jövőbeli állami cselekvést látva, ezt megelőzendő, vagy éppen ennek presztízstől áthatva követik az előírást. Később említendő – részben kommunikációs, részben cselekvés-ökonomiai – problémák miatt azonban a jog ilyenfajta közvetlen hatás módja korlátozott. E problémákon túl, ha közelebbről megvizsgáljuk a normák rendelkezéseit, kitűnik, hogy ezek jelentős részére egyáltalán nem áll, hogy az alternatív döntésben a helyes utat jelöli meg, ezzel szabályozva a társadalom tagjainak konkrét magatartását. Be fogjuk mutatni azokat az alapvető eseteket, amelyekben a diszpozíció egyáltalán nem a szabályozás tárgyává tett konkrét magatartást kívánja befolyásolni, hanem pusztán a társadalmi tudatot, a társadalmi feszültségeket igyekszik befolyásolni vagy/és az állami beavatkozást legitimálja. Ezek a jelenségek is jelzik, hogy a jogszabályok előírásainak követése nem „egy az egyben” valósul meg: valójában az igen bonyolult úton járó állami beavatkozások, illetve az ezek befolyásolta társadalmi környezet vezet jogkövetésre.

¹⁶ MEVM, II. 182.

¹⁷ A tárgyként kezelés, az alternatívitás kizárása azonban jogszabályokból máig nem vészett ki. Még inkább áll ez a hatósági eljárásra. L. MATZA, 1969. 5.

a) A társadalmi feszültség változtatása

Amikor a jog helyesnek vagy helytelennek minősít valamit, pusztán e megfogalmazással csökkentheti a társadalmi feszültséget. A kijelentésnek hitelt adnak anélkül, hogy érdemi változás következne be. (Kis túlzással ilyenként említhetők a monopolelles törvények.)¹⁸

A lakosság adott magatartási szabályainak a jogrendszerben való leírásával nyert „normális állapot” megsértése, elmaradása esetén avatkozik be az állam. Az a jelenkori modell, melyben a jog az állampolgárok magatartását rendezi, még mint látszat sem általános történelmi érvényű. A kevésbé demokratikus társadalmakban, ahol a hatóság isteni ereje és nem pedig a szabályok közösen teremtett (demokratikus) mivolta adta a jog autoritásának ideológiáját, jól látható, hogy a jog gerincét a hatósági eljárási formulák alkotják (actio, writ). Az anyagi szabály, mely az állampolgárhoz szólna, szinte teljesen hiányzik, vagy titok, mint a 12 táblás törvényig Rómában.

A jog állampolgári magatartásra orientált felfogása már csak azért sem lehet általános érvényű, mert egy rendszer *adott* egyensúlyát nemcsak valamilyen magatartás, hanem egy már fennálló *állapot* (pl. emberek létezése) is veszélyeztetheti. Ismeretesek olyan helyzetek is, amelyekben a tényleges cselekvés a megállapított játékszabályoknak megfelel ugyan, mégis veszélyben van (emiatt vagy másért) a stabilitás, és így a jog, éppen mert a társadalmi rendszer működési eleme, túlteszi magát azon az egyébként ugyancsak a rendszer stabilitását szolgáló önkorlátozásán, hogy csak az állampolgárok bizonyos meghatározott magatartása esetén avatkozhat be a társadalom, illetve az érintettek életébe. A beavatkozás eszköze a jogtalan – ténybelileg megalapozatlan – joggyakorlat és az állapot – pl. a személyi minőség – büntetése, pl. egyenlőtlen elbírálás, üldözés. A rendszer-stabilizálás állami biztosítását nemcsak a játékszabályok megtartása szolgálhatja: így a *jogtalanság* is társadalmi funkció lesz.

Az a modell, mely szerinti a jog az általa állítólag kauzálisan meghatározott magatartások kialakításával az egész rendszert stabilizálja, nemcsak eredendő voluntarizmusa miatt elhibázott, de ellentmond a történelmi tapasztalatoknak is. Primitív társadalmakban, ahol az eredmény, a cselekvés és a cselekvő egymástól teljesen elszigeteltek, a rendszer egyensúlyának helyreállítása nem a törzsi tagok magatartásának szabályozása útján zajlott. A primitív társadalmi rendszerekben az uralkodó elképzelés szerint a fennálló rend isteni. A rend megsértése az isten

¹⁸ A törvény szimbolikus (érvényesüléstől független) és instrumentális funkcióit különbözteti meg GUSFIELD, 1967. A jog, illetve a jogszabály feszültségszabályozó hatása annyiban több a szimbolikus funkcionál, hogy ez sok esetben nem valósulhat meg pusztán deklarációval; a szabály nevében állami cselekvésekre kerül sor. A közösségi tudat ennek mobilizáló hatására alakul át, s nemcsak a szimbólummal érintett vonatkozásban.

haragját váltja ki, ezért ha valaki e rendet megzavarja, pl. mást megöl, azt az isten(ek)nek fel kell áldozni, az égi bosszút lecsillapítandó. A szabály quasi utólag készül, mintegy a felelősségrevonásnak állapot biztosítandó. Így lesz az ölés, csónkítás, lopás stb. tilos. A felelősség csak „azok minősége, akiket . . . valamely szabály értelmében egy szankció passzív alanyainak kell kiválasztani”.¹⁹

A szankció a bűncselekményre és nem az elkövetőre vonatkozik, a büntetés a bűncselekmény felé irányul, hiszen a tett bontotta meg a társadalmi rendet. Csak azért összpontosul a büntetés az elkövetőre vagy környezetére, mert a bűnt nem lehet másképp megragadni. Egyébként primitív viszonyok közt a társadalom megtisztítására végeredményben bárki alkalmas (Iphigénia!).

A társadalmi rendszer stabilizálásához ilyen körülmények közt elegendő a *viktimizáció*, ahol csak a szankció – az „állami” magatartás – van szabályozva. Ez a viktimizáció mindig kísért a jogban, s időnként egészen előtérbe kerül. Viktimizáción jelen esetben nem a bűnözők áldozatainak kiválasztását értjük, hanem azt az áldozattá-tevést, melyet a jog és a jogalkalmazás a rendszerfenntartás érdekében teljesít. Már említettük, hogy eredetileg az egész jog alig több, mint az engesztelésre szánt áldozatot kiválasztó eljárás. Csak az oksági szemlélet erősödésével – ami végső fokon a munkacéltételezés fejlődésére vezethető vissza – kapcsolódott össze az eredmény a cselekedettel. A korai időkben „a *heroikus* öntudat . . . vállalja a bűnt a tett egész terjedelmében”, s csak lassan válik uralkodóvá a szándéketika, „az akarat” azon joga . . . hogy tettében csak azt ismeri el cselekedetének, és csak azt vállalja a maga hibájának, amiről tudomása van célja előfeltevéseiből, ami ezekből eltökéltségében benne volt”.²⁰

Az áldozatkiválasztás e kauzális és szándéketikai felfogás uralma esetén megfelelni látszik a modern ok-okozati ésszerűségnek, mivel azon a hipotézisen alapul, hogy a rendszer egyensúlyát megbontó személyt ki kell iktatni a rendszerből, illetve személy szerinti integrálásával kell az egyensúlyt helyreállítani, új egyensúlyt teremteni. Ha azonban meggondoljuk, hogy a jognak van egy olyan szerepe is, melyet finomkodva generális prevenciónak nevezünk, elismerhetjük, hogy a felelősségre vonás mindenkor közösségi hatású fenyegetésként vagy meggyőzésként jelenik meg, s mint ilyen elsősorban azok felé irányul, akik a rendszer stabilitását veszélyeztetik. Ehhez az szükséges, hogy a jogellenes cselekmények meghatározásában elsősorban a stabilitásra veszélyes személyek cselekvéseit és ezen keresztül létezésüket szankcionálják; nem mintha e cselekvések mindegyike olyan lenne, hogy akár tömegessé válva is a rendszer stabilitását veszélyeztetné.²¹ A *felelősség-*

¹⁹ FAUCONNET, 1920. 11. – Felelősökre mindig szükség van: „mindig lesz gonosz ugyanakkor, amikor – és éppen mert – jó van . . . A szentek korának szükségképpen az ördögök és démonok korának kell lennie és megfordítva.” DOUGLAS, 1970. 4.

²⁰ HEGEL, 1971. 137; 135.

²¹ A szociológiában Merton tanítása a bűnözés és szegénység összefüggéséről elméletileg igazolja

re vonás funkciója az elnyomás érvényesítése, persze mindenkor végső fokon a termelési viszonyok, közelebről pedig a kultúra meghatározta *játékszabályok* szerint. Míg az ó- és középkorban a rendszerstabilizáló elnyomás még közvetlenül a jog személyi partikularitásában, a rétegenként eltérő súlyú jogban fejezhető ki, addig a későbbi racionális kultúrákban a gazdasági-oksági racionalitás látszatát megőrizve történt meg az áldozatkiválasztás. A formai jogegyenlőség kialakulása után ez részben a rétegtipikus, de *elvilég már bárki* által elkövethető cselekmények absztrakt megítélésében valósult meg, úgy, hogy az elkövető rétegének az osztályuralomhoz igazodó értékét figyelembe vették a cselekmény súlyosságának absztrakt megítélésében: a párbajt kivonták az emberölési alakzatok közül; a kis csalót elítélik, a nagy – ha ügyetlen – csődöt kér, ha ügyes – esetleg képviselő lesz. A jogegyenlőség időszakának másik elnyomó technikája az alább (b. pont) tárgyalandó jogalkalmazásban valósul meg.

Valamennyi jogi rendszerben a jogalkotás és jogalkalmazás összjátékán alapuló sajátos viktimizációs technika alakul ki az ún. immateriális bűncselekményeknél, vagyis mindazon esetekben, ahol nincs a tárgyi világban elváltozás. Kétségtelen, az ide tartozó ügyek egy része olyan jellegű, hogy (tömeges) bekövetkezésük megingathatja a rendszer stabilitását. Más esetek azonban objektíve nem jelentenek veszélyt, csak a rendszerhez tartozó elképzelések szerint: ennyiben az ideológia „következményei”. Valójában azonban az ideológia mögött valamilyen konkrét (pl. gazdasági) érdek áll, legáltalánosabban a társadalomban felgyülemlett *feszültség* terelőútra vezetésének érdeke, amihez jogi játékszabályokat használnak, azaz annak presztízsével erősítik az eljárás hatékonyságát. Az előbb említett ideológia az uralkodó osztálynak megfelelő *látszatrendszert* teremt. Mi több, ezt képes az egész társadalommal hosszabb-rövidebb időre elfogadtatni. A látszatrendszer megvédésének szabályaihoz tartozik a látszatabűncselekmények alkotása.

ezeket a törekvéseket. MERTON (1957) – és mások (CLOWARD-OHLIN, 1960.) – szerint a modern társadalomban, ahol a siker legfőbb jele a gazdagság, a szegények körében szükségszerű a gazdagságban definiált társadalmi aspiráció és a rendelkezésre álló eszközök közti szakadék. A szegények ezért kénytelenek kriminális eszközöket igénybe venni („újítók”). Valójában azonban empirikusan nem igazolódott, hogy önmagában a szegénység értékrendje eltérne az uralkodó társadalmi értékrendtől, vagy bűnözésük szerkezete és gyakorisága vagyoni viszonyaikra lenne visszavezethető. Ha a szegények közt gyakori is a nem integrált és ezért magas kriminális karrierválasztási esélyű személy, valójában nem kriminális választásról, hanem kriminális pályára kényszerítésről van szó. A szegény rétegek magas kriminalitása – illetve az ezzel kapcsolatos elképzelések és az elképzelések kiváltotta társadalmi bánásmód a rendőrségi kiválasztás hatását tükrözi. (SUDNOW, 1965.; CICOUREL, 1968.; SACKS, 1972.). A rendőrség viselkedése maga is a társadalmi sztereotipekre épül, amelyeknek formálódásában a merton-i megközelítés, e nem véletlenül uralkodó szociológiai álláspont is szerepet kap. Az alsó rétegből való bűnözővel szemben érvényesülnek az alsó réteggel szembeni előítéletek – bűnöző mivoltuk pedig csak erősíti a réteg elítélését. (Vö. WOOD, 1974. 10.). Önmegvalósító előrejelzéssel állunk szemben, melynek érvényesülését éppen társadalmi funkciója, a szegény – potenciálisan forradalmi – rétegek kemény ellenőrzése, biztosítása.

A feudalizmust egyes időszakokban sikerült teológiai értelmezésű látszatvilággá tenni. A földi élet csak az örök üdvösség előcsarnokának számított. E rendszer valóságossá tételéhez az üdvösséget veszélyeztető „látszabűnt” (boszorkányság) is konstruáltak. Amint Marx és Engels hangsúlyozták, a rendszer tényleges megváltoztatására irányuló mozgalmak is csak e teológiai látszatvilágból kiindulva tudtak cselekedni, vagyis eretnek-mozgalmaként. „A középkor az ideológia minden egyéb formáját . . . a teológia alosztályává tette. Ezzel minden társadalmi és politikai mozgalma arra kényszerített, hogy teológiai formát öltjön.”²² A látszatrendszer látszabűncselekményeinek valóságos áldozatait aztán megint csak az (objektíve) megfélemlítendőkhöz választják ki. Itt valóban irányított kijelölésről van szó, hiszen egyáltalán nincs cselekmény.

A materiális bűncselekmények esetében ugyancsak bizonyítható, hogy a szabályozás tárgya nem korlátozható az elkövetői magatartásra. Mindenekelőtt el kell gondolkodtasson az a tény, hogy a tényleges bűncselekmény-elkövetés sokkal magasabb a regisztrálnál.²³ Ha viszont a tényleges magatartásbefolyásolás ennyire sikertelen, akkor mi ad mégis a büntetőjognak „értelmet”? E kérdés megválaszolásánál figyelembe kell venni, hogy nemcsak az függ az uralkodó osztály érdekeitől, hogy *miért* büntet, hanem az is, hogy *kit*. A bűncselekmények elkövetői jellegzetes társadalmi rétegsajátságokat mutatnak, noha az adott bűncselekmény szempontjából alacsonyabban regisztrált kriminalitású rétegek erkölcsi, kulturális normáitól, pszichés vonásaitól a „veszélyes” rétegek nem térnek el számottevően.²⁴ Ez arra utal, hogy nemcsak ezen rétegek hátrányos helyzete vezet bűnözésükhöz, hanem a jogalkalmazás (nem szükségképpen tudatos) osztályfelfogottsága is: elsősorban a kizsákmányoltak közül szedi az igazságszolgáltatás a társadalmi egyensúly fenntartásához szükséges áldozatokat.

Álláspontunk szerint tehát a büntető igazságszolgáltatás távolról sem kizárólag a társadalmi rendet sértő bűnöző ex post facto kiiktatásával végzi társadalomvédő, rendszerstabilizáló funkcióját. A büntetőjogi pozitivizmus, mely – kétségkívül értékes garanciális szempontokat is érvényesítve – a fenti állásponton van, erősen korlátozott érvényességű tételeket hirdet. Valójában ugyanis a társadalmat, azaz mindenekelőtt az államhatalmat és a mögötte álló uralkodó osztályt normális időkben nem annyira az egyes támadásoktól, pl. az egyes lopásoktól kell megvédeni, hanem az – egyebek között bűnözésre vezető – társadalmi feszült-

²² MEVM, II. 361.

²³ Amerikában pl. a lakosságnak legalább 80–90%-a követ el élete során valamilyen törvénysértést. Még magasabb arányt – személyenként magasabb előfordulási valószínűséget – kapunk, ha a büntettek helyett, melyek a törvényhozási megfontolások függvényében változnak, a társadalomellenes vagy a szűkebb közösségek érdekeit sértő vagy veszélyeztető magatartásokat vesszük figyelembe. A „figyelembevétel” absztrakt – jogellenessé nyilvánító – és konkrét – az adott elkövetőt felelősségre vonó – módozata egyaránt társadalmilag meghatározott. KÖNIG-SACK, 1968. 60; BEKAERTH, 1975.

²⁴ RECKLESS-FERRACUTI, 1968.

ségeket kell tömeges *bűnbak-állítással* feloldani. Hogy valóban nem az egyes bűncselekményektől való megvédésről van szó, azt jól láthatjuk abból, hogy az áruházakban például a lopás alig jelent veszteséget az áruház tulajdonosának. Ezt, akárcsak az alkalmazottak kisebb sikkasztásait, ártényezőnek tekintik és a vásárlóra hárítják.

A büntetés primitív viszonyok között az isteneknek szánt engesztelő áldozat, mely a megsértett világrend helyreállítását szolgálja. Ez a primitív tendencia világosan felismerhető még a középkorban is a boszorkányvadászatokban; ezek „töltötték be a társadalom biztonsági szelepének funkcióját”,²⁵ mégpedig úgy, hogy áldozataikat rendszerint az egyébként is legkiszármányoltabb társadalmi rétegek legvédtelenebbjei közül szedték. A boszorkányok igen gyakran szegény öregasszonyok voltak, miközben a felső rétegek olyan tevékenységei is, melyek valóban boszorkányságnak minősülhettek volna, vagy legalábbis kimerítették annak előkészületi cselekményét – az előkészületét, mert hiszen az ördög az alkimista praktikák hatására sem igen jelent meg – büntetlenek maradhattak. Mi több, asztrológia néven az uralkodó osztály némi borzongással szemet hunyt ez előtt, sőt meg is becsülte, ha koronás fő művelte. Könnyen belátható, hogy ártatlan, legfőljebb hisztériás öregasszonyok mégoly bizonyosnak tűnő ördögi kapcsolatai sem fenyegették az uralkodó osztályt, sőt az annak hatalmát biztosító vallást sem. Hogy mégis veszélyes bűnösöknek tartották őket, az elsősorban a társadalmi *feszültség levezetését* szolgálta. Valószínű azonban, hogy a boszorkányok elleni eljárás nemcsak biztonsági szelep volt, hanem a fennálló társadalmi rendet és az uralkodó osztály hatalmát biztosítandó, *feszültséget is teremtett*. A boszorkányperek ugyanis a legkisebb községek lakói számára is érzékelhetővé tették az államhatalom erejét. Ezzel teljesült az elvileg legforradalmibb és ezért legveszélyesebb rétegek állandó megfélemlítése. És a megfélemlítésen keresztül vezetett az út a tömegek megnyerésére. Előbb elterjesztették a társadalom fenyegetettségének eszméjét, aminek befogadására az anyagi létbizonytalanság és a társadalomban továbbélő ősi irracionális képzetek kellő alapul szolgáltak, majd ezt követően az államhatalom – jelen esetben egyházi közvetítéssel – már megvédhette az embereket ezen fenyegetésektől. Bizonyos fokig hasonló technika figyelhető meg a liberális állameszmény és az alanyi jogok újkori koncepciója kapcsán: előbb a mindenható állam fenyegető rémével jól megijesztik a feudális önkényre még emlékező polgári társadalmat, majd az előbb még ijesztgető állam szeretetreméltó nagyvonalúsággal biztosítja azokat a korlátokat, amelyekkel megvédheti önmagától az állampolgárokat.

²⁵ SZASZ, 1962: 210. – A salemi boszorkányok és más quaker-eretnekségek vizsgálata alapján kitűnik, hogy a büntetések szigorát hiába fokozták, az eretnekség csak szaporodott. Kai ERIKSON (1966) meggyőzően igazolja, hogy az egész üldözés célja levezetni a gyarmat szervezeti nehézségeiből adódó feszültséget.

A boszorkányoknál maradványok: a teológusok és inkvizítorok „azáltal, hogy ennyi figyelmet szenteltek az ördögnek, és a boszorkányságot a legborzalmasabb bűncselekménynek állították be, ténylegesen azokat a hiedelmeket terjesztették és azokat a praktikákat táplálták, amelyeket oly keményen igyekeztek elnyomni. A XVIII. század elejére a boszorkányság megszűnt komoly társadalmi problémaként létezni. Kihalt, egyebek között azért is, mert szinte senki sem törődött már elnyomásával.”²⁶

Ha a középkori példában – reményünk szerint – álláspontunk a jog nem pusztán magatartásszabály mivoltáról viszonylag könnyen igazolható is, jóval kevésbé tűnik elfogadhatónak a tétel újabb korszakokra. Itt a jogegyenlőség és a cselekmény-elkövetői azonosság elveiből látszólag homlokegyenest ellenkező következtetés adódik. Nem vitatható, hogy a *szándéketikai* szemlélet, bizonyos – a hirdettéknél persze jóval kisebb – mértékben behatolt a jogba. A szándéketikával párhuzamosan terjedő büntetőjogi alapelv szerint minden felróható törvénysértést felelősségrevonásnak kell követnie. E haladást jelentő racionalizmus ellenére fel kell ismernünk azonban, hogy a büntetőjog feszültségcsökkentő és általános fegyelmező-elrettető szerepe, mely tehát nem a lopástól különösen, hanem a kizsákmányoltak mindenféle lázadásától általában – vagyis nem konkrét magatartástól, hanem a status quo felbomlásától – tart vissza, továbbra is érvényesül. „1700 körül máig Nyugaton mindenfajta üldözés világi, és azt mondhatnánk, humanista volt. Számunkra az eredendő rossz megszűnt metafizikus valaminek lenni, és politikaivá vagy gazdaságivá alakult. Az eredendő rossz nem bűbajosokban vagy varázslókban ölt testet (hiszen szeretjük magunkat pozitivistának képzelni), hanem valamely gyűlölt osztály vagy nemzet képviselőiben.”²⁷ Az elítélendőket a boszorkányüldözések elmúltja után is a kizsákmányolt rétegek tagjai közül választják ki. Igaz, a kiválasztás erősen cselekménykötött. Hogy az elítéltek nagy része egyszerű megalázott és megszorított, az csak részben vezethető vissza arra, hogy a kizsákmányolt rétegek társadalmi helyzete folytán eleve magasabb körökben az uralkodó osztály érdekeit sértő, többnyire tehát jogellenesnek minősített cselekmények elkövetésének valószínűsége.²⁸ A jelenkori bűncselekmények jelentős részénél, így különösen a fehérgallérosok, továbbá a középosztálybeli fiatalok bűnözése esetén eleve nem használható ez a magyarázat.

A *tulajdon* bizonyos határokon túl nem védi meg a büntetőjog a lopásoktól, de megvédi mint társadalmi intézményt, amikor a szegényebb rétegekből kikerülő tolvajok elítélésével biztosítja a tulajdon intézményével kapcsolatos társadalmi feszültségek levezetését. A büntetés ugyanis megerősítésként hat az intézmény, jelen esetben a tulajdon szentségének képzetére, eloszlatja a tulajdon helyességével,

²⁶ HUXLEY, 1973. 129.

²⁷ HUXLEY, 1973. 129.

²⁸ SZABÓ, D. 1972. 125. és köv.

sérthetlenségével kapcsolatos kételyeket, megteremti azt a látszatot, hogy az állam képes a devianciát letörni, miáltal mindenki nyugodtan hajthatja álmra a fejét. Azokban a társadalmakban, ahol a bűnözés nagyfokú társadalmi anómia jele, mint az Egyesült Államokban, persze már alig hatásos ez a feszültségcsökkentő „technika”. Egyébként az állam társadalmi hatékonysága látszatának megteremtéséhez az elítéltek viszonylag alacsonyabb számaránya is elegendő, hiszen a cselekmény tényleges gyakoriságáról a lakosságnak – amíg a közutak nem veszélyesek és az újságok csak kevés bűncselekményről adnak hírt – nincs tudomása.

Az elítélt a modern társadalomban is bűnbak, ő minden rossz forrása, akitől azonban a derék hatóság megvéd bennünket. Valójában a feszültségeket nem a bűnözők okozzák, de az állam a maga jogrendszerében (is) politikainak, illetve kriminálisnak állítja be a meglevő ellentmondásokat, amint ez nagyon jól megfigyelhető volt a mccarthyizmus idején a „vörös veszedelem” propagandában. Ha meggondoljuk, hogy az osztályérdekek által befolyásolt állami döntés nemcsak azt határozza meg, hogy az elkövetők kiválasztásában milyen szelekciót érvényesítenek a jogérvényesítő hatóságok, hanem jogszabályok formájában magukat a „helytelen” cselekményeket is az állami döntések jelölik ki, még kézzelfoghatóbb lesz a büntetőjog bűnbakállító szerepe. A boszorkányperek kapcsán már utaltunk arra, hogy a büntetőjog feszültségcsökkentése más irányú feszültségnöveléssel jár együtt, amely feszültségnövelés az elnyomott rétegek manipulatív ellenőrzésének eszköze. Ez az előbbi tolvaj-példában is kimutatható: nem annyira abban áll ugyanis ennek a társadalmilag meghatározott bűnözőkiválasztásnak a szerepe, hogy általában visszatart a lopástól, vagy elrettenti a lopásra „hajlamosabb” rétegeket, mint inkább abban, hogy alkalmat nyújt arra, hogy a veszélyes rétegek a büntetőhatóságokkal való igen gyakori interakciókból megtanulják érezni a hatalom súlyát. Ez a társadalmi megmozdulások általános megelőzését szolgálja, s egyúttal e megfegyelmezett rétegeknek a hatalommal való azonosulását is elősegíti. Ennek gondolatmenete a következő: „a nehézségek okai a rossz emberek” . . . „a becsületes szegényembernek nem esik bántódása” . . . „csak a csirkefogók miatt van baj” . . . „lépjünk föl ellenük!” – méghozzá a hatóságokkal együtt. A bűncselekmény és a büntetés „nem arra szolgál – vagy legalábbis csak másodlagosan, elenyésző mértékben szolgál arra –, hogy megbüntesse a vétkeket, elrettentse esetleges követőit . . . Igazi funkciója abban áll, hogy a közösségi tudat elevenségének és hatékonyságának megőrzésével biztosítsa a társadalmi kohézió hibátlan megmaradását.”²⁹ A jog ugyanakkor képes arra is, hogy kijelölje azokat a nem-kriminálisan deviáns, hanem elsősorban önpusztító utakat (pl. al-

²⁹ DURKHEIM, 1922. idézve SZABÓ A. 1975. 138–139 alapján. – Durkheimmel ellentétben úgy véljük, s erre a szövegben utaltunk is, hogy egy *hamis* közösségi tudat kialakításáról és nem egy valódi szolidaritás megőrzéséről van szó.

koholizmus), amelyek a fennálló feszültségek levezetésére alkalmasak anélkül, hogy e feszültség-levezetés az uralkodó osztály hatalmát veszélyeztetné.³⁰

A fentiek alapján megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy a jog távolról sem feltétlenül és csakis az állampolgárok magatartását előírva teljesítheti társadalmi funkcióját. Kitűnik a jog elsődlegesen *állami* magatartást – és nem pedig *általában* emberi magatartást – szabályozó jellege a modern társadalmi irányításban is. A jelenkorból a népesedéspolitika jogi eszközei fontos és aktuális példával szolgálnak erre. Ismeretes, hogy a nemi érintkezések számát közvetlenül előíró szabályok – mint a népesedéspolitika magatartásorientált megoldása – már a mózesi törvények esetében is kudarcot vallottak. Ugyanezt modhatjuk az „eredményorientált”, tehát a kötelező maximális (Spárta), vagy minimális (Róma-Augustus) gyerekszámot meghatározó előírásokról is. A mai szabályozás, ha eredményes akar lenni, nem is elsősorban magukkal a születésekkel kapcsolatos, hanem olyan körülményeket igyekszik teremteni, amelyekben a megfelelő, társadalmilag kívánatos állapot szükségszerűen megvalósul. Csupán a „magatartások alakítására való törekvéssel – anélkül, hogy a magatartásokat kondicionáló tényezőkre figyelemmel lennének – tartósan nem érhetünk el eredményeket”.³¹

A jog *nem közvetlenül* valósítja meg a magatartásformálást, illetve a szocialista jogban a nevelő hatást, amint azt a jogpropaganda egyes hívei³² aufklárista buzgalommal és ezzel egy szinten álló realitás-érzéssel hirdetik. Szó sincs arról, hogy álláspontunk szerint a jog nem akarná vagy nem tudná meghatározni az állampolgárok magatartását, társadalmi viszonyait. Sőt, a szocialista államnak a tervszerű társadalomépítés folytán megnövekedett társadalmi fontossága következtében a jog ilyen meghatározó szerepe mindinkább előtérbe kerül. De a szocialista állam és jog éppen akkor valósíthatja meg stabilizáló-szabályozó szerepét, ha belátjuk, hogy a jogszabály, mint az állami irányítás eszköze, *ténylegesen – társadalmi értelmét tekintve – csak másodsorban van az állampolgároknak címezve*. Ez nyilván nem zárja ki – sőt, demokratikus rendszerekben éppen megköveteli – hogy az állampolgárok megismerhessék és közvetlenségében kövessék a jogszabályokat. Általánosnak tekinteni közvetlen hatását azonban illúzió. És ábránd marad a szocialista társadalomban is, hiszen: „a szocialista jognak azért lehet nevelő szerepéről szólni, mert a szocialista jog nemcsak egyszerűen meghatároz egyfajta magatartási mintát, hanem a szocializmus egész társadalmi rendszerével e magatartási minta feltételeinek megvalósítása, ennek érvényre juttatása irányában fejt ki hatást”.³³

³⁰ Hogy a bűnbak-állítás társadalmilag meghatározott, az nemcsak a közismerten osztálykötött igazságszolgáltatási áldozatkiválasztásban, de még a társadalmi viktimizáció egy olyan kevésbé nyilvánvaló területén is megfigyelhető, mint az elmebeteggyógyintézetek nyilvánítsa. (SZASZ, 1962.)

³¹ KULCSÁR, 1974. 303.

³² Pl. LUKASEVA, 1973.

³³ SZABÓ, 1973. 550.

b) A diszpozíció és a szándékszabályozás korlátai

A jog magatartás-orientált definíciója a preskriptív elemet ragadja meg, holott a jog mint társadalmi jelenség nem elégszik meg a pusztá előírással, hozzátartozik annak érvényesítése is. Divatos kifejezéssel élve a jog visszacsatolási rendszerrel rendelkezik, mely a preskripció érvényesüléséről tájékozik és tájékoztat – és egyben szankcionál is, vagyis a maga hibaigazító eszközeivel igyekszik előidézni egy, az előírtak megfelelő, de azzal többé már nem azonos helyzetet. A jog, ha büntet és nevel is, végeredményben csak reparál, majdnem mintha hibás áru kijavítását rendelné el. A jogtudomány és a jogalkotás azonban e tényről megelégedve a norma diszpozíciójára összpontosít.

A történelmi tapasztalat szerint az életbeli magatartás utólagos jogi megítélésének alapja nem vagy nemcsak a magatartás, hanem emellett az egyénnek a magatartáshoz illetve annak következményeihez való előzetes hozzáállása is, tehát a *szándék* és az *akarat*. A magatartás csupán bizonyítékul, de távolról sem kizárólagos alapul szolgál a szándék megítéléséhez. Az akarat vagy szándék elbírálásakor a külső magatartás mellett jelentős szerepe van a társadalmi értékítéleteknek, továbbá – s mindenekelőtt – annak a társadalmi *tapasztalatnak*, mely a magatartás és szándék közti valószínűségi kapcsolatot bizonyossággként kezeli. Ha viszont a jogi megítélés nem elégszik meg a magatartással, ez ellentmond a jogi előírás mint magatartás-előírás elvének. Mi több, messzemenő következményei vannak a társadalmi jogkövetésre is. Látni fogjuk, hogy gyakran a pusztá magatartás nem elég a jogkövetéshez; annak olykor vélt társadalmi értelme szerint is jogszerűnek kell lennie, s másfelől, akárcsak a feszültségcsökkentésnél – ahhoz részben kapcsolódva – az egész magatartás közömbös. A lényeg: beavatkozási alapot teremteni az állami szerveknek.

A *jogalkotásban* és *jogalkalmazásban* (a jogfejlődés azon szakaszaiban, mikor ezek már kellően differenciálódtak) a társadalmi magatartás más-más mozzanata kerül előtérbe. A jogalkotásban inkább egy társadalmi állapot elérésének célja uralkodik, a jogalkalmazásban pedig a konkrét szándék (akarat) értékelése.³⁴ A jogalkotás célképzetében a már befolyásolt magatartás jelenik meg, tehát *általános* magatartási mércét ad. Egyes jogszabályok társadalmi szerepe e mérce megadásával véget is ér, bár a jogi norma a jogszabályok társadalmi tekintélye folytán hathat a társadalmi tudatra, sőt a konkrét magatartásra is. E törvényeknek, melyeknek szankció-nélküliségéből vagy szankciójuk félretételéből származó élősdiségére az előző fejezetben utaltunk, az ad jelentőséget, hogy „a társadalmi eszmények és normák nyilvános elismerését szimbolizálják és közvetlen társada-

³⁴ Természetesen szó sincs merev szembeállításról; a fázisok kölcsönösen feltételezik egymást, a történelmi múltban pedig ténylegesen egybeestek.

lomirányítást valósítanak meg”.³⁵ E „szimbolikus győzelem” azonban inkább politikai, mint jogi szempontból lehet értékes.

A jogalkalmazói aktus – már amennyiben a releváns szabályok és társadalmi gyakorlat erre lehetőséget adnak – a törvényi általánostól az etikai értékelés felé mozog a szándék figyelembevételével (és eközben a „tőle elvárható” kategóriájának felhasználásával a moralitás egyesén is áthalad). Ez a *különös felé való mozgás* azonban a jogalkotás szintjén előírt vagy megkívánt folyamat; a jogalkotó az etikai értékelést többnyire megengedi, és ezzel önmaga oldja fel – bizonyos határok közt – a jog általánosságát (amit máskor, pl. méltányosság formájában a jogalkalmazás saját kezdeményezéséből kezd ki).

Ha csak a jogalkotás alapján nézzük a jogot, annak tárgya a tiszta *külsődlegesség* lesz, ha viszont a jogalkalmazás felől, a külsődlegesség másodlagos jelentőségűvé törpül a belső mozzanatok mögött. Még a logikai tisztaságra oly kényes Kelsen is hajlik arra, hogy a jogalkotásban uralkodó tiszta külsődleges szemléletet – amit ő „jogtudományi nézőpontként” említ – és a jogalkalmazás „vegyes” felfogását összekeverje. A jogot mint külső objektív *aktusokhoz* kapcsolódó jelentést tárgyalja. (Az aktusokhoz kapcsolódó *jelentés* a jogi specifikum).³⁶ A későbbiekben viszont ezt írja: „... pontatlan, hogy a jog külső magatartást írna elő, míg az erkölcs belsőt. Valójában mindkét rendszer mindkét magatartásfajtára irányul... Amikor egy jogrend az emberölést tiltja, nem csupán azt tiltja, hogy valódi cselekedetével egy ember halálát okozza, hanem éppúgy tiltják, hogy ezen eredmény kiváltására vonatkozó gondolat vagy szándék legyen valakiben.”³⁷

„A régi törvényhozásokban a szubjektív mozzanatra, a beszámításra nem helyeztek akkora súlyt, mint manapság” – mondja Hegel.³⁸ A törvényhozást megelőző korszakban a legősibb jog teljesen figyelmen kívül hagyta a szubjektív mozzanatot. Az *etikai szféra* megjelenése hosszú fejlődés eredménye és a jog további hosszú, ellentmondásos mozgás következtében eticizálódott legalább a felszínen annyira, hogy a mindenkori korszellem számára elfogadható legyen. „Az, hogy a szándék mozzanatait növekvő mértékben veszik fel a törvényekbe... legalábbis részben bizonyára a jog etikai befolyásolásának rubrikájába tartozik.”³⁹

E folyamatot röviden úgy jellemezhetjük, hogy a primitív közösségek felbomlásával együtt járó individualizáció során az egyéni tudat fokozatosan ráébred a maga differenciáltságára, a közös tudattól való elkülönültségére. A cselekedetek

³⁵ GUSFIELD, 1967. 175.

³⁶ KELSEN, 1962. 43. – Az aktusok *külső tények*, amelyek érzékszervekkel észlelhetők, kauzális összefüggés alá esnek. KELSEN, 1962. 3–4. „A jogrendszer normái az emberi lények magatartását szabályozzák.”

³⁷ KELSEN, 1962. 81.

³⁸ HEGEL, 1971. 136.

³⁹ LUKÁCS, 1965. II. 199.

– a munkavégzés teleologikus jellegének megfelelően – egyénileg szándékoltak. Az egyén cselekvési terve már nem esik közvetlenül egybe a közösségi általánossággal (a joggal) – és adva van a jog objektivitása elleni támadás lehetősége. Így jelenik meg a jogban a szándékot érvényesítő és az egyéni mozzanatot a maga különösségében közvetítő etika. Az etikai szemlélet hatására egyre differenciáltabbá válik a primitív jogban már egységes tett, elvállik annak gondolati (szándék), cselekvési és következmény mozzanata. „A heroikus öntudat – mondja Hegel – a maga egyszerűségéből még nem haladt tovább a tett és a cselekedet, a külső esemény s az eltökéltség és a körülmények ismerete különbségének reflexiójához, valamint a következmények széthullásához, hanem vállalja a bűnt a tett egész terjedelmében.”⁴⁰ A szándékközpontú megítélés azonban ebben a vonatkozásban is ellentmondásos hatású. Egyfelől ugyan az okozati láncot (a tett következményeit) emberi mércével méri – amennyiben többnyire csak az előrelátható, szándékolt stb. következményekért állapít meg felelősséget –, másfelől viszont hajlik arra, hogy a *puszta szándékot tegye a megítélés alapjává*, elszakítva, önállósítva azt a következményektől és részben a cselekménytől is.

Az átalakulás mértékét ismerve nem csoda, hogy a modern jog magatartásközpontúsága ellenére is meglehetősen nehéz eldönteni, hogy valójában mi is a jogi megítélés alapja, s ennek megfelelően miben áll a jogi és etikai megítélés különbsége. A problémát röviden és egyoldalúan jog és erkölcs viszonyaként szokták emlegetni. Az a távolról sem római jogi maxima, hogy *de internis non iudicat praetor* (a benső dolgokról nem ítél a bíró) a maga hamisságában is mutatja az elhatárolások relatív értékét. Ismeretes, hogy Thomasius, majd Kant élesen szembeállították az erkölcsöt és jogot. Felfogásuk szerint a jog tárgya a külső magatartás. Ezzel szemben sokan felhozták, hogy a jog – éppen erkölcsi hatásra – foglalkozik a belső hozzáállással is. Hermann Kantorowicz⁴¹ szerint a kanti megkülönböztetés értelme az, hogy a jog *sosem ír elő belső* magatartást. Amikor például (a romanista jogok szerint) jóhiszemű birtoklás szükséges az elbirtokláshoz, ez nem azt jelenti, hogy a jog tényleg jóhiszeműséget írna elő. A „hiedelmekkel” az elbirtoklás megállapításakor a jogalkalmazó nem is foglalkozik, hanem bizonyos külső tények alapján (szerzősmód stb.) dönt az ügyben. E felfogással szemben felhozható, hogy vélelmen alapul, s mint ilyen, tulajdonképpen speciális eset, egyike azoknak a helyzeteknek, ahol a jog nem tudta elviselni a szándék-etika bizonytalanságát (ami a birtoklás biztonságának fontosságára tekintettel teljesen érthető). Ezért tért vissza⁴² a tisztán külsődleges megoldásra, egyelőre azonban megőrizve a vélelem segítségével a *szándék-etika látszatát*, vagy helyesebben, *kifejezőmódját*.

⁴⁰ HEGEL, 1971. 137.

⁴¹ KANTOROWICZ, 1958. 44.

⁴² Visszatérésről van szó, hiszen eredetileg az elbirtoklás a birtoklás puszta tényén alapult (MARTON, 1960. 362.)

Amikor ugyanis bizonyosfajta szerzések tényéhez azt a vélelmet fűzte, hogy az a jóhiszeműség feltétlen bizonyítéka, vagyis egy tényhez abból kötelezően kiolvasható szándékot kapcsolt, ezzel kikapcsolta a szándék valós vizsgálatát. Természetesen a vélelmet megelőző, a szándék reális feltárására irányuló vizsgálódások sem tudták eldönteni a szándék milyenségét, a jóhiszemű tényleges fennállását, de legalább *szubjektíve törekedtek* erre. Amikor azonban a szándékot vélelmezték a valódi szándék hű megismerésére való szubjektív törekvés meghal; igaz viszont, hogy a vélelem természetének megfelelően a szándékra utaló legtipikusabb tény válik a „szándék” törvényhozói megállapításának alapjává. A további jogváltozás aztán félrelöki a tény és szándék közti kötelező kapcsolatot, leküzdí az erős vágyat, amely azt a *látszatot* akarja kelteni, mintha érdekelné a szándék. A birtokszerzés pusztá ténye szolgál a tulajdonszerzés alapjául.

Amikor Kantorowicz azt mondja, hogy a jog sosem ír elő belső magatartást, a *törvényhozó szemszögéből ítél*. A jogalkalmazás felől nézve – és a törvényhozói aspektusnak elvileg ezt is át kell fognia – más a helyzet. E tekintetben azt is mondhatnánk, hogy a jogalkotó ír elő jóhiszeműséget, a jogalkalmazó pedig a lehetőségek szerint igyekszik kideríteni, milyen is az elbirtokló „hozzáállása” a birtokhoz. Mivel azonban ennek megállapításában a tényekre támaszkodik, és a tapasztalat szerint a birtok megszerzésének bizonyos körülményei leggyakrabban együttjárnak a jóhiszeműséggel, ehhez köti a jóhiszeműség megállapítását (ellenbizonyításnak azonban helye van!).

Mindezekből talán kitűnik, hogy a jog orientáltságáról elterjedt elképzelés távolról sem egyértelmű; a magatartás *megítélése elszakad a tettől*. A kérdés az, hogy milyen mérvű lehet ez az elszakadás. A jogtörténet azt mutatja, hogy a tett és a feltételezett szándék közti kapcsolatot a társadalmi tapasztalat alapján bírálják el, vagyis az adott tettet a társadalmi tapasztalat szerint tipikusan kísérő szándékot tekintik a tett *okának*. Ez a tendencia azért szükségszerű, mert a jognak, amennyiben valóban tömegméretekben kívánja befolyásolni a magatartást, a tömegméretekben (nagy valószínűséggel) igaz összefüggésekre kell támaszkodnia, ezekről pedig a társadalmi tapasztalat nyújt útmutatást.

Súlyos hiba volna, ha elfeledkeznénk arról, hogy a magatartásbefolyásolás nem általánosságban mozog, hanem egy meghatározott politikai erő – végső soron osztály – érdekének megfelelő befolyásolás irányába esik, a hivatkozott társadalmi tapasztalat pedig függ a mindenkori kultúrfoktól. A társadalmi tapasztalat továbbá nem homogén, hanem osztályszerkezetű, és az uralkodó osztály – pozíciója és érdekei által torzított – álláspontja döntő szerepet játszik ebben a tapasztalatban. Éppen ezért a tetről a szándéokra visszakövetkeztetés elvi alapjául szolgáló kauzális viszony valóságos képét nagymértékben deformálva látjuk viszont a jogi értékelésben. Ha egy költői hajlamú excentrikus úr és egy csavargó rendszeren kint alszanak a határban a szénaboglyában, azaz tökéletesen azonos tényál-

lást valószínűnek meg, csak más ruhában, más jogi megítélés alá esnek: az urat elengedik (bocsánatkérések közepette), a csavargót börtönbe zárják.

De nemcsak a szándékra való visszakövetkeztetés függ a társadalmi tapasztalat ítéletétől, hanem az is, hogy *mi is az a tett*, amely a *szándék megállapításához alapul szolgálhat*. A múlt és jelen tanúsága szerint legalább formailag jogként működtek olyan rendszerek is, amelyekben tulajdonképpen *bármilyen* szolgálhatott a „rossz szándék” megállapításának alapjául, ahol tehát a társadalmi tapasztalat annyira a hamis tudat hatása alatt állt, hogy a kauzális összefüggés feltételezése minden racionális alapot nélkülözött és nemhogy nagy valószínűségű összefüggést nem fejezett ki, de egyáltalán semmilyen tekintetben nem állt fenn összefüggés a „tény” és a szándék között (istenítéletek, boszorkánypróbák). Mi több, a magatartás és következmény is teljes mértékben hiányozhatott. („Megrontani készül.”) Azt a helyzetet, amelyben bármilyen szolgálhat következtetési alapul, csak egyetlen – igaz, annál súlyosabb – lépés választja el attól, ahol tulajdonképpen semmilyen tett sem szükséges a szándék megítéléséhez, ahol pusztán a gondolat – *a feltételezett gondolat* – válik a megítélés tárgyává. És bár amíg nincs gondolatolvasó gép, a gondolatért való elítélés elvileg lehetetlen, mégsem hiányzik a gondolat büntetése. E cél megvalósítása a jog lényegi tendenciái közé tartozik, már csak azért is, mert a jognak ahhoz, hogy feladata szerint befolyásolhassa a magatartást, előzetesen a gondolatot kell befolyásolnia. Tudományosan igazolt ténynek tekinthetjük ugyanis, hogy elég sok olyan ember van, akinél a gondolat megelőzi a viselkedést.

A polgári forradalmak óta persze hivatalosan elfogadott alapelv, hogy csak a tett szolgálhat a megítélés alapjául, s a gondolat, mely nem tárult fel, nem is bírálható el.⁴³ Ennek maximaszerű szenzualista háttere: csak arról lehet ítélni, ami van; és csak az van, ami érzékelhető. E maxima azonban a jog vonatkozásában igazolatlan marad. Elfogadhatjuk ugyan, hogy az ítélet igazságához szükséges, hogy valami igazolhatóan létezőről szóljon. Ami azonban a jogot illeti, egyáltalán *nem bizonyított, hogy csak igaz tettelekkel dolgozna*, hogy csak a reálisan létező lehetne megítélésének tárgya.

A képzelet, illetve a feltevések többnyire a következő feltételek mellett kerülnek előtérbe a jogi megítélésben:

a) a társadalmi tapasztalat szerint *adott típusú* személyek meghatározott módon szoktak gondolkodni, következésképpen hajlamosak arra, hogy meghatározott módon cselekedjenek; a személy típusa folytán a személy *állapota* (léte) szolgál a feltevés alapjául;

b) bizonyos típusú személyek felelősségre vonásához bármely okból *érdek* fűződik. Ez az érdek független attól, amiért a felelősségre vonásra sor kerül. Példá-

⁴³ HOBBS, 1970. 247.; SPINOZA, 1953. 10.

ul: egy gazdasági versenytársnak számító kisebbség, csoport pozíciójának megsemmisítéséhez érdek fűződik; fellépnek és eljárnak ellenük; a felelősségre vonás alapja azonban a vallási meggyőződés.

A kétféle diszkrimináció többnyire kapcsolódik: az érdekellentét folytán diszkriminálendő személyek adott csoportba tartozásának ténye, azaz *állapotuk* alapul szolgál a bűnös gondolat implikálásához. A tapasztalat szerint a diszkriminálendő csoport szokásos „gondolkodási hibája”, hogy tagjai saját érdeküket követik.

Itt el nem dönthető kérdés, hogy ez a fajta hátrányos megkülönböztetést célzó társadalmi cselekvés – mely persze politikailag lehet indokolt és bölcs – a jog körébe tartozik-e még. Formailag kétségkívül jogi aktusba foglalható. Hobbes és Spinoza elfogadhatónak tartják az „ellenséggel” szemben, de a jogon kívülesőként kezelik. Ezt a fajta felelősségi rendszert minden más jogtól megkülönbözteti az, hogy nem eseményhez, cselekedethez, következményhez, hanem *állapothoz* fűződik, és ezért a jogalkalmazási aktusból hiányzik az egyediesítés: csak konkretizálás van. *Ha ez valóban elhatárolja a jogi és politikai cselekedetet, úgy nyilvánvaló, hogy miért érződik alegálisnak a gondolat büntetése.*

Az állam, mint politikai közösség annál inkább kénytelen kifürkészni a gondolatokat, minél idegenebbnek érzik hatalmát az alattvalók. Minél elidegenedetebb az államhatalom, annál inkább kénytelen a maga hamis általánosságával szembenállókat megelőző jelleggel kiszűrni. Az elidegenedettség megköveteli a preventív védekezést. A történelmi fejlődés csele, hogy épp az elidegenedés társadalmi körülményeinek kihívása teremti meg: az hozza be a társadalmi gondoskodást és ésszerűséget. Az elidegenedettség foka azon mérhető, hogy a cselekmény realizálódásának *melyik* fázisához fűződnek a büntetőjogi szankciók: az egyik szélső pont a meg nem nyilvánult gondolat, a másik a szándéktól független következmény. Ez utóbbi az elidegenedés előtti fázis, az ősi jog szemlélete. Az ősi jog teljesen közömbös volt a következmény mögött álló gondolati háttér iránt. A jogból hiányzott a magatartásbefolyásolási törekvés. Az ősi jogban a szankció kizárólagos célja a megsértett természetes rend helyreállítása. Más kérdés, hogy látszólag mégis érvényesült a jog magatartási mintát erősítő hatása.

Miért vált társadalmilag nélkülözhetetlenné, hogy fokozott jelentőséget tulajdonítsanak a mind differenciáltabb emberi tudatnak, a cselekvés tudati meghatározóinak? E folyamat társadalmi szükségszerűsége a társadalom élesedő osztályellentétei folytán *elkülönült politikai hatalom* fokozódó elidegenedettségével függ össze. Az egyén gondolkodása ugyanis a társadalmi differenciálódással, a természetadta közösség felbomlásával válik egyénivé – az egyénin itt a politikai hamis közösség tudatával lehetősége szerint szembenállót értve. „Az ember csak a történelmi folyamat által válik elkülönültté.”⁴⁴ Másfelől viszont az állami hamis kö-

⁴⁴ MARX, 1972. I. 375.

zőség létérdeke, tartós fennmaradásának alapja, hogy az egyéni gondolkodással *elfogadtassa* a maga általánosságát. Ez, mint tudjuk, csupán az uralkodó osztály különös érdeke. Az egyén oldaláról nézve: „Mihelyt a dolog úgy fordult, hogy az ember mint elkülönült már csak *magára* vonatkoztatja magát”, „ennek az eszközei, hogy magát mint elkülönültet tételje, az ő magát *általánossá* és *közössé* tételévé lettek”.⁴⁵ Az állam ideológiai hatalommá válik, s e hatalom megszerzése és megtartása, továbbá az állam hatalmának közvetlen védelme megkívánja, hogy az egyéni gondolkodást a lehető legmesszebbmenőleg ellenőrizték, irányítsák. Minél gyengébb lábón áll az ideológiai hatalom, minél kisebb a politikai közöshöz tartozás érzése, annál fenyegetettebb lesz az állam és annál inkább kényszerül ideológiai területeken is közvetlen erőszakkal pótolni az adekvát, azaz ideológikus irányítást. „Az uralmi viszony előfeltétele *idegen* akarat elsajátítása.”⁴⁶ Az *akaratnak* ez az elsajátítása válik – a korábbi helyzettől eltérően – a jog lényegévé, az elsajátítás módja pedig jellemzőjévé.

A politikai hatalom, éppen mert nem természetes közösségen alapul, kénytelen beavatkozni ott, ahol a természetes közösségben erre semmi szükség sem volt, mivel ott a dolgok természetes rendje, azaz a termelési és társadalmi viszonyok közvetlenül meghatározhatták az emberi magatartást. A termeléshez a fejlődésnek ezen szakaszában gazdaságon kívüli kényszer szükséges. Ezt biztosítandó az állami jogi szabályozás magatartásszabályozásra törekszik. A magatartásszabályozás azért is előtérbe kerül, mert enélkül az állam létét biztosító cselekvési konformitás (engedelmesség) elérhetetlen. A konformitás külsőlegesen biztosítandó, hiszen a hamis közösséget nem támogatja a cselekvéseknek a közösséggel való magától értetődő egybeesése. Ez a szükséglet hat akkor is, amikor magához a termeléshez már nem szükséges ugyan a gazdaságon kívüli kényszer, de annál inkább szükséges a termelési viszonyok adott formájának fenntartásához.

A politikai hatalom nem várhatja meg a következményeket, nem elégedhet meg a reparációval: preventív funkciót valósít meg, osztálylényegének megfelelő represszív formában. (Ennek lehet tudatformáló, nevelő hatása, de ez nem változtat azon, hogy a jog lényegét tekintve operatív kényszerbeavatkozásaival – s csak ettől feltételezetten közvetlenül a tudattartalmat befolyásolva – hat.) Az elidegenedés megkövetelte represszivitásnak megfelelően a következmény-szemlélettől a cselekedet, majd a cselekedet veszélyeztető jellegéhez, végül a cselekedet motívumaihoz jut el a jogi beszámítás. A veszélyeztetésnél ugyanis a következmény hiányában a szubjektív oldal adja meg a súlyosságot. Mivel a prevenció akkor tökéletes, ha még a gondolati szakaszban megreked az állami rendet veszélyeztető cselekedet, érthető a jogi értékelés eltolódása a gondolati szféra felé. E „fejlődés”

⁴⁵ MARX, 1972. I. 375.

⁴⁶ MARX, 1972. I. 379.

végző állomása, mikor a gondolatot már nem is vélelmezik, hanem különböző külső jelek alapján csak megjelölik azon embertípusokat, csoportokat, amelyek adott gondolatokra (és ezeknek megfelelő cselekményekre) hajlamosak lehetnek.

Így jut el a személyre összpontosítás nevében a cselekménytől elforduló „individualizáció” odáig, hogy nemcsak cselekmény, de meghatározott (egyedi) elkövető sem kell többé. (Ez a kollektív büntetésen is túlmegy, mert ott még van cselekmény.)

A jog *szándéketikai átalakításának* legjelentősebb *fázisait* Európában a sztoa etikai tanítását átvevő kereszténység és a kereszténységre építő újkori természet-jog fellépéséhez, illetve elterjedéséhez kapcsolhatjuk. Csupa olyan irányzathoz tehát, mely Goethe szavával „politikai forradalomnak indult, de elvetélt, és aztán erkölcsivé lett”. E mozgalmak éppen ebben az elvetélt formában érvényesülnek igazán. A szándéketikai rendszerek mindig olyankor terjedtek el, illetve váltak hatékonyvá, amikor a korábbi közösség – amely vagy még természetes volt, vagy már megszilárdult annyira, hogy ne érződjék mesterségesnek – válságba jutott. Ezek az etikai rendszerek jellegzetes válságtermékek, jogba való behatolásuk pedig kimutathatóan egybeesik egy új mesterséges test, az új államhatalom-típus képződésével. Az új államnak hatalma biztosítása érdekében még külsődleges képzőmunka alá kellett vonnia az ideológiai szférát.

A szándéketikai megközelítés tehát az államhatalomhoz, a mesterséges vagy hamis közösség magatartásszabályozó, azaz hatalma megdöntését megelőző tevékenységéhez kapcsolódik. Ezzel párhuzamosan, de részben a szándéketika hatása alá kerülve tovább él az a jogtípus is, amely a következmények rendezését tartja feladatának; ez az *a posteriori rendezés* ott elégséges, ahol egyébként a dolgok rendes menete biztosítja az ügyek – az uralkodó osztály szempontjából – kívánatos lefolyását. Jellegzetesen ilyen az árutermelés és áruforgalom szférája. A szándékra irányuló megelőző és a következményt szem előtt tartó kiigazító szabályozás e viszonylagos értékű szembeállítás természetesen nem azonos a közjog-magánjog burzsoá ellentétével. A szándék értékelése nem elhatárolási ismérve a jogrendszernek. Már csak azért se lehet azzá, mert a szándéketika a gazdasági szférába is behatolt. Ennek alapvető oka, hogy a gazdasági szférához politikai érdekek fűződnek: amit a gazdasági szféra még elviselne, az a politika számára tűrhetetlen anarchia. Ráadásul a gazdasági szféra mind jobban „politizálódik”. Meg kell azonban vallani, hogy a gazdasági életet szolgáló magánjog számára végeredményben mindig kényelmetlenségeket okozott az akarat-elmélet, a szándékelmélet e magánjogi kifejeződése. A *reservatio mentalis* sehol sem jön figyelembe, a forgalmi biztonság az akaratelemzést érdekkutatással és vélelmekkel helyettesítette. Csak a politikai hatalom az, amely nem elégedhet meg az utólagos rendezéssel; minél előbb fel kell tárnia a szándékot és el kell érnie, hogy a belső szféra úgy átformálódjék, hogy a későbbiekben nyugodtan támaszkodhasson rá. Ez

még akkor is igaz, ha egyes jogrendszerek azt hirdetik magukról, hogy megelégszenek a cselekedetek külső konformizmusával. Nem mintha nem akarnák mindig a gondolatot befolyásolni (hisz ezt *kell* befolyásolniuk a külső konformitáshoz is). A különbség egy tulajdonképpen bizonyítástechnikai vonatkozásban keresendő, s ez a gondolatbefolyásolás eredményességének visszacsatolása során vetődik fel. Az ugyanis a kérdés, hogy az állami parancs eredményessége megállapítható-e a megkívánt magatartás megvalósulásából, vagy csak akkor lehet nyugodt a törvényhozó, ha ezen túlmenően arról is meggyőződött, hogy *valóban* megvalósult célkitűzése, vagyis sikerült befolyásolnia a gondolatot.

A kétféle elvárás különbségét érzékelteti az alábbi példa. Az első esetben elég teljesíteni egy feladatot, a másodikban még nem biztos, hogy ezzel mentesültünk a büntetéstől, mert esetleg hiányzott a lelkesedés. Hátha csak megtévesztés az egész engedelmesség? Hobbes és Spinoza korából véve a példát: nem elég részt venni a misén vagy istentiszteleten, ha nincs hozzá megfelelő hit: „a langyosokat kiköpi az Úristen”.⁴⁷ Hogy – legalábbis elvileg – csak az ilyen gondolatra kiterjedő bizonyosság a megnyugtató, s hogy a jog ezen (többnyire titkolt) célkitűzése értelmében indokolt a gondolatért való büntetés, azt tagadni éppoly nehéz, mint amennyire gyakori. Csakhogy az említett bizonyítástechnikai nehézség korlátozza e szent buzgalmat. Mivel konform cselekvés esetén nem lehet feltárni a gondolatot, a *racionális törvényhozónak le kell mondania ennek a megítéléséről*. Ezért hallgatják el a jog és a jogra vonatkozó meghatározások, hogy a gondolatok befolyásolására vágnak s mondják – némi lemondással – hogy a jog hivatása: magatartásszabályként élni.

Ámde nem minden jogrendszer ilyen lemondó. Voltak – s talán vannak is – társadalmak, államok, amelyek alapvetően transzcendens lázban égve vagy ezzel áztatva magukat, felelősnek érezték és érzik magukat az alattvalók üdvösségéért. Mivel pedig – a szándékétika kiteljesedéseképp – örök kárhozat leszen osztályrésze annak is, aki akár csak gondolatban is vétkezett, át kell törni a külső, tárgyi jegyek hideg burkát, s a gondolathoz kell férkőzni, ha mindjárt tüzes vassal is. Ennek klasszikus példája a keresztény hittérítés, s különösen az inkvizíciónak Torquemada által intézményesített formája. (A felekezeti egyenlőség kedvéért persze említhetnénk Kálvint és kedélyes Genfét.)

A hitért érzett állami felelősség mellett van a gondolatfirtatásnak egy másik formája is, ez pedig ugyanaz a hideg államrezon, mely az előbb racionális kiábrándultsággal mondott le a gondolat ellenőrizhetőségéről. A hitbuzgalmi típusú gondolatellenőrzés történelmi kapcsolata ez utóbbival abban áll, hogy mintegy köntöséül szolgál és eltakarja az állam uralkodó osztályai érdekeinek megfelelő diszkriminációt. Az elnyomandó rétegről feltételezik, hogy tagjai nagy valószínű-

⁴⁷ L. Boucher vagy Kálvin prédikációit.

séggel eltérően gondolkodnak. A „hit”, a „faj”, a „nemzet” „tisztaságának” védelme mögött mindig kimutathatók a társadalmi harc és az uralkodó osztály nagyon is létfenntartási törekvései, melyek – megfelelő erőviszonyok mellett – nyílt diszkriminációba csapnak át, elvesztve ezzel a legalitás látszatának előnyeit. Igaz, az ezzel járó formák kényelmetlenségeitől megszabadulnak.

A nemkívánatos cselekmények elkerülendők, és vannak olyanok is, amelyeknek bekövetkezését az állam egyszerűen nem tűrheti, mivel ezek saját bukását jelentenék, vagy legalábbis létében veszélyeztetik. Az ilyen cselekményeket legjobb csírájukban elfojtani: azaz *még gondolati formájukban*.

A hitbiztosító állam és édestestvére, a gyengesége miatt zsarnoki – vagy zsarnoksága miatt gyenge – állam tehát nem mond le a gondolat kifürkészéséről.⁴⁸ Az inkvizíció olyan szabályok szerint működött, mely szerint a kínvallatást követő beismerés után új kihallgatás következik. E kihallgatás során fenntartott beismerés máglyán való megtisztulást biztosít; a visszavont beismerés eredménye a tortúra folytatása.

Ami a „félő állam” gondolatellenőrzését illeti, ezt a francia restauráció rendőrségéről szólva, de általános érvennyel így jellemzi Benjamin Constant: „A rendőrség ráuszítja kutyáit az elégületlenekre, ingerli, bosszantja őket, terveket kohol, összeesküvésbe vegyíti őket, melynek maga készíti a keretjét és végre átadja a szerencsétleneket a törvényszékeknek, hogy elejét vegye az összeesküvésnek.”

A kétféle megközelítés közös vonása, hogy bizonyos csoportokról (a hivatkozott példákban kitért zsidókról és egykori bonapartistákról, illetve ezek ismerőséről és hozzátartozóiról) feltételezik a helytelen gondolatot. E *valószínűségi ítélet* alapján azonban jelen esetben nem folyamodnak közvetlen nyílt diszkriminációhoz – bár Spanyolországban Torquemada után néhány évvel erre is sor került –, de igyekeznek a „született gyanúsakat” kifürkészni. E buzgalom azonban túlmegy a célján: az adott módszerek mellett *csak* bűnös szándék kerülhet napvilágra, és nem az áldozat igazi gondolatai.

E rendszerek tehát csak látszólag eredményezik a gondolat megismerését, de alkalmasak a *feltételezett* rosszul gondolkodók kiiktatására, miközben megőrzik a maguk által felállított jogi *játékszabályokat*, s ezzel a *jog látszatát*.

Közismert, hogy e rendszerek belső hibáin és bűnein túl fő veszélyük, hogy túl nagy teret engednek a szomszédi irigységnek. A feljelentés helyettesíti a gondolat külső megnyilvánulását; a feljelentéshez pedig elegendő, ha valaki szemet vet a

⁴⁸ L. az ún. sevillai Constitutio-t, TORQUEMADA és 14 inkvizítor társának művét, 1484-ből. Ez fél éven belül engedélyezte a kereszténységre áttért, de eredeti hitüket belsőleg megőrző zsidók jelentkezését; amennyiben az eredeti hitükbe visszaesés bűnét bevallják, és minden kérdésre őszintén felelnek, továbbá társaikat megnevezik, egyszerű életfogytig tartó vezekléssel menekedhetnek. Ha az inkvizítorok úgy találják, hogy a megtérő bűnbánata *szinlelt* volt, máglyára küldhetik.

szomszéd házára és besúgja. Mivel azonban bárki bárkit feljelenthet, a helyzet hamarosan elviselhetetlen lesz: a társadalmi rend felbomlással fenyeget. Amint Spinoza mondja, félelemre nem épülhet tartós állam. Ha viszont az uralkodó csoportnak feljelentési monopóliuma van, ezzel csökken a legalitás látszata (mely egyenlőséget igényel, ha mégoly torzat is: a diszkrimináció a feljelentésre kizárólagosan jogosultak kasztjával kezdődik).

Ha a rejtett gondolat ilyen veszély az államra (s önmagában is bűn), még nyilvánvalóbban bűncselekmény a megnyilvánult gondolat és hit. Szerényebb igényű, világi elhivatottságú állam esetében azonban felvetődik a kérdés: az eltérő hit vállalása vagy akár a fennálló jogrendben előírttól eltérő gondolatok kifejtése veszélyes-e az államra? E probléma klasszikus megfogalmazása a polgári fejlődésben oly jelentős vallásháborúk idején vetődött fel, és ekkor körvonalazódtak a klasszikus megoldások is.⁴⁹ Hobbes szerint a megvallott hit ugyan nem feltétlenül, de az államot veszélyeztető gondolatok kifejtése minden bizonnyal veszélyes, mert a gondolatból lesz a cselekvés; a közölt gondolatból pedig a *mások* cselekvése.⁵⁰ Spinoza elismeri a bírálat lehetőségét, ha az nem vezet cselekvésre. Spinoza azon-

⁴⁹ Mit jelent ezek után a lelkiismereti szabadság? Nyilvánvalóan nincs helye ott, ahol egyetlen helyes gondolkodás van. Más rendszerek elismerik, hogy a hithez nem tudnak hozzáférni, de teljes konformitást követelnek a vallásgyakorlásban. Lehet-e ilyen körülmények közt a gondolat „szabad”, büntetlen? Hobbes szerint igen. Spinoza szerint viszont a gondolat nem büntethető. Nemcsak a vallásháborúk korának nagy gyakorlati problémája, hogy mihez legyen hű az egyén: önmaga meggyőződéséhez, vagy az állami parancshoz; s ha látszólag az állami parancsot követi, vagyis jó alattvaló, megőrizheti-e önmaga meggyőződését? Más szóval: hipokritának kell-e lennie a jó alattvalónak; vagy még inkább: lehet-e hipokrita a lelkiismeretét követő ember?

PASSERIN D' ENTRÉVES, 1973. 47. nagyszerű példát hoz erre a válságra: Sir Tobie Matthew (származására nézve a yorki anglikán érsek fia) áttért a katolikus hitre, s mint megátalkodott pápista, 1603-ban nem volt hajlandó letenni az oath of allegiance-t, a hűségesküt, melyben az angol király iránt engedelmességet fogadva minden katolikusnak meg kellett tagadnia a pápa felsőbbbbségét. A vonatkozó szabályoknak megfelelően börtönbe vetették, ahol jobb belátásra térítendő felkereste Alberico Gentili, a kiváló jogász, Matthew egykori oxfordi professzora. A tanítvány elmondotta, hogy bár ő kész életét áldozni a királyért, nem tehet lelkiismerete ellenére olyat, amit Isten egyházának legfőbb pásztorja elítélt. Gentili azt tanácsolta, hogy diszkrétén (discreetly) megtehetné, ahogy ő is tette ifjúkorában, színleg esküt téve a trentói zsinat határozataira. „Úgy tettem le ezt az esküt – mondotta – mint ha csak egy tányér erőlevest hörpintének fel.”

⁵⁰ Hobbes követi azt az álláspontot, melyet a politikában a legalább hatszor vallást változtató IV. Henrik vallott: „Aki teljesíti a kötelességét, az az én hitemen is van, én pedig a bátrak, a jók hitét valdom.” Hobbes meglegszik a gondolatszabadságnak a jog korlátozott *lehetőségei* folytán ellenőrizhetetlen szférájával.

⁵¹ Spinoza, akinek – Bayle szerint – kiközösítése előtt felajánlották, hogy bizonyos összeget fizetnek, ha színleg tartja a vallást, úgy vélte, hogy az ajánlatot semmi pénzért sem fogadhatja el, „mert csak az igazságot keresi, nem pedig a látszatot.” SPINOZA, 1957. 425. Mivel a *hipokrizist* elveti, vagyis a *vélemények terén a jog általánosságával szemben az egyéni moralitást* tartja érvényesítendőnek, érthető, hogy a megnyilvánult gondolat – a véleménymondás – szabadságát követeli.

ban kiemelte, hogy az állam célja a szellemi szabadság biztosítása, s hogy a gondolatszabadság⁵¹ biztosítása érdekében áll az államnak, részben mert ez biztosítja a javítást és fejlődést, részben mert elnyomása úgyis csak lázadásra vezet. Lockenál ugyancsak szerepel ez utóbbi megfontolás, Kant pedig egyenesen nélkülözhetetlennek mondja a polgárok jogát a kritikához, sőt ezt a felvilágosodás lényegének tartja. A kritikáról azonban bebizonyosodott, hogy nagyon is jól összefér a manipulatív rendszerekkel. Amikor a néhai Kennedy elnök azt mondta, hogy „az amerikaiak jogosultak egyet nem érteni a törvénnyel, de nem jogosultak nem engedelmeskedni”⁵², ezzel csak Nagy Frigyes Kant által helyeselt szavait visszahangozta: „*okoskodjatok, amennyit akartok, és amiről akartok, csak engedelmeskedjete!*”⁵³

⁵² New York Times, 1962. okt. 1. 22.

⁵³ KANT, 1974. 88.

7. JOGIDEOLÓGIA ÉS JOGKÖVETÉS

Eddigi vizsgálódásaink azt mutatják, hogy a jognak való engedelmesség csak része egy átfogó társadalmi engedelmességnek, melynek érvényesülését végső fokon a termelési viszonyok determinálják, részben közvetlenül, részben megfelelő közvetítő mechanizmusok segítségével (és ezek közé tartozik maga a jog is). Az adott termelés alapzatán olyan felépítmény emelkedik, amelyet alá-fölérendeltség jellemez, és amely megfelelő ideológiákkal kiegészítve erősíti az alapvető termelési engedelmességet. Mivel a termelési mód határozza meg az engedelmességet – annak *tartalma történelmileg változik*. Ez az alapvető eltérés csak fokozódik azáltal, hogy hasonló okokból a „követendő”, a jog is megváltozik, bár az engedelmesség szerkezeti és tartalmi mozgásai – az egyenlőtlen fejlődés jelenségeitől itt eltekintve – főbb vonalaikban egybeesnek a jog alakulásával, sőt adott esetben éppen a jog tartalmi változása vezet az engedelmesség változására, amikor is a jog az engedelmesség tartalma, vagy helyesebben, hegelizáló terminussal: belső formája. Így például a nagyobb látszatautonómiát igénylő-engedő tőkés termelésben a jog is nagyobb cselekvési autonómiát hagy.

A jogkövetés – mint társadalmi jelenség – tehát nem önmaga oka és elsődlegesen nem a jog valamely sajátos minősége biztosítja azt, hogy a társadalmi cselekvés bizonyos határok közt a jogilag elvártnak megfelelő szabályosságokat mutasson. A *szabályosság forrása* maga a termelés, illetve a társadalmi életnek alapvetően a termelés által meghatározott más szférái. A jogász felfogás praktikus beállítottsága és saját jelentőségét érthető, de nehezen megbocsátható módon eltúlzó törekvése azonban mindezt többnyire figyelmen kívül hagyja, és a jog valamilyen belső tulajdonságára igyekszik visszavezetni a jog követettségét. Bizonyos határok közt ez jogos is, hiszen tagadhatatlan, hogy a jognak van közvetlen engedelmességre készítő hatása – elvégre a jog egész létezése abból ered, hogy a termelési folyamat *önmagában* képtelen „eléggé” (azaz az uralkodó osztályoknak megfelelően) meghatározni a társadalmi viselkedéseket.

7.1. A JOGI IDEOLÓGIA TERMÉSZETÉRŐL

A jogkövetés felépítmenyi mechanizmusát – annak gazdasági meghatározottsága nélkül – lényegében még Hume vázolta: „Aki az emberi dolgokat filozófusszemmel nézi, leginkább azon fog csodálkozni, hogy milyen könnyen uralkodhat kevés ember a nagy többségen és hogy az emberek mily feltétlen megadással vetik alá érzelmeiket és szenvedélyeiket uralkodójuk érzelmeinek és szenvedélyeinek. Ha azt vizsgáljuk, mint lehetséges e csoda, azt fogjuk találni, hogy az uralkodókat csak a vélemény támogathatja, mert az erő mindig az alattvalóknál van. Az uralom tehát csak a véleményen nyugszik. E szabály éppúgy érvényes a legdespotikusabb, legkatonaiabb, mint a legszabadabb, legnépibb kormányzatokra. Az egyiptomi szultán vagy a római császár hajthatta jólelkű alattvalóit, mint a barmokat, érzelmük és akaratuk ellenére, de legalább mamelukjait vagy praetorianus gárdáit emberek módjára véleményük szerint kellett vezetnie.”¹

Hume klasszikus megfogalmazása értelmében lényegében az állami erőszak kiváltotta hiedelmek biztosítják az állam és joga iránti engedelmisséget. A kormányzat azonban csak egy uralkodó réteg vagy osztály érdekeit figyelembe véve érvényesítheti azt az erőszakot, mely akár közvetlenül, akár megfelelő ideológiát kialakítva hozzájárul a társadalmi jogkövetéshez.

A társadalmi jogkövetés értelmezéséhez tehát az embereknek az alapvető termelési viszonyokkal összefüggő engedelmisségén túl a jogi formák sajátos ideológiai hatását, illetve a jogot érvényesítő állami kényszer makrotársadalmi befolyását is figyelembe kell venni.

A jog – mint ilyen – társadalmi követettségének *specifikus* oka a marxista jogfelfogás értelmében lényegében a jog *állami* minőségében és az ebből adódó kényszerjellegben keresendő. A jog, mint társadalmi objektiváció nem elvontsága közvetlenségében hat az egyes emberre. Egyébként itt és most nem is a jognak az egyénre, hanem a társadalomra, illetve annak közvetítő különöseire gyakorolt hatásával foglalkozunk.

Az állam mindenekelőtt az uralkodó osztály sajátos hatalomgyakorlása érdekében elkülönült szervezet, melyet a burzsoá jogirodalom előszeretettel ábrázol terület és népesség pusztá egységeként.

Az állami szervezet hatásának kulcsa mindenekelőtt abban áll, hogy az általa közvetített akaratot *kényszerrel* is képes érvényesíteni, mégpedig rendszerint olyan erejű kényszerrel, amelynek az egyén egyáltalán nem, szervezett társadalmi erők is csak kivételesen tudnak ellenállni. Az állami szervezet ezen túlereje, mely az erőszak monopolizálásáig terjedhet, nyilván alkalmas a lakosság tényleges alávettségben tartására. Ehhez nem is szükséges az erőszak állandó gyakorlása: az

¹ HUME, 1875. I. 109–110. p.

emberi gondolkodás sajátosága lévén a jelek használata, az erőszak jele, szimbóluma (az erre vonatkozó múltbeli tapasztalatokkal együtt) elegendő az állami szervek akaratának elfogadtatásához. E félelem transzformálódik tekintéllyé, amit elősegít az, hogy az állam erőfölénye és anyagi lehetőségei segítségével *ideológiai monopóliumhoz* is jut. Az ideológiai monopólium révén az állam társadalmilag elfogadtatja a világnak az állam adott működését kívánatosnak, szükségesnek mutató képét. Ahogy Musil írta: „... az üzlet elvezet a filozófiához, hiszen filozófia nélkül ma már csak a közönséges bűnözők merészelnek embertársaiknak ártani...” *A félelem tekintéllyé* válása jelen esetben azt jelenti, hogy a pszichés alaptól függetlenül a társadalom elismeri az állam általános felsőbbségét, elismeri azt a jogosultságát, hogy akaratát érvényesítse. Empirikus-szociológiai értelemben aláveti magát az állam akarat-megnyilvánulásának, pusztán azért, mert magát alárendeltnek tartja. De ez az alárendeltségi érzés olyan tényleges alávetettséget tükröz vissza, melyet az állam – az *uralkodó osztály* érdekeinek alapvetően megfelelő – erőfölénye biztosít. Ezt az állapotot fejezi ki és egyben erősíti meg a vonatkozó állam-ideológia, melyet többnyire más életszférák ideológiái is alátámasztanak, úgy például, hogy az államnak és akaratmegnyilvánulásainak vallási vagy erkölcsi értéket tulajdonítanak. Másfelől az állam ezen ideológiák intézményi hátterét is befolyása alá vonja, vagy legalábbis kiegészíti velük. (Jellemző ebből a szempontból a vallási ideológia változása az állam-egyház konkordátumok tükrében.)

A jog az államhoz szorosan kapcsolódó ideológiaként biztosítja a társadalmi engedelmesség érvényesülését. Egyáltalán nem állíthatjuk persze, hogy a különböző korokban a jogot, illetve a *jogot mint ideológiát* egyformán érzékelték volna az emberek. Lényegében csak a polgári forradalmak utáni időszakot jellemzi a jogi ideológia általános uralma. De bármennyire erős is az ideológiai törekvés arra, hogy minden cselekvést jogi cselekvésnek lássanak és ennek megfelelően jogszerűen viselkedjenek, a gyakorlat, a mindennapi élet nagyon gyorsan túleszi magát ezeken a korlátokon.

A jog követésében ott munkálkodik – a vonatkozó társadalmi érdekektől itt eltekintve – az államiság erőszakra alapozott követendőségének vázolt mechanizmusa. Ha túlzó logikai tisztaságra törekednénk, akár azt is mondhatnánk, hogy a jogkövetés során nem a jognak engedelmeskedik a társadalom, hanem az államnak, hiszen az engedelmisség nem magának a jognak mint állami akaratnak, hanem az akarat alanyának szól. Ez a megállapítás azonban egyrészt figyelmen kívül hagyja, hogy a jogkövetés társadalmilag egyebek közt abból adódik, hogy *a jog, mint visszatükrözés* előírásai részben egybeesnek a más engedelmisségi mechanizmusok folytán már amúgy is „engedelmesként adott” viselkedésekkel. A szabályozás és a magatartás egyaránt megfelel a termelési viszonyokban objektíve meghatározott érdekeknek, anélkül, hogy egymással közvetlen kapcsolatban

állnának. Egy adott társadalmi magatartás általában nem jogra-orientált társadalmi megfontolások következménye.

A jogkövetést az államnak való engedelmességre korlátozó felfogás megfelelkezik a jog viszonylagos önállóságáról is, tehát arról, hogy a társadalom bizonyos esetekben a joggal, mint sajátos mozgású objektívációval² kerül szembe, amint-hogy az egyes állampolgár is közvetlen kapcsolatba léphet a jogszabállyal, mint elvont-általános normával, amelyet állami konkretizálás nélkül alkalmaz magára és viszonyaira, s nem pedig az állami közrehatás következtében. Ilyen összefüggésben tehát a jogban kifejeződő elvont akarat önállósul, önálló megjelenéshez jut, és saját – ámbár származtatott – tekintéllyel rendelkezik, mely az egyes konkrét állami szervek fölé emeli, sőt adott esetben lehetővé teszi, hogy saját ideológiája legyen. Ezért fordulhatott elő, hogy a közvetettségében érdekelt nem-állami társadalmi erők révén a jog a megteremtő államot is túléli, vagy akár azzal szembenálló erőként lép fel.

Az elmondottak alapján nyilvánvalóan behatóbban kell foglalkoznunk azzal, hogy a jog ideológiai természetéből milyen sajátos következmények adódnak az alapvetően a termelési folyamatban meghatározott engedelmességből felépülő jogkövetésre.

Éppen a fenti kérdés tisztázására a jogkövetésben szerepet játszó, a cselekvéstől elválaszthatatlan gondolati beállítottságok mibenlétével, közelebről azzal a problémával kell foglalkoznunk, hogy a társadalom-ideológia és ezen belül a jogi ideológia miként hat a jogkövető társadalmi magatartásra. Meg szeretnénk óvni az olvasót és magunkat is attól, hogy az ideológiára vonatkozó ideológiába, az értelmiség tehetetlen önreflexióinak ebbe a véget nem érő hínárjába bonyolódjunk. Elégedjünk meg ehelyütt annyival, hogy megpróbáljuk tisztázni, mit jelent az „ideológia”, illetve a „jog ideológiai mivolta” a jogkövetés szempontjából.

A jogkövetésben egyfelől adott a jog mint a *valóság normatív erejű leírása* – hű vagy sem, ne firtassuk –, másfelől egy további jogi jellegű ideológia, mely azzal foglalkozik, hogy *miért kell ezt a jogot* (vagy az azt érvényesítő hatalmat) *elfogadni*. Az első értelemben tulajdonképpen az elvontságából kilépett normaanyagról van szó. Ennek a tudatformának a jelentősége a társadalmi működés szempontjából abban áll, hogy a valóság viszonyainak egyfajta „természetes” szemléletét biztosítja. Ha jogilag gondolom el a világot, úgy az uralkodó osztály szempontjából értelmezem s az értelmezés eredménye az elfogadás. A korábbiakban azonban már jeleztük, hogy a világnak a jogilag előírttal egyező felfogása többnyire éppen nem jogi terminusok segítségével valósul meg. A kapcsolat bonyolult, hiszen más közvetlen összefüggések hatására adódik a mindennapokban a jogival egybevágó világszemlélet és az ennek megfelelő cselekvés. Nem árt ismételni, hogy adott

² LUKÁCS, 1976. II. 218. és köv.

esetben persze helye lehet a közvetlenül jogi szemléletnek, s másfelől, hogy a jog – nemcsak mint puszta szemlélet, hanem mint az erőszakszervezet és a mindennapi viselkedést befolyásoló normatív erő – jelentős szerepet játszik eme sokat emlegetett nem-jogi, közvetlen összefüggések kialakításában.

Ami ezek után a „másik”, a jog elfogadandóságát biztosító ideológiát illeti, ez tulajdonképpen a normarendszerben adott ideológia ideológiája, egyike azoknak az „összefüggéseknek”, amelyek közrehatnak abban, hogy a társadalom viszonyainak a pozitív jogban kínált értelmezését elfogadják. Ez az ideológia működik, amikor a társadalom tagjai valamilyen okból – pl., mert az újszerű vagy érdekükkel ellentétes – nem tartják magától értetődőnek a jogilag felkínált valóságértelmezést, vagyis ez az ideológia teremti meg azt az eszmei összefüggést, amitől a jogi valóságleírás normatívvá, kötelezővé lesz, helyesebben ilyennek tűnik. Ámde e mégoly jelentős, viszonylag önálló társadalmi hatalommá nőtt szellemi értékrendszerben való elhelyezés sem elegendő önmagában a jogi értelmezés autoritáttá tételére; ehhez az is szükséges, hogy a megfelelő kényszerítő gépezet érvényesítse ezt az „értelmezést”. De épp a kényszerítő gépezet üzemelése szempontjából további jelentősége van a jogot legitimáló ideológiának: ugyanis épp ez teremti meg az (állami) erőszak és a már adott társadalmi értékrend kapcsolatát. Amikor tehát az ideológia az állami szervek erőszak-alkalmazását igazolja s a kényszert az önkény aktusából az igazság tettévé nemesíti, ezzel biztosítja, hogy a szervek tevékenysége beilleszkedjék a társadalmi rendszerbe (alkalmasint akár a „nembe fejlődésbe” – ha úgy tetszik), ami lehetővé teszi, hogy a társadalom tagjai támogatólag sorakozzanak fel az állami kényszeralkalmazás mögött.

A fenti megkülönböztetés a jogi normarendszer és az azt igazoló eszmék rendszere közt egyesek szerint talán túlbonyolított. Az elsőnek tárgyalt összefüggést sokan egyszerűen a jognak neveznék, az utóbbit pedig jogelméletnek vagy jogtudománynak. Csakhogy először is a jog társadalmi fogalma több mint a normák rendszere, s elválaszthatatlan működésében a normákra vonatkozó nézetektől. Ezek viszont sokkal szélesebb körből tevődnek össze, mint amit a jogelmélet vagy a jogtudomány átfog. Másrészt, ha így fognánk fel a dolgot, az a látszat keletkezne, hogy a tételes jog nem ideológia, holott igenis szellemi természetű rendszer, mely közvetlenül is hathat a tudatra. Sőt, mindig a tudatra hat; legfeljebb arról lehet szó, hogy ami az állampolgár tudatára hatott, az már nem a jogi norma, hanem például egy hivatalnok által kiszabott büntetés. De a hivatalnoknak mi hatott a tudatára, ha nem a jogszabály?

A dolgot tovább bonyolítja, hogy bizonyos fókig maga a szabályrendszer is képes önmagát igazolni, tehát elláthatja a metanorma ideológiai funkcióját. Másrészt viszont a tételes jogra vonatkozó nézetek – egészen a moralitásig – könnyen válhatnak a jogias világmentelmezés forrásává.

Ha a mindennapi tapasztalat fényében a jogi metanorma csak kivételesen tú-

nik is fel³, a jogfejlődés és az egyéni élet konfliktusai egyaránt felvetik a legitimáció problémáját. Mivel pedig a történelmi mozgás nem egyéb, mint a korábbi tudás fényében kivételnek számító helyzetek szüntelen egymásutánja – ezért a jogkövetés is több mint a jog problémamentes érvényesülése –, a metanorma ideológiai hatása nélkül a norma hatása értelmezhetetlen. A jogkövetésben ható ideológiai mozzanat elemzésekor tehát a normák és a metanormák egységére kell tekintettel lennünk.

7.2. AZ ENGEDELMESSÉGI KÖTELESSÉG MÍTOSZAI

Amíg egy társadalomban a magatartási elvárások és normák rendszere az egyetlen lehetséges rendszer, amíg nincs cselekvési alternatíva, illetve alternatív cselekvésre készítés, addig természetesen nem probléma a jog követendőisége: nincs szükség a fennálló elvárások kötelező mivoltának igazolására. Ami van, az az egyedül lehetséges objektív értelemben is. Ha azonban a létező elveszti az egyedül lehetségesnek, a lehetséges bekövetkezését szükségesnek, a nem létezőt lehetségesnek mutatni: ezt teszi az ideológia, mely éppen e vonásánál fogva éppúgy szolgálhatja a jövő közelítését, mint az elidegenedést.

Az antikvitásban a korábban egységes normarendszernek a társadalmi tagozódással együttjáró bomlásakor vetődik fel az a gondolat, hogy a jog – a hagyományosan adott szokás- és elosztási rendszer – más cselekvési lehetőségekkel összehasonlítható, illetve hogy talán nem is felsőbb értékek kiváltságos hordozója, s ennyiben nem is feltétlenül követendő. Ez az ellentét az Antigoné alapproblémája – legalábbis a jogfilozófusok szerint.⁴

A görög városállamok belső ellentéteinek erősödésével az uralkodó (türanosz) akarata lesz a polisz törvénye, s mint ilyen követendő.⁵ Az állam és a társadalom fokozódó szétválasztódásával és az állam fokozódó elidegenedésével mind nyilvánvalóbbá lesz, hogy a *pozitív jog egyszerűen a hatalom akarata*.⁶

³ Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének a fizikai dolgozók jogtudatának szerkezetére vonatkozó 1975. évi felmérése szerint az arra a kérdésre adott válasz, hogy miért kell követni a jogszabályokat, teljesen esetleges, legalábbis a tényleges jogtisztelet, tolerancia stb. szempontjából.

⁴ A tételes jog és a „felsőbb” előírások konfliktusa már Szophoklész kora előtt is létezett, de Antigoné problémája, mint a temetés is mutatja, nem örök probléma. (A homéroszi korban ugyanis még nem létezett temetés, csak hamvasztás.)

⁵ „Kreon neve nem annyira egy tényleges uralkodóra utal, mint inkább a pozitív jog absztrakt felfogására.” JONES, 1956. 61.

⁶ A korábbiakban az isteni törvényre hivatkozás mindent igazolt. Szophoklész Antigonéja az egyetemes természeti törvény nevében tiltakozik ez ellen, a Philoktésben pedig egész egyszerűen elfogadhatatlan hivatkozási alapnak minősíti az isteni akarat követendőségét:

Jellemző, hogy amikor Anaxarkhosz arra figyelmeztette Nagy Sándort, hogy alattvalói számára neki magának kell lennie a törvénynek és az igazság forrásának, ezzel csak annyit ért el, hogy Sándor még önkényesebben parancsolt.⁷

A jog követendőségének megalapozásában illetve az engedelmesség felszámolásában két fő megközelítés figyelhető meg. Az egyik gyökerei visszanyúlnak a szokásrend, mint egyetlen lehetséges életforma korszakába. Ez a *jogot belső értékei miatt tekinti követendőnek*.⁸ A másik irányzat a jog *állami alkotottságát* hangsúlyozza és az állam iránt fennálló *kötelességekből* vezet le a jog iránti engedelmesség kötelességét. A jog immanens tulajdonságaira építő minden megközelítésben felsejlik azonban valamilyen további társadalmi vagy transzcendens érték, amelyet a jog hivatott megvalósítani. Az már a mindenkori osztályviszonyoktól,

Odysseus: Zeus, tudd meg Zeus, ki e földön uralkodik. / Rendelte így – én csak parancsát teszem.
Philoktés: Mit nem találsz ki, undok? Istenek mögé bújssz, s ezzel őket is hazugokká teszed?
(Jánossy István ford.)

A jog emberi alkotottságának világos felismerése az athéni polisz belső feszültségeinek erősödésével párhuzamosan az eredetileg természetesen követendőnek tartott joggal szembeni kritikai álláspontra vezetett. Trasymachos tanítása szerint az állam (és az attól elválaszthatatlannak tekintett jog) egyszerűen erőfölényének köszönheti uralmát. Az igazságosság nem más, mint az erősebb joga. A szofista Antiphon már nyíltan hirdeti, hogy a törvényt csak annyiban kell megtartani, amennyiben megszegését megbüntetik. Mivel a törvény ellentétben áll a természettel és önkényes, az ember viszont örömet keres, így ha a törvény megszegése örömet szerző cselekedetben áll, a törvény megszegése helyénvaló. (DIELS, 1954. 346–350; BARKER, 1960. 84.) Szókratész nem csekély morális bátorsággal még menteni próbálja a polisz értékrendjét az individualizmus álláspontjáról, hirdetve, hogy a törvények tápláló szülők, és az ezeket érvényesítő állam iránt az egyén engedelmességgel tartozik. Mivel azonban éppen az individualizálódás készíti elő a polisz válságát, kísérlete eleve reménytelen.

⁷ PLUTARKHOSZ Alex. 52. – A római birodalom jogászai azután már a jog államilag alkotott jellegét hangsúlyozták. (Törvény az, amit az egész nép hoz létre és parancsol. – *Gai.* I. 3. illetve amit az uralkodó parancsol, akire átszállt a főhatalom – *Iust. Inst.* I. II. 6.)

⁸ A koncepció kialakulása összefügg azzal, hogy az athéni társadalom válságában már Szókratész fellépése előtt megerősödött a jog kritikája, mely annak emberi-állami alkotottságából a szabályok megszeghetőségére következtetett, ami nemcsak az Athén vezetéséből a polisz demokratikus berendezkedése folytán kicsöppent rétegek körében vált népszerűvé, hanem a politikailag mind különbözőbbé váló állampolgárok között is. Szókratész ezzel szembezálló fellépésére már utaltunk: ő a jogkövetés politikai kötelesség-mivoltát vallotta, de egy olyan individualizmus alapján, ami az alaptörvények, hagyományos istenek és a konzervativizmus bűvöletében élő hivatalos ideológia számára elfogadhatatlan volt.

Ilyen előzmények után Platón az, aki viszonylag következetesen a jog immanens értékében keresi a jog követendőségének alapját. Platón – aki osztályhelyzeténél fogva szembenállt a fennálló athéni rendszerrel – nehezen fogadhatta el a jogkövetést politikai vagyis az államban megtestesülő közösség iránti kötelezettségként. Platón nem hitt a tömegek, az átlagember egyéni felelősségvállalási képességében, már csak azért sem, mert ebben az esetben el kellett volna ismernie, hogy neki és másoknak is ténylegesen vannak kötelességei az iránt az athéni állam iránt, melynek kormányzatát elkorcsosultnak ítélték. Mivel azonban maga is azon fáradozott, hogy saját elképzelése szerinti államot rendezzen be – ámbar mindhárom szirkuzai próbálkozása csúfos kudarcba fulladt –, illetve elméleti következteté-

illetve az elmélet kialakítójának hovatarozásától függ, hogy azt tartja-e, hogy cél és eszköz egybeesése szükségyszerű, avagy, mint általában a természetjogi irányzat képviselői hirdetik, úgy véli, hogy ez az egység a pozitív jog természetétől idegen (kivéve rendszerint a *saját* pozitív jogrendszerünket).

Az „értékpluralizmus” kínálta alternatív cselekvés csak elvont feltétele a jogkövetés általános társadalmi érvényű problémává válásának. Amíg „a társadalom egyik részét a másik maga a saját újratermelése pusztán *szervetlen és természeti* feltételként kezeli”, amíg tehát a dolgozókat a termelés szervetlen feltételként a többi természeti lény közé sorolják⁹, addig szellemi befolyásolásuk igénye aligha jelentkezik.¹⁰

sei szerint is szükségesnek mutatkozott az állami fegyelem, elkerülhetetlen volt, hogy a szofista „anarchistákkal” szemben kidolgozzon valamiféle engedelmisségtant. (Erre bővebben I. SAJÓ, 1975/b.)

Az emberek uralmát – hacsak nem magához hasonló filozófusokról van szó – nem érezte megnyugtatónak, s ehelyett kívánta a törvények uralmát. Igaz, a törvények uralma csak kompromisszum: Platón úgy alapozza meg a jog immanens követendőségét, hogy közben nem titkolja a törvényi szabályozás hátrányait. Bár a törvényeket a rend biztosításán túl társadalomvezérlési eszköznek is tartja, s róluk mint az elvont igazságosság megnyilvánulásairól beszél, elismeri, hogy a poliszok tételes joga elérhet ezen immanens értékeket hordozó jogrendtől.

Platón azonban nem a természet berendezkedését tartja a tételes jog fölött álló helyes rendnek, (GORGIAS, 583) mint a „természetjogász” szofisták, hanem az ideákban, illetve a lélekben keresi azt. A kozmosz értelemben vett természetet nagyjából azonosítja a lélekkel (psyche), s így, ha nem is a naturális természetet, de mégis valaminő természeti rendet helyez a pozitív törvények fölé. JONES, 1956. 41.

⁹ MARX, 1972. I. 369.

¹⁰ A poliszközösség felbomlásában és a helyébe lépő *világbirodalmi* kormányzási gyakorlatban a „filozofikus” elképzelésekkel szemben igazolódott, hogy a *jogkövetés alapján hatalmi és nem értelmi viszony*. Az engedelmisséget a római birodalom fegyveres erői és a császár kultusza biztosították. Az állam parancsai iránti engedelmisség problémája elvesztette korábbi sajátos fontosságát, mivel a birodalom lakóinak többsége nem volt egy szinten a hatalom gyakorlóival, akik általában *közvetlen parancsokkal* biztosították a birodalom fenntartását. A jogkövetési probléma tehát nem állt előtérben, mivel a lakosság egymás közti, sőt a hatóságok iránti viszonyát sem az elvont és általános szabályokból álló jog rendezte. Az állam iránti hűségben a joghoz való ragaszkodás csekély szerepet játszott. A praktikus alattvalói viszonyban a politikai kötelesség eleme dominált, anélkül, hogy ennek sajátos jogi-ideológiai formája kialakult volna. Az egyébként is inkább magánjogi érdeklődésű római jogból és jogtudományból az erős sztoikus hatás ellenére is szinte hiányzik a joganyag legitimálására vonatkozó ideológia. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy a lakosság széles tömegeinek nem volt ilyesmire szüksége. Annnyira távol voltak a politikától, hogy hiábavaló lett volna ezzel kapcsolatos sajátos meggyőzéssel élni.

Meglehet persze, hogy a jogideológiából éppen azért hiányzik a politikai elem, mert a jogtudomány erős sztoikus befolyás alatt állt. A sztoa kozmopolitizmusa és egyenlőségtana a magánjog körén kívül, ahol kereskedelmi érdekek szóltak e tanok mellett, elfogadhatatlan volt egy imperialista világbirodalomban. Nem véletlen, hogy i. e. 161-ben kitiltották a (sztoikus) filozófusokat Rómából, s ha Cicero állítja is, hogy a természet az autoritás (De legibus II. 13. 40.) a császárkorban Seneca mindössze a clementia-t ajánlatta tanítványának, Nérónak, bár közismerten nem sok sikerrel.

A jogkövetés ideológiai megalapozása a *probléma* jelenkori értelmében a tőkés termelésre épülő állami szervezetrendszer és relatíve önálló jogrendszer kialakulása során vetődik fel, éspedig az államhatalomért folytatott osztályharctól elválaszthatatlan módon.

A jogideológia mibenléte és ezzel összefüggésben hatása csak konkrét történelmiségében vizsgálható. Ehelyütt mindössze az engedelmisségi kötelesség társadalmi tartalmával kapcsolatosan kell előzetesen tisztázni egy elvi kérdést, nevezetesen, hogy mi a valóságértéke a kötelességnek. Természetesen nem ismeretelméleti, hanem funkcionális értékelemzésre gondolunk. A probléma előzetes vizsgálatát a kötelesség szirénhangjától való félelem indokolja. Jobb a metanorma természetét tisztázni, nehogy a történelmi elemzésben túlságosan komolyan vegyük.

A jogkövetési kötelesség – mely, mint arra már utaltunk, lehet az állam iránti kötelesség részterülete (I. Szókratész és Austin), vagy az államtól függetlenül szemlélt jog iránti kötelesség (mint Platónnál) – ideológiai formában, vagyis tisztán szellemi összefüggésként fejezi ki az egyénnel szembeni társadalmi elvárásokat. E társadalmi elvárások *empirikus jelentése* mindössze annyi, hogy a jogi előírásoktól eltérő viselkedés, illetve az állami akarat nem teljesítése esetén az egyénnel szemben szankciókat alkalmaznak. Az ideológiai mozzanat szerepe abban áll, hogy e szankciók alkalmazását bizonyos játékszabályok megszegéséhez kötik. Ebben a folyamatban a kényszert a társadalmi értékekhez kapcsolják és ezzel az ezüstpapírba (vagy „aranyfüstbe”) csomagolással a közönséges cukor szalonképes szaloncukor lesz, immár fel lehet kötözni a szeretet és humanitás keresztényi karácsonyfájára. Az engedelmisség kötelességkénti megalapozásában éppen erről van szó: a humanista és keresztény eredetű szándéketika és a nyers állami kényszer összekapcsolásáról. A szándéketika rendszerében minden felelősségrevonás alapja valamilyen, az egyénben fellelhető immanens hiba. A jogkövetési kötelesség tehát ebben az ideologikus összefüggésben büntethetőségi apropó. A jog nem-követéséért azért büntethetnek, mert a büntetést megelőzően az egyén valamit (engedelmisséget) mulasztott. Az így teremtett kauzalitás-látszat (az a hipotézis, hogy egy adott emberi állapot a cselekvő ember akaratának következménye) nyilván összhangban áll az emberi cselekvés teleologikus-tételező természetével. Ezért e felfogás könnyen talál társadalmi hitelt. Valójában persze nincsenek mindig tekintettel az egyén belső állapotára, arra, hogy volt-e konkrétan mulasztása, egyszerűen a nem-kívánatos állapotot számolják fel a szankció-alkalmazással. Ez azonban mint valami előzetes mulasztás következménye jelenik meg, vagyis az egyén engedetlensége előfeltételnek, az állami felelősségrevonás csak többé-kevésbé természetes következménynek látszik, holott történelmileg és lényegileg is fordított a helyzet. A megoldás azt az érzést alakíthatja ki az egyénben, hogy bizonyos értelemben *tőle, magatartásától függ, mit tesz az állam*, s ez a képzet az állami szerveket is jellemzi a törvényesség állapotában. A legalitás érvénye-

sülését ez a képzet persze egyáltalán nem biztosítja feltétlenül, noha a megkötöttség kétségkívül nyújt bizonyos garanciát az egyénnek. Igaz, ennek az az ára, hogy el kell ismernie, az államnak nemcsak módjában áll fenytíteni, de *jogosult* is büntetni, vagyis a tény értékke válik.

Messzire vezetne témánktól, ha a szándékética társadalmi szerepét és értékét megkísérelnénk elemezni. Tagadhatatlan, hogy az emberi tevékenység teleologikus jellegének fokozott érvényesülése a szándéketikai megítélést elkerülhetlenné teszi. De vajon társadalmilag feltétlen érték-e a szándéketikai megítélés általánosulása, ami éppen az állampolgári és jogi kötelességek kapcsán nagyon gyakran sajátos látszat teremtésével járt? Bármennyire vonzó is a kérdés, értelmetlen, hiszen a folyamat szükségszerű. Ha a negatív hordozhatja magában a fejlődést, mért ne hihetnénk, hogy a pozitív saját eredeti érvényességi körén kívül önmaga ellentétébe fordul? S másfelől, ha a kötelességcentrikus (szándéketikai) engedelmesség hozzájárul is az állami osztályuralom fenntartásához, a tömegek kizsákmányolásához, egyúttal a haladást, az egyéni életviszonyok javulását hordozza a kancsuka nyerseségéhez képest.

Mindenesetre a szándéketikailag orientált világban elkerülhetetlen, hogy a társadalom tagjainak joghoz való viszonya a szándéketikának megfelelő ideológiában *kötelességként* jelenjen meg. „Az állam erejét, illetve gyengeségét . . . éppen az a mód jellemzi, ahogy az emberek tudatában tükröződik.” Az ideológia, jelen esetben a kötelességideológia a „társadalom nyugodt működésének előfeltétele”.¹¹ A kötelesség kifejezés a cselekvés olyan meghatározását jelöli, amikor a *cselekvés oka* nem a konkrét parancsban (elvárásban) van, hanem azon *előzetes feltevésben*, hogy a cselekvő valamilyen saját minőségénél fogva a parancskiadó parancsát elfogadja (például mert ő „beosztott”). Ennyiben tehát a kötelesség gondolattal az egyén magát kötelezi. A *kötelezettségnél* nem a cselekvő sajátos minősége létesít előzetes alapot a cselekvésre, hanem magában a *parancsban* vagy a parancskiadóban van a *minőség*. A kötelesség tehát előzetes hiedelem, a kötelezettség „menet közben” alakul ki a konkrét viszonyban (pl. szankció, erőfölény hatására). A kettő közt persze a valóságban kevésbé élesek a választóvonalak, de a folyamat fő iránya, hogy a kötelezettség bensővé (előbb persze külső-idegen hatalommá) válik, s fokozatos közelítésekkel magasztosul kötelességgé. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban, hogy Kant a kötelességet „nem önként elfogadott célra való kényszerítésként” definiálta.¹²

Úgy véljük, hogy a kötelesség és a kötelezettség előbb javasolt, és gyakran fő-

¹¹ LUKÁCS, 1971. II. 560. p.

¹² KANT, 1870. 218. – A kötelességnek a kényszerre alapozottságát a legtisztábban Kelsen fejtí ki. Felfogásával itt is Kant következetes végiggondolójának bizonyult. Kelsen szerint az objektív, mindenre érvényes jogtétel „azáltal válik egy egyes szubjektív kötelességévé, hogy ezt reá alkalmazzák: (Az egyén) hátrányokkal sújtható és azzal kell sújtani.” KELSEN, 1911. 348.

lőslegesnek tartott elhatárolását tovább gazdagítja a különbségtétel, amit Hart a „was obliged” és a „had an obligation” között tesz.¹³ Az utóbbi azokról a *hiedelmekről* és motívumokról szól, amelyekkel a cselekedetet végrehajtották. A kötelesség meglétére vonatkozó „had an obligation” kijelentés igaz marad akkor is, ha az alany nem aszerint viselkedik; ahhoz, hogy valaki kötelesség alá essen, a normák előzetes létét kell feltételeznünk. Az a személy, akit egy rabló kirabol, kötelezett volt (was obliged) a pénzét átadni, de nem állt fenn ilyen irányú kötelessége. A kötelesség e sajátságai tükrében meghatározott társadalmi realitással rendelkezik, noha a kötelességgé minősített viszonyokból hiányzik mindaz a természeti szükségszerűség mintájára képezett transzcendens kellőség, amivel a különféle ideológiák felruhazzák, a kötelességsértést lehetetlenségnek, a természet rendjén esett sérelemnek, s mint ilyet, helytelenítendőnek mutatva. E naturalista jellegű kellés, quasi-szükségszerűség hiányában is van azonban társadalmi realitása, minthogy az értékobjektívációkhoz kapcsolódó elvárások kifejezője.

Az engedelmisségi ideológiák a már említett szándéktechnikai világgéppel összhangban azon fáradoztak, hogy kialakítsák az emberekben azt a tudatot, mely szerint valamiféle (vallási, állami, városi, nemzeti, osztály, réteg stb.) közösségbe tartozásuk következtében a közösség bizonyos elvárásainak meg kell felelniük, és pedig nem, vagy nem elsősorban azért, mert ellenkező esetben valamiféle hátrány éri őket, hanem mert ez a *dolgok rendje*, és az ember mint a dolgok e rendjének részese jár el. A külső elvárások ily módon belső követelményekké, kötelességgé váltak. A kötelességnek azonban a tényleges társadalmi elváráson túlmenő transzcendens alapja nincs. Pascal felülmúlhatatlanul rögzíti ezt:

„Ebből a zavaros helyzetből adódik, hogy az egyik szerint az igazság lényege a törvényhozó tekintélye, a másik szerint az uralkodó kénye-kedve, megint más szerint a jelen szokás; és ez a legbiztosabb: kizárólag az ész szerint semmi sem igazságos önmagában; minden meginog idővel. A szokás jelenti mindenestől az igazságosságot, azon egyszerű oknál fogva, hogy mindenki elfogadja; tekintélynek ez a titokzatos alapja. Aki az ősökára vezet vissza, megsemmisíti. Semmi sem oly gyarló, mint a gyarlóságokat helyrehozó törvények; aki azért engedelmeskedik nekik, mert igazságosak, az olyan igazságnak engedelmeskedik, amelyet elképzelsz, nem pedig a törvény lényegének: a törvény csupán önmaga, törvény, semmi egyéb. Aki a rugóját akarja feltárni, oly gyengének és hiúnak találja, hogy ha nem szokott még hozzá az emberi képzelet csodáinak a látványához,

– Az egyén jogi kötelességeként jelölt összefüggés tehát valójában csak annyi, hogy rá a jogszerű kényszer alkalmazható. Kelsen azonban itt még mintha feltételezné, hogy ez a kényszer a jogalkalmazó által *alkalmazandó*, a jogalkalmazó számára fennáll a hagyományos értelmű kötelesség (ennyiben tehát csak a Binding–Mayer elmélet alkalmazásáról lenne szó).

¹³ HART, 1961. 80. – Függetlenül attól, hogy a fenti különbségtétel alapján levont harti következtetések helytállóak-e, Tumanov is elismeri a megkülönböztetés jogosságát. (TUMANOV, 1971. 202.)

csak bámulni tud azon, hogyan volt képes egy kor annyi ünnepélyességgel és hajbókoló tisztelettel övezni. Az államok elleni áskálódásnak, az államrend felforgatásának a művészete abból áll, hogy megrendítjük a kialakult szokásokat, lehatalunk egészen a forrásukig, és feltárjuk, mennyire nélkülözik a tekintélyt és az igazságosságot.”¹⁴

Nem csoda hát, hogy az engedelmisségi kötelesség elméletei a legkülönbözőbb alapokon a legkülönbözőbb államok és jogok iránti engedelmisségi vagy engedtlenségi kötelességeket alapozhatták meg. Az emberek cselekvése nagyon gyakran éppen a kötelességi koncepciónak megfelelően zajlott, éspedig a hétköznapi életben tipikusan az éppen fennálló jognak való engedelmisség kötelességének tudatával. „Amit az emberek tévesen valóságosnak fogadnak el, az az elfogadás pusztja ténye folytán hajlik arra, hogy valóságossá is legyen.”¹⁵

Ez azonban nem változtat azon, hogy a kötelességfogalom a történelmi fejlődés során ambivalens szerepet játszik. A kötelesség számos társadalmilag értékes cselekvés forrása volt mint a közösségi cselekvés motívuma (aminthogy a legnagyobb gonosztetteket is ennek nevében követték el). A kötelesség formái mögött valóban ott munkálkodhat az ember mint önmeghatározásra képes lény, de az elidegenedés viszonyainak rögzítőjeként is működhet, mint a manipuláltan önzérülő ember nagyüzemileg termelt ópiuma, vagy az „önmagában lomha szellem” számára oly jóleső engedelmisség igazolója. Hogy azonban a kötelességeszme névértékben elfogadása a jogkövetés mint gyakorlati viszony, mint osztályviszony megértésében kifejezetten akadályt jelent, az egyértelmű.

A jogkövetési kötelesség célját vizsgálva megállapítható, hogy annak különböző elméletei – melyek elsősorban abban különböznek, hogy milyen jog számára kívánják biztosítani a joggá minősítéssel együttjárónak tartott követési kötelességet – meghatározott osztályok álláspontját képviselték és az ideológiai *osztályharc fegyvereiként* kovácsolódtak. A kötelesség ebben az összefüggésben engedtlenségre vagy átmeneti ellenállásra mozgósító hatást gyakorolt. Emellett nem elhanyagolható az a szerep, melyet az engedelmisségi kötelesség elméletei a megtorlások legitimálásában játszanak. Említettük már, hogy a modern felelősségi rendszerekben majdnem mindig szerepel az előzetes hiba valamilyen formája: a kötelességi elméletek ezt a hibát implikálják a jognak való engedtlenségbe – sőt az annak való engedelmisségbe is. Ez utóbbi esetben a felelősségrevonandók az engedtlenséget nem az „igazi” jog iránt tanúsították, a büntetés a hamis bálvány imádásáért jár. Egyébként engedtlenség esetén is hamis bálvány imádásáról van szó: az az érték, amelynek nevében a jognak és államnak ellenálltak, az *erőviszonyok* tükrében hamisnak bizonyult. (A gyengeség és hamisság e mély rokonsága önmagában is sokat mutat a kötelesség ismeretelméleti értékéről.)

¹⁴ PASCAL: *Pensées*, 294. töredék: Idézve GOLDMANN, 1977. 498. alapján.

¹⁵ FULLER, 1958. 4.

A kötelességideológia és kötelességtudat a teleologikus cselekvés, az anyagi lét illúziósükségletét elégíti ki, s mint ilyen felszámolhatatlan. A jogkövetési kötelesség is csak más kötelesség-eszme nevében lenne (és volt is) leküzdhető. A szocialista forradalom sem kivétel abban a folyamatban, mely a jogkövetési kötelességet megdöntő kötelességet mindig egy újfajta bálvány, az újfajta jog követésének kötelességévé alakította. A *szocialista* forradalom azonban mégis minőségileg eltér a korábbi bálványteremtésektől, mivel itt a jogkövetési – és politikai kötelesség objektíve már az ember önmaga iránti „kötelességének” megnyilvánulása, s amellett, mivel a kommunizmust készíti elő, lehetővé teszi, hogy az ember és elidegenedett önmaga között feszülő kötelességet is meghaladjuk.

Végül is mit nyerünk a kötelesség, e tartalom nélküli, de nem hatástalan szó kiiktatásával? A világ kötelességei szerint akar élni, s valóban, mi lenne a világból, ha mégcsak nem is törekedne erre? Van azonban egy szempont, ami miatt – a száműzni kívánt szóval élve – kötelességünk felhívni a figyelmet arra, hogy boszorkányok és kötelességek nincsenek, noha e szó nevében sokan cselekszenek; még többen vannak, akik erre hivatkozva mások fölött ítékeznek. Csakis a *kötelességek korlátaira figyelmeztetve* és figyelve kerülhetjük el az ember mint autonóm lény teljes kiszolgáltatását, csakis így menthetjük meg attól, hogy a rendkívüli történelmi helyzetekben ne a kötelesség drótján rángatóddzon a végzet bábjátékában.¹⁶

A *nácizmus* győzelme során megsemmisítették a munkásosztály, sőt a demokratikus beállítottságú polgárság pártjait is. Ilyen körülmények között, a politikai kötelesség osztálykötelességkénti értelmezésének lehetőségétől és minden osztálycselekvés reményétől megfosztva, az egyéneknek állam általi izoláltsága bizonyos értelemben teljessé vált. A náci állam és a germán faj kínálta hamis és kötelező közösséggel szemben az *egyén csak magához*, saját emberségéhez fordulhatott – vagy fordulhatott volna.

Az „emberi tartás” e minimális individuális követelménye a rendkívüli történelmi helyzetekre vonatkozik, de az ezekre való felkészülés és felkészítés a modern társadalmakban elkerülhetetlennek tűnik. Az egyéni alapállást azonban semmi esetre sem használhatjuk általános magyarázatként, hiszen a társadalmi életben a tipikus az, amikor az egyén nem ennyire izolált, magárahagyott és a jogkövetés társadalmi értelmezése megengedi – sőt megköveteli – az osztályösszefüggések figyelembe vételét.¹⁷

¹⁶ Közelebbről arra a tragikus következményű alattvalói magatartásra gondolunk, melynek nem csekély része volt a nemzeti szocializmus hatalomra kerülésében és rémtetteiben.

¹⁷ Ezért hibás az az újabb burzsoá jogfilozófiai irodalomban ismét előretörő megközelítés, mely – erkölcsileg nyilván nemes megfontolásokból – az autonóm individuumot választja kiindulópontul. Ezzel ugyanis a társadalmilag tipikus, az ember társadalmi lényegével összefüggő viszonyokat hagyja figyelmen kívül, azt nevezetesen, amikor „az ember” mint társadalmi, azaz osztálylény szerepel a

7.3. A LEGITIMÁCIÓ VÁLTOZÁSAI

A felépítménynek a társadalmi engedelmessegre – közelebről a jogkövetésre – gyakorolt hatását csakis a maga történelmi konkrétságában értelmes vizsgálni. A jog és az állam, illetve az ezen objektivációk és intézmények köré szerveződött ideológiák jogkövetésre gyakorolt befolyása csak a maga konkrét történelmi mozgásában válik érthetővé. Elkerülhetetlen tehát, hogy legalább vázlatosan áttekintsük azt a folyamatot, melynek során ezek a társadalmi engedelmesseg biztosításában fokozatosan előtérbe kerültek, olyannyira, hogy a társadalmi engedelmessegnek viszonylag jól elkülöníthető részét képezi a joghoz mért – és részben a jog által meghatározott – engedelmesseg, a jogkövetés.

a) A vallás

A jogkövetés – történelmi kategória; a polgári társadalmi rend kialakulása előtt a maitól eltérő, mondhatni kezdetleges állapotában létezett, hiszen az adott termelési viszonyok közt maga a követendő, a jog (és az állam) is fejletlen volt és így aligha gyakorolhatott akárcsak másodlagos, de sajátzerű befolyást a társadalmi magatartásokra. E prekapitalista korszakban, ahogy Sir John Eliot mondta: „A vallás az, amely engedelmessegre készíti az alattvalót.”¹⁸ Elkerülhetetlenül szólnunk kell a vallásnak az engedelmessegben, illetve közelebről a jogkövetésben játszott szerepéről. Több tényező is indokolja ezt. Mindenekelőtt érthetővé válik az, miként önállósult más felépítményi elemek közt a jognak való engedelmesseg és melyek ennek korlátai. Tanulmányozható a jogkövetést biztosító felépítményi elemek (különösen az ideológiák) összefüggése. A kérdés vizsgálatának a mai jogkövetés szempontjából a történelmi érdekességén túlmenő jelentőséget ad, hogy bár a vallási közösség mögött álló társadalmi közösség felbomlott,¹⁹ és a vallási hiedelmek egyre kevésbé befolyásolják közvetlenül a világi magatartást, mégis a vallási világszemlélet eredeti vallási (transzcendens) jellegétől

jogviszonyban. A joghoz, mint az osztályakarathoz való viszony ugyanis az osztályviszonyok összefüggésében válik társadalmilag értelmes problémává. Az autonómia túlhangsúlyozása, az egyéni tartás erősítésére való egyoldalú törekvés a társadalmi realitások feltárásának akadályává válhat, ami az ún. ontomikus megközelítésben is nyilvánvaló. (L. MARCIC, 1973.)

¹⁸ Id. HILL, 1968. 66. – A vallási ideológia jelentőségét mutatja, hogy az újkori gondolkodást a vallási béklyóktól megszabadító Hobbes, Spinoza és Locke (sőt gyakorlatilag még Robespierre is) nagy jelentőséget tulajdonít az engedelmessegre bíró tényezők közt a vallásnak, amelyet a tömeg szellemi színvonalának megfelelő hamis tudatként kezelnek. A vallás ilyen funkciójának felismerése elég általánosnak tűnik a XVII. században: „Békeidőben a népeket inkább a szószékről, semmint karddal kormányozzák.” – mondotta I. Károly.

¹⁹ HELLER, 1970. 140.

megfosztva is tovább él. Elvégre „az emberiség történetében még soha egyetlen mondatot maradéktalanul át nem húztak”.²⁰

A vallás és engedelmesség kapcsolatának eleveenségét jelzi, hogy a második világháború után sokan az engedelmességről szóló lutheri keresztény tanításban a hitleri rendszert lehetővé tevő, sőt erősítő uralmat láttak.²¹ A norvég lutheránusok viszont a Hitler-ellenes harc aktív résztvevői voltak.²²

A társadalmi fejlődés korai fázisában a fas és ius szétválaszthatatlan egységben jelent meg, és a magatartásszabályok követendőse éppen ezek vallási szentség-jellegéből származott. A magatartási szabályt jogi jellegűvé tevő sanctio a szó eredeti értelmében nem annyira valaminő következményt fűzött a megkövetelt magatartáshoz, mint inkább szentesítette a kívánatos magatartást. Az ősi felfogás szerint a szentségként követendő magatartástól eltérés mint szentségtörés nyert elbírálást, a következmény ehhez képest másodlagos és természetes volt: az isteni rendet csak így lehetett helyreállítani. Az előírt magatartást nem a jogkövetkezmény miatt valósították meg, hanem mert óvakodtak a szentségtöréstől.

A vallási tanítás a joganyag viszonylagos önállósodása után is még hosszú ideig közvetlenül hatott a jogkövetésre, mivel a középkor lassan hömpölygő évszázadaiban a joganyag jelentős része a vallás szabályainak átvétele volt, illetve a vallási ideológiát monopolizálni igyekvő keresztény egyház működésében keletkezett (kánonjog).

Ezen túlmenően a vallási ideológia a mindennapi szokásokat áthatva az individuális jogkövetés szempontjából oly fontos személyiség-alakításban évszázadokon keresztül hatott és hat akkor is, mikor már egyébként erősen visszaszorult a világi-társadalmi életet szabályozó-irányító hatása. Emellett nem elhanyagolható más ideológiákat befolyásoló és közvetlen világnézet-meghatározó hatása sem.

Ezeket az itt amúgy sem elemezhető összefüggéseken túl a keresztény vallási tanításnak a társadalmi engedelmesség megalapozása szempontjából döntő hozzájárulása, hogy kötelességgé teszi az engedelmességet, amiből a jogi előírások vallási követendőse adódik. A kereszténységnek az államhatalommal kapcsolatos álláspontját általában Szent Pál vonatkozó tételével azonosítják, ahogy azt ő a rómabeliekhez írott levelében megfogalmazta.

²⁰ MANN, 1965. 563.

²¹ Wolfram von HANSTEIN szerint (1947. 22.) Luther a német abszolutizmust és azon keresztül Hitlert készítette elő. Kétségtelen, DEUTELMOSEK (1937) Luther könyve a német birodalmi hadsereg „képzési java” (Bildungsgut) volt. E mű, egyébként jogosan, Luther feltétlen engedelmességi elvét hangsúlyozta.

²² Eivind BERGGRAV norvég lutheránus püspök, a norvég ellenállás bátor alakja Lutherről szóló előadásában kifejtette, hogy „amennyiben a felsőbbtség törvény nélkül és nagy önkénnyel zsarnoki lesz, úgy démoni körülmények és következőképp olyan regimentum áll fenn, mely nem Istennek van alávetve.” (1952. 279.) Ilyen körülmények között jogos a szembeszegülés – mondta – és ekképp cselekedett.

Szent Pál tanításának tartós sikere nemcsak az abban foglalt s a politikai hatalomnak oly rokonszenves alapvető alárendelődésben keresendő, hanem az ehhez fűzött értelmezések, illetve a szöveg fordításai és félrefordításai rendkívüli pálfordulataiban. Szent Pál álláspontja szerint az engedelmesség lényegében vallási kötelesség, mert nincsen hatalmasság, csak Istentől és ezért aki a hatalmasság ellen támad, Isten rendelkezésének támad ellene.²³ Ma már aligha eldönthető, hogy Szent Pál milyen értelemben mondotta, amit mondott, a későbbiekben azonban egyes irányzatok ezt a gondolatot abszolutizálták, míg mások megszorítóan értelmezték és úgy vélték, hogy csak a törvényes hatalommal kapcsolatban áll fenn az engedelmesség vallási kötelessége.²⁴ A kereszténység első évszázadaiban, az egyházi szervezet erősödésével és az államhatalom fokozódó ellenszenvével párhuzamosan komoly nehézségeket okozott a keresztények engedelmisségi kötelessége, ám bár Irenaeus, Gallia apostola lényegében már a II. században meglelte azt a teológiai bölcsek kövét, mely megnyugtatóan helyezi el az egyházat és ezzel a hívőket a nem éppen tökéletes világban. Isten azért adja az államot mint rosszat, hogy elejét vegye egy még rosszabb anarchiának. Az állam az ember gonosz természetének büntetése, s egyben a félelemmel kialakított fegyelem állapota az Istenhez

²³ A rómaiakhoz intézett levél, legalábbis a későbbiekben oly sokat idézett 13. része, hitelesnek tűnik. (ROBERTSON, 1973. 139.). A nálunk elterjedt (Károli-féle) fordítás szerint ez kimondja, hogy „Minden lélek a felső hatalmasságoknak engedelmes legyen: mert nincsen hatalmasság, hanem Istentől... Azért valaki ellene támad a hatalmasságnak, Isten rendelkezésének támad ellene... Szükség azért engedni, nem csak a bosszúállásnak okáért, hanem a lelkiismeretért is.”

Ez a fordítás távolról sem hiteles, de megfelel annak az értelmezésnek, amely Európában szinte századunkig csaknem mindenkor uralkodó volt. A modern Biblia-fordítások szerint ugyan az ember csak a *saját törvényes* felettesének tartozik engedelmisséggel, s nem pedig, mint a középkorvégi fordítások az eredeti, illetve annak tartott szövegvariáns alapján vélték, *általában* a felsőbbiségnek (függetlenül annak legitimitásától).

A görög „eredetiből” dolgozó modern magyar fordítások alapján is erre az eredményre jutunk. „Mindenki vessé alá magát a fölöttes hatalomnak. Nincs ugyanis hatalom csak Istentől... Alá kell rendelnetek magatokat, nemcsak a megtorlás, hanem a lelkiismeret miatt is. Ezért fizettek adót is, hiszen Isten szolgálai, akik azt behajtják...” (Újszövetségi Szentírás. Görög eredetiből fordította Békés Gellért és Dalos Patrik. II. kiadás, Róma, 1955.)

²⁴ A Róm. 13. az ellenállás kérdésével foglalkozó szerzők körében döntő érv volt. LUTHER és BARCLAY egyaránt hivatkoznak rá. LUTHER W. A. 11. 262, 264, 30. II. 197. stb. BARCLAY: De Regno III. 9; IV. 10, 22. Figyelemreméltó, hogy FILMER 1652-ben (Preface to Observations upon Aristoteles' Politiques touching Forme of Government (Oxford, 1949.) még a Róm. 13-ra hivatkozva az engedelmisséget vallási kötelezettségnek minősíti, a Patriarchában viszont, a korszellem változásának megfelelően, már a természetjogi megalapozásra helyezi a hangsúlyt. (Vö. FIGGIS, 1922. 149.). A Róm. 13. elmélet-történeti szerepére l. SCHULZE, 1956.; vö. ZAHN, 1925. Az abszolutizmus nem egyházi képviselői még a XIX. században is érvként használják Pál tanítását. L. STAHL, 1856. 150–155. §§

Ha Szent Pál autoritása csökkent is az évszázadokkal, mind a mai napig súlya van a nyugati jogfilozófiában, méghozzá éppen neotomista értelmezésben. MARCIC (1973. 107.) kifejti, hogy a jogban járatos értelmező számára a potestas (melynek engedelmisséggel tartozunk) a potentiával ellentétes.

vezető úton.²⁵ Az állami rend így ha rossz is, isteni eredetű, amelynek engedelmeskedni kötelesség. Ennek az álláspontnak, amelyhez közel áll Szent Ágoston későbbi nagyhatású tanítása, messzemenő következményei vannak az állam és joga iránti hűség vallási megalapozásában. Az egyház a maga érdekeit érvényesítheti a nem feltétlenül jó állammal szemben, amennyiben a szellemi-isteni világ az emberi törvények világa felett áll, és ennek megfelelően a felsőbbrendűt a földön képviselő egyház is az állam fölé kerül. Az isteni és örök törvények igazságától távol eső állam – Szt. Ágoston kifejezésével – csak „nagy zsványság”²⁶; amíg a világi rend az anarchiától óv meg, addig követendő, ha az állam túllépi hatáskörét, kötelező az ellenállás; s hogy ez mikor következik be, azt az egyház ítéli meg.

A vallás tanítása tehát, legalábbis a keresztény egyház értelmezése szerint, csak feltételesen legitimálja az állam hatalmát és parancsait, vagyis elvileg minden olyan társadalomban problematikusává válhat, ahol a világi hatalom valóban evilági kíván lenni. Így volt ez már az ókorban is, amikor azonban a vallási képzetek gyakran éppen a hatalommal szembenálló nemzeti mozgalmak ideológiájául szolgáltak. Heródes uralkodása vége felé például ledöntötték a római hatalmi szimbólumot, az aranysast. A lázadás leverése után a hatóságok elé hurcolt zsidók egyértelműen megfogalmazták a nemzeti vallás elsőbbségét: „Mi Isten házat védelmünkbe vettük s mivel a törvény szavainak gyakori meghallgatásából megtanultuk, hogy helyt kell állnunk érte, nem szabad csodálkoznod rajta, ha fontosabbnak tartottuk a te rendeleteidnél azokat a parancsokat, amelyeket Mózes írásban hagyott ránk Isten meghagyásából és ihletéséből.”²⁷

A pápaság és császárság harcai során kifejtett nézetek is azt bizonyítják, hogy még a középkorban is, amikor minden evilági történést a túlvilági valóság rövid előjátékának rangjára fokoztak le, éppen az állam (a megerősödött királyi hatalom) és egyház ellentéteivel összefüggésben más legitimációk, illetve a vallási legitimációk eltérő értelmezései kaptak szerepet. Jellemző, hogy miközben Szent Tamás²⁸ az engedelmisséget nem tekinti feltétlen természeti törvénynek és ezzel

²⁵ Vö. Irenaeus: Az eretnkségek ellen V. 24. 1; ROBERTSON, 1973. 283. alapján: „Mert az Istentől elrugaskodott ember az őrjöngésnek arra a fokára jutott, hogy a testvéreben is ellenséget látott, félelem nélkül merült bele minden féktelenségbe, gyilkosságba, és kapzsiságba; az Isten beleültette az emberi nembe az embertől való félelmet, mivel az istenfélelmet nem ismerte: hogy legyen alávetve az emberi hatalomnak és tartsa féken törvényeivel, hogy elérhesse az igazság egy bizonyos fokát és hogy az emberek kölcsönös figyelmet tanúsítsanak egymás iránt a szemük elé függesztett kard fenyegetése miatt.”

²⁶ Remota igitur iustitia, quid sunt segna, nisi magna latroncinia. De Civ. Dei. IV. 4.

²⁷ JOSEPHUS FLAVIUS, 1966. 351.

²⁸ A hit és ezen keresztül az egyház állami parancs felettségét hirdető középkori gondolkodók közül a későbbiekre a legnagyobb hatása Szent Tamásnak volt. Jelentős előzményekre (pl. Bonaventura) támaszkodva (vö. CHROUST, 1974.) feldolgozta a világi hatalom és rendeletei iránti új, az egyháznak immár a világi hatalom fölé emelkedő erejének (erőfeszítéseinek) megfelelő kritikus viszonyt. Tamás

gyengíti a császár iránti hűséget, addig a császári hatalom ideológusai arra hivatkoznak, hogy az uralkodói hatalom a néptől származik és Pál útmutatása szerint a császárnak mindenki feltétlen engedelmességgel tartozik. Pádúai Marsilius²⁹, William of Ockham³⁰ és Dante³¹ szerint a világban egységre, ehhez pedig egységes hatalomra van szükség. Dante nem habozik kijelenteni, hogy a császári hatalom *közvetlenül* Istentől származik.³² Ez az elképzelés a királyi hatalom megerősödésével és a Rómától való függőség gyengülésével mind népszerűbb lett, bár fölöttebb csekély folyamatossgal. Jellemző, hogy I. Jakabnak a királyok isteni jogairól vallott nézetei igazán népszerűvé csak I. Károly lefejezését követően váltak a royalisták körében. Kétségtelen persze, hogy nemcsak a királyok hittek abban, hogy a „roppant tengerek minden dagálya / se mossa le szentségét egy királynak”, (Shakespeare: II. Richárd III. felv. 2.) de a királyi hatalom a középkorban még hosszú ideig az isteni törvényekre hivatkozva is csak ritkán érvényesül a helyi szokással szemben. Ez persze inkább a királyi adminisztráció, semmint a hit gyengeségének jele. Az isteni törvényre való hivatkozás egyébként a középkorban a változás egyetlen legitim forrása; sőt még Rousseau is célszerűnek tartja a Társadalmi szerződésben az isteni akaratra hivatkozást, noha az „isteni rend fenntartása” a XVIII. században általában már egyértelműen a konzervatív erők érvei közé tartozik. A középkorban a politikai állam még egyházi ideológiával felvértezve

szakít azzal a fölfogással, mely az államot a bűnös emberi természet kordában tartójának tekinti. Ez formailag Arisztotelész befolyásának tulajdonítható, társadalmilag viszont annak, hogy immár az *egyház is „állammal” rendelkezik*. Az egyházi álláspontnak tekintetbe kellett vennie a szövetséges (felsőbbségét még elfogadó) királyságok szempontjait is. Hildebrand még szerzetesi undorral ördöginek minősíti a világi hatalmat általában. A kijelentés éle természetesen a császárság felé irányult. (MIGNE, 148. köt. 595.) Szent Tamás viszont megtalálja azt a *modus vivendi*-t, mely biztosítja a királyi hatalomnak a kereszténység biztonságához szükséges és ezért megadandó ideológiai támogatást, de amelybe egy olyan záradék van beépítve, mely az egyház tényleges felsőbbbségét szavatolja. Az egyházi felsőbbbség érdekében Szt. Tamás mérsékelt ellenállásra buzdított, amennyiben elismerte, hogy az emberi törvény szembekerülhet a természeti törvénnyel, akár mert az emberi törvény a *bonum commune*-val ellentétes, akár mert a törvényhozó túllépte illetékességét vagy mert egyenlőtlenül osztotta el a terheket: az ilyen törvények magis sunt violentiae quam legis, és így nem kötik az alattvalókat. (Vö. VERDROSS, 1958. 76.)

Aquinoi Tamás – felismerve „nyitásának” lehetséges forradalmi (chiliasztikus) következményeit – a zavargások elleni természeti törvényre hivatkozva mérsékli a már elismert ellenállási jogot, mondván, hogy a fenti esetekben csak annyiban kell ellenállni a törvénynek, amennyiben az ellenállás nem vezet *túl nagy zavarokra*. (. . . hec in talibus-homo obligatur, ut obediat legi, si sine scandalo vel maiore detrimento resistere possit. Summa. Th. II. 1. 96. art. 4.). Mert a rendtelenség mindennél rosszabb, még a zsarnokságnál is. Summa. Th. II. 42. 2.

²⁹ Defensor Pacis. I. 17.

³⁰ Dialogus Pars. III. Tr. II. Lib. III. c. 19.

³¹ De Monarchia III. 1.

³² A királyi hatalom isteni eredetüként való tisztelete ősi korokba nyúlik vissza. (FRASER, 1965. 97–106.)

sem volt képes lényegesen beavatkozni az alattvalók életébe: a szuverenitás és abszolút monarchia híve és teoretikusa, Bodinus mester még a XVI. század második felében is újdonságként hirdethette, hogy a szuverén uralkodó mint Isten helytartója a törvények felett áll, s törvényei az alattvalók beleegyezése nélkül is köteleznek.

A politikai és jogi engedelmesség vallási megalapozásának ambivalenciája megmutatkozik abban is, hogy a középkori tömegmozgalmak mint a politikai hatalommal való szembenállás megnyilvánulásai, ugyancsak a vallásra hivatkoztak, ami nem meglepő, hiszen a középkorban mindent teológiai kérdésnek láttak.³³

b) Az ideológia világvá válása

A vallás, minthogy transzcendens közösséget kínál s minthogy másfelől nagyon határozott politikai érdekű intézmények és csoportok eszköze, nem a legtekintélyesebb eszköze az államhatalom legitimálásának. Ez a hiányossága már a polgári társadalmak kibontakozása előtt bebizonyosodott; kitűnt, hogy hűség és hűtlenség egyaránt származhat belőle, de ekkor még nem volt olyan más ideológia – és az ideológia mögött olyan új társadalmi erő –, mely helyébe léphetett volna. A szekularizálódó államban és társadalomban azután lehetőség nyílt ennek egy új, a világi állam sajátágaival összhangban álló világi ideológiával való felváltására. Vajon a szekularizált társadalom hatalmi és életviszonyai hatására, a világról alkotott elképzelések realisabbá válásával ez a vallási jellegű érvelés, mely az egyházi érdekekhez kötődött, elvesztette volna a súlyát és hatását és egyszerűen átadta helyét egy, a mindennapi világi gyakorlattal összhangban álló ideológiának? A szekularizáció eleinte csupán annyit jelentett e területen, hogy a vallási ideológiát a világi hatalom kisajátította a maga céljaira; s még ez sem feltétlenül érvényesült. A szekularizáció vallási ideológiák nevében és jegyében zajlott és az új világi hatalom igazolására például Németországban lényegében megmaradt a vallás tanítása.³⁴

A tisztán vallási ideológia évszázadokig megfelelt a centralizált – szekularizált politikai hatalom igazolására, amennyiben két együttes feltétel teljesült: az egy-

³³ Azok a vallások, amelyeknek társadalmi bázisát reménytelen helyzetben levő kizsákmányolt tömegek alkották, sokszor csak a chiliasztikus várakozás álláspontjára helyezkedhettek. Ezek az államban a bűn elvetendő eszközét látták. Az elképzelés fel-feltör az ókortól kezdve (montanizmus) a középkorban (valdensék), az újkor hajnalán (parasztlázadások – Münzer). Különböző szekták – részben anarchista befolyás alatt – egészen napjainkig ezt vallják (HOBBSBAMM, 1973.), sőt Tolsztoj elgondolásait is ide kell sorolnunk (LENIN ÖM. 17. 192–199.).

³⁴ Ugyanez érvényes – bár római katolikus vonatkozásban – a francia királyság hivatalos ideológiájára is: I. Bossuet alaplívét: A Politika, a Szentírás saját szavaiból leszűrve.

háza a világi hatalom kellően ellenőrizte; az uralkodói-állami centralizmus erőivel szemben nem volt olyan uralkodó, illetve hatalomra kellő erővel törő osztály, melyet alapvetően sértett volna érdekeiben a centralizmus.

A világi legitimitáció kialakulásában az első lépés elvileg szélsőségesen világgellenes. Luther a római egyház ellenében visszatérést hirdet a tiszta, spirituális kereszténységhez.

Élesen kettéválasztja a lelki és világi szférát, és a lelki szférát megszabadítja – legalábbis elvileg – az egyház uralmától. Ezzel azonban csupán annyit ért el, hogy a német fejedelmek érdekeivel összhangban feltétlenné tette a világi hatalmat, megszabadítva azt az egyház konkurrenciájától. Luther azt képzelte, hogy a római egyház szétzúzása után a hit kérdéseiben szabadság lesz, minthogy „amit az Isten szabadjára hagyott az embernek, azt minden hozzátoldás nélkül szabadnak is kell hagyni”. Természetesen súlyosan tévedett.

A hatalom, és ezen belül a politikai hatalom ebben a megközelítésben az *individuális megítélés tárgyává vált*, noha a tényleges hatalom a múlt gyakorlatára épít és nem fogadhatja el az egyéni értelem vagy hit meggyőződését. Luther a megoldást abban látta, hogy feltétlen vallási kötelességgé tette a mindenkor világi hatalomnak való engedelmisséget: „... a közönséges embernek kedélyét le kell csillapítani, meg kell neki mondani, hogy tartózkodjék meg olyan vágyaktól, melyek lázító természetűek és semmit se teygen e dologban a felsőség parancsa vagy a hatóság közreműködése nélkül.”³⁵ Ez a skolasztikus érveléssel „igazolt” követelmény autoriter módon oldja meg – vagy vágja el – a problémát. Ez megfelelhet ugyan a fennálló hatalom érdekeinek, de nem meggyőző az egyéni hit szabadságát valló – s éppen Lutherre visszavezethető – újkori gondolkodás számára, illetve mindazok számára, akik Luthert nem tekintik feltétlen tekintélynek a Biblia vagy a világ értelmezésében.

A lutheri tanítás eredményét tekintve oda jut, ahová a centralizáló államok képviselői már korábban is: az uralkodói hatalmat közvetlenül isteni megalapozottságúnak tekinti, az ennek való szolgálatot pedig vallási kötelességnek minősíti. Az ilyen tanítás kétségkívül erősítette az állami-fejedelmi hatalmat az egyházzal szemben, de éppen vallási jellege meglehetősen támadhatóvá tette, hiszen az adott társadalmi viszonyok között más csoportok is maguknak vindikálták a helyes Biblia-értelmezés jogát. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy például Kálvin ugyancsak feltétlen engedelmisségi tana³⁶, mely Lutherhez képest még ráadásul

³⁵ LUTHER II/II. 170 (Intés a zavargásoktól). – Luthernek az állammal kapcsolatos álláspontjára I. SCHMIDT, 1972.

³⁶ KÁLVIN Isten helyetteseinek tartja a hatóságokat. (Inst. 401.) Esetleges hűtlenségükért isteni büntetés jár. Az alattvaló dolga a bensőséges tisztelet „a törvény mint néma felsőség” és „felsőség, mint élő törvény iránt”, (Inst. 422.) továbbá „a lelkiismeretét való engedelmisség” és a *távolmaradás* a közügyektől, mivel a javítás egyedül a felsőbbség dolga. S ha a feltétlen engedelmisségi kötelesség

az egyéni *lelki felelősség* kérdésévé is teszi az engedelmességet, egészen más társadalmi viszonyok között (az ostromlott várként álló, polgárosodó Genfben) érvényesülve éppen nem az állam, hanem az egyház felsőbbségét igazolja, amennyiben nála minden közösség egy egyház.

A centralizálódó állam azonban az esetek többségében szembekerült a vallással, legalábbis *valamelyik* egyház vallásával. Minthogy az államérdek egyre inkább önállósult és egyre kevésbé tűrte el azt, hogy az egyházhoz tartozás nevében a társadalom egyes rétegei külön politikai testületbe tömörüljenek, elkerülhetlenné váltak a vallási üldöztetések. Ez viszont oda vezetett, hogy az üldöztetést szenvedettek (katolikusok, kálvinisták, sőt lutheránusok is) az eredeti engedelmességi kötelességgel szemben egyre inkább az ellenállás jogosságát hangoztatták. A zsnarok-ölés tana protestáns és katolikus szerzőknél azonnal felbukkan, amint – egymást váltva, vagy akár egyidejűleg is – kiszorulnak a centralizálódó hatalomból. Tovább bonyolítja a helyzetet és ugyancsak hozzájárul a vallás világi hatalmat megalapozó jellegének gyengüléséhez, hogy a centralizációval szembenálló rendi erők is – meghatározott vallási irányzatokhoz kapcsolódva – lényegé-

csak a haza atyja iránt áll fenn, az igazságtalan hatalom is, akárcsak az igazságtalan szülői hatalom, követendő, „mert ez isten bosszuló ajándéka, a megbosszulás pedig Isten s nem a magánember dolga” (Inst. 433.). A fenti idézet az Institúciók utolsó előtti oldaláról való s az olvasó eltöpreng, hogyan lehetett a kálvinizmus a következő évszázad forradalmi ideológiája, bár itt, az utolsó pillanatban egy utóbb jelentősnek bizonyult fordulat következik, amennyiben előbújik a teológusból a jogász, aki elismeri az „alkotmányos” rendi ellenállás gyakorlatilag képtelen jogát: „Ha vannak olyan felsőségek szervezve a népből a királyok önkényének korlátozására, . . . aminő hatalommal talán, a dolgok mai állása mellett is bír és működik, a három rend, midőn országgyűlést tartanak”, ezeknek Istentől való kötelessége, hogy fellépjenek „a szegény föld népét nyomorgató királyokkal szemben.” (Vö. Op. Calv. XXIII., 655.) A francia rendi ellenálláshoz azonban valamennyi vérbeli herceg és a parlament egységes fellépése kellett volna. (Kálvin egyébként még a valóban illegitim Guise kormányzat elleni d’Amboise összeesküvést is ellenezte.) Az Institutio 1559. évi kiadásában veti fel Kálvin először a Dánielt az oroszlánok közé küldő zsnarok esetét, ami arra utal, hogy a kezdődő vallási ellenállás nem kerülte el a figyelmét, de annak álláspontját nem tette magáévá (ALLEN, 1961. 58.). Az ellenállási gyakorlat megelőzte az elméletet, mely inkább utólagos, vagy párhuzamos igazolásszamba ment; Kálvin életében pedig még alig volt a vallás védelmében aktív engedetlenség (a népi tömegmozgalmak Kálvin és társai számára oly riasztó példáit leszámítva).

Kálvint nem elsősorban politikai tanítása tette a későbbi forradalmak botcsinálta előkészítőjévé: egyszerűen az ő földrajzi hatásterületén voltak a változás szolgálatára hajlamos alkotmányos erők, igaz, fölöttébb eltérő jellegűek. Genfben a kálvinizmus a városi burzsoá demokrácia intézményeiben talált támogatásra, Franciaországban a XVI. században inkább a centralizmussal szembenálló feudális rendben. Németországban a „polgárság nem volt sem elég erős, sem elég fejlett ahhoz, hogy a többi lázadó rendet – a városok plebejusait, az alsóbb nemességet és a parasztokat falun – a maga zászlaja alatt egyesítse . . . a forradalom elbukott a fejedelmek hadseregeinek csapásai alatt, az egész hasznot pedig ezek a fejedelmek zsebelték be. De . . . a kálvini reformáció a genfi, a holland és a skót republikánusoknak zászlóul szolgált . . . és ideológiai jelmeze lett a polgári forradalom második felvonásának, amely Angliában játszódtott le.” (MEVM. II. 363.).

ben a vallás nevében vonják kétségbe az engedelmességet, amint hogy a királyok meg ugyancsak előszeretettel hivatkoznak arra, hogy ők Isten kegyelméből uralkodnak (I. Jakab). A harc – akárcsak korábban a pápaság és császárság idején – az ideológia síkján eldönthetetlen: egyszerűen valamennyi fél ugyanazt a szédelően feldicsérő hirdetést teszi közzé: ő Isten egyetlen igazi rendjének képviselője. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy újfajta – nem feltétlenül vallási – érvek kerülnek forgalomba, s másfelől, hogy a vallási érveket a politikában új összefüggésekben, a szokásostól eltérő módon kezelik. A politikai ideológia a XVI–XVII. századi disputákban szinte észrevehetetlenül „világiasodik”, s hatnak benne a kálvinizmus egyházszervezetének részvételi elvei³⁷ éppúgy, mint a szerződésre³⁸ vonatkozó elgondolások. E két koncepcióban közös azonban az, hogy mindkettő az ember saját cselekvésével alkotottnak tekinti az államot illetve a közösséget és éppen a közös létrehozás, a részvétel aktusa a kötelességek forrása.

A polgári társadalom kialakulási folyamatában, s különösen a polgári forradalmakban érhetjük tetten a vallási ideológiának a jogi-politikaival való felváltó-

³⁷ Az állam, a kormányzat már a korai természetjog szerint is emberi alkotás, aminek létrehozására az embereket sajátos természetük indítja (általában az appetitus societatis). Az állam alkotottságának gondolatát a XVII. század elején tovább erősítette a *kálvinista egyházközszégi szervezet* és annak sajátos politikai nehézségei. Mivel a kormányok többsége az államtól különálló testet nem tűrt, a puritán szekták az üldöztetés folytán szinte rákényszerültek arra az álláspontra, hogy az egyéneknek mindenkor joguk van egymással és Istennel szerződést kötni.

A puritánok szélsőséges decentralizációs igényeiben sajátos módon a polgári intézményeknek a még feudális társadalomban élvezett önállósága is kifejeződik. „Az egyház (az önálló puritán közösség) ... olyan, mint a kelet-indiai vagy török kereskedők korporációja, társadalma, avagy társasága, vagy bármely más londoni társulás vagy társaság, amely vitákat tart és a társulást érintő kérdésekben különvéleménye lehet ... frakciókra oszolhat, egészen fölbomolhat és mégis a város békéjét a legcsekélyebb mértékben sem sértik, vagy zavarják...” Roger Williams: *The Bloody Tenent of Persecution for Cause of Conscience Discussed*. id. SOLT, 1959. 62.

A ténylegesen is szerződéssel teremtett társadalomban (l. amerikai puritán közösségek) a résztvevők maguk ügyelnek Isten törvényeinek megtartásán, ami a központi államhatalom kizárásával vagy legalábbis erős korlátozásával jár.

³⁸ A szerződés esetén nyilvánvaló, hogy az alattvalókat saját beleegyezésük köti, igaz, hogy a szerződés betartása még hosszú ideig Isten akarata. De ugyancsak Isten akarata, hogy a szerződésszegés esetén a kötelezett szabadul. Jellemző az ideológiai váltás történelmi pillanatának eklektikusságára az Egyesült Tartományok 1581. július 26-i függetlenségi nyilatkozatának bevezetője, mely kimondja, hogy Isten a fejedelmet népei pásztorául rendelte, aki, ha nem teljesíti oltalmazói küldetését, hanem alattvalóit elnyomja és megfosztja őket ősi szabadságaiktól, zsarnoknak minősül és ezért a rendek letehetik. Rendiség, ősi szabadság, jog, Istennel kötött szerződés, az uralkodó és a nép egyaránt isteni jogai pompás középkori kavalkádban szerepelnek itt együtt. A tényleges politikai gyakorlatban a középkori eredetű jogi, tradicionális és teológiai elemek az újszerű szerződésfogalommal és a még csak kevésbé érezhető új jogmegalapozóval, a *természetiséggel* keverednek; vö. GOUGH, 1957. A természetjogi koncepció háttérében a természetesnek érzett és az értelem által mind feltárhatóbbnak vélt társadalmi realitásból való kiindulás húzódik meg. Ez az egykoron közös kiindulópont azonban a legkülönbözőbb utakon haladva homlokegyenest ellenkező eredményekhez vezetett.

dását. Ennek persze a politikai „kényelmetlenségek” mellett az új, emberközpon-
tú és természettudományos világkép elterjedése is előfeltétele volt.³⁹

Látnunk kell, hogy nem a vallási érzület hanyatlása, hanem a forradalmi gya-
korlat teszi szükségessé a kifejezetten világias, bár még számos vallási elemet át-
vívó, abból kifejlődött engedelmesség-legitimáció kialakulását. Az angol polgá-
ri forradalomban a csak a saját lelkiismeretüket követő emberek hirtelen felrúg-
ták a megszokott társadalmi tekintélyt, a gyermek maga döntött hitéről, atyja el-
len fordult. Ami még félelmetesebb volt: a szolgák is maguk választottak maguk-
nak vallást. A társadalom alappillére, az atyai tekintélyre alapozott középkori csa-

A természetjogi elmélet mint *államideológia* (vagyis a pufendorfi tan, mely az abszolútizmust schul-
gerecht formába öntötte) egyrészt az abszolútumhoz kapcsolta az egyén állami-társadalmi viszonyok-
ban való létét (ennyiben már megalapozza a kötelességet). Ugyanakkor a szerződésben kifejezte az ál-
lam individuális alkotottságát – ami lehetővé tette, hogy a saját cselekvés kötelező mivoltát igazolja.
Megszületik az önmagát irányító, és ezért szabad ember illúziója (MONTESQUIEU, 1962. XI. 6.), anél-
kül, hogy ez a fennálló hatalom valamiféle gyakorlati korlátozásával járna. PUFENDORF gyakorlatilag
kizárja a pozitív jog (ius civile) és a természetjog konfliktusát (De Jure Naturae et Gentium, II. III.
11.) A fejedelmek kisebb igazságtalanságait túrni kell rangtiszteletből, a magasabb elől külföldre kell
szökni (PUFENDORF: De Jure VII. VIII. 5.). GROTIUS-hoz (1960) képest (De Jure belli, I., IV. 1.) ez is
valami. Pufendorfnál látszólag a természetjog a pozitív jog szájával szól, valójában a pozitív jog
hasbeszélő.

A természetjogi elgondolásokat azonban radikális politikai gyakorlattá is lehetett fejleszteni mint
a *levellek* példája mutatja. Érvelésükben még keverednek ugyan a „történelmi” szerződésre vonat-
kozó és a bibliai hivatkozások a természetjogi érveléssel, de ez utóbbi túlsúlya egyértelmű. A levelle-
rek természeti törvénynek, pontosabban vele született jognak (native rights) mutatják az emberi sza-
badságot, a jogegyenlőséget és a népképviselést. Természeti törvény diktálja, hogy társadalomban él-
ve kell a szabadságot biztosítani. Az állam erre irányuló jogát konkrét szerződésekben vélik megala-
pozhatni. Az állam, illetve szervei jogos hatalmát csak ezen szerződés teremtheti meg, „mert csak a
népből származhat minden jogos hatalom” (Remonstrance, 1646. I. WOLFE 1967. 116.) A nép minden-
kor gyakorolhatja jogait a parlamenten keresztül. (An Agreement of the People). A nép kötelességé-
nek forrása így saját mindenkori cselekvése lesz, és „a velünk, született jogok megvédésére az ellenál-
lás is jogosult”. (First Agreement, 1647. WOLFE, 1967. 228.)

³⁹ A világias szemlélet a nagy átalakulás korában még erősen elit szemlélet volt; Hobbes materia-
lizmusa csak arisztokrata körökben talált kedvező visszhangra. „1662-ben, Pascal halálának az évé-
ben (az arisztotelészi és tomista filozófia és fizika) még mindig uralta a legtöbb középiskola tananya-
gát, az (animista természetfilozófia) pedig csak lassan, lépésről lépésre hátrált a Galileik, Toricellik és
Descartes-ok új fizikája előtt.” GOLDMANN, 1977. 52.

Egyébként is a társadalmi és tudományos forradalomra a XVII. században nem a vallás ellen,
hanem egy őszintén átértzett, komolyan és szó szerint vett vallás – bár kétségkívül új hangsúlyú vallás –
nevében került sor. „Az Istenhez és Ördöghöz való közelség érzete a napi élet minden tényében
és tettében a [XVII.] század jellemének integráns része.” G. N. Clark: *The Seventeenth Century*.
Oxford, 1929. 323, id. MERTON, 1973. 233. „... (A) XVII. századi nagy racionalisták ... *Őszintén
hivők is.*” GOLDMANN, 1977. 57.

Cromwell magára és kortársaira fölöttébb jellemző módon minden harci fordulatban Isten kegyét
és haragját látja (pl. CROMWELL, 1960. 54. 142.), sőt Hobbes, Spinoza és Locke is kénytelen behatóan
foglalkozni a bibliai érvekkel.

lád összeomlott, ami veszélybe sodorta az erre épülő természetes alárendeltséget, ezzel pedig azokat a termelési viszonyokat, amelyekben az uralkodó osztály kiváltságai gyökereztek. A királyság tekintélyének lehanyaglásával úgy tűnt, hogy minden tekintélynek vége, s ezzel vége a polgárság hatalmának is; és ráadásul mindez továbbra is részben a Biblia tekintélyére hivatkozva történt. A kereszténység érvei (éppen a vallás tanításában rejlő és kiküszöbölhetetlen transzcendens közösségi gondolat miatt) végeredményben kényelmetlenné váltak.

Ugyanakkor a természetjogias (birthright) és egyre ritkábban vallási hivatkozáson alapuló szerződési gondolattal az államnak saját elhatározásából engedelmeskedő angolok polgári forradalmukban megteremtik azt az intézményes formát, mely biztosítja, hogy látszólag a saját cselekedetüknek engedelmeskedjenek, anélkül, hogy állandósulna a közbékét fenyegető fegyveres ellenállás.⁴⁰

Az angol forradalom során nyilvánvalóvá vált, hogy ez az erősen a Bibliára hivatkozó gyakorlat hosszú távon és osztársadalmi méretekben már a polgárság hatalomgyakorlását is veszélyezteti, vagyis vissza kell térni egy olyan központi hatalomhoz, amely nem zárja ugyan ki a polgárság érdekérvényesítését, de elejét veszi minden állam feletti – s ezzel a polgári társadalom érdekein kívüli – értékrend nevében való politikai cselekvésnek. Végeredményben tehát – s ez Hobbesnál szövegszerűen igazolható⁴¹ – a vallási tanítások által eredetileg igazolt, de már a polgárság érdekei ellen fordult forradalmi cselekvés „járatta le” a vallási legitimitációt, tette szükségessé az erős, független államhatalmat és annak ugyancsak „független” ideológiáját, a szuverenitáselméletet.⁴²

A vallási harcokból kinőtt, valóban polgári-világi állam teoretikusa, Hobbes – a vallási ideológia legitimitációitól megcsömörülve – kortársaitól és utódaitól eltérően elveti azt, hogy az állam hatalmát és a jogot isteni törvényre, természeti

⁴⁰ Más kérdés, hogy még a levellerek is kizárták a legszegényebb rétegeket a politikai hatalom gyakorlásából, vagyis korlátozták azon tételük érvényességét, hogy a hatalomnak minden ember csak mint saját cselekedete vagy akarata eredményének tartozik engedelmisséggel. A szektaközösségekben a közvetlen képviselet elvét vallották, azzal az erősen antidemokratikus korlátozással, hogy csak a kegyelmileg kiválasztottakat tartották méltónak a kormányzásban részvételre (MILLER, 1953. 114.). A szekták ebben a vonatkozásban is a presbiteriánusok „saját keltetésű fiókáit” voltak (HOBBS E. W. VI. 282.). A kegyelmi kiválasztás tana ugyan nem zárta ki a vallási toleranciát, pl. Williamsnél, vagy hadseregpolitikai okokból Cromwellnél, de többnyire együtt jártak. A kegyelmi kiválasztás elve a fennálló uralkodó osztály és a vagyonosok befolyását volt hivatott megalapozni és kizárta a lakosság többségének politikai jogát (MACPHERSON, 1964. kül. 136.), ami a szolgák és alamizsnakerők reakciós befolyásoltágának tükrében indokolt volt (HILL, 1968. 146.), hiszen „ha van valami, ami egyáltalán a szabadság alapja, akkor ez az, hogy azok, akik a törvényhozókat választják, olyan emberek legyenek, akik mentesek a másoktól való függéstől” – mondta Ireton, s ezen álláspontját a levellerek nem is vitatták (WOODHAUSE, 1938. 82.).

⁴¹ HOBBS, 1970. XXIX. fej.

⁴² A szuverenitás-konceptió korábban más társadalmi harcok – nevezetesen a francia vallásháborúk – nyomán is megjelent (Bodin), de még nem függetlenedett a vallástól.

törvényre vagy természetjogra alapozzák. Radikálisan szakít minden vallási meg-
alapozottsággal, s ennyiben minden korabeli politikai áramlattal szemben áll.⁴³

Hobbes kiindulópontja az egyes ember. Ez megfelel a polgári társadalom ato-
mizáltságának, amelyben az egyén pszichológiai viszonyként éli meg a kapitalista
versenyben elfoglalt helyét. A szabad verseny emberének életérzését írja le Hob-
bes természeti állapotként.⁴⁴ A szélsőséges piaci szabad versenyben a hatalomra
törekvés által szembeállított emberek érdekeit az állam képes összekapcsolni,
minthogy mindenki létének fenntartására törekszik. Az értelem tanácsára a szer-
ződéssel létrehozják a mindenki felett álló hatalmat, mely „mindannyiukat képes
megfélemlíteni”.⁴⁵ Az állam tehát emberi alkotás, amelynek engedelmeskedni
egyebek közt logikai – az érdekek helyes belátásából fakadó – szükségszerűség.

Az állam fentiek szerint nélkülözhetetlen megerősödésével viszont elkerülhetel-
lenné vált, hogy az állam hatalma az egyén fölé nőjön, függetlenül az egyéni
akarattól. A megegyezés és a jogátruházás újra csak fikciónak számíthatott. A ha-
talom magában az államban van, vagyis az állam szuverén és az állam iránti enge-
delmesség ideologikus megalapozása csupán ezt a helyzetet tükrözi vissza, ami-
kor többé-kevésbé szakítva a vallási érvekkel, a Biblia tekintélye helyett az „érte-
lem” növekvő tekintélyére hivatkozva kimondja, hogy e hatalom legitimálásának
forrása éppen magában a hatalomban van.⁴⁶

⁴³ Némileg arisztokratikus ateizmusa a Leviatán ellen páratlan hajsztát váltott ki, s Hobbes azon
szerzők sorsában kényszerült osztozni, akiket, ha egyetértenek velük, jobb név nélkül hivatkozni.

⁴⁴ A hobbesi természeti törvény társadalmi szerepe megfelel annak, ahogy a kontemplatív burzsoá
számára a társadalmi cselekvés objektív törvényei megjelennek. A törvényekkel kiszámíthatjuk a va-
lóság valószínű alakulását, és a „cselekvés” szubjektuma csak olyan pozíciót foglal el, amelyben ezek a
kihatások az ő céljai számára a legoptimálisabb esélyeket nyújtják. (LUKÁCS, 1971. 398; HILL, 1958.
290; POLIN, 1953. 188.) A természeti törvények tehát a kapitalista gazdasági kapcsolatokban kialaku-
ló tőkés társadalmi viszonyok, a legracionálisabb cselekmények gyűjteményei. A természeti törvények
az állami társadalom felépítése során, a pozitív jog kialakulásában csak a felépítmény inadekvátságá-
nak kockázatával hagyhatók figyelmen kívül, ami végül az egész rendszer bukására vezet. A termé-
szetjogi törvények közvetlenül nem érintik a pozitív törvények érvényességét és helyességét, az állam-
polgároknak csak a pozitív törvények hiányában lehet dolguk a természeti törvénnyel. A természeti
törvény elsősorban a jogrendszert felépítő szuverént orientálja, de őt sem magartatási szabályként
(imperativitás értelemben). A természeti törvény, mivel az egyéni érdektől vezetett emberek azt eltérő-
en értelmeznék, alkalmatlan a társadalmat összefogó általános szabály szerepére. (HOBBS, 1970. 234.)
Ezt az általánosságot csak a szuverén akarat tudja megteremteni a természeti törvény értelmezésének
leplében. A természeti törvény a szuverén számára a jogrend felépítésében és működtetésében szüksé-
ges törvényességi minimumot jelzi, vagyis azokat az eljárási minimumokat, melyek lehetővé teszik,
hogy a szuverén akarat a társadalomalakítás meghatározott és hatásos módjaként, jogként hasson.
(FULLER, 1965.) Ezen minimumok nélkül is létezhet ugyan állam, de az imperatív parancs érvényesü-
lése során nem éri el a jogi szabályozás eredményességi határfokát.

⁴⁵ HOBBS, 1970. 107.

⁴⁶ Nem meglepő, hogy az állam immanens legitimációját következetesen érvényesítő Leviatánból
Cromwell hivatalos lapja, a Mercurius Politicus hosszú részleteket közölt vezércikk formájában.

Hobbes elmélete élesen ellentmond „a szabad monarchák” Filmer-féle „igaz törvényének”, amely csak az öröklött isteni hatalmat fogadja el olyannak, ami engedelmisséget követelhet. Hobbes a royalistákkal ellentétben minden de facto hatalmat szuverénnek ismer el, ha a hatalom korlátlan, oszthatatlan és feltétlen. Igaz, ezt a hatalmat az teszi szuverénné, hogy a nép a szerződéssel legitimálta, de Hobbes nagyon világosan látja, hogy a tényleges hatalmat célszerű, tehát a lét-fenntartás érdekében helyénvaló elfogadni és ezért a legitimálás csak idő kérdése.⁴⁷

Hobbes ugyan elméletileg véglegesen meghaladta a társadalmi engedelmisség vallási legitimálását, de ettől még állam és jog világi legitimációjának kialakulása nem lesz töretlen, egyenes vonalú folyamat. Az abszolutistának és kortársai számára mindenesetre túl ateistának számító Hobbes megfeleltetett Cromwellnek, de nem így a „dicsőséges forradalom” államának, az osztálykompromisszum politikai berendezkedésének. Ezt Locke a természetjogi felfogás jegyében legitimálta; ráadásul a királyi hatalmat a Bibliára alapozó népszerű Filmerrel szemben ugyancsak szüntelenül a bibliai helyekre utalva. Megoldása ugyan „ideologikusabb”, hamisabb volt, mint Hobbes realizmusa, tartalmilag mégis (vagy épp ezért) jobban megfelel a polgárság érdekeinek.

Locke amikor a természetben, illetve az elidegeníthetetlen és elidegeníthető természetjogokban⁴⁸ látja az állam alapjait, egyúttal újra utat nyit az állam és joga külső értékek szerinti megítélésének. Ezek az értékkritériumok azonban többé már nem transzcendens-vallási jellegűek, hanem „természetinek” nevezett társadalmi kritériumok. Állam és jog e végső és más szerzőknél is csak szűkmarkúan mért, gyakran metafizikus, idealizált, külsődleges, de alapjában világi-társadalmi legitimációja az állam végső társadalmi meghatározottságának – Locke esetében konkrétan a polgári érdek államfelettségének – elismerése.

⁴⁷ Ezen világi jellegű megközelítés jelentőségét Marx a következőkben látja: „Az újabb korban Machiavelli, Hobbes, Spinoza, Bodinus stb. óta a régebbiekről nem is szólva a hatalmat ábrázolták a jog alapzatának; ezzel a politika elméleti szemlélete emancipálódott a moráltól (és a magánjogtól) és kritikája lehetővé vált és semmi további nem volt adva, mint a politika önálló tárgyalásának posztulátuma.” MEM 3. 309.

⁴⁸ Locke-nál a polgárság számára fontos valamennyi jog és kötelesség a természetjog tekintélyénél fogva kap megfellebbezhetetlen jelentőséget, anélkül, hogy e hivatkozás tényén túl különösebb bizonyítékra volna szükség. A természetjog éppen olyan ideologikus a priori, mint korábban a vallás isteni akaratra vonatkozó elvei. Egyébként a természetjog evidenciáinak megalapozásában továbbra is Istenre hivatkoztak – igaz, hogy ez egyre inkább a filozófusok Istene volt. Az állami-jogi engedelmisséget megalapozó ideológia világivá válása ebben az értelemben nem ateizmust jelentett, hanem csupán az értelem, illetve az értelem által feltárt természet terminusaiban való legitimációt; hogy az értelem isteni adomány vagy isten rendjét ismeri meg, az éppen nem kizárt. (Locke és a vallás viszonyára l. VIANO, 1960.; vö. CRANSTON, 1957.)

c) A jog „önlegitimálása”

A természetjogi elmélet évszázados sikere mutatja, hogy még a vallási szemlélet háttérbe szorulása után is hosszú, ellentmondásos út vezetett odáig, hogy a jog váljon meghatározó világnézetű, amely világnézetben magától értetődik a jog helyessége és így követendősege. Ennek a modern jogkövetés szempontjából rendkívül fontos, de nem kizárólagos tudatformának (ill. tartalomnak) a megerősödésére, a társadalom széles rétegeire ható ideológiává válására csak a partikuláris jogrendszerek eltűntével, az átfogó igényű jogrendszerek megjelenésével összefüggésben kerülhetett sor.

Eddigi megközelítésmódunkkal összhangban most is szükségét érezzük annak, hogy ezt az engedelmesség-meghatározót is keletkezésében, történelmi mozgásában vizsgáljuk, még akkor is, ha tudjuk, hogy ezúttal is csak meszes vázát kínálhatunk az eleven, mozgó történelem helyett. De csakis a történelmi összefüggések tárhatják fel, hogy miért éppen a jog vált egy korszak engedelmességének legfontosabb társadalom-ideológiájává, melyek voltak korlátai – amelyek miatt a már említett egyéb, pl. vallási, ideológiák továbbra is fontos tényezők maradnak – és a történelmi feltételek meghaladásával mennyiben csökkent jelentősége.

Egyáltalán nem állíthatjuk ugyanis, hogy a különböző korokban a jogot, illetve a *jogot mint ideológiát* azonosnak érzékelték volna az emberek. Lényegében csak a polgári forradalmak utáni időszakot jellemzi a jogi ideológia általános uralma. De bármennyire erős is az ideológiai törekvés arra, hogy minden cselekvést jogi cselekvésnek láttassanak és ennek megfelelően rábírájk az állampolgárokat, hogy jogszerűen viselkedjenek, a gyakorlat, a mindennapi élet nagyon gyorsan túlteszti magát ezeken a korlátokon.

Ha azt kérdezzük, mi vezetett oda, hogy a jog a polgári társadalom világnézetében fontos szerepet kapott, a válaszáért a polgári forradalomhoz kell fordulni, nevezetesen a francia forradalomhoz. A forradalomban a társadalmi viszonyokat politikaiként igyekeztek megjeleníteni, sőt objektíve is – legalábbis bizonyos határok között – minden viszony egyben politikai is.

Mivel az emberek ebben az időben részesei voltak a politikának, cselekedeteik is közvetlenül politikaiak. Ennek megfelelően modellezték viszonyukat a politikai tevékenység eredményeként megjelenő joghoz is; kialakulhatott a jog és az egyén közötti közvetlen kapcsolat mítosza. Ez a mítosz a forradalmi gyakorlatban több volt mítosznál; „Marx . . . kiemeli, hogy . . . a politikai (polgári) forradalomnak, bármennyire igyekszik heroikus korszakában túlmenni a szűk polgári látókörön, vissza kell térnie a polgári társadalom normális viszonyaihoz, azoknak ellentmondásosságához, az ember hasadtságát eredményező elidegenítő létezési módjához, mindaddig, amíg fennmarad a kapitalista rendszer. Elméletileg ez kifejeződik abban, hogy a ,politikai élet csak garanciája az emberi jogoknak, az

egyéni ember (a burzsoá – L. Gy.) jogainak, tehát fel kell adni, mihelyt ellentmond ezek *céljának*, ezeknek az emberi jogoknak . . .”⁴⁹

A politikai – ösztársadalmiságával összefüggésben – egyúttal jogi is volt, amennyiben a mindent átfogni kívánó politikai akarat általános érvényű kijelentései szükségképp jogi jellegűek. A francia történelmi sajátságok folytán azonban a jog sajátos felfogása érvényesült, ami megkönnyítette a világnézeté válást: a forradalom idején határtalanul bizalmatlanok voltak a jogalkalmazók iránt, mivel a korábbi igazságszolgáltatási apparátus a királyi centralizáció és a feudalizmus védelmezője volt, vagy legalábbis annak tartották. A jogalkalmazói jogkövetítést tehát háttérbe szorították és az egyén és a törvény közötti kapcsolatot helyezték előtérbe.⁵⁰

A világnézeté váló jogfelfogás másik sajátsága a *pozitivizmus*. Ez abban áll, hogy csak az adott pozitív jognak, a forradalom, illetve a győztes polgárság alkotásának tulajdonítanak jelentőséget. A természetjog tekintélye egyébként is fokozatosan lehanyaglott, ahogy a XVII. századi ratio, az örök igazságok letéteményese a XVIII. századi raisonban – a reason szubjektív idealizmusba torkolló, bebizonyosult gyengeségeire is tekintettel – az igazság feltárása eszközeinek rangjára fokoztatott le a veleszületett eszmék tárházában.⁵¹ A természetjogi eszmék legtisztább vívmányával, az 1789-es Jogok Nyilatkozatával szemben Robespierre 1793-ban a tulajdonjogot már nem természetjognak, hanem társadalmi intézménynek, a pozitív jog engedélyének vallja,⁵² ami kifejezi, hogy a forradalom állama e szakaszban már semmi külsődleges korlátot nem ismert el. A győztes polgárság pedig épp a forradalomtól irtózva utasított el minden nem-pozitív jogot. A Code Civil tervezetei még a természetjogra épültek, de Portalis (és Napoleon) legjobb esetben is csak a természetjogi magot őrizte meg.⁵³

A forradalmak után az állam, mely egy történelmi pillanatra a közösség, a nép általános ügyének szférájaként jelent meg, visszasüllyedt különös létezésébe. A normális hétköznapi helyzetben a cselekvés többé már szándékában sem igazodott a jogszabályhoz. A társadalmi viszonyokat azonban annyira áthatotta az áruforma, s az áruformával, mint láttuk oly szoros a jogi forma kapcsolata, hogy a politikai forma általánosságával járó általános jogiság, ha csökkenő súllyal is, tovább uralhatta a felszínt; annál is könnyebben, mivel immár ez számított a hagyományosnak. A tömegek gondolkodása pedig előszeretettel vonzódik a megszokotthoz. A polgári társadalom továbbra is igényelte, hogy a kizsákmányolást, mint jogszerűt szentesítsék. A polgár a számára kedvező jogszerűt kívánja csele-

⁴⁹ LUKÁCS, 1971. II. 266–67.

⁵⁰ L. EÖRSI, 1975. 136. és köv.

⁵¹ L. CASSIRER, 1932.

⁵² SOBLOU, 1963. 230.

⁵³ VARGA, 1974.

kedetében, de ez egy pillanatig sem akadályozza meg abban, hogy ne játssza ki a törvényeket. „Minthogy a fináncarisztokrácia hozta a törvényeket, vezette az államigazgatást, rendelkezett valamennyi szervezett közhatalom felett, uralkodott a közvéleményen a tények és a sajtó révén, . . . a polgári társadalomnak főként a csúcsein úrrá lett az egészségtelen és léha vágyak féktelen, magukkal a *polgári törvényekkel is minden pillanatban összeütköző* érvényre juttatása.”⁵⁴ A legitimitás képzete mint a jogszabályokhoz, illetve az állami szervekhez való lojalitás alapja, lehet ugyan rendkívül nagy hatású, de a jog mint ideológia elsősorban nem a maga elvontságában, szabálydeklarációiban működik, alapvetően nem közvetlenül befolyásolja a társadalom tagjainak tudatát. Fontosabb ennél, hogy a jogi szabályozottság ténye a jogszabályokat közvetítő állami szerveket a legitimitás presztízsével aranyozza be. Hogy a legitimitás-hiedelmeknek milyen rendkívüli ereje van, azt Marx már az 1848-as forradalom elemzésében kimutatta. A francia hadseregben az az elképzelés élt, hogy a nemzetőrség ellen nem győzhet. Ez „a hadsereg babonás hite volt a polgári mindenhatóságban”.⁵⁵ Az egyenruhában rejlő talizmán rendkívüli ereje csak akkor tört meg, amikor e feltételezett varázs hosszú időn át sem művelt csodát. A kényszer alkalmazását váró hiedelem megerősítés hiányában megszűnt. A modern társadalmakban a jelzett határok közt a *legitimálást a jogi szabályozottság* ténye biztosítja.⁵⁶ Mivel az állam szervei a jogszabályok szerint járnak el, az a látszat keletkezik, hogy a jog – melyben valamiféle érték: az igazság vagy a rend ölt testet – uralkodik az állam felett. Ez azután az állam minden olyan konkrét aktusának, mely formailag megfelel a jogrendnek, a legitimitás presztízsét és így értéket kölcsönöz, még akkor is, ha az állami cselekvések tartalmilag éles ellentétben állnak a korábbi állami vagy társadalmi gyakorlattal. Ebben a helyzetben tehát – lényegében a jogállam-konceptió elterjedése óta – az a látszat él a polgári társadalomban, hogy a jog az állam fölött áll.⁵⁷

E látszatnak megvannak a maga történelmi előfeltételei. A jogkövetés lehet ugyan az *állam iránti kötelességek* része, mégsem azonos vele, mivel a jogi objektivációnak az államhoz képest önálló léte van. A jognak való engedelmisség mint láttuk történetileg részben más ideológiai alapokon nyugodott, mint az államnak való engedelmisség, mivel a joganyag hosszú időn át – ámbár lényege szerint

⁵⁴ MEVM. I. 158–159.

⁵⁵ MEVM. I. 290.

⁵⁶ WEBER, 1967.

⁵⁷ SZABÓ Imre hívja fel a figyelmet arra, hogy SOMLÓ, aki átveszi AUSTIN „szokásos engedelmisség” (AUSTIN, 1873. I. 226.) koncepcióját, a szokásos követést a joghoz és nem a szuverenitáshoz kapcsolja. (SZABÓ, 1971. 150, SOMLÓ, 1917. 103.). Ez aligha véletlen: az Austin és Somló közti időszakban az uralkodó osztály elsődleges érdekévé vált, hogy a politikailag elkötelezettnek tűnő államot a látszólag pártatlan jogszabályok alárendeltjének mutassák. E látszat megteremtésében az első világháborúig tartó fejlődés viszonylag békés jellege is szerepet játszott, hiszen a viszonylagos társadalmi béke mellett az uralkodó osztály betarthatta a jogi és parlamentáris játékszabályokat.

mindig állami volt – nem számított állami alkotásnak és az állam legfeljebb megerősítette a már létező – gyakran „öröktől” fogva adottnak hitt jogot.

Ehhez képest a jog legitimáló erejét hagyományossága vagy szokásossága biztosította, amit a természetjog előretörésével még kiegészített az ennek való megfelelés.⁵⁸ Jogászörökben azonban ez utóbbinak hosszú ideig nem volt igazi súlya. Montaigne például még tagadta a természetjog szerepét a pozitív jogban, mivel az emberi értelem képtelen a természetjog változatlan elveit felismerni,⁵⁹ és a szokást állította a természet helyébe. Igaz, a szokásszerű joganyag mellett mindig jelen voltak az állami (királyi) törvények, amelyeket elvileg az állami legitimációs ideológia (és sajátos alkotásmódjuk) tett joggá – de a jog megítélési kritériumai hosszú ideig ellenszegültek ennek az etatista megalapozásnak.⁶⁰ Sőt a szuverenitás-elméletek uralma idején is, amikor a jognak való engedelmesség az állampolgár politikai kötelességeként nyert igazolást, itt nem tárgyalható politikai törekvések gyakran felvetették azt a kérdést, vajon *kötheti-e a jog az államot?*⁶¹ A különféle szuverenitás-elméletek a tényekkel összhangban válaszolnak a kérdésre: az alkotott, a jog nem válhat alkotója tevékenysége fölé nőző demiurgosszá.

A szuverenitás ebben a vonatkozásban, ha nem is törvény felettséget jelent, hiszen a jogváltoztatásnak is célszerű törvényesnek lennie, mindenesetre lehetővé teszi, hogy a szuverén úrrá legyen a törvény felett. Ez kimutatható mind a jogi, mind a politikai szuverenitás esetében: a szuverén megváltoztathatja a törvényhozókat – és a jogtól egészen függetlenül bármit megcselekedhet.

⁵⁸ WERBÓCZY, 1894. (Trip.) Előbeszéd. 6.

⁵⁹ MONTAIGNE, 1961. 663. (Ess. II. 12.), Vö. MENGONI, 1973. 29.

⁶⁰ MONTAIGNE (1961. 657.) szerint „a törvények autoritása a birtoklásból (possession) és a használatból (usage) származik.” (Vö. WOLF, 1967. 652.) Sir Matthew HALE, az angol polgári forradalom utáni jeles jogfejlesztő főbíró szerint a megszokottság adja a jog követésének alapját, s ezért a régi törvény akkor is fenntartandó, ha egy intézmény sajátos értelme nem is tűnik ki. (HOLDSWORTH, V. 512.). Lényegében csak Hobbes jut el oda, hogy a jog autoritását állami alkotottságára, s így az annak való engedelmességet az állam iránti engedelmesség problémájára vezesse vissza.

⁶¹ A princeps legibus soluta est elve körüli középkori viták azt a látszatot keltik, mintha a politika örök problémájáról volna szó. A formai azonosságok mögött azonban nemesak eltérő társadalmi harcok, hanem a jog és állam eltérő tartalmi húzódnak meg. A jogra hivatkozás egy társadalmi folyamatban a történelmi fejlődés szempontjából egészen ellentétes előjelű lehet. Jellemző ebből a szempontból az állam és jog szembenállása az angol polgári forradalom előtti és alatti évtizedekben. A „jog” történelmileg a korabeli állam számára már adottként, éspedig nem is a korabeli felfogás szerinti állam, vagyis a király által alkotottként létezett. A common law – mondta Coke, Inst. I. 138. – tökéletes művi értelem, mert egymásra következő korok elméinek sokasága finomította. A király (vagy akár parlamentje) elméje nem ér fel ezzel a recta ratioval.

A jogi objektíváció természetesen minden ideológiai hatalma ellenére is tehetetlen lett volna, ha nem reális erők állnak a jog, illetve a király felsőbbségének elve mögött; az előbbibe a Coke képviselte jogászság (a bírák és bíróságok egy részével), szélesebb értelemben pedig bizonyos polgáriasodó rétegek leheltek életet, az utóbbit a királyi hatalom és hivei mozgatták. A forradalom kibontakozásával viszont a tradicionális, a jogot mitizáló felfogás a parlament mint „népi” törvényhozó elvével, a parlamenti- és népszuverenitással kerül szembe.

Megőrzi-e sajátlagos létezését a jog ilyen körülmények közt? Kétségkívül megőrzi mind az állammal, mind a társadalommal szemben, sőt éppen azáltal lehet társadalmilag jelentős, hogy az államra valóban kötelező.⁶² Igaz, hogy a törvényhozón keresztül az állam a jog fölé kerekedik, de részeiben ismét alárendelődik annak.⁶³ A törvény figyelmen kívül hagyásának egyéb társadalmi következményeitől el is tekintve, már maga az a tény, hogy az állam önkorlátozását jogszabályba foglalta, s ezzel a nyilvános, „meghivatkozható” társadalmi értékrendbe illesztette, a jog külsődlegessége folytán korlátozóan hat. A társadalmi megítélés ugyanis a jogszabályba foglalás és kihirdetés teremtette nyilvánossághoz kapcsolódik és a „jognak” a szuverén általi félretétele a jog immanens felsőbbségének vagy kövendőségének elvét, ezáltal a hatalom működésének legitimitását ássa alá, végső fokon létezését veszélyezteti.

A jog önálló léte tehát *állami alkotottságának kiteljesedésével* (az állam társadalmi monopolhelyzetének erősödésével) *átalakult*, de nem szűnt meg, sőt mint a szuverenitás eszköze, éppen *az állam működésének legitimálója lett*. A fordulatot angol előzmények után⁶⁴ Rousseau munkásságában érhetjük tetten: az állam „jogi” megalapozása, a jogállam előkészítése⁶⁵ – és persze a forradalom előkészítése – talán senki más nevéhez nem kapcsolható olyan egyértelműen, mint a Rousseauéhoz, még ha nála az államnak és a törvénynek való engedelmisség eléggé egybe is mosódik.

Rousseau az állam (illetve a törvényhozó) szuverenitásával a *népszuverenitást* állítja szembe s ez lesz a végső közös forrása az állam és a jog legitimitásának. A politikai közület mellé törvényeket kell adni, hogy „a törvényhozás által tette-rőt és akaraterőt kölcsönözzünk neki”.⁶⁶ A törvény a közakarat kifejezője, vagyis ugyanaz mozgatja, mint az államot: a *nemzet* egyformán állam és törvény fölött

⁶² A szuverén jogi alá nem vetettsége nem zárja ki a jog felsőbbségét. Már Hobbes kimutatta: az állam szuverenitása csakis úgy érvényesülhet, ha az állam egyes szervei a jognak megfelelően viselkednek a polgárokkal szemben. A szervek a szabályokat nem változtathatják meg és alkalmazni kötelesek. A jog megváltoztatására hivatott szerv csakis a szuverén vagy legalábbis a szuverenitás letéteményese; s csak egyetlen szuverén lehet.

⁶³ A jog önálló létének illúziója odáig terjed, hogy a jogszabály nemritkán kimondja önnön változtathatatlanságát: ez azonban csak a szuverenitás képviselőinek vagy gyakorlóinak önkorlátozása, amit akár önmaguk, akár követőik figyelmen kívül hagyhatnak. A francia forradalmi alkotmányok, melyek a törvényhozó változtatási jogát erősen korlátozták, erőszakos halált haltak.

⁶⁴ Rousseau előtt (sőt ekkor igazán) természetjogi közhely volt, hogy a *pozitív jog valamilyen felsőbb rend kifejeződése*. Hobbes, az örök kivétel, – noha terminológiailag nem vonta kétségbe a természeti törvényeket – egyértelműen bebizonyította, hogy mivel a pozitív jog állami alkotás, a természeti törvények a szuverén értelmezésétől függenek. A jognak államon való keresztülhaladása *lehetetlenné teszi a jog bármilyen külső értékkel való közvetlen legitimálását*. A jog az állam függvénye; a jognak való engedelmisség az állam iránti engedelmességtől függ.

⁶⁵ CASSIRER, 1970. 23. és köv.

⁶⁶ ROUSSEAU, 1947. 48.

áll. Az állam *nem* forrása a törvénynek, az állam akarata nem közakarata, az állami szerv parancsa csak hatósági rendelkezés. A törvény az állam, és az állam „tagjai” fölött áll.

Az elgondolás következménye, hogy az állami cselekvések igazolása attól függ, megfelelnek-e a törvénynek. Az egyes állami parancsok követendőségének alapja jogszerűségük.

A törvény a rousseau-i megközelítés alapján igazoló erejű – alkalmas a jog állami alkotottságával járó kételyek kiküszöbölésére és a jog közvetlen követendőségének megalapozására, megteremtve azt az illúziót, hogy az állampolgár önmagának engedelmessé válik.⁶⁷ Rousseau szerint a közakarata egy része benne van minden egyes emberben: a szabadságra kényszerítés csak ráébreszti erre az embereket: saját érdekük társadalmi lényként élni: ezt a cél szolgálják a büntetések. E funkciót Hobbes is felismerte, ha ezt nem is nevezi szabadságnak, ami jobb izlésre vall. A különbségek abból erednek, hogy Rousseau (és Robespierre) a szabadságra kényszerítést valójában felcseréli az *erényre* kényszerítéssel.

Hegel ugyancsak azt tartja, hogy a törvény az „igazi” akaratra kényszerít, vagyis a jogkövetés itt is önmagam követésének egyetlen valódi útja, de Hegel már a helyes akarat formálódásából *teljesen kizárja az egyéni akaratot*.⁶⁸

A törvényesség és az ezen keresztül biztosított jogi legitimitáció figyelemre méltó, de aligha megfelelő módon nem rousseau-i formájában bontakozott ki: éppen

⁶⁷ A rousseau-i törvényi legitimitáció gyakorlatilag nem érvényesülhetett, mivel a burzsoá államnak nem a nép, hanem az uralkodó osztály akarata kellett kifejeznie (s ezt is államakaratként teszi), de erősíthette azt a képzetet, hogy a jognak saját, viszonylag immanens kötelező ereje van és a jog az állam fölött áll. Ismételjük azonban, hogy a jog állami alkotottsága folytán ténylegesen csak arról van szó, hogy az egyes szervek megkötik egymást és e megkötés tükrében a kötöttségnek megfelelő (jogszerű) cselekvés lesz „értékes”. (Ez a relatív érték a törvényesség, az állami szervek tevékenységének jogszabályok alá rendelése.)

⁶⁸ Ebben az összefüggésben a demokrata Rousseau és maga módján ugyancsak szabadságrajongó Hegel csatlakozik ahhoz a mindkettejük szerint Platónra visszanyúló arisztokratikus irányzathoz, melynek Hobbes is kimagasló alakja és amit éppen a Rousseau által oly megvetett felvilágosult abszolútista uralkodók igyekeztek megvalósítani. (A Hobbes–Rousseau viszonyra I. CRANSTON–PETERS, 1972.; CRANSTON, 1973.) Eszerint a népnek nincs elég értelme, s a törvényhozó (lehetőleg Filozófusunk sugalmazásával) pótolja ezt: „hogy a nép jólétét leginkább előmozdító alapelveket megtalálhassuk, magasabbrendű szellemiségre van szükség.” (ROUSSEAU, 1947. 52.) A nép csak szavaz a providenciális férfi javaslatáról. (L. Napoleon és a VIII. év alkotmánya!) Ezt a rousseau-i attitűdöt következetes elméleti rendszerré Hegel formálta, aki megszabadította a kiválasztott bölcses a népszuverenitásban fenyegető tömeguralomtól vagy legalábbis annak oktalanságaitól. HEGEL-nél (1971. 325.) az állam – illetve az a formája, amit ő az erkölcsiség igazi képviselőjének tekint, tehát az uralkodója által beígért alkotmányos rendi monarchia – *épp azért* felsőbbrendű, mert a nép „hibáját” pótolja: a nép (a „csöcselékről” nem is szólva) „nem tudja, mit akar”. „Annak tudása, hogy mit akarunk, s még inkább, hogy a magán- és magáértvaló akarata, az ész mit akar, mély megismerés és belátás gyümölcse, amely nem éppen a nép dolga,” hanem az államé, különösen, ha azt „a” filozófus irányítja. „Olyan illúzió ez, amelyben Hegel jóformán valamennyi filozófussal osztozik.” (MEVM, II. 335.)

a rousseau-i, a törvények uralma mögé a népszuverenitást helyező koncepcióval, illetve az ezt megvalósító francia forradalom emlékével szemben léptek fel a jogi legitimitásra építő jogállam-koncepciók, melyekben az egyes állami szervek ellenőrzik egymás jogszerűségét, miközben, mint Bernatzik mondta, az állam jóval többet engedhet meg magának, mint a rendőrállam.

A jog felsőbbsege azonban az emberek részvétel-illúziója nélkül is a „rendjénvalóság” presztízsével rendelkezhet, ami azt jelenti, hogy a jogszerűt elfogadják anélkül, hogy tartalmi igazságosságát néznék. A jog *általános szabályozásmódja*, érvényesülésének normalizáltsága ugyanis megalapozhatja a jog autoritását, még ha nem is kapcsolódik össze azzal az elgondolással, hogy a törvényben a társadalom tagjainak államfölötti akarata fejeződik ki. Mint közös és általános akarat ugyanis nyilvánvalóan értékesebb, mint az egyesek – ideértve az állami szerveket és azok tisztviselőit is – önkényre hajlamos akarata. Az emberek uralmánál mindenkor (már Platon esetében is) kedveltebb volt a személytelen hatalom. Az athéniak a népgyűlési határozatokat (pszephiszma) változtathatatlanak tartották – noha gyakorlatilag nem zárkózhattak el a változtatástól –, amiben a törvény személytelen felsőbbsege jól tükröződik.⁶⁹ A kapitalizmusban, ahol az eldologiasodás uralkodó tendencia, szinte természetes, hogy a dolgok uralmát többre becsülik, mint a személyekét. Ezért van általános hitele a felvilágosodás kedvelt gondolatának, hogy ti. a szabadság a törvények uralmában áll. Kétségtelen, hogy a szélsőséges individualizmus számára ez nehezen fogadható el, különösen az olyan kiválasztottsági tanok esetében, amelyek az egyéni moralitást abszolutizálják. Peters, a cromwelli „szentek hadseregének” káplánja nem állott egyedül ama véleményével, miszerint „(a) királyságot nem törvényeknek, hanem tökéletes embereknek kell fenntartaniuk”, de Cromwell – és később a polgári kontempláció – a leveller álláspontot tette magáévá: „Inkább élek nagyon kemény törvény, mint a legmérsékeltebb önkényes kormányzat alatt. . . , melyet a legistenibb, legigazságosabb, legkiválasztottabb emberek gyakorolnak.”⁷⁰

7.4. A JOGIDEOLÓGIA HATÁSMÓDJA

Miután áttekintettük a jog iránti engedelmisséget megalapozni igyekvő kötelesség-ideológia belső problémáit, sort keríthetünk azon kérdés vizsgálatára is, miként hat az ideológia a jogkövetésre. Pontosabban szólva, azt kell tisztázni, miként járulnak hozzá az uralom – az akaratnak való engedelmisség valószínűsége⁷¹ – növeléséhez azok a képzetek, amelyek ehhez az akarathoz kapcsolódnak, mi-

⁶⁹ ANTALFFY, 1962. 102.

⁷⁰ L. SOLT, 1959. 63. 61.

⁷¹ WEBER, 1967/a. 69.

ként vezetnek a társadalmi világ fennálló szerkezetéről alkotott – az egyén számára a priori adott – elképzelések oda, hogy az adott berendezkedés az egyedül lehetséges, szükségszerű és kellő rend látszatával bírjon.

Állításunk szerint az ideológiák – s közöttük a jogi ideológia is, a már említett „első” értelemben, mint a valóságos autoritativ leírása – az ember számára adott világot nyelvi-fogalmi formába öltözteti. Azáltal pedig, hogy a dolgok és emberek nem önmagukban, természetiségükben, hanem jelként jelennek meg, felszólító jellegük viszonylag egyértelművé, értelmezésük szférája leszűkítetté válik. „Csak a tárgyi világ használatára, megváltoztatására irányuló teleológiai tételezés választja ki a természeti tárgyak és folyamatok extenzív és intenzív végtelenségéből mindazt, ami lehetővé teszi a velük kapcsolatos gyakorlati magatartást.”⁷² „A nyelv mindennek hadvezére, nem a tett” (Sophoklés: Philoktés). A bennünket érdeklő ideológiák esetében azonban az eszmei mozzanat által végrehajtott olyan kiválasztásról van szó, mely az általános e gyakorlatorientáló szerepén túlmegy, mivel ezek az értelmezések, illetve tulajdonság-megragadások már nem annyira a tárgyi világ manipulálásához szükséges ismereteket adnak, mint inkább a fennálló társadalmi rendet – e csak részben tárgyasult lehetőséget – írják elő valóságként. Ezek az ideológiák már nem elsősorban tárgyak, hanem emberek, társadalmi alakzatok „használatára” vonatkoznak, még akkor is, ha közvetlenül a tárgyakkal – vagy tárgynak tekintett emberekkel való bánásmódra vonatkoznak. A jogkövetésre vezető ideológiák és különösen a jog mint ideológia esetében a kiválasztás objektív – a munkafolyamathoz igazodó – helyességét azonban többnyire a többé-kevésbé helyesen felismert érdekhez való viszonyítás helyettesíti. Mondani se kell, hogy épp a „helyesség” gyakorlati felismerhetetlensége, illetve az ideológiailag helyesként mutatottnak a mindennapi gyakorlatban való közvetlen megerősítése igazolja a társadalmilag adott valóságértelmezést.⁷³ Jól érzékelhető ez a különbség egy tárgyra mint munkaeszközre illetve mint tulajdonra vonatkozó társadalmi elképzelések vonatkozásában: az utóbbi társadalmi viszonyban nem a termelési kudarc, legföljebb az erőviszonyok kritikája érvényesül. Persze a valóságban a két eszmei mozzanat összefonódik: a társadalmi viszony (és elképzelései) magát a termelést, a tárgyi összefüggést sérthetik. Elvileg ugyanis – és jórészt gyakorlatilag is – az egyéni értelmezési eltéréseket a környezet megtorolja, rösszall, megbüntet, különcnek, elmebetegnek bélyegez érte. Az is az ideológiában adott valóságértelmezés elfogadása mellett szól, hogy a világról így alkotott kép viszonylag harmonikus, összefüggéseiben ármányosan lebilincselő belső

⁷² LUKÁCS, 1976. II. 396.

⁷³ „Az objektív tények sokkal gyöngébben, bizonytalanabban bírálják a mindennapi élet emberi tételezéseit, mint magukat a munkatételezéseket. Ez azzal . . . függ össze, hogy különbség van a természettel folytatott anyagcsere során végrehajtott tételezések és azon tételezések között, amelyek más emberek magatartását akarják megváltoztatni.” LUKÁCS, 1976. II. 425.

rendszerrel rendelkezik. Ennek, illetve egyes elemeinek megsértése a rendszerrel való ellentmondásra vezet, vagyis a részeltérés a már adott tudat szempontjából képtelenség, illetve a világnézet egyéni átalakításának kényelmetlenségével jár. Ez utóbbi nemcsak azért riasztó, mert sokszor teljesíthetetlen intellektuális erőfeszítést követel, hanem, mert sikeres megvalósítása csak fokozza az ellenséges társadalmi reakciók valószínűségét. A tolvajt, ha anarchista filozófiát dolgoz ki lopásaihoz, már az államrend veszélyeztetőjeként üldözik. A tényleges eltérések az adott rendtől ezért többnyire valamiféle hipokrizis jegyében zajlanak.

A jogi szabályozás kínálta világképben a dolgokhoz és emberekhez való viszony a szükségszerűség látszatát kapja. A jogilag előírt rend e tulajdonsága nem pusztán a felszólító nyelvi formákból és az ezeket érvényesítő társadalmi kényszerítésekéből származik, hanem részben ezekre épülve magában a jogilag adott fogalomrendszerben keresendő. A jogi fogalmakban elgondolt világnak a hétköznapi-ságban bizonyos értelemben nincs szüksége az imperatív megfogalmazásokra⁷⁴, maguk a fogalmak rendelkeznek orientatív értéktartalommal. Elegendő annyit mondani, hogy „ez az enyém”, vagy „ez lopás” és már adott a társadalmilag helyes berendezkedés képe, s ami ezzel jár, a berendezkedéssel összhangban álló viselkedés belső készítése. A kérdés csupán az, miként jön létre a fogalmak e hatalma? (Természetesen a létrejövetelt kell itt is vizsgálnunk, s nem elégedhetünk meg a levés jelenségének konstataálásával: a dolog – a dolog története.) A világ jo-

⁷⁴ LUKÁCS, 1976. II. 391. azt írja, hogy „A felszólítás specifikus nyelvi kifejezési formákat követel meg, amelyek, éppen mert objektivációkra is törekszenek, szükségképpen túlmennek a pusztá jelzés-szerűségen. Nyelviileg ezt mondom: Ne loj! . . . , tehát valamiféle általános-emberi magatartás elterjesztésére törekszem a társadalomban. A pusztá jelzés, például a piros lámpa az útkereszteződésnél, csupán azt tiltja meg, hogy egy meghatározott utcának ezen a meghatározott részén egy pontosan meghatározott időszakon belül átmenjek. A jelzés tehát szigorúan szituációhoz kötött.” Ez az álláspont a jog szempontjából nem éppen problémamentes, amit a jog deskriptív vagy preskriptív felfogása körüli évtizedes vita is jelez. Az elsőre a szövegben fent utaltunk; úgy véljük ugyanis, hogy – bár részben az előíró formára építve – a jogi fogalmi rendszer önmagában mint valóság-leírás is magatartásbefolyásoló. Ugyanakkor a jog társadalmi fogalmából ma már aligha tűnik kirekeszthetőnek az érvényesülés mozzanata, ahol pedig épp az a probléma, hogy a „fogalmi úton elterjesztett általánosságot” megfelelően helyhez kössék. A kellés mozzanata – és a felszólító megfogalmazás – eközben még nyugodtan a háttérben maradhat; a gyakorlati „jogesetek” jelentős részében nem annyira az a probléma, hogy valaki nem akarja elfogadni a jogi előírását, mint inkább az, hogy a valóság jogi-fogalmi leírását az adott konkrét helyzet szempontjából irrelevánsnak véli: amit ő épített, az szerszámoskamra, s nem épület, amire engedély kell; a munkaidő után végzett munka szabadidőben kifejtett tevékenység, melyre nem vonatkoznak az igazgatási és munkajogi előírások. Ez a mechanizmus egészen szélsőséges megnyilvánulásokhoz vezethet a büntetőjogban. Itt nemcsak a rokon- vagy gyermekverésnek, illetve bizonyos lopásoknak az elkövető részéről a testi sértés vagy lopás alóli kivonására gondolunk, hanem olyan, napjainkban a jogalkalmazó számára is fogas kérdést jelentő esetekre, mint a gazdasági előírások megszegése a gazdálkodás során.

Mindéz arra utal, hogy a jog vonatkozásában a szó és a jelzés kapcsolata bonyolultabb, mint az az elvont tiltó norma és a konkrét tilalom problémája alapján sejthető.

gi értékelésének két vonatkozását vesszük szemügyre, minthogy a jog a világot a tiltott és a megengedett dolgok és cselekvések világára osztja. A két szférát egyesítő alapkategória a *tulajdon*: mint a *mások tulajdona*, amit ellopni tilos, a *negativitás* birodalma; mint saját megengedett cselekvés, a *szabadság* szférája.

a) Tulajdon

Az uralom legősibb gyökere az akaró egyszerű *fizikai erőfölénye*. Ehhez járult a sajátos képességekkel rendelkezéssel és a hatékonyabb eszközök közvetlen birtoklásából származó hatalom. E hatalom kezdetben csak pillanatnyi konkrétumában hatott, vagyis az eszközök és képességek tényleges alkalmazásakor. Egy későbbi fejlődési fokon azonban már alkalmazásának *jeleként* is szerepet kap. E ponton belép az *engedelmeskedő saját tudati aktusa*: képes a hatalomforrás jele – a vállon hordott bunkó – alapján is engedelmeskedni, később pedig nincs is szüksége arra, hogy minden esetben találkozzon a szimbólummá vált hatalomforrással. A fogalmi gondolkodás eredményeként – saját félelmeit mágikus rendszerre alakítva – feltétlen engedelmisséget érez az egyre inkább szublimálódott – az eredeti hatalomforrásoktól külsőleg is elszakadt – hatalmi szimbólumhordozók iránt. Ennek előfeltétele azonban, hogy a fizikai fölény megfelelően előkészítse szerepére az engedelmeskedőt. Így – ha a mágikussá nagyítás már az engedelmeskedő saját tudatának műve is – a hatalommal rendelkező immanens tulajdonságai a meghatározók.

A változást – és egyúttal az uralom elméleti problematikusságát (és tárgyalását is) – a *magántulajdon* megjelenése és ezzel a társadalom osztályokra szakadása idézi elő. A magántulajdonon alapuló osztálytársadalmakban a kisebbség leigázva tartja a többséget és ez az arány többnyire akkor is érvényes, ha a kizsákmányoltak is kizsákmányolnak, mint Athénben a metoikoszok a rabszolgákat. Az ókori és középkori államalakulatok jelentős részében a tényleges fizikai erőfölény alapján is indokolni lehetne a kisebbség uralmát, a kizsákmányoltak számszerűleg nagyobb tömegét ellensúlyozta ugyanis az, hogy a kizsákmányolók közvetlen birtokában voltak a fegyverek, melyek megsokszorozták használóik hatékonyságát. Így a hatalom továbbra is az erőszak fölényén alapulhatott, de többnyire már ezekben a korszakokban sem ezen alapul, mivel a rendszeres erőszak-konfrontáció túlságosan „drága” volt – ld. a parasztháborúk következményeit – és igen gyorsan teljes anarchiába torkollott volna. A modern, általános hadkötelezettségen alapuló hadseregek és a haditechnika fejlődése teremtette demokrácia viszonyai közepette pedig eleve csak részleges magyarázó ereje van az uralkodó osztály erőfölényének, még akkor is, ha az állami szervezetség olyan erőkoncentrációt biztosít, mely megsokszorozza az uralkodó osztály erejét. Így – bár az egyes sze-

mélyekkel szemben a hagyományos kényszer dominálhat – az iparosodott társadalmakban már döntően az engedelmeskedőkben és nem a hatalom birtokosainak objektív tulajdonságaiban keresendő az akarat érvényesülésének közvetlen magyarázata. Pusztán a fizikai erőviszonyok alapján ugyanis nem állítható, hogy kizárólag a hatalommal rendelkezőktől függene, hogy érvényesül-e akaratuk. Az *engedelmeskedők tudata* kerül előtérbe. Ez persze olyan tudat, melynek eszmélkedései a mindenkori gazdasági-termelési viszonyoktól függenek. A forradalmi munkáspártok cselekvési programjai éppen ezt a felismerést tükrözik. Erre utal Lenin híres mondása is, mely szerint az alul lévők a forradalmi helyzet kialakulásakor már *nem akarnak* úgy élni, mint addig. Éppen ez és az erőfölény megszűnte okozza, hogy a felüllevők nem tudnak a korábbiak szerint élni.

A hatalom fizikai erőforrásai előbb szimbolikusan jelennek meg, majd szublimálódnak. Ebben az esetben már nem az akarat belső minőségének külső megjelenítése biztosítja annak érvényesülési esélyét, hanem valaminő, nagyjából a hatalom birtokosainak befolyása alatt tartott vagy érdekeivel többé-kevésbé egy irányban ható *szellemi összefüggés* bírja rá az engedelmeskedőt akarata elfogadására. A hatalommal rendelkezők meglévő erőszakmonopóliumuk és érdekelttségi rendszerük segítségével már nem annyira az engedelmességre szántak közvetlen ellenőrzése útján biztosítják akaratuk teljesülését, hanem azon *intézményeket* befolyásolják, melyek az engedelmeskedők *tudatát meghatározó szellemet manipulálják*. Igaz, ez a szellem objektivációként gyakran szembefordul még ezekkel az intézményekkel is, mint azt éppen a vallás és a jog esetében már láttuk.

Úgy tűnik, elegendő, ha az engedelmeskedők tudata megszabadul e szellemi determinációktól, ha megérti, hogy azok követelményei ellentétesek érdekeivel, ha belátja, hogy alternatíva nélküli világában van alternatíva az idegen akarattal szemben, sőt ez az alternatíva meg is valósítható, mivel a másik oldal fölényének végső alapját adó erőfölény nem létezik többé. Az ancien régime kiváló pénzügyminisztere, Necker báró az emigrációban, de még a forradalmi események kiváltotta sokkból alig ocsúdva így ír: „Egyedülálló eset, csaknem rejtélyes eszme a nagyon nagy számú engedelmessége a nagyon kis számnak.”⁷⁵ Loustallot forradalmi folyóiratának, a „Párizsi forradalmak”-nak (Révolutions de Paris; már a cím is!) mottója mintha a rejtély magyarázatát kínálná: „A nagyok csak azért nagyok a szemünkben, mert mi térden állunk. Keljünk fel!” E felismerésre azonban általában nem kerül sor, mivel a létviszonyok hosszú ideig kizárják, hogy a tudat ilyen reflexiós önmeghatározásra tegyen szert. Azonfelül, ahogy Marx írja a Loustallot mottó kapcsán: „... ahhoz, hogy felkeljünk, nem elég *gondolatban* felkelni és hagyni, hogy *valóságos, érzéki* fejünk felett ott lebegjen a *valóságos, érzéki* járom, amelyet nem lehet eszméssel elfilozofálni.”⁷⁶ Ha az egyes tudat eljut is

⁷⁵ NECKER: Du Pouvoir executif dans les Grands États, 1792. 22.

⁷⁶ MEM 2. 81–82.

ilyen felismerésekig, a felismerést vezérlő racionális megfontolások hatására szükségképpen óvakodna szembeszállni a status quoval, hiszen racionálisan szemlélve a világot nincs biztosítéka arra, hogy más, hasonló helyzetben levő kizsákmányoltak is eljutottak e felismeréshez, és aszerint fognak cselekedni. Tragikus hősök szomorú sorsa többnyire éppen abból a tévedésből származik, amelyet mások hasonló felismerései, illetve e felismerések alapján hasonlóan merész fellépése tekintetében táplálnak. Társadalmi hatásuk és jelentőségük pedig éppen abban áll, hogy messzehangzóan hirdetik, igenis vannak, akik így gondolkodnak (hirdetik azoknak, akiknek – mégoly racionális – bizalmatlansága miatt ők társatlanul elbuktak).

A *munkásmozgalom* történelmi hatékonyságának kulcsát épp az a felismerés adja, hogy megfelelő *szervezeti formák* kellenek a tudatok összekapcsolásához, ahhoz, hogy egyidőben, azonos cselekvéshez vezető felismeréshez jussanak és aszerint cselekedjenek is. Másrészt a felismerés fontosságát gyakran eltúlozták, megfélekedtek arról, hogy a felismerésnek mindenekelőtt objektív feltételei vannak, vagyis az elsődlegesen nem a propagandamunka függvénye. Az aufklárizmus egykori észmindenhatósági kultuszában osztozó voluntarizmus éppen Leninnek az objektív forradalmi feltételekről vallott nézeteiről felel meg, arról, hogy a tudat nem alakítható szabadon, hanem általában nagyon is meghatározza a szocializáció, és mindenekelőtt a munkavégzés. Ebben technikailag-gazdaságilag olyanfajta engedelmességre hangozódik, amit a pusztá propaganda nem törhet át tömegméretekben. Ehhez maguknak a társadalmi engedelmességkorlátozó tényezőknek kell meggyengülniük. Csak ilyen feltételek között kerülhet sor az érdekelismerésre.⁷⁷

Ha a tulajdoni viszonyokkal kapcsolatban igazoljuk az ideológiában adott valóságértelmezés társadalmi jelentőségét⁷⁸, ezzel gyakorlatilag az egész társadalmi

⁷⁷ A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt az orosz katonáknak három évet kellett életveszélyben a frontvonalon tölteniük ahhoz, hogy az engedelmességi struktúrák megbomoljanak bennük. (A katonai drill teremtette engedelmesség az életveszély és a kiadott lőszer hatására felbomlik, l. Csendes Don). Nem mintha a forradalomban nem létezne engedelmesség, de a forradalmi cselekvés nagymértékben a saját akaratnak megfelelő cselekvés. (Hogy ez az objektív érdekeknek mennyiben felel meg, az más kérdés.) A *forradalom* nem szünteti meg az engedelmességet, de véget vethet a kizsákmányoló viszonyoknak és ezzel lehetővé válik, hogy az ember mindinkább a saját akaratának engedelmeskedjen.

⁷⁸ A szellemi tényezők hangsúlyozásának talán idealista látszata lehet. A materializmus azonban nem abban áll, hogy elfeledkezünk arról, hogy az emberek gondolataiknak megfelelően cselekszenek és ehelyett különféle objektívnek minősített (valójában egyoldalúságba dermedt) tényezők egymásrahatását méricskéljük, (ami még mindig a jobbik eset, mert többnyire méricskélés sincs – csak hasraütés). Engels szerint éppen azt kell vizsgálni, miként determinálódnak azok a szellemi objektívációk, amelyek az emberi gondolkodást és ezen keresztül a cselekvést irányítják. (MEVM. II. 378. 386.) Hogy a modern hatalom működése az engedelmeskedők hamis tudatán alapul, azt, többek között, Fouché is igen jól látta. Álláspontja szerint Napoleon uralmának biztosításához az szükséges, hogy

létszámára érvényes tételt nyerünk. A tulajdoni viszonyok elfogadtatásával az egész társadalmi rendszert fogadtatjuk el. Tulajdonosnak lenni annyi, mint alapvetően engedelmes állampolgárnak lenni⁷⁹ (adócsalás megengedve).

A tulajdonra vonatkozó marxi elemzés e fogalom, illetve a mögötte álló társadalmi viszonyok legkülönbözőbb oldalait villantja föl. A későbbi marxisták számára szinte túl gazdagnak bizonyult marxi megközelítéssel kapcsolatban az utódok talán a marxi elemzés célját illetően a legegységesebbek. Ez a marxi cél a munkásosztály öntudatra és cselekvésre bírása. Ehhez kellett a társadalmat elemezni. A tulajdon kategóriájában kifejezett összefüggések társadalom-*analitikus* kategóriaként szerepelnek Marxnál, aki a tulajdonnal jelöli meg az emberek termelésben elfoglalt helyét egy olyan termelési rendszerben (mint történelmileg kialakult, technikailag meghatározott képződményben), ahol a termelőerők fejlettségi szintje eleve csak meghatározott pozíciókat enged meg. A korai tőkés tulajdon esetén egyeseknek félállati sorban *kell* robotolnia, míg mások irányítják a termelést és extraprofitra tesznek szert. Mivel a tulajdon analitikus kategória, a leírás eszköze és egyben az állapotnak adottságként való összefoglalása, Marx nem is ebben, hanem az eredeti tőkefelhalmozás konkrét elemzésében, a gyári munka konkrét körülményei, a gyermekmunka stb. tárgyalásában fejezi ki azt az

mindenkor, amidőn három ember van együtt, azt higgyék, hogy egyikük a rendőrség megbízottja. E hiedelem forrása a közvélemény, de a közvéleményt intézményekkel (sajtó) és a reális viszonyok bizonyos fokú közvetlen befolyásával határozza meg a hatalom. Fouché ezért a fenti tételt azzal egészítette ki, hogy ténylegesen minden negyedik embert a rendőrség ügynökévé tette.

Hasonlóképpen Marx a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájában” azzal magyarázta a katonai államcsíny késői bekövetkezését, hogy a hadsereget sokáig visszatartotta ettől „babonás hite a polgári mindenhatóságban”. (MEVM. I. 290.)

E történelmi-gyakorlati evidenciák igen nehezen találnak utat a társadalomtudományokba. Nem véletlenül, hiszen a társadalomtudományok részei annak az ideológiának, mely a szublimált hatalom megjelenítője. Különösen elevenen él ez a probléma a hatalom legcentrálisabb szférájában, a termeléssel és a termelési eszközökkel kapcsolatos akaratnyilvánítások szellemi visszatükrözésében, a *tulajdonban*.

⁷⁹ A természetjognak és a természeti törvénynek volt egy nagy problémája a polgári forradalomban: túlságosan is forradalminak bizonyultak, hiszen ezekből egyenlőség következik és az egyenlőség jogát pl. Locke csak a vallás vonatkozásában hajlandó elfogadni. Locke célkitűzése éppen az, hogy megmutassa „miként szerezhetnek az emberek tulajdont annak különböző részei fölött, amit Isten közösbe adott az emberiségnek, az összes polgárok bármiféle kifejezett megállapodása nélkül.”

Az államot – a tulajdont biztosítandó – azért hozzák létre, hogy az egyenlőtlenség folytán különösen bizonytalan természeti állapotot az önszeretet kizáró kormányzat biztonságával és igazságosságával cseréljék fel. (LOCKE, 1960. II. 14. §). Az emberek, akik tulajdonosok, tulajdonuknál fogva *hallgatólagos beleegyezésüket* adták ahhoz, hogy engedelmeskedjenek a kormányzat törvényeinek. *A beleegyezés az individuális szemléletben a kötelezettség forrása*, és a tulajdon gyakorlása egyben megteremti a beleegyezést. Ha pedig a kormányzat a tulajdonosságát veszélyezteti, vagyis ellentmond céljának, a társadalom megőrzésének, ha olyan jogot gyakorol, amit nem ruháztak rá (mert természeti törvény szerint nem lehet lemondani róla), jogos az ellenállás, ítél a nép.

okot (tényezőcsoportot), mely az embereket rábírja arra, hogy elfogadják azokat az állapotokat, amelyeket a marxizmus tulajdonfogalom csak rögzít az olvasó számára. Más kérdés, hogy a társadalomban adott körülmények közepette a köznapi tulajdonfogalom és az ehhez tapadó (ragasztott) képzetek is részesei a nagy elfogadtatási manővernek, hiszen általában a termelőerők adott színvonal mellett elvileg több-kevesebb lehetőség adódik egy társadalom számára, és hogy ezek közül melyik termelési-elosztási rendszer valósul meg, az nagymértékben az erre vonatkozó eszméktől, a tulajdoni elképzeléstől, illetve az ezáltal mozgatott cselekvés eredményétől függ.

A tulajdon fogalmi kategóriája kétségkívül csak a tulajdon mint materiális viszony létrejövetele után létezhet. E létrejövétel feltételezi az egyeseknek a közöstől való megfosztását és ezzel a közös megszüntetését. Erre gyakorlatilag a közvetlen kényszer hatására a munkaeszközöktől és munkatárgyaktól való brutális megfosztás folyamatában kerül sor. A történelmi folyamat végén adódó társadalmi állapot az egyének számára fogalmilag adott kiindulópont.⁸⁰ Mint ilyen – pl. a tulajdonfogalomban rögződve – *szellemi mivoltában* hat, és pedig nem pusztán azért, mert benne társadalmi tevékenység merevedik kategóriává.⁸¹ A fogalmak – írja Marx –, „azért bírnak titokzatos hatalmak érvényével”, mert a bennük kifejezett reális viszonyok „önállósulásai”.⁸² A tulajdon mint fogalom nem azért hat, mert kifejezi a reális termelési viszonyokat, tehát azt, hogy egyesek elsajátítják az érték többletet azon az alapon, hogy a munkaeszközt magukénak neveztek. Ez csupán az eredmény leírása; a meglévő gyakorlat szellemi ismétlésének pedig nem lehetne ilyen hatást tulajdonítani. Valóban, a tulajdon több ennél: a fogalomban az a történelmi-társadalmi állapot önállósult, mely lehetővé teszi (a gépi eltompítás, az egyes munkás pauperizálása, izolálása, a munkánélküli tartaléksegreg képzése, nagy tömegek munkaeszköztől való megfosztása segítségével) a fenti elsajátítási módot. A fogalom használatával – melynek befogadását mindenkor az alapvető kondicionáló tények biztosítják – azonban fölöslegessé válik, hogy mindezek a tények állandó közvetlenségükben hassanak. Mivel maga a fogalom önállósult, az alapul szolgáló kondicionáló tényezők változhatnak is – ha egyébként adekvátan biztosítják az engedelmesség kialakítását –, az engedelmességek bizonyos fokig ezt az eredeti viszonyoknak megfelelő tulajdonfogalmat tisztelik majd.

A tulajdonra vonatkozó fejtegetések azonban többnyire minderről hallgatnak, és ezzel hozzájárulnak a tulajdon mint ideológia hatásához. Még egyes Marxot követő elemzések is megállnak ott, hogy a tulajdon kifejezi az egyes osztályok helyzetét a termelésben (viszonyát a termelőeszközökhöz és ezen keresztül, vagy

⁸⁰ MARX, 1972. I. 14.

⁸¹ SZABÓ, 1971. 17.

⁸² MEM 3. 354.

közvetlenül, egymáshoz), anélkül hogy foglalkoznának azzal, miért is fogadják el ezeket a viszonyokat az emberek. Ez az objektivitás fetiszálására és ezzel az ideologikus hatás továbbberősítésére vezet.

Nyilvánvaló, hogy a fogalom nem a tulajdonos (a hatalommal rendelkező) immanens tulajdonságai folytán hat, még csak nem is a fogalom immanens tulajdonságáról van szó, hanem csupán arról, amit e fogalomba immanensként az emberek beleképzelnek, amely beleképzelés anyagi viszonyaiknak megfelelő szocializációjuk eredménye. A szocializáció során az emberek megismerik és elfogadják az uralkodó ideológiát, mely szerint a dolgok különös előszeretettel kapcsolódnak egyes emberekhez, amely vonzódást illetlenség megzavarni. Aki tulajdonosnak mondja magát, annak a dologra vonatkozó rendelkezését nem szabad gátolni. Hogy milyen külső jelek alapján lehet eldönteni, hogy hihetünk-e annak, aki tulajdonosnak mondja magát, azt ugyancsak a szocializációs mechanizmus hatására szerzett ismeretek teszik eldönthetővé. A szocializációs mechanizmusról a második részben bővebben szólnunk. Itt csak arra kell utalnunk, hogy a szocializációt a termelési viszonyok határozzák meg és végső soron ezeket közvetíti.

A tulajdonos hatalma a nem-analitikus, hanem explikatív megközelítésben nem egyéb, mint a „többiek” iránta való tisztelete, amit az vált ki, hogy a tulajdon tiszteletreméltóságát szocializálták beléjük, vagyis azt, hogy csak a tárgyak megfelelő rituálé keretében birtokunkba került csoportjával alakítható ki bensőséges viszony, minden más tárgyat pedig idegenként kell tisztelni. Miután a nem-tulajdonosok úgy gondolják, hogy ők semmit sem tehetnek a dologgal, a tulajdonos mindent megtehet, s eközben azt hiszi, hogy csak saját személyes minőségét érvényesíti. Amilyen mértékben csökken a többiek azon hiedelme, hogy ők semmit sem tehetnek a „máséval”, úgy csökken a tulajdonos tényleges jogosultsága. Ennek természetesen materiális előfeltétele, hogy a „többiek” tudjanak bánni a dologgal és intellektuálisan képesek legyenek megszabadulni az uralkodó ideológiától. Ahol egy adott termelési módban a termelési eszközök fejlettsége csak a lakosság egy szűkebb része számára teszi lehetővé a javak élvezetét, ahol a korlátozottan rendelkezésre álló dolgok csak a lakosság egy részének megélhetését biztosítják, s csak egyesek irányítását és a nagy többség szolgai működését kívánják, ott a fenti felismerés objektív alapjai hiányoznak. A tulajdon-képzet és az ezt biztosító tulajdonjog mint ideológia zsenialitása abban áll, hogy a dolgoknak ezt a negatív – de valójában meghatározó – oldalát árnyékban hagyja. Nem azt hangsúlyozza, hogy a tulajdon az, amit a „többiek” meghagytak – tehát elméletileg csak a „többiektől” függ, hogy meghagyják-e –, hanem a tulajdonos jogának mutatják a dolog fölötti akaratnyilvánítást.

Érdeemes egy pillantást vetni arra, hogyan alakult ki és miként objektiválódott az emberi tevékenységben ez a magántulajdoni elképzelés. A polgárságnak az ipari termeléssel összefüggő törekvéseit megelőző időben – mert természetesen

ezek a törekvések és természetjogi megfogalmazásuk szolgálnak kiindulópontul – létezett tulajdoni szocializáció, de ez nem egy feltétlen és korlátlan tulajdonra irányult. Fogalmi gyökere általában nem is a tulajdon, hanem a hűség, a család stb. volt. A tulajdont a „többiek” olyasfajta tisztelete jellemezte, amelyben egyáltalán nem érezték magukat kívülállónak, legfeljebb más vonatkozásban jogosultnak, noha a „többiek” közé számítottak (a király a rokonai; a földesúr a jobbagya; a céh a mester szempontjából stb.). Maga a szocializációs ideológia is más volt: vallási és tradicionális-rokoni. Végül a közvetlen fizikai erőviszonyoknak, a királyi vagy földesúri megtorlás lehetőségének is nagyobb volt a szerepe.

A polgárság viszont „dolgai” feltétlen biztosítására vágyott. Mivel a feudális társadalomban a polgári rend alantas helyzete megváltoztathatatlan volt, a gazdasági térben kényszerült felemelkedni s erre a piacgazdaságban lehetősége is nyílt. A polgár elvileg minden dolgot magának kívánt, ahhoz pedig, hogy minden az övé lehessen, önmaga feltétlen társadalmi elismertetésére volt szüksége. Önmaga és tárgyai korlátlan birtoklását viszont a nemességgel szemben csak *mindenki jogaként*, méghozzá vele született jogaként fejezhette ki, válaszul az uralkodó ideológiára, miszerint a veleszületettség privilégium. Ha mindenki jogosult tulajdont szerezni, úgy a polgárság, mely képes is erre – ténylegesen majd még többet szerezhet. Ez a program jelentős mértékben a polgárság mellé állította a nincstelenséket, másrészt kizárta a szerzés minden nemesi, privilegizált formáját és forrását. Megszűnhetett a tulajdon eladdig a fizikai fölényre építő és vallási ideológiával megerősített önkényessége, mely ellentétben állt a „mindenki tulajdonra jogosult” axiómával. A természetjog a polgári forradalmak során ezen elgondolások megvalósítására sarkallta az embereket és lényegében ez került a forradalom utáni kodifikációkba is. A mindenkit megillető, s így kötelező, korlátlan tulajdonjog az ész uralmának feltétlenségébe vetett hiten túlmenően azért talált oly könnyen társadalmi elfogadásra, mert a forradalmi cselekvésben a tulajdon elismerésekor mindenki a maga potenciális tulajdonosságát ünnepelte. Elfogadták a tulajdont, remélve, hogy ezzel másoknak a maguk tulajdona iránti tiszteletét biztosítják, s nem a magukét másoké iránt – vagy legalábbis kölcsönös tiszteletet képzeltek. Amikor pedig kitűnt, hogy a széles tömegek számára lényegében csak a mások iránti (a mások tulajdona iránti) tisztelet maradt, történelmileg már késő volt (I. Babeuf)⁸³. A tulajdonból kirekedteknek be kellett érniük azzal, hogy önmagukat

⁸³ A polgári ideológusoknak nem csekély erőfeszítésébe tellett a létrejött tulajdoni berendezkedést igazolni. Már az angol polgári forradalomban bebizonyosodott, hogy a természeti törvények túlforradalmiak lehetnek, hiszen azokból egyenlőség következik. Az utolsó Stuartok idejében vezető royalista ideológusnak számító Filmer nagy érve az volt a királyi hatalom Ádámtól eredő patriarchális jellege mellett, hogy a természeti állapot öskommunizmusa nem szűnhetett meg másként, mint az emberek közös megállapodásával. A polgári szempontokat érvényesítő Locke-nak épp azt kellett kimutatnia, „miként szerezhetnek az emberek *tulajdont* annak különböző részei fölött, amit Isten közösbe

a mások tisztelete potenciális tárgyának tekinthetik. Legfeljebb azon erőlködhetek, hogy e lehetőséget valamiféleképpen legalább kistulajdonra váltsák. Gyakorlatilag azonban a tömegeknek csak a mások tisztelete maradt, s néhány kartácsolás után ezt hajlandók voltak adottságnak tekinteni, amivel saját, mások által kihasznált forradalmi cselekvésük következményeit fogadták el (és egyúttal adóztak azért, hogy hódolói a kistulajdonnak). A következő generációk számára már mindez lényegében a szocializáció közvetítette adottság volt.

A tulajdon és tulajdonjog mint társadalmi, illetve jogi ideológia a tulajdonjog feltétlenségét hirdette: kiindulópontjává tehát a *tulajdonost* tette. A tulajdonos feltétlen hatalma az akaratelmélet közvetítésével vált jogivá: a jogban a tulajdon lényege a dolog feletti akarat korlátlanúság volt. (Ez persze emberek feletti hatalommá vált, mivel az emberek elismerték e dolog fölötti hatalmat és így kiszolgáltatták önmagukat. A jog (illetve a jogászság) csak a tulajdonosi akarattal törődött és egyfajta „jogi” értelemben tökéletesen igaza is volt: a jogélet centrumában álló *per* ugyanis ettől a tulajdonosi akarattól függött, attól ti., hogy akar-e perelni a tulajdonos.

A gazdasági szemlélet ugyancsak a tulajdonost állította érdeklődése középpontjába – s a maga felszínes nézőpontjából ugyancsak indokoltan – hiszen jelenségszinten valóban a tulajdonos akaratát mozgatja a nagy gépezetet, látszólag tőle függ, mi történik az áruval, elad-e vagy sem, befektet, likvidál, odaengedi-e a munkást a géphez.

A tulajdon szükségyszerű – bár eleinte szemérmességében szinte észrevehetetlen korlátozása hamar bebizonyította, hogy nem a tulajdonosi akarat⁸⁴, s még csak nem is a tulajdonosi oldal a meghatározó. A nem-tulajdonos „többiek” tisztelete, és ezzel önkorlátozása a tulajdon iránt egyre csökkent.⁸⁵

Ez a tiszteletcsökkenés természetesen megint csak a gazdasági viszonyok változott az emberiségnek az összes polgárok bármiféle kifejezett megállapodása nélkül” (LOCKE, 1960. 304.). Locke, hogy biztosíthassa a csak az uralkodó osztályokra korlátozódó egyenlőséget és tulajdont, új értelmet ad a természetjognak. A természetjog többé már nem a normák tartalmát meghatározó örök, kötelező rend. *A kötelezés a megegyezésből származik.* (Vö. VIANO, 1960. 118.). Locke tehát végrehajtja a *népnek a tulajdonosokra korlátozását*. A puritánok korábban ezt a népnek a kiválasztottakra redukálásával oldották meg.

LOCKE korlátozásmódja zseniális, amennyiben és ahogy a tulajdonhoz kapcsolódik. Minden ember jogosult tulajdonra, de az ember munkájának is tulajdonosa (LOCKE, 1960. II. 27. §). Az ötlet nem eredeti, lehet átvétel Hobbestől, Pettytól, Baxtertől, de alkalmazása valóban elmés: Minthogy az ember a munkának tulajdonosa, el is adhatja azt és így – a pénznek a racionális gazdálkodás érdekében szükséges általános elismerésével – létrejön a tulajdon más munkáján és munkatermékén. A polgári életmód megnyugtatótására lehetségesek és jogszerűek a tulajdoni egyenlőtlenségek: „lovam és cselédem munkája az enyém”. (LOCKE, 1960. 307.).

⁸⁴ L. JHERING, 1877.; a tulajdon figyelmen kívül hagyott változásaira l. RENNER, 1929.

⁸⁵ Lévy jogász-szocializmusát Ripert azért támadta, mert Lévy szerint „a tulajdonos már csak *alanyi belegegyezése* folytán szuverén úr.” (RIPERT, 1933. 107.)

zásával függött össze. A termelés feltételeinek alakulásával nőtt a munkaerő súlya, s ez lehetővé tette, hogy a munkásosztály tudatosabban érvényesítse önmagát. Részben ez vezetett a tulajdonjog „szociális korlátai” elmélethez. Másrészt a tőkés termelés anarchiája már a tőkésék számára sem teszi igazán vonzóvá a korlátlan tulajdont (állam-monopolkapitalista beavatkozások; állami gazdasági funkció). E fejlemények a termelési feltételek által lehetővé és szükségessé tett *tudati* változásokban is jelentkeztek, de továbbra is a tulajdon és a tulajdonos *immanens korlátjaként*. Változatlan maradt az az ideológia, mely a tulajdonosra összpontosítja a figyelmet és legfeljebb a tulajdonos jogosultságai mellett hajlandó újabban kötelességeiről is beszélni, hogy elleplezhesse, hogy csupán a *nem-tulajdonosok hamis tudattal vállalt kötelességének reflexe a tulajdoni jogosultság*. (A jogi-állami kényszer is arra irányul, hogy megteremtse a kötelességet, s eközben a tevékenységet mások jogának érvényesítéseként mutatja.)⁸⁶

b) Szabadság

Ha a tulajdonképzet lényegét – következésképp minden jogi képzetét – abban látjuk is, hogy a nem-tulajdonosok számára a világ fennálló berendezkedését mint a számukra nem lehetséges tárgyak és cselekvések világát állítja be, tagadhatatlan, hogy e szemléletnek vannak további fontos következményei is. A tulajdon ugyanis a tulajdonos számára a szabadság forrása. Ebben az összefüggésben kitűnik,

⁸⁶ Csak kevés jogász látta a tulajdonjog lényegét a többiek kötelezettségében. Ez a vakság nem véletlen, hiszen a jogászság a tulajdonosok akaratnyilvánításából él, saját megélhetési tárgyát pedig ki ne lenne hajlamos a lényegi oldalnak tartani. A lopásban és a birtokháborításban ugyan az „igazi”, a negatív oldal kerül előtérbe, ezt azonban már erkölcsi okokból is a fonák oldalnak illik tartani, annál is inkább, mert az esetek döntő többségében a meglopottak jobb ügyfelek. Kelsen a nagy kivétel. Szerinte a tulajdon másokat kizáró lényegét azért esik oly nehezeze belátnia az alanyi jogra (a tulajdonosi jogokra) orientált jogtudománynak, mert innen ered a kizsákmányolás és ezen alapul annak szocialista kritikája.

A szocialista jogtudomány a szocialista tulajdon meghatározásakor ugyancsak megmarad a tulajdonos álláspontján. Igaz, a szocialista tulajdonformák legfejlettebbjénél és legfontosabbjánál, az állami tulajdonnál elvileg nincsenek is kívülállók, indokolatlanok tünne tehát a tulajdont, mint a termelőszközökből kizártak tudati viszonyát jellemezni. E „nem-kivülállókban” azonban mégiscsak él egyfajta nem-tulajdonosi tisztület az állami tulajdon iránt, ami nélkül a jelen gazdasági-társadalmi fejlettség mellett egyébként nehéz lenne a termelést biztosítani. Ha viszont ez a helyzet, úgy a termelőerők a tulajdoni kívülállóságot továbbra is igénylik. Ugyanakkor a tulajdonos-orientált – bár a birtoklás-használat-rendelkezés problémakörön túljutott – szocialista jogtudomány számára rendkívül sok nehézséget okoz annak tisztázása, hogy *végül is ki a jogosult*. Ehhez valószínűleg a kizártak körét kellene tisztázni. Kétségtelen azonban, hogy nem egyszerűen egy legitimáló ideológia esetleges kritikai elemzéséről van szó, hanem mindenekelőtt arról, hogy objektív termelési viszonyaink és különösen a termelőerők indokolják-e a nem-kivülállóság társadalmi gyakorlatát és elméleti tagadását.

hogy a jog nemcsak a negativitás (a tilalmak) világát írja le, hanem a lehetséges cselekvéseket is megjelöli. Zeiller, a legtermészetjogibb kódex, az OPTK atyja szerint: „Mint emberi lény senki sem jogosult arra, hogy másnak megparancsolja, mit kell vagy nem kell tennie.”⁸⁷ A felsőbbtség csak az emberiség egészét illeti és így az attól származó, egyetemes érvényű jogszabály teremthet csak az egyén számára a más cselekedet meghatározásához jogot.⁸⁸

Aligha sikerülne ugyan empirikus vizsgálattal kimutatni, hogy az emberekben valamiféle olyan axióma működik, mely szerint csak azt tehetjük meg, amire külön engedélyünk van, a szocializáció onto- és filogenizise azonban a szabadság (az akarat megengedett alakítása) ilyenfajta társadalmi képzetének létére utal.

A *szabadság* mint történelmi-politikai kategória nem egyéb, mint a *megengedett cselekvés absztrakciója*,⁸⁹ amit az ideológiailag nagyon hatásos – elméletileg annál szerencsétlenebb – szabad akarati terminológiával vegyítettek. Az akarat meghatározottságának a tények bizonyította valósága tulajdonképpen eleve kizárta a szabadság, mint korlátlan akarás kérdését az értelmes kérdések köréből, de ténylegesen csak a polgári konszolidáció tette ad acta a társadalmi szabadsági-gényt. Nem csoda hát, hogy a szabadság valójában a helyes akarására korlátozó-dott.⁹⁰

⁸⁷ ZEILLER, 1808. 61.

⁸⁸ Zeiller természetesen csak Kantot ismétli, aki attól való félelmében, hogy az egyes személy rendelkezése jogtalanságra vezetne, csak a közakarat törvényhozását ismeri el. (KANT, Rechtslehre, 49. §).

⁸⁹ Rousseau biztosítja a *szabadság* ideológiája nevében a kulcsfontosságú kötelességet. Ez a kategória, bár korántsem ismeretlen a korábbi elméletekben, Rousseaunál (s majd a francia forradalomban) központi jelentőségűvé válik és a XIX.–XX. századi polgári kötelesség-ideológiájának legjellemzőbb manipulatív érve. Minthogy látszólag éppen kizárja az engedelmességet, érdemes behatóbban is szemügyre venni, miként lesz az engedelmisség megalapozója. Megjegyzendő, hogy a szabadságra alapozott engedelmisség megfelel az árutermelés nagy társadalmi illúziójának, melyben a termelési viszonyok és a gazdaság kényszere hatására az emberek látszólag önként, szabadon vállalják a szolgágot. (MARX, 1972. II. 376.)

A társadalmi szerződés ROUSSEAU (1947. 32.) szerint hallgatólagosan tartalmazza azt a kötelezettséget, hogy a közakarral engedetlen kényszeríthető az engedelmisségre, vagyis arra, hogy szabad legyen. A közakarat szerint élni annyira, mint szabadnak lenni, mivel csak így védhető meg az egyén a személyes függőségtől. „A szabadság nem annyira abban áll, hogy valaki a maga akarata szerint jár el, mint inkább abban, hogy nincs másénak alávetve. A szabad nép engedelmeskedik, de nem szolgál: vannak tisztségviselői, de nincsenek urai, csak a törvényeknek engedelmeskedik, semmi másnak és a törvények erejének hála nem embereknek engedelmeskedik.” (ROUSSEAU, Oeuvres, III. 841–842.) „A törvény célja nem a szabadság eltörlése vagy korlátozása, hanem megőrzése és bővítése”, mondja LOCKE (1960, 324.) – igaz, hogy ezt elsősorban mások korlátozásával biztosítja. A hobbesi törvény még közelebb esik a rousseau-i elgondoláshoz: „A törvényeket nem arra kell használni, hogy az embereket az akarati cselekvés minden lehetőségétől megfosssák, hanem, hogy úgy irányítsák . . . hogy féktelen vágyaikkal ne okozhassanak kárt maguknak.” (HOBBES, 1970. 293.)

⁹⁰ Ez a folyamat különösen szembeötlő Kantnál, aki a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudta össze-

A kollektív tudat uralta primitív közösségekben jószerével nem is értelmes saját akaratról beszélni. A teljes politikai hatalmi alávetettségben, a különféle zsarnokságokban az akarat bármilyen társadalmi szabadsága még mindig esetleges. Ehhez az állapothoz képest valóban az *önkéntes törvényi korlátozása* a szabadság forrása. Ezért „a szabadság: jog mindannak megtételére amit a törvények megengednek”⁹¹; „szabadnak lenni annyi, mint csak törvényektől függeni”.⁹²

A polgári forradalmak után – a jogállam koncepcióban – látszólag megfordult a helyzet: „Mindaz szabad, amit nem tilt a jogszabály.” Ez az illúzió a természetjogi ideológiának (a velünk született jogok és különösen a tulajdonjog korlátlanságának) a forradalomban elért győzelméből származott és a szabad vállalkozás kezdeti dinamizmusa, korlátlanságra törekvése éltette, mely a versenyben, a piacszerzésben, a munkaerő leigázásában egyaránt megmutatkozott. A gyári törvénykezés döntő csapást mért erre.⁹³ Egyébként gyakorlatilag a jogszabály még a liberalizmus fénykorában is nagyon sok mindent megtiltott vagy korlátozott, amint erre a tulajdonjog immanens korlátai kapcsán utaltunk.

A szabadság mint „*negativitás*” vagyis a szabályozatlanság szabadsága alkalmasint teljesen eltűnhet, mivel nincs semmilyen abszolút korlát, amely az egyének szabadságát megóvhatná az állami beavatkozástól.⁹⁴ A helyzet így – mint Kelsen elemzése mutatja – nem különbözik lényegesen a Montesquieu tételében foglaltaktól, még akkor sem, ha vitathatatlan, hogy nem az állam tetszésétől függ, mit enged és mit nem, hanem attól, mennyire erősek az elismerést követelő érdekek. Az érdekelmélet az elismerést szükségszerűnek állítja, holott az érdekből még nem következik a szankció, mely a cselekvés lehetőségét mint mások kötelességét biztosítja. Ha ugyanis pusztán érdekelismerésről lenne szó, az engedély magában elegendő lenne az alany cselekvéséhez. Elég lenne tehát kijelenteni, hogy a tulajdonos pl. használhatja tulajdonát, holott a jog interindividuális lényege abban van, hogy a jog másokat kötelez (szankció terhe mellett), hogy ezt az érdeket elismerjék, ne sértsék meg.

A *politikai jogok* – az eredeti montesquieu-i törvényadta szabadságok utódai – mutatják, hogy politikai téren nem valósult meg a privátszféra legalább elvileg végrehajtott forradalma, a „szabadság általános törvényének” elismerése, még akkor sem, ha a szabadság ideológiája áthatja a politikai jogosultságokat. A poli-

egyezettetni a természeti okságot (az értelem filozófiáját) a szabadsággal (az ész filozófiájával). (Vö. KELSEN, 1962, 135.). Az antinómia abban áll, hogy az érzéki az érzék felettit (a szabadságot) nem hátróztatja meg, a szabadságfogalomban mégis érvényesül a kauzalitás. (KANT, 1966, 162.). A szabadság a gyakorlatban megengedetre szűkül s mint éppen Kantnál látható, csakis a gyakorlatban van igazi funkciója.

⁹¹ MONTESQUIEU, 1962. XI. III.

⁹² VOLTAIRE, 1876. 658.

⁹³ MARX, 1949. 515.

⁹⁴ KELSEN, 1925. 151.

tikailag releváns és engedély nélküli, de nem tiltott cselekmény nem is szabad, mert hiányzik másoknak – elsősorban az állami szervezeteknek⁹⁵ – ezt biztosító kötelezése. Így pl. a gondolatszabadságot biztosító törvények hiányában bármely mű elkobozható, legfeljebb kártérítési kötelezettség van. Az elkobzás ugyanis, akár csak a publikálás, nem tilos. Már Hobbes kimutatta, hogy a jogilag egyáltalán nem szabályozott területen, mint a szabadság birodalmában a szabadság csak természetjogi feltevések mellett érvényes. Igaz, a polgári forradalmak után, amíg a társadalmi mozgalmak nem kérdőjelezték meg az uralkodó osztályok államhatalmát, e természetjogot vagy játékszabályt tiszteletben tartották, és a jogászai ideológia pozitivista alapon is sérthetetlennek hirdette és hitte azokat. Az e feltételezést lehetővé tevő politikai egyensúly megbomlása után azonban a nem szabályozott területeken megvalósult cselekményeket – némi látszathabozás után – jogi elbírálás alá vonták (különösen, ha a munkásosztály cselekedeteiről volt szó), és minden korlátot felrúgva kiterjesztették a jogi szabályozás (tilalmazás) határait. Egyébként a jogilag szabályozatlan szféra szabadsága lényegében a magántulajdon korlátlanlanságának szabadsága volt, vagyis ennyiben éppen jogilag elismert szabadság. A Montesquieu-tételben kifejezett állapot még a tulajdon feltétlen szabadságának jogi el nem ismertségét tükrözi: itt még minden szabadsághoz – minden korlátlan tulajdonjog-gyakorláshoz – külön törvény kellett.

A jogi szabadságfogalom bonyolultságát az okozza, hogy az egyfelől az egyén cselekvésének helyességét, megengedettséget fejezi ki, tehát jogi szempontból az állampolgárok közti viszonyt, egyén és társadalmi környezete kapcsolatát; másfelől a jogi szabadság az állam és egyén viszonyára vonatkozik, s tartalmazza az állami beavatkozás körét, lehetőségeit, illetve az ettől való mentességet a magánéletben. Ténylegesen e két mozzanatnak egybe kell fonódnia: ha az állam önkényét nem szabályozza a jog, az egyén ugyan mindent megtehet, de semmi sem lesz feltétlenül „szabad”, az állam bármikor beleavatkozhat. Ilyenkor a szabadság mint az államtól való mentesség a kiváltságnak számító törvényben, illetve a hatósági engedélyben – eredetileg a privilégiumlevélben – jelenik meg: ez teremti meg mások kötelezettségét, beleértve az állami szervekét is. E szabadság mindezekelőtt a jogosított egyén akarata elfogadásának kötelezettségében áll.

A tulajdon, és ezzel az ember jogainak (szabadságának) általános elismerése után a szabályozatlan szféra szabályozatlansága látszólagossá lesz, valójában a jog alkotja a szabadon maradó szférát, csak – a privilégiummal ellentétben – általános elvként. Így lép a kiváltság helyébe a jog.⁹⁶

A szocialista jog „kiindulópontja” a termelési eszközök *társadalmi tulajdona*.

⁹⁵ KELSEN, (1962. 173.) az alanyi jogok elemzése során kimutatja, hogy a jogosultság abban áll, hogy másokat jogilag köteleznek a jogosult cselekvésének tűrésére, vagy valaminek a megtételére.

⁹⁶ MEVM II. 215.

Ennek a kiindulópontnak rész-mozzanata az *általános szabályozottság*, ami az egyén – a proletárdiktatúra korai időszakában különösen erős – korlátozását jelenti. A következmény az egyéni akarás átmeneti korlátozására törekvés, ami egészen a gazdálkodó egységek önállóságának elméleti és tételes jogi kétségbevonásáig terjedhet. Egy második mozzanat azonban lehetővé teszi az előbbi dialektikus meghaladását: az akarat korlátozása ugyanis az egyéni, csoport és társadalmi érdek alapvető egységén nyugszik, így – legalább elvileg – *lehetőség nyílik az akaratérvényesítésben a jogszabályi orientáció új típusának kialakulására*. Az egyén itt saját valódi értékét keresve fordul a szabályhoz, s nem pedig pusztán kalkulátorikusan (mert ésszerű dolog számot vetni a várható állami szankcióval).

A jogfejlődés reális tényei alapján összegzésül el kell ismernünk, hogy objektíve létezik az ember jogi-társadalmi szabadságának egyfajta *előzetes korlátja*, legalábbis egyenlő emberek között – márpedig a modern jog az áruformából következőleg egyenlőséget feltételez. Ahol ez az egyenlőség csak korlátozottan érvényesül – mint pl. a családban –, ott szavát lehalkítja a jog.

8. POLITIKAI KÖTELESSÉG ÉS JOGKÖVETÉS

A jog követendőségének, illetve követettségének elemzésében eddig megvizsgáltuk a jogkövetésnek a társadalmi engedelmisségi mechanizmussal való összefüggését. A vizsgálat során kitűnt, hogy az ideológiai mozzanat igen jelentős szerepet játszik ugyan a jognak való engedelmisségben, de korántsem olyan döntőt, amelyet a jogtudományi elképzelések alapján várni lehetne. Utaltunk már arra, hogy a társadalmi engedelmisséget biztosító felépítményi „segédmechanizmusok” közt milyen fontos szerepe van az államnak, melynek a joggal való lényegi összefüggése a marxista jogelméletben szinte közhely. A jognak engedelmeskedni bizonyos értelemben annyi, mint az államnak engedelmeskedni, s még inkább áll ez – ellenkező értelemben – az engedetlenségre.

A jogkövetés tehát nem egyszerűen mint ideológiai viszony problematikus, hanem mint politikai viszony is. Ezért hát a jognak való engedelmisségnek ezzel a dimenziójával is feltétlenül foglalkoznunk kell, annál is inkább, mert épp itt adódik talán a legtöbb elméleti és gyakorlati probléma.

8.1. AZ ÁLLAMHOZ VALÓ VISZONY

A jogkövetés a polgári társadalmak óta azért jelent a korábbi jogkövetési szituációktól minőségileg eltérő állapotot, mert a társadalom tagjai egyrészt szervezetenként kiépült állammal és viszonylag önálló, objektívalódott joggal kerülnek szembe, másrészt a jog elvileg mindenkire és egyformán vonatkozik. Az osztályharc éleződésével az állam és joga a dolgozókkal szemben elsősorban az erőszakra támaszkodva érvényesülhet, ugyanakkor az egész társadalmi struktúra működési módjának lényegi vonása, hogy az adott termelésben a dolgozókat *nem* a gazdaságon kívüli kényszer vezérli. Ezért a jogkövetéssel kapcsolatban szükségszerű kettősség érvényesül. A jog tagadhatatlanul az állami szervekhez kapcsolódik, így a *joghoz való viszony* szükségképpen politikai, gyakorlatilag mindenekelőtt az *állami szervekhez való viszony*. Az állam, mint a társadalom legerősebb

szervezete a jogához, mint akaratnyilvánításához kapcsolódó reflexiókat önmagára vonatkozó reflexióként kezeli. Aki államban él, köteles az állam jogának engedelmeskedni, de magában az államban élés is kötelesség.¹ Ugyanakkor a már említett lényegi egyenlőségi látszat megteremtése, továbbá az állam társadalmi (értsd uralkodó osztály általi) ellenőrzése és az állami szervrendszer működési sajátosságai megkövetelik, hogy a jogot, ha nem is az elvont állam, de legalábbis az egyes állami szervek fölött álló, *immanensen értékes jelenségként kezeljék*.

A jogkövetés a politikai kötelesség problémájaként jelenik meg, ami azért tűnik fogalmilag fölöttébb kétségesnek, mert egyrészt kötelességről beszél, amely szó mögött nincs immanens tartalom, másrészt a kötelesség felveti a „lennie kell” problémáját. Márpedig, legalábbis Machiavelli a politikában értelmetlenségnek tekintette a „van” és a „kell” megkülönböztetését. Ha a politika a lehetőségek birodalma, úgy kétségkívül igaz, hogy az engedelmisség mellett nemcsak társadalmilag, hanem egyénileg is lehetséges az engedetlenség, aminek – éppúgy mint az engedelmisségnek – megvannak a maga *rizikói*.

A jognak mint állami akaratnak való engedelmisség politikai kötelességként való megjelenítése nem leplezheti el, hogy ez az engedelmisség mindenekelőtt a társadalmi termelési módban kialakult engedelmisségre épül és elképzelhetetlen az állami kényszer; valamint az állam ideológiai monopóliuma nélkül. A jogkövetés ideologikus, kötelességkénti megalapozása ezekhez képest csak külső, felszíni jelenség. Mégis foglalkoznunk kell ezzel az ideológiai-formai összefüggéssel, mivel a jogkövetés problémáját az emberek mint tudatos lények élik át.

A jogkövetés politikai-jogi mibenlétének megértéséhez alapvetően három tényezőt kell figyelembe vennünk:

¹ Az állam iránti engedelmisség legnagyobb hatását, elméletileg is legteljesebb kidolgozása Hegeltől származik, aki az állam iránti kötelességeket a francia forradalomban kompromittálódott szerződéselmélettel (és néprészvétellel) szemben hangsúlyozta. Hegel *elveti a korábbi évszázadok individualizmusát* és az ehhez kapcsolódó individuális értelmezést. Jutalmul az állam egyénfelettségéhez jut, ami egyébként a felvilágosodás egyes ideológusaitól, Rousseau ellenfeleitől sem volt idegen (Helvetius szerint a *közjó* érdekében minden törvényes, sőt erényes). Az állam a hegeli rendszerben sajátos felsőrendű értékhordozó, az „erkölcsi eszme valósága. . .” „Az állam mint a szubsztanciális akarat valósága, mely az általánosságává emelt különös öntudatának sajátja, a magán- és magáértvaló *összerű*. Ez a szubsztanciális egység abszolút mozdulatlan öncél, amelyben a szabadság a legfőbb jogához jut, s ennek a végcélnek a legfőbb joga van az egyes emberekkel szemben, akiknek *legfőbb kötelessége*, hogy az állam tagjai legyenek.” HEGEL, 1971. 261–262.

Hegel nem tagadja ugyan, hogy történetileg a különös államok félelemből, bizalomból, stb. keletkeztek és a „tudatban, mint isteni, pozitív jogot, vagy szerződést, vagy szokást” szilárdították meg az engedelmisséget, a dolog lényege azonban az erkölcsi kötelesség. Miközben Hegel tagadja, hogy az állam az egyéni érdeken alapulna, nagyfokú realitásérzékkel elismeri, hogy „az egyének kötelessége teljesítésében valamilyen módon meg kell találnia számítását, saját érdekeinek kielégítését.” HEGEL, 1971. 27. *A kötelességteljesítésben találja a polgár személye és tulajdona védelmét*: az egyén akaratának az állam ad objektív létezését. – Ez valóban kellő ok lenne a kötelességteljesítésre, de vajon igaz-e?

1. A jogkövetési kötelesség társadalmi problémaként csak meghatározott szervezeti fejlettséget elért, *centralizált államban* jelentkezik.

2. Az állam, illetve megfelelő intézményei és a társadalom tagjai a mindenkori társadalmi tudati fejlettséggel összhangban álló *ideológiát* interiorizálnak. Az ideológia azonban viszonylag önálló mozgással rendelkezik, amennyiben kialakulása, elterjedése után már társadalmi tényként hat, aminek megváltoztatásához belső sajtóságait tiszteletben tartó ellenideológiák szükségesek. (Például egy olyan uralkodó jogideológiával szemben, mely az egyenlőséget hirdeti, csak olyan ideológia lesz versenyképes, mely kimutatja, hogy az előző ideológia nem biztosítja az eredeti egyenlőségi célkitűzés érvényesülését, vagy a kiinduló értéket kell megkérdőjeleznie. A kapcsolódás azonban mindenképp elkerülhetetlen. Ez természetesen nem érinti azt az alapvető marxi tételt, hogy a társadalmi lét változása a tudat változásával jár.

3. Az *egyén* mint társadalmi viszonyainak összessége, az ideológiát osztályhelyzetének megfelelően használja fel és így kapcsolódik az államhoz.

Az állampolgároknak az államban elfoglalt helyét a szuverenitás-doktrínák látszólag leíró módon, valójában a preskriptív ideológiák ellentmondást nem tűrő modorában fejtik ki. A szuverenitás-elméletek szerint az államnak mintegy lényegi tulajdonsága, hogy akarata feltétlenül érvényesül a területén élőkkel szemben. Mivel enélkül nem lehet meg az állam – államra pedig szükség van, mint-hogy létezik –, az állampolgárnak vagy alattvalónak engedelmeskednie *kell*. A közjogászai szűklátókörűség az államra vonatkozó lét kijelentésből az állampolgárra vonatkozó legyen-tételt állít elő, amit aztán az államhatalom a hivatalos – lényegében büntetőjogilag védett – doktrína rangjára emel. Austin megfogalmazása szerint az állam attól szuverén, hogy az alattvalók iránta engedelmeséget tanúsítanak és ez az engedelmeség engedelmeségi szokássá válik.² A kötelesség

² AUSTIN, 1873. 226. – Annál szuverénebb tehát egy állam, minél kevesebb állami kényszer-beavatkozásra van szükség, minél teljesebb az engedelmeségi szokás. Ennek szélső határa egy olyan társadalmi rendszer, amelyben az állam feladata mindössze az akarat tartalmának meghatározásában áll, amit aztán az alattvalók minden esetben követnek. Állami szervekre, melyek a kényszert gyakorolják, ez esetben nincs is szükség. A társadalom tényleges osztályviszonyai ismeretében azonban e szuverenitás-elmélet megfogalmazása nyilvánvalóan illuzórikus, ami persze nem jelenti azt, hogy az engedelmeségi *szokás* ne játszana fontos szerepet a jogkövetésben, illetve az állami szuverenitás biztosításában. A kényszer és a kötelesség-ideológia előzetes működése nélkül azonban a szokásra épülő szuverenitás elégtelen. Önmagában a rendszeres, ismétlődő kényszeralkalmazás nem biztosítja az állam iránti hűséget új helyzetekben, nem teremt meg a látszólag önvezérlésre képes állampolgárt, az önmagát az állami célok szerinti viselkedésre vezető embert. A szokás kialakulásában és fenntartásában a kényszer és az ideológia együtt hat. A belülről és a kívülről vezérelt társadalmi embertípus esetében egyaránt kialakulhat az engedelmeségi szokás. (Vö. RIESMAN, 1973.) Akár teljesen interiorizált a jogkövetési ideológia, akár a környezetben (a referenciacsoportok normáiban) él, amihez az egyén alkalmazkodni igyekszik, a jogkövetést *kötelességnek mutatja az ideológia*.

kétségkívül átmegy szokásba, de a konfliktushelyzetekben, az újhoz való alkalmazkodásban mindig visszatér a kötelesség eredeti diadalmas motívuma. Az engedelmesség kötelességi körítés nélküli megalapozásával a polgári politikai és jogi doktrínák közt alig találkozunk. Ez érthető, hiszen egy olyan társadalmi rendszerben, amelynek létezése hamis tudatot feltételez, egy ilyen megközelítés kialakulásának és méginkább hatásának lehetősége minimális. Az osztály- és rétegérdekek különbsége így elsősorban a kötelesség *tartalmi* eltéréseiben fejeződik ki. A *természetjogi* és *pozitivist* megközelítések közt – melyek ebben az összefüggésben sem az ellentétek, hanem az átmenetek gazdagságát kínálják – nincs alapvető különbség a kötelesség megalapozásában. A természetjogászok a legitimálás alapját valamilyen jogon kívüli szférába helyezik, míg a pozitivisták elvileg magában a jogban – legfeljebb az államban – látják a legitimáló erőt. Ténylegesen azonban, mint az a kelsen-i hipotetikus alpnorma kapcsán közismert, a pozitívizmus is nyitva hagy egy – nem is kicsiny – rést, mely a jogon kívüli legitimálás alapja lehet. Gyakorlatilag mintha valamiféle időben elkülönülő munkamegosztás volna a kétféle irányzat között. A pozitívizmus a jogrendszer mindennapi működéséhez szükséges *gyakorlati legitimálással* foglalkozik, míg a természetjogi felfogás, különösen a második világháború utáni természetjog, azokra a *történelmi fordulópontokra* koncentrál, amelyekben a jog „rendes”, burzsoá üzletvitele veszélybe kerül, amikor tehát valamiféle ideologikus gyökerekig kell elmenni, hogy az *übergesetzliches Recht*³ nevében grundolják vagy újragrundolják – akár átmeneti ellenállás árán is – a jognak való engedelmesség kötelességét.

Az államba való politikai integráltság nyilván nem közömbös a társadalmi jogkövetésre: „... azt az államot ... amelynek békéje az alattvalók gyávaságától függ, akiket úgy vezetnek, mint a barmokat, hogy csak szolgálni tudjanak, he-

³ RADBRUCH, 1946. – A jogpozitívizmussal kapcsolatban elterjedt felfogás szerint a pozitivisták odadobják az állampolgárt az alattvalói kötelességnek, ahelyett, hogy más, az államot terhelő kötelességekkel enyhítenék az állampolgár terhét. E nyilván természetjogi sugallatú tétel ebben az általánosságban bizvást túlzásnak mondható – elég ha a pozitivistá Bentham aktivitására gondolunk. (Vö. HART, 1958.) Igaz a közép-európai hivatalnoki pozitívizmus nem elhanyagolható szerepet játszott abban, hogy a mindennapi törvényesség leplében előtörhessen a fasizmus. Az intellektuálisan becsületes pozitívizmus (a nem-katedra pozitívizmus) azonban hangsúlyozza az általa alkalmazott megközelítés technikai jellegét és az ebből adódó korlátozottságot. Ebben az esetben ugyan csekély esélye marad arra, hogy többé-kevésbé átfogó társadalomideológia legyen, de legalább kizárja azt, hogy a jog fogalmába túl nagy adag kötelesség- és érték kategória épüljön és így a jog nevével tömegesen visszaéljenek. Ha elvileg kimutatjuk, hogy az erkölcstelen is lehet jogi, lehetőség kínálkozik a jogtól való erkölcsi és gyakorlati távolság megőrzésére; vö. HART, 1961. 227. A pozitívizmus védelmét ezzel be is fejezhetjük – mivel ez a szellemi attitűd – némileg ama wittgensteini tételhez tartva magát, hogy „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” – a lényegi összefüggésekről hallgatva megelégszik azzal a jogászai és „magánegyedi” szinten érvényes igazsággal, hogy a jog az, ami érvényesül s a jog érvényesül, mert az egyénnel szemben ott áll a nála sokkal erősebb kényszer. HART, 1958. ugyan Austin tévedésének számlájára írja, mégis több pusztá vélelemnél, hogy a pozitivistá szerzők nagy része vonzódott a kényszer- és a parancsmélethez.

lyesebben pusztaságnak lehet nevezni, mintsem államnak.⁴ Az államot saját házájuknak érző szabad emberek, mint Spinoza és később Rousseau is igazolja, sokkal erősebben kötődnek az állam intézményeihez, így jogszabályaihoz is, és megtartják az előírásokat akkor is, ha adott esetben hiányzik is a megfelelő erő a szabály érvényesítésére. Az állam iránti politikai elkötelezettség azonban elsősorban a politikailag releváns jogszabályok esetében fontos, és bármilyen nagy hatása is az az elgondolás, hogy az ember magának engedelmeskedik⁵, amidőn államának engedelmeskedik, ez még azon rétegek tényleges jogkövetését sem hatja át, amelyeknek érdekeit valóban kifejezi az állam. Ismét más kérdés – s a jogkövetéshez csak közvetve kapcsolódik –, hogy egy adott osztály vagy réteg politikai okokból kiáll egy jogi megoldás, alkalmasint egy adott jogrendszer mellett. A politikai összefüggés végső fokon a jogkövetési kötelesség határát is kijelöli. A polgári jogkövetési kötelesség-elméletben Benjamin Constant nagyon világosan kifejezésre juttatja ezt: „A törvénynek való engedelmség kötelesség, de mint minden kötelesség ez sem abszolút, hanem csak viszonylagos, azon a feltételezésen nyugszik, hogy a törvény legitim forrásból származik. . . A köznyugalomnak sok áldozattal tartozunk . . . de semmiféle kötelesség sem köt bennünket olyan törvényekhez, mint amilyeneket például 1793-ban alkottak. . .”⁶

A jogkövetést az állam iránti kötelességre redukáló felfogás szívesen megfelelkezik az állam és társadalom közötti kapcsolat valódi természetéről. A modern

⁴ SPINOZA, 1957. 87.

⁵ Rousseau szerint az erőszak nem lehet az engedelmség tartós forrása, engedelmség csak legitim hatalomnak dukál. „Hogyan találhatunk – kérdezi Rousseau – olyan társadalmi alakulatot, amely teljes együttes erejével védi és őrzi minden egyes tagjának személyét és vagyonát, s melyben minden egyes ember; bár a többivel egyesülve, csak önmagának engedelmeskedik és épp oly szabad marad mint eddig volt (noha más értelemben). Ez a főkérdés – megoldását a társadalmi szerződésben találjuk.” ROUSSEAU, 1947. 28. Az államhatalommal szemben tehát a kötelezettségvállalás aktusa által engedelmségi kötelesség keletkezik; igaz, a kötelesség megtartása mellett halkan, de súlyosan szól az *érdek* is. Az elvek, az ideológia teszi jogszerűvé az állampolgári kötelességeket, „amelyek enélkül értelmetlenek, zsarnokiak.” ROUSSEAU, 1947. 32. Ha azonban meggondoljuk, hogy a kötelességet egy mitikus szerződés hallgatólagos feltevésére alapozza, elég nyilvánvaló, hogy az igen gyenge lábakon áll. HEGEL, 1971. 10. szerződéselmélet-bírálatában éppen erre utal: „nem az egyének önkényétől függ, hogy elváljon az államtól, mivel már természettől (!) fogva polgára az államnak”, és az „nem függ az egyes ember önkényétől.” Más kérdés, hogy a rousseau-i utalások alapján igazolni lehet az engedelmségi „kötelesség” előnyeit (pl. a szabadság és egyenlőség csak így biztosítható), de a polgári társadalom valósága ezeknek csak illúzióját kínálja cserébe a kötelesséért. ROUSSEAU, 1947. 36. maga is azt írja – a kormányzatot és a társadalmi berendezkedést megbocsáthatóan keverve –, hogy „rossz kormányzat alatt az egyenlőség csak látszólagos és csalékony, s csupán arra szolgál, hogy a szegény nyomorban, a gazdag pedig jogtalan birtokában maradjon. A társadalmi állapot általában csak addig előnyös az emberekre nézve, amíg mindenkinek van valami, de senkinek sincs túlságosan sok tulajdona”. Mivel ez a feltétel értelemszerűen nem teljesül a polgári társadalomban, a rousseau-i tan a forradalom után az illúzióteremtés eszköztárába kerül.

⁶ CONSTANT, 1819. I. 211.

burzsoá államideológia alapvető törekvése éppen az ilyenfajta feledés kiváltása. Valójában persze „... az állam, a politikai rend az alárendelt, míg a polgári társadalom, a gazdasági viszonyok birodalma, a döntő elem. A hagyományos nézet, melyet Hegel is vallott, az államban a meghatározó, a polgári társadalomban az általa meghatározott elemet látta. A látszat meg is felel ennek.”⁷

Az államhoz való viszony az állam hamis általánossága miatt csak látszólag a társadalmi általánoshoz, az osztálytársadalmihoz való viszony, valójában a társadalomhoz való viszony mint osztályviszony és az államhoz való viszony nem esik egybe. *Társadalmilag tehát nem szükségszerű az államnak való engedelmesség*, sőt azt mondhatjuk, hogy az államnak való engedelmesség éppen azért problematikus, mert az állam iránti kötelesség politikailag releváns. Az állampolgár társadalmisága, osztálylény-mivolta az állammal és jogával szembeni engedetlenségre vezethet. Ez nemcsak a kizsákmányolt osztályokra, illetve azok tagjaira igaz, hanem bizonyos fokig az uralkodó osztályra is, hiszen „az állam és az államakarat szűkebb terjedelmű és jellegű, mint az uralkodó osztály és akarata”.⁸

Az ember politikai és társadalmi minősége a jogkövetés összefüggésében két ellentmondást hordoz. Az egyik ellentmondás az állami politikai szféra és más társadalmi szférák viszonylagos zártságában és öntörvényűségében áll, ami *érték-konfliktusokra* vezethet. Másfelől a társadalmi létben a szférák nem egyszerűen egymás mellett, hanem egymásban is léteznek. Az ember, mint társadalmi viszonyainak összessége egyszerre él e szférákban – az államban is társadalmi, pontosabban osztályegyed s nem pusztán alattvaló –, és fordítva, e szférák együtt élnek az emberben. Ez az együttlét, illetve az, hogy az ember relatíve *ellentmondó társadalmi viszonyokba* kerül, sajátos problémákra vezet.

A társadalmi lét bonyolódásával ma már elképzelhetetlen az egyes létszférák olyanfajta különválasztása, mint ami még akár a kapitalizmus korai időszakában is jellemző volt, amikor az állam éjjeliőr szerepe folytán igen körülhatárolt területen játszott csak szerepet a mindennapi életben. Az állam megnövekedett társadalmi feladataival párhuzamosan erősödött az állami és más társadalmi létszférák közötti összeütközések lehetősége, ami az egyén különböző minőségei közti ellentétekre vezethetett. Az állam azonban a társadalmi rendszerben játszott kiváltságos helyzetének megfelelően csak kevésbé tűrheti e más szférák követelményeinek érvényesülését, hiszen a társadalmi általános küldetését érzi magáénak.⁹ Hogy mennyi joggal, az más kérdés. Ebben az „imperialista” folyamatban egyáltalán nem meglepő, hogy a jogász világnézet és ezen belül a közjogi pozitívizmus a jog vagy az állam iránti immanens és feltétlen engedelmességet köve-

⁷ MEVM, II. 357.

⁸ PESCHKA, 1965. 425.

⁹ HEGEL, 1971. 262.

telt. Az egyén számára mindez azzal járt, hogy a forradalmak után oly békésen elkülönülő *burzsoá és citoyen* minőség konfliktusmentes egymás mellett élése megszűnt. Egyfelől a citoyenek egy része eleve nem burzsoá – ezért a munkásosztály számára az egész felosztás bizonyos fokig értelmetlen. Másfelől az állam a citoyen elsőbbségét követeli, anélkül, hogy elismerné, hogy a citoyennek az állammal szemben politikai jogai is vannak. A következmény: az egyén privatizáló törekvései fokozódnak, ahol pedig nem csúszhat ki az állammal való kapcsolatokból, ott *passzívan engedelmeskedik*.

A jogkövetés „lényegére nézve politikai és csak e politikai alapviszonylatában jogi jelenség”.¹⁰ A politikai viszonyok „a társadalom osztályokra való tagozódásának viszonyai”¹¹, amiből következik, hogy a jogkövetés politikai jellege az egyén számára annyiban releváns, amennyiben osztálylényként cselekszik. A lényegi meghatározó viszony tehát nem zárja ki azt, hogy a mindennapi életben a kérdés jogi oldala kerüljön előtérbe. Másfelől, amennyiben a politikai viszony dominál, az nem egyszerűsödik az államhoz való viszonyra, hanem egy meghatározott osztályhoz való viszony, illetve e kapcsolódáson keresztül *osztályok közötti viszony* lesz.

8.2. A JOGKÖVETÉS TÁRSADALMI KORLÁTAIRÓL

Súlyosan tévednénk, ha a társadalmat vagy az abban kitermelődött értékeket homogén egységként kezelnénk. A társadalom egységességének fikciója csupán az uralkodó osztály érdekeit szolgálja, (a szocioetális közösség realitásának felhasználásával). A joghoz való viszony tehát nem valamiféle elvont társadalmiság jegyében valósul meg, hanem nagyon is konkrét osztályviszonyként. Ez az osztályviszony szubjektíve nem fejeződik ugyan ki a mindennapi jogkövetésben, de a mindennapi jogkövetés lényegi sajátosságait éppen az osztályösszefüggések adják. A mindennapi és a rendkívüli helyzetekben tanúsítandó magatartás *megértéséhez* az osztályszempont kínál kulcsot, s ennek alapján tárhatjuk fel a rendkívüli történelmi helyzetekben tanúsítandó magatartás alapjait is. Nem mintha az osztályálláspont lenne a mindennapi cselekvés vezérfonala. A mindennapi élet vezérfonalai – már egyáltalán ami ilyenként megfogalmazódik – nem szükségképpen az objektíve létező osztályérdeket fejezik ki.

A mindennapi jogkövetés, mint az egyén pragmatikus társadalmi viszonya, a mindennapiság apolitikussága miatt *nem igényel – nem is tűr – politikai megalapozást* vagy legitimitációt. A cselekvés, illetve az állami szervek cselekvési elvárása a

¹⁰ SZABÓ, 1971. 151.

¹¹ SZABÓ, 1971. 41.

szokásosság folytán többnyire fel sem veti a kötelesség problémáját. Ennyiben tehát a jogkövetés működhet a politikai kötelesség nélkül is. Ha a jogkövetés társadalmilag problematikusává válik, ha kicsúszik a mindennapi rutin keretei közül, felvetődhet a kötelesség eszméje. Gyakorlatilag az uralkodó osztály ideológiai monopóliuma folytán az államnak való engedelmisségi kötelesség elve uralhatja a helyzetet, de egy elv esetleges versenytárs nélkülsége *nem jelent érvet a kötelesség elméleti jogosultsága mellett.*

Durva tévedés lenne az osztályálláspontot egy mindenkor és minden problémára érvényes előírásgyűjteménynek tekinteni. Az osztályálláspontnak elemzésünk e pontján csupán leíró értelmet tulajdonítunk, és azt reméljük, hogy e kategória alkalmazásával tisztázható, hogy társadalmi méretekben miképp valósul meg a jogkövetés.

A jogkövetéshez fűződő osztályviszony tisztázására végezzünk el egy gondolatkísérletet. Ha az egyénnek nincsenek kötelességei az állammal szemben, vagyis ha nincs a világ rendjében semmi olyan erő, mely önmagában, az egyén személyes megfontolása és önnön helyzetének értékelése nélkül rábírná arra, hogy engedelmeskedjék az államnak, akkor következik-e ebből, hogy az egyén bármikor „kiléphet” az államból?¹² (Kilépésen nemcsak a terület elhagyását, hanem szabályok figyelmen kívül hagyását is értjük.) Úgy gondolom, ennek nincs elvi akadálya. De sor kerül-e a kilépésre, ha nem tartja vissza az embereket a kötelesség? A „kilépés” társadalmi általánosságot nyerve az állam és a társadalom felbomlásához vezetne. Az állam felbomlásával a hobbesi természeti állapothoz hasonlítható puszta társadalmi váz maradna, illetve olyan robinzoni izoláltság, mely az ember társadalmi lényegének pusztulásával járna.¹³ A természeti állapot elviselhetlensége az egyént ismét visszavezetné az államba, melyről remélheti ugyan, hogy jobb lesz, mint az előző, de mint *egyénnek*, egyéni nézőpontból erre semmiféle biztosítéka sincs. Ebből az új államból, ha kedve úgy hozza, aztán kötelességek híján ismét kilép. Ez a folyamat elvileg a végtelenségig tarthat. Belátható, hogy a pillanatnyi érdek hatására végzett ki-be lépéseknek hosszú távon nincs értelme. A kilépési gyakorlat értelmetlensége még nyilvánvalóbbá válik, ha meggondoljuk, hogy az állam az uralkodó osztály hatalmát biztosítja: az uralkodó osztály a kilépéssel elveszteni privilegizált helyzetét. A kizsákmányolt tömegek egyénei e reálisabb összefüggésben a kilépéssel ugyan többnyire csak láncikat veszthetik, de a „kilépés” során egyrészt még nehezebb bilincseket nyerhetnek ezek helyébe, másrészt, ha cselekvésük *egyéni*, nincs biztosítékuk arra, hogy a későbbi termé-

¹² Már Austin igazolta, hogy a jog definiálható, elemezhető és társadalmilag követhető a kötelező jelleg feltételezése nélkül. A jog nem kötelező, hanem érvényes.

¹³ Ismételen hangsúlyozzuk, hogy mindez csupán a kötelesség elméleti lehetőségeit vizsgáló absztrakció. Ténylegesen az államból való egyéni kilépés és az állammentes területen berendezendő robinsoni lét nem lehetséges.

szeti állapot, vagy az ezt kiküszöbölni hivatott állam vadsága a korábbinál jobb helyzetet teremt számukra. Az értelem azt sugallja, hogy az egyénnek rendezett társadalomban célszerű élnie, s a modern társadalmakban ezt a rendezettséget csak az állam biztosíthatja. Mai gondolkodásunk szerint a kommunizmusban, az állam elhalása után is szükség lesz az ezen rendezettséget biztosító, önkéntesen követett, általános, központi szabályokra.

A racionális megfontolások alapján éppúgy elkerülhetjük az anarchia rémét, mint a kötelesség feltételezésével. Ugyanakkor az eddig használt individuális racionalizmus mellett létezik egyfajta, az osztályálláspontot figyelembe vevő történelmi racionalizmus, mely megmutatja, hogy a kizsákmányolt *osztályok* számára akkor értelmes a „kivonulás”, ha azt olyan új állam létrehozása követi, mely számukra – valamennyiük számára, kölcsönösen – a korábbinál jobb helyzetet biztosít, illetve ami végső fokon a további „kivonulásokat” fölöslegessé teszi. A „kivonulás” sikerének objektív feltételei vannak, mindenekelőtt az, hogy az osztálytagjai egyformán cselekedjenek. Ez a *történelmi fejlődési perspektíva*, melyet a munkásosztály uralma kínál, *hiányzik a kötelesség szemléletből*.

Az említett történelmi osztályperspektíva nem azonos a mindennapi jogkövetés problémájával. A kérdés itt úgy vetődik fel, miért és mennyiben értelmes az államnak való engedelmesség, a jog követése annak, aki osztályhelyzeténél fogva „kívül esik” azon a társadalmon, melyet az állam és a jog szolgál.

A modern jogrendszerek, formai általánosságai törekvésektől vezetettve, a forradalmi vívmányok kényszere alatt és mindenekelőtt a társadalom-manipuláció részeként jobbra elismerik a *jogegyenlőséget*, vagyis mindenkit a jogrendben fel fogott társadalom tagjának mutatnak. A népképviselői rendszer emellett látszatot és valóságot szétválaszthatatlanul keverve megteremti azt az illúzióit is, hogy a társadalom tagjaként az egyént a saját érdekeinek megfelelően irányítják. Amennyiben tehát az egyén életviszonyai egyébként elviselhetők, a jogrend olyan felbonthatatlan csomagot jelent a számára, amely esetleg alapvetően előnytelen osztályhelyzetéért is bizonyos jogokkal és védelemmel kárpótolja. A kötelezettségek teljesítésében álló pillanatnyi hátrány – legalábbis látszólag – kárpótlódik a holnapi *jogvédelemben*, a jogbiztonságban. Az állam és joga – legalábbis az anarchiához képest – a rendfenntartással tagadhatatlanul hordoz bizonyosfajta *értéket*. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a jog és állam még ezt a minimális (valójában egyenlőtlen) rendet sem biztosítja, úgy *követésének minden értelmes alapja megszűnik*, kivéve a jogellenességért járó szankció elkerülésében álló értelmet. Ez utóbbi szempont érvényesülésének előfeltétele az állami gépezet hatékonysága, s az elemi rend-nem-biztosítás részben éppen e hatékonyság-gyengülés következménye.

Anélkül, hogy a jog lényegi vagy fogalmi meghatározására törekednénk, s megmaradva a jogkövetés problémájánál, azt mondhatjuk, hogy az a jog, mely

nem biztosít bizonyos *minimális társadalmi rendezettséget*, nem is jog, mivel nem követhető. Ha pedig nem követhető, úgy egyes intézkedéseinek követendőse mellett sem hozhatók fel a jog általános követendőségének racionális érvei.

Ha a jog előreláthatatlan, önkényes, ha nélkülözi azt, amit Fuller – néhány más, természetjogi jellegű követelménnyel együtt – a rend belső moralitásának nevez¹⁴, nem biztosíthatja a társadalmi rendet. Fuller erre a következő példát hozza. Egy szenilis uralkodó végzetes feledékenységé folytán nap mint nap más szabályokhoz tartja magát. Ha ilyesmi előfordul a valóságban, úgy a legitimitás presztízse egy ideig biztosítaná még a (királyi) uralmat, de a végrehajtó szervek – önmagukkal és egymással állandó ellentétbe keveredve – hamarosan képtelenek lennének működni és az állampolgárok számára is nyilvánvalóvá válna engedelmességük értelmetlensége. A valóban problematikus társadalmi helyzetet azonban nem az ilyenfajta szenilis következetlenség, hanem a kegyetlenség és elnyomás következetessége jelenti. Még a fasizmus is biztosított „jogi” szabályozás útján egyfajta – ámbár temetői – rendet. A jog nevében és technikai eszközeivel végrehajtott üldözés a náci Németországban nagyon is szabályos, rendszeres, kiszámítható volt.

Megjegyzendő, hogy az erőviszonyok egyenlőtlensége miatt az egyéni engedetlenség nem vezet önmagában a társadalmi rend megbontására. Az egyéni szabálysértés még nem anarchia. Így az egyén számára a jog rendbiztosító társadalmi értéke aligha meggyőző érv, legalábbis nem lehet az a kanti kategorikus imperatívusz visszhangosító berendezése nélkül, mely a kötelesség bevezetésével arra figyelmezteti a rendet nem tisztelő embert, hogy ha mindenki úgy járna el, mint ő, az anarchia elkerülhetlenné válna. Az engedetlenség azonban csak az osztálycselekvésben válik társadalmi méretűvé, a hasonló helyzetű emberek pusztán párhuzamos cselekvése nem jár ilyen következménnyel. A sztrájk, vagy a katonai szolgálat, az adófizetés tömeges megtagadása akkor okoz társadalmi problémát, ha politikailag szervezett, egyébként megmarad a romantikus visszavonultság izoláltságában.¹⁵ Természetesen ezek az individuális aktusok sem elhanyagolhatók, és az államhatalom többnyire nem is hanyagolja el, mert a politikai fellépés csirasejtjeül szolgálhatnak.

Az osztálycselekvésben szükséges engedelmesség, illetve engedetlenség (az uralkodó osztály, illetve a kizsákmányolt tömegek szempontjából) csak végső fokon érvényesül. A *munkásosztály igazi érdekeit képviselő pártok*, amennyiben tevékenységüket biztosítja a legalitás, az általuk irányított társadalmi politikai cselekvésekben tiszteletben tartják a jogot, mind rendbiztosítót. Taktikájuk nem is a jog teljes átalakítására irányul valamiféle engedetlenségi mozgalom keretében,

¹⁴ FULLER, 1958. 644.; FULLER, 1965.

¹⁵ THOREAU, 1962.

hanem az egyes szabályoknak a munkásosztály számára követhetőbbé tételére. Ez azonban nem jelenti a rend abszolutizálását – ami egyébként a burzsoá jogbölcselők nagy részét jellemzi.¹⁶

A munkásosztálynak a párt taktikájában és stratégiájában kifejeződő álláspontjából viszont az következik, hogy általában, a hétköznapiakban, a nem-osztálycselekvésben értelmes dolog elfogadni a jogrendet. A pozitív jogrend alapjait nem érintő *egyéni szembenállás pusztá deviancia* lesz, mely ráadásul a fennálló állami renddel szembe szállni képes erők megosztásához vezet. Más kérdés az, hogy adott esetben a politikai harc eszközeként fel lehet használni a jogellenességet is (például engedély nélküli vagy tiltott politikai sztrájkok, tüntetések).

Helytelen lenne a társadalmi-politikai tömegcselekvést *mitizálni*, hiszen abban is egyének vesznek részt. Az egyén racionális megfontolásai felől közelítve az ellenállás kérdéséhez, mindenkor az adott társadalmi-történelmi viszonyoktól, a munkásosztály és pártja történelmi helyzetétől függ, hogy az adott helyzetben történelmileg értelmes-e a jogkövetés vagy sem. Az osztálytudatnak a fennálló jogrendszerre vonatkozó értékelése az osztályszintű cselekvéshez ad eligazítást, különösen, ha az állam és joga forradalmi megváltoztatásáról van szó. Az osztály jogtudata azonban nem érvényesül minden egyénben, és tartalmilag sem fogja át a maguk közvetlenségében az osztályszempontból általában nem releváns mindennapi helyzeteket. Az egyének nem a joggal, mint objektivációval, nem is egy meghatározott osztályakaratot kifejező jogrendszerrel, hanem egyes szabályokkal, *konkrét utasításokkal* van dolga. Viszonylag egyszerű az elmondottak szerint a helyzet, ha a kérdéses szabály osztálylényei mivoltának lényegét érinti. Ilyen lehet pl. az egész munkásosztályt érintő bérezési rendszer, vagy egy felekezetre vonatkozó vallásgyakorlási tilalom. Ilyenkor ugyanis az egyén számíthat az összes érdekeltek hasonló cselekvésére, támogatására, illetve arra, hogy az osztály, illetve réteg szervezetei megfelelő cselekvési útmutatást adnak neki. Ez az összefüggés azonban elsősorban a *jogalkotással* kapcsolatban igazolódik. A *jogalkalmazás* esetén már inkább érvényesül az egyén *izoláltsága*: olyan szabályok kerülnek ugyanis alkalmazásra, amelyeket a *limine* nem, vagy nem kellő sikerrel utasított el az osztálycselekvés. Ennyiben tehát az egyén már nem számíthat makrotársadalmi támogatásra és engedelmessége, jogkövetése az osztályszempont hiányában a pragmatikus megfontolások irányába csúszik el. Megint csak helytelen lenne persze a kétféle megközelítést mereven szembeállítani, hiszen a jogalkalmazásban válik valóban érezhetővé és átértzetté a jogszabály közvetlen osztályrelevanciája.

¹⁶ Jól mutatja ezt a rendpártiságot – annak következményeivel együtt – Radbruch példája (PÉTERI, 1963.). A rend és a biztonság polgári oldalról érthető előnyben részesítése kimutatható Kelsennél is, aki bevallotta, hogy elmélete a jogrendnek az igazságossággal szembeni preferálásából ered. (KELSEN, 1927. 248.)

Mit tehet a jogalkalmazással szemben a konkrét állami parancsnak kiszolgáltatott, izolált egyén, aki nem támaszkodhat az osztály- vagy rétegszolidaritásra, vagy legalábbis tisztában kell lennie azzal, hogy e szolidaritás csak remélhető, távoli és sikere nem biztos. A probléma nyilván akkor vetődik fel, ha az állami szerv vagy a jogszabály parancsa valamilyen vonatkozásban sérelmes az egyén számára. Hogy mi minősül sérelmesnek, azt általánosságban nem lehet meghatározni, lévén a *sérelem kultúrtermék*, s mint ilyen a mindenkori társadalmi-történelmi helyzet függvénye. A sérelem fogalmába a testi sértések mellé fokozatosan beépültek a testi mozgás korlátozásai, majd, a test fogalmának szélesedésével, az annak mintegy külső kiterjesztését képviselő dolgok károsítása is. Ehhez járultak azután az intellektuális sérelmek. A sérelmet nem lehet a közvetlen sértettre korlátozni, mivel az ember meghatározott csoportok tagja, s mint ilyen, a csoportot, illetve e minőségében annak tagját ért sérelem az ő sérelme is. Úgy véljük, semmi sem szól amellett, hogy az ember a számára sérelmes *parancsot* teljesítse, amennyiben a nem-teljesítésből nem származik számára nagyobb sérelem, mint a teljesítésből. Még Hobbes is elismerte, hogy az ember engedelmessége az állam iránt megszűnik a létét veszélyeztető parancsok esetén.¹⁷ A sérelem és lehetséges sérelem értelmezésében azonban túl kell lépünk a közvetlen érdeksérelem hobbesi – individualista polgári – szűklátókörűségén. Szerződési kötelezettséget nem teljesíteni pusztán abból a megfontolásból kiindulva, hogy ebben az esetben remélhető, hogy az eladó megtarthatja a már kifizetett díjat, anélkül, hogy ellenszolgáltatást nyújtana, aligha értelmes. Ez a magatartás ugyanis az egyén számára kereskedői hitelének rontásával járna, ami hosszú távon nyilván végzetes. Az érdekszemlélet akkor is szűk látókörű, ha megfelelkezik a várható szankcióról. A *szankció* ebben a vonatkozásban az *egyéni racionalitás szintjére szállítja le a jogkövetés társadalmi értelmét*, megvalósítva – bizonyos jogalkotási kerülőutat megjárva – a kategorikus imperatívusz kívánta társadalomorientált moralitást.¹⁸ Közelebről: az előbb említett eladó magatartásának általánossá válása tönkretenné a szerződési bizalmat, végső soron a kereskedelmet. A társadalom (pontosabban a magát a társadalommal azonosító osztály) érdekét képviselő állam ezt megengedhetetlennek találja, s mivel az egyéni érdek ezt a megfontolást esetleg nem venné figyelembe, a szankcionálással maga biztosítja a társadalmi szempont érvényesülését. A szankciót és ezen keresztül a ténylegesen emögött álló társadalmi érdeket már az egyéni érdek is figyelembe veszi.

A jogszabály vagy parancs sérelmességének megítélésében az ésszerűség azt diktálja, hogy az egyénnek igyekeznie kell a jogszabály vagy az állami szerv elő-

¹⁷ HOBBS, 1970. 132.

¹⁸ Kant éppen ebben az értelemben helyezte a jogot a Sittenlehre-be: úgy tartotta, hogy a jog mintegy kívülről biztosítja az ember morális létezését.

írásait a *jóhiszeműség vélelmével* és önmaga megítélési korlátainak beismerésével kezelni.¹⁹

Igaz, nem létezik olyan abszolút kötelesség vagy érték, mely a jogrendszer előírásainak megtartását igazolhatná. A jogrendszer iránti engedelmisség mindig a fennálló társadalmi rendszerhez való viszony része. Somló Bódoggal szólva pedig „a történelem másodpercmutatójáról nem lehet jogállapotot leolvasni; csak ha ütött az óra, tudjuk meg, hányadán vagyunk e részben”, vagyis a fennálló iránti engedelmisség vagy engedetlenség mint társadalmi mozgás csak utólag igazolható. Az azonban, hogy a társadalom vagy egy-egy osztály joghoz való viszonya az osztály és a jog mindenkori állapotától függ, nem jelenti azt, hogy a vélelem ne a jogrendszer elfogadandósága és az engedelmisség értéke mellett szólna. Még Nietzsche is azt írta, hogy „minden szabadság, finomság, merészség, tánc és mesteri biztonság a földön, ami csak volt és van, akár magában a gondolkodásban, akár a kormányzásban, a beszédben és rábeszélésben, a művészetekben éppúgy, mint az erkölcsökben, először »az ilyen önkényes törvények zsarnokságának« jóvoltából fejlődött ki”.²⁰

Igaz, a jog az osztályakarat eszköze, s már csak ezért sem lehet a „tökéletes értelem” szava. Mégis, a szabály károosságának bizonyítása az egyént kell terhelje, részben, mert a tévedés elsősorban számára káros, részben mert a jogszabály csak olyan társadalmi együttműködési folyamatban jön létre, melyben a kollektív bölcsesség érvényesülésének van valamelyes esélye. A törvényhozó, ha nem is értelmesebb az egyénnél, mindenesetre hivatásánál fogva nagyobb betekintése van a társadalmi összefüggésekbe, amelyekről azonban nem mindig lehet (politikai okokból vagy idő hiányában) tájékoztatni a lakosságot. Ez az összefüggés különösen fontos a szocializmusban. Ellentétben a polgári társadalmak jogával, ahol a jogalkotás osztály-elfogultságának ismeretében a nagyobb tájékozottság és szakértelem szempontjai ellenére indokolt lehet a bizalmatlanság, a szocialista jogot, noha nem tévedhetetlen, semmi esetre sem vezetheti a dolgozói érdekek szándékos kijátszásának célja. A szocialista jog egyúttal jelentős erőfeszítéseket tesz azoknak a társadalmi összefüggéseknek a tisztázására is, amelyek érthetővé teszik, hogy az adott rendelkezés miképpen szolgálja – esetleg a látszat ellenére is – az érintettek érdekét.

A jogalkotás értelmességének nyilván gátat szab az osztályérdek. A lopás tilalma nem fogadható el racionálisan azon az alapon, hogy a bölcs állam tilalmazza, hiszen a tilalom a tulajdonosok érdekeit szolgálja. A tilalom megalapozásához elégtelen az a kispolgári feltörekvésű reményeket kifejező álkantiánus tétel is, mi-

¹⁹ CAMPBELL, 1967. 668. – Ez az érv szerepel Suareznél (quia reguntur altiori consilio et possunt habere rationes subolitis acculatas) De legibus. I. 11.

²⁰ NIETZSCHE, 1972. 311.

szerint a lopási tilalom megszegése azért értelmetlenség, mivel utóbb attól is lophatnak, aki most sikerrel lopna. Nem valószínű ugyanis, hogy azok tömegének, akik lopni kényszerülnek, valaha is annyija lesz, hogy érdemes legyen tőlük lopni. Az ilyen jellegű, a *társadalmi rend igazságtalanságait jogi kötelességgé tevő szabályokban* álló sérelem megítélésénél szélesebb összefüggésből kell kiindulni. Valójában ugyanis a jogkövetés akkor jelent egyéni problémát, ha a jognak valaminek a megtételére kötelező szabályával, illetve konkrét parancsával van dolga az egyénnek. A jogi szabályozás egyfelől a már meglévő materiális társadalmi viszonyok formáját teremti meg, másfelől viszont maga is életre hív új társadalmi viszonyokat a jogviszonyok formájában. Ez utóbbi cselekvések bizonyos értelemben a jog nélkül egyáltalán nem léteznének.²¹ E különbség alapján azt mondhatjuk, hogy amennyiben a társadalmi termelési viszonyokból közvetlenül adódó, jogilag visszatükrözött összefüggésben vetődik fel a sérelem, annak megoldása nem képzelhető el a visszatükrözött szintjén és ennek megfelelően már általános *társadalomkritikai* kérdés, amihez nem a tükröt kell kicserélni. Ilyen esetekben a jog nem-követése eleve irracionálisnak tűnik, mint pl. a lopás esetében. A lopás természetesen értelmes az egyéni érdek szintjén, amennyiben nem a tulajdonra irányuló igény sérelmét hivatott kielégíteni, hanem pl. valaki éhes. A tulajdonszerzési igény szempontjából viszont a lopás lehet ugyan eredményes, de ettől még nem lesz értelmes.

Amikor a jogszabály vagy a jogszabály nyomán valamilyen állami szerv az állampolgártól, a jogalanytól olyan cselekvést kíván, ami egyébként a társadalmi viszonyok elképzelt jog nélküli menetében nem létezik, az államilag megkövetelt állampolgári magatartás a valóság új elemét alkotná. A magatartás megkövetelése nem azonos a parancsoló normában előírt magatartással. Számos esetben ugyanis tilalomként jelenik meg a parancs, és éppen a tilalommal meghatározott magatartástól való tartózkodás jelent új elemet a valóságban. (Vallásgyakorlás tilalma.) A valóság ebben az összefüggésben némileg relativizálódik, s mint a korábbi (szabályozás előtti) és a jelenlegi állapot különbsége jelenik meg. A kérdés az, hogy a szóban forgó szabályozás, *utasítás előtt az adott magatartás létezett-e, elfogadott vagy legalább megtűrt volt-e, vagy sem.*

Hangsúlyozzuk, hogy a mindennapi jogkövetésben a javasolt racionális megfontolások nem döntőek: egyébként a jog elfogadásának is megvan a maga *értelme*, amennyiben az eszerint való cselekvés itt és most biztosítja az állami szankció elkerülését és olyan rutincselekvést kínál, amely nagy valószínűséggel társadalmilag elfogadott. Mi több, a jogkövetés biztosítja bizonyos érdekek hatékony állami védelmét. A mindennapi élet és gondolkodás *ökonómiájához* éppenséggel hozzá-

²¹ SZABÓ, 1971. 51. – Tipikusan ilyenek egyes perjogi cselekmények, vagy, s ez számunkra különösen fontos, az igazgatási szervek cselekményei és az igazgatási parancsra végrehajtott tevékenységek.

tartozik az, hogy az emberek hosszas legitimációs vizsgálatok és idővesztés nélkül fogadják el a rájuk vonatkozó szabályokat.

A társadalmi élet azonban – és éppen ezért volt szükség e fejtegetésekre – olyan alternatívákat kínál, amelyekben a jog mechanikus követése csak látszatökonomiát biztosít. Mi több, az élet nemcsak mindennapokból áll. A rendkívüli társadalmi helyzetekben a jogszabályok racionalitásának nevére kiállított blanco váltót meg kell óvatolni. E kritikai fenntartás mögött megint csak kimutathatók racionális megfontolások, s ehhez nincs szükség valamiféle ellenkötelesség ködfátylára. Az egyénnek számot kell vetnie azzal, hogy a *politikai felelősség* nem a jogihoz igazodik, és a rendkívüli helyzeteknek megvan az a kellemetlen tulajdonsága, hogy befejezésük rendszerint a rendes jogi felelősségre vonás helyett politikai számonkérés. Itt pedig a formálisan jogszerű cselekvés nem feltétlenül számít mentésnek, sőt adott esetben olyan hiba, melyet bűnül rónak fel. A politikai alapú felelősségre vonás vagy leszámolás elvileg ugyan minden társadalomban elképzelhető, de az átlagos gondolkodáson túlmegy. A hétköznapi helyzetekben nem számolhatnak ezzel az eshetőséggel, minthogy ez a fajta kalkuláció esetleg teljes passzivitásra kényszerítené az embereket.

A *rendkívüli helyzetet* aligha lenne értelmes elvontan meghatározni, de jellemzője lehet az, hogy a társadalom tagjainak osztálylényként való létezése és – ha szabad e sokat szenvedett és obskúrusságában vonzó kifejezést használni – *emberi* mivolta egyaránt tagadott lenne. A jogkövetés problémája ilyen történelmi helyzetekben nemcsak a konkrét jogszabályokban rejlik. Elsődlegesen politikai kérdésről van szó. Általában ugyanis a tartósan követett jogszabálynál nem vetődik föl az a kérdés, hogy e szabálynak való engedelmességgel tulajdonképpen *kinek* engedelmeskedtem, kinek az uralmát erősítettem, ilyenkor azonban ez elkerülhetetlenül jelentkezik. Amennyiben az ésszerű megfontolások azt mutatják, hogy azok, akiknek a szabály alapján az egyén engedelmeskedni fog, nem kerülhetik el a politikai felelősséget, indokoltnak tűnik figyelembe venni, hogy nekik a szabályok szerint engedelmeskedni ugyancsak politikai felelősség alá eshet. Ennek alapján természetesen nem állítható, hogy a későbbi esetleges politikai felelősségre vonástól való félelemből vállalni kellene a fennállóval való nyílt és veszélyes szembenállást, és még kevésbé következik az önfeláldozásig menő szembeszállás követelménye. Ez a fajta etikailag értékes magatartás fölöttébb becsülendő, ámde a jogkövetés problémájához *nincs sok köze*. A későbbi politikai felelősség Scyllája és az adott pillanatban való jogi engedetlenség Charybdise közt megítélésünk szerint az egyén szempontjai azt diktálják, hogy – a szankciók súlyosságát és bekövetkezésének valószínűségét is figyelembe véve – kerülje a kétes politikai hatalom által előírt *sérelmes jogi kötelezettségek* teljesítését.²² Még hozzá ne csak a saját

²² „Jogi” kötelezettségeken azokat értjük, amelyek nem közvetlenül adóttak a termelési-társadalmi viszonyokban. Ilyen értelemben tehát a fasiszta jogrendben sem lesz értelmes a lopás.

magára sérelmes előírások teljesítésétől óvakodják, hanem az ilyen helyzetekben megszaporodó, embertársaira sérelmes és általa végrehajtandó előírások teljesítésétől is.

Az elmondottakat érvényesnek tartjuk a szocializmusra is, azokkal az értelem-szerű különbségekkel, amelyek a kizsákmányolásmentes szocialista társadalom és a kapitalizmus között fennállanak. Ennek megfelelően a szocialista joggal kapcsolatos osztályálláspont nem vezethet a jognak való engedetlenségre, mivel a szocialista társadalomban létező osztályok uralkodó osztályok. Továbbra is szükség van azonban az egyén kritikus jogkövetésére, noha ez is minőségileg különbözik a polgári társadalom rendkívüli helyzeteiben tanúsítandó magatartástól. A szocialista jog a burzsoával ellentétben az elidegenedés fokozódó leküzdését szolgálja, s ez az embereknek a társadalmi önirányításban való alkotó részvételét igényli. Ismeretesek ugyan olyan törekvések, melyek *morális kötelességnek állítják be az állampolgárnak a szocialista állam iránti viszonyát*, abból kiindulva, hogy a szocialista társadalomban az osztályellentétek eltűnésével megvalósulhat az ember saját akaratának követése az államakarat követésén keresztül. A szocializmus ilyenfajta beállítása azonban figyelmen kívül hagyja a realitásokat. Ráadásul a jog instrumentális jellege a szocializmusban nyilvánvaló, sőt hangsúlyozott. Ennek ideológiai kifejezésével nehezen fér össze a kötelességtan. Végül a morális kötelesség emlegetése éles ellentétben áll Marx tanításával. Már az ifjú Marx – pl. a Karl Grünnel folytatott vitájában²³ – kimutatta a morális megalapozású szocializmus utópikus, reakciós jellegét. Amennyiben a kommunizmust nem valamiféle elvont, abszolút és változtathatatlan entitásnak hisszük (lényegében preformista módra), és valóban elismerve a gazdasági alap meghatározó szerepét az emberi teleológiát ebből bontjuk ki, úgy el kell ismernünk azt is, hogy a szocialista társadalomépítés csakis a dolgozók reális *részvételén* alapulhat. Részvételről és nem manipulatív azonosságról van szó. Bealkonyult annak a Platónra visszanyúló atyáskodásnak, mely a tömegeket lebecsülve azt tartja, hogy az embereknek bölcs vezetőkre van szükségük. A mai társadalmi valóság félreértése, a szocialista fejlődés eredményeinek tagadása lenne, ha a Lenin által megfogalmazott párt-tömegek viszonyt e kapcsolat egy történelmi esetlegességére redukálnánk, s azt hinnénk, hogy a tömegek ma is azon a tudati szinten állnak, mint a cári Oroszországban. Lenin nem véletlenül hangsúlyozta, hogy a létviszonyok fejlődésével emelkedik és emelendő a társadalmi tudat szintje. Ezen emelkedést nem lehet tagadni, s ez mindinkább megteremti az *önkéntes jogkövetést* – ahol valóban a szabály *társadalmi értelmének* elfogadása s nem pedig a szankcióval számolás a hatás oka –, de megteremti a jogszabályhoz való autonóm viszonyulás másik oldalát is, a kritikait. Erre is szükség van, hiszen a jogalkotás szocialista viszonyok közt sem fel-

²³ Vö. MEM. I. 332.

tétlenül „helyesen”, a fejlődésnek legjobban megfelelő módon tükrözi a valóságot.²⁴ A szocialista jogrend fejlesztésének egyik alapvető soron következő feladata abban áll – éppen az *érdekeltségi rendszer* továbbfejlesztésével összhangban –, hogy kialakítsuk azokat a szervezeti formákat, amelyekben a szocialista demokrácia keretei között ez az autonóm kritikai mozzanat valóban alkotó módon járulhat hozzá a társadalmi fejlődéshez.

8.3. A KONKRÉT JOGSZABÁLY KÖVETENDŐSÉGE

Az eddigi fejtegetések a jogkövetés politikai összefüggéseit érintették. A *tényleges jogkövetési aktusok* és problémák empirikus világa nem azonos a jogkövető társadalmi állapot fogalmával. A kettőt nem kapcsolja össze közvetlen királyi út. Marx sem az egyes adásvételekben kialakult árakból jutott az értékhez, mint tudományos absztrakciókhoz. De ahogy a közgazdaságnak szüksége van a mindennapi árakra, ugyanúgy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a mindennapi jogkövetési gyakorlat problémáit sem. Az elvont jog és állam helyébe itt a *konkrét állami szervekhez való viszony* lép (amiben a fennálló államhatalomhoz való egyéni és csoportviszonyulás is szerepet játszik), az elvont jog helyébe konkrét rendelkezések és szabályok kerülnek. A nézőpontot meg kell tehát fordítani, s miután jeleztük, hogy milyen következménnyel van a társadalom tagjainak politikai cselekvése a jogkövetésre, szembe kell néznünk azzal a kérdéssel is, milyen politikai jelentése, jelentősége van az egyes jogszabályok követésének vagy megsértésének. Vagy másképpen fogalmazva: mit jelent az államnak engedelmessé válni, ha formailag közvetlenül jogszabályoknak kell engedelmessé válni? Az engedelmesség alapesete a parancs követése, de még ez a legegyszerűbb képlet is a kérdések sorát veti fel. Vajon a parancsot, avagy a parancsot adó személynek engedelmessé válnunk-e? Egyszerű helyzetben a kettő kevésbé távolodik el; de vajon túléli-e a parancs azt, aki kiadta? A parancs vagy a parancsot kiadó személy – ez csak az engedelmesség legegyszerűbb alternatívája. Az állam esetében már sokkal bonyolultabb az engedelmesség kérdése. Az állam nem egyetlen személy, sokan jogosultak parancsolni, az államban nem egyetlen, hanem számtalan parancs, egész jogrend van. Ennek megfelelően (és a nyelvhasználat homályossága folytán) az engedelmesség esetét sem könnyű meghatározni. Vegyünk néhány alapesetet, melyet egyes megközelítések hajlandók engedelmességgé megjelölnek:

1/a. Valaki arra gondol, hogy ellop valamit;

1/b. Valaki arra gondol, hogy nem fizet adót, mert az állam szerinte rossz célra használja a pénzt;

²⁴ VAS, 1968. 430.

1/c. Valaki összeesküvésben akart részt venni, hogy megdöntse a fennálló politikai rendszert;

1/d. A rendőrfőnök nem intézkedik az összeesküvők leleplezésére (mint Fouché 1799. brumaire 18-a előtt);

2/a, b, c. Végrehajtásra kerülnek az előbbi elgondolások.

Beszélhetünk-e mindezen esetekben engedetlenségről? Az 1. szám alatti példák azt a kérdést vetik fel, hogy a gondolattól a tettig vezető út melyik stádiumától van engedetlenség, míg a 2/a, b, c. problémája az, vajon *milyen normával szembeni ellenszegülés* engedetlenség. Elvégre (valószínű), hogy egy lopás nem áll azonos szinten egy lázadással: a lopás rendszerint minőségileg más engedetlenség, mint a lázadás, bár a kettő büntetése lehet azonos súlyú; amiből következik, hogy az engedetlenség kérdésében a kilátásba helyezett vagy kiszabott szankció súlya nem nyújt eligazítást.

A különbség az engedetlenség *tárgyában* van; az egyik esetben egy normával való ellenszegülésről van szó, a másik esetben . . . nos, a másik esetben is csak egy normával való ellenszegülésről. A pusztán norma-alapú megközelítés nem ad megoldást. Ha túllépünk a normán és a *norma-védte érdeket* elemezzük, előtűnik valami különbség: a lopás a társadalmi berendezkedés *egy* intézményét (a tulajdont) sérti, a lázadás magát a társadalmi berendezkedést. Ennek megfelelően az engedetlenség két minőségével van dolgunk: a jogi és a politikai engedelmességgel (engedetlenséggel). A jogi engedetlenségnek mindig eleme valamilyen ellenszegülés, s ennyiben különbözik az egyszerű jogsértéstől, ahol is valamilyen jogi előírás megszegéséről van szó, de ez a jogrendszert általában nem veszélyezteti. A végrendelet alakításainak megszegését nem szokás engedetlenségnek tekinteni: a modern viszonyok közt elsősorban azért, mert a „sértett” az örökségtől eső magánember és nem a közösség.

Alkalmasint azonban az egyszerű jogsértés is lehet politikai engedetlenség anélkül, hogy egyben jogi engedetlenség volna: ez az eset például, ha politikai célzatú árbojkott kapcsán tagadják meg a szerződészerű teljesítés elfogadását.

A politikai engedetlenség egyben jogit is megvalósít, feltéve, hogy az államrend jogilag védett.

De vajon a jogi engedetlenség megvalósít-e politikait? Tagadja-e a tolvaj lopása a politikai rendszert? Általában a bűnöző is részese a társadalmi rendszernek; ugyanazon értékeket tiszteli, mint a társadalom más tagjai, tisztában van azzal, hogy jogilag engedetlen, s ha őt lopják meg, ez felháborítja. A probléma látszólag mondvacsinált, hiszen az engedetlenség jogi engedetlenségként veszi el büntetését (ha politikai is). Jutalmazott politikai engedelmesség a siker jele.

A politikai engedetlenség meghatározása azonban nemcsak a jogi formájú engedetlenség vonatkozásában problematikus. Eleve kérdéses, hogy mely „természetes” magatartások számíthatók ide. Az emberi intellektus függetlenségének

hirdetői Spinoza óta úgy vélik, hogy az egyes szabályok bírálata még nem engedtlenség, ha nem jár az állam sérelmével. A bírálat nem érintheti a szabályok betartandóságát. Feltéve, hogy a hit, gondolat és/vagy szó megvalósíthatja az engedtlenséget (amit Spinoza persze tagad), kérdéses, vajon az egyes szabály ilyen megsértése mikor politikai engedtlenség. Nyilván, amikor az államot fenyegeti („felségsértés számba megy”).

Ez a gondolatmenet azonban továbbvihető a 2/b. irányában. Ha ugyanis az egyes norma iránti engedtlenség nem jelenti az egész jogrendszer iránti engedtlenséget, továbbá ha a jogrendszer egészének szelleme és az egyes parancs között ellentmondás keletkezhet, úgy éppen a politikai engedelmesség követelheti meg a normával szembeni engedtlenséget. Ezt vallja a *polgári engedtlenség tana*²⁵. Ez az engedtlenség tehát a jogrendszeren belüli ellentétre, az egész és a rész ellentmondására épül: az egyénnek mindig a „résszel” van dolga és a partikulárist próbálja a polgári engedtlenség partikularitásával leküzdeni. Végül a forradalmi engedtlenség is építhető engedelmességre, bár ez kétségkívül a tételes jogon kívüli szférának való engedelmisséget feltételez. A természetjogi engedtlenség tana pl. a felsőbb (pl. isteni) értékrendnek való engedelmisségre hivatkozik. A pozitív jogon kívüli elveket is a jog részének tekintik és a külső elveknek való engedelmisség nevében támadják az attól eltérő államot és jogát.

Indokoltnak tűnik tehát fogalmilag elhatárolni a jog iránti politikai kötelességet, mint általános absztrakt viszonyt (ahol a jog bizonyos fokig elvontan adott) attól a helyzettől, amelyben az egyénnek az egyes szabályokkal kapcsolatban kell engedelmisséget tanúsítania.

A konkrét jogszabállyal való szembehelyezkedés bizonyos fokig az *egész jogrenddel való szembehelyezkedés*: egyetlen szabály kötelező jellegének kétségbe vonása elvileg – de csak elvileg – az egész jogrend érvényességét érintheti. Konzervatív gondolkodók (pl. Hobbes, Austin) ezért tartották általában helytelennek az egyébként utilitáriusan igazolt engedtlenséget: az egész jogilag biztosított rendet féltették. Hobbes szerint – igaz, egy polgárháború túlérzékeny légkörében – „nemcsak a törvényszegés bűn, hanem a törvényhozó iránt tanúsított bármiféle megvetés is”.²⁶ Kétségtelen, hogy a törvényhozással szembeni politikai állásfoglalás veszélyesebb a jogrend egészére, mint egy köztörvényes bűncselekmény. Ugyanakkor, mint az amerikai civil disobedience igazolja –, az egyes szabályokkal szembeni ellenállás még nem szükségképp vezet anarchiára; igaz, hogy eredetileg az amerikai gyarmati telepéseknek is csak az adójogi szabályokkal és nem a korona szuverenitásával volt bajuk. Mindenesetre a modern jogrendszerek erősen differenciáltak és csak kevés jogszabállyal szembeni ellenállás jár azzal a követke-

²⁵ L. átfogóan RAWLS, 1971.

²⁶ HOBBS, 1970. 247.

ménnyel, hogy az egyén egészen kívül kerül a jogvédelem előnyeibe (mint a francia jog „polgári halál” intézménye esetében). A jogi objektiváció kifelé mutakozó egysége azonban tagadhatatlanul befolyásolja az empirikus jogkövetést, illetve annak megalapozását; ha az egyes jogszabály egyedi ellenzése nem is veszélyes általában a maga közvetlenségében a jog érvényességére, egyetlen szabály hibája – mivel általánossága folytán ösztársadalmi hatása lehet – veszélyeztetheti az egész jogrendszert. „A nép látja a büntetést, de nem látja a büntettet, és mert látja a büntetést ott, ahol nincsen büntett, már azért sem fog büntettet látni ott, ahol büntetés van.”²⁷

8.4. AZ ELLENÁLLÁS RÉSZLEGES BEÉPÍTÉSE A JOGRENDBE

Az elmondottak alapján az a látszat keletkezhet, hogy a jogkövetés mint politikai viszony antinómiák forrása: egyfelől a jogot éppen a politikai kötelesség, az „államba tartozás” teszi követendővé, másfelől viszont engedetlenségre vezethet az a tény, hogy az ember politikai minősége túlmutat az államiságon. Ezt a feszültséget azonban részben maga a jogrendszer oldja fel. E fejezetet ezért annak bemutatásával zárjuk, miként oldódik fel a politikai-társadalmi környezetnek a joggal való esetleges szembenállásra vezető elvárásainak nagy része a jogrendszerben.

A modern társadalmakban a pártok és más, államon kívüli intézmények, gazdasági szervezetek nyomása nem elhanyagolható szerepet játszik az állam belső viszonyainak alakulásában. E külső nyomások megfelelő – és fokozatosan legalizált – befolyási módokat alakítanak ki. Ahol pedig kenyértörésre kerül sor, ott kiviláglik, hogy az államnak és jogának nincs meg a hirdetett társadalomfölköttisége – ami a kötelességi hivatkozásokban pedig oly kedvelt fordulat –, sőt e befolyásokat is legalizálni kell. Amennyiben a jogrendszer alkalmazkodni kíván a társadalmi változásokhoz, be kell építenie magába – jogváltoztatási eljárásokkal – az ellenállás egy részét is. Ha az ellenállás bizonyos formái törvényesülnek és konszolidálódnak, megszeliidül az ellenállás mögötti érdekek jogrendszert fenyegető természete.

A társadalmi ellenállás jogi befogadásában az is szerepet játszik, hogy az állam bonyolult szervezetrendszer, amelynek szervezetei közt meghatározott, a jogi szabályozásban is tükrözödő hatalmi viszonyok alakulnak ki. E szervezetek egymással szembeni viszonylagos autonómia-igényéből is fakad, hogy a jogot maguk fellett állónak tekintsek, aminek nevében az egyes szervezetekkel szemben legitim ellenállásra kerülhet sor. A jogkövetési (engedelmisségi) kötelesség, illetve a jog-

²⁷ MEM, I. 113.

nak alávetettség e korlátai különösen jól megfigyelhetők az (állam) hatalmi ágak megosztásának klasszikus és neoklasszikus elméleteiben, illetve az ezeknek megfelelően felépülő államberendezkedésekben. Az egyes hatalmi ágazatok féltékenyen őröködnének privilégiumaikon, amit legjobban a jog felettük állósága fikciójának elfogadása biztosít. Praktikusan ugyan az állampolgár számára az lesz a jog, amit az állami szervek nyújtanak számára, de ezzel a „joggal” más állami szervek – amelyek hasonlóan erős pozícióban vannak – szembeszállhatnak. Ennek a szembeszállásnak klasszikus intézményesített formája a hierarchikusan felsőbb szerv határozat-megváltoztatási joga. A jogrendszer (illetve az államrendszer) működése ennek az absztrakt jognak a feltételezésére épül, ezért az említett feltebbeszési, felülvizsgálati fórumok működéséhez általában az a jogelv kapcsolódik, hogy az állami szervek bizonyos körben jogosultak, sőt olykor kötelesek meghatározott aktusok jogszerűségének vizsgálatára. Ez a hatás továbbgyűrűzik az állampolgárok felé is, mintegy az állami szervek szövetségeseit faragva belőlük. Ne feledjük azt sem, hogy az állampolgárokat az állami szervek parancsaikkal hosszabb-rövidebb időre e szervekkel együttműködésre készítetik. Így rájuk is kiterjesztik azokat a szabályokat, melyek (jogok formájában) biztosítják, hogy a szervezet más szervezetekkel szemben megőrizhesse pusztán jognak alávetett helyzetét. Részben ez a forrása a különféle *parancsmegtagadási* jogoknak, ami elsősorban katonákkal és hivatalnokokkal kapcsolatban alakult ki (korlátozott körben), de a jelenség nem ismeretlen pl. a szocialista munkajogban sem. Az olyan parancs, melynek teljesítése büntetett elkövetésével járna, általában nemcsak megtagadható, de egyenesen megtagadandó. A vonatkozó szabályozás fő mozgatórugója nem annyira az állampolgárok helyzetének javítására való törekvés, mint inkább más szerveknek, illetve az egész jogrendnek a kérdéses katonai vagy munkaszervezettel szembeni védekezése. Az állampolgároknak biztosított „ellenállási” jog azonban többnyire nem a jogszabályokkal, hanem a parancsokkal szembeni ellenálláshoz kapcsolódik, összhangban azzal a már említett ténnyel, hogy a jogi szabályozásnak elsősorban e konkrét szintje vonatkozik az egyénre. Az egyéntől nem várja el a jogrend – sőt meg sem engedi neki –, hogy a jogszabályokat méricskélje. Mentessül tehát a felelősség alól, ha olyan, hierarchikusan alacsonyabb rangú jogszabály alapján jár el, mely egyébként érvénytelen (pl. felsőbb jogszabályba ütközik). Általában nem fogadják el viszont az olyan fajta védekezést, hogy valaki a jogszabály alaki érvénytelensége miatt nem teljesítette annak előírásait.

A jognak való *ellenállás* bizonyos fajtái lényegi elemei a *jog önfenntartó mechanizmusának*. Ebben az értelemben a jogrend fennmaradása feltételez egyfajta jogalkalmazói, illetve jogkövetői autonómiát, azt, hogy a jogszabályok címzettjei és érintettjei némi kétellyel fogadják a hozzájuk érkező közlések *jogiságát*. Ez nem azonos a szabály kötelező jellege iránti kétellyel, amit vallási vagy erkölcsi szem-

pontok vagy egyszerűen érdekracionalizáció vált ki. Az előbbi esetben az a kérdés, megfelel-e egy előírás a jog formai követelményeinek (pl. illetékestől származik-e), az utóbbi az előírás tartalmából kiindulva összeegyeztethetetlennek ítéli azt más normarendszerekkel. A jog egyfelől kizárni igyekszik ez utóbbiak figyelembevételét, de a jogiság jogilag kívánatos kételye gyakran mégis ezeken alapul. Embertelen parancsnál a parancs embertelensége alapján kérdőjelezzük meg annak jogszerűségét.

A jog mint az állami szervek működési szabálya csakis úgy biztosíthatja e szervek összehangolt működését, ha kizárja az állami-jogi jelleggel való visszaélést. Ebben az összefüggésben a szabályok *legitimálása* nem pusztán elfogadtatásukat szolgáló misztifikáció, hanem egyúttal sajátos alaki bizonyítékul szolgál annak igazolására, hogy a jogszabályok valóban a fennálló jogrendszer részei, azaz törvényesek.²⁸ Ez az igény, bár kevésbé differenciált módon, már a feudális törvényalkotásban is tetten érhető, amikor az alakiságok betartása (pl. kellő formában összehívott országgyűlés előtti kihirdetés, megfelelő hatalmi szimbólumok felmutatása mellett) nemcsak a törvény szentségét, az isteni kegyet volt hivatott biztosítani, hanem azt is hangsúlyozta a feudális anarchia egyébkénti jogbizonytalanságában, hogy ez a szabály valóban jogszabály, vagyis megkülönböztetendő más társadalmi szabályoktól. Modern társadalmakban a formai legitimálást elsősorban a hivatalos közlönyben való kihirdetés jelenti, így az ideologikus legitimálódás leválik róla. A *kihirdetés* az állampolgár szemével nézve fikció, számára többnyire egyszerűen a vele kapcsolatba lépő hatóság közlése adja meg az alaki legitimációt.²⁹

²⁸ A törvényesség, mely „megölte” Lajos Fülöp rendszerét, sajátosan állami-jogászai ideológia, mely az egyes szervek inkább állami-jogi, mint politikai, vagyis államon kívüli erők általi ellenőrzését szolgálja. Az állampolgárok jogkövetésének megalapozását azon az áron szolgálhatná, ha azok jogosultak lennének az állami szervek tevékenységének törvényességét ellenőrizni és azt saját jogkövetésük feltételének tartani. A törvényesség, mint állami tevékenység sajátosan jogi megalapozása mindig problematikus maradt, részben emiatt, részben a törvényesség eredendően formai jellege folytán. A jogszabályok tartalmát a törvényesség formai megkötöttségei aligha befolyásolhatták, s ez, különösen, ha nem párosul a részvételi illúzió „önalkotási” képzetével, nem tudja kizárni, hogy föl ne vetődjék a jog „jogossága”, igazságossága. A tartalmi kritikával szemben a törvényesség aligha elégséges engedelmisségi alap. Elvégre a törvényesség csak a mindenkori korbácsolás szabályainak meghozatali rendjét és az ütelgelés végrehajtási körülményeit jelenti. „És még azt mondják, hogy a törvényt, mint törvényt kell tisztelni!” – a kérdés jogos és a benne kifejeződő szkepszis a tisztán jogi legitimáció képzetlenségét különös erővel mutatja, lévén, hogy e kételyeket az alkotmányosság felkent papja, Benjamin Constant táplálta. CONSTANT, 1957. 275. „... A burzsoá... jognak nem volt meg és nincs is meg a társadalmi alapja ahhoz, hogy széles körben meggyőzést fejtsen ki pusztán annál a ténynél fogva, hogy az adott tartalom jogi formában jelenik meg.” KULCSÁR, 1961. 227.

²⁹ Igaz, jó néhány jogrendszer kísérletet tesz arra, hogy alkotmányos legitimációban egyesítse a formai és tartalmi legitimációt. Az alkotmánybíróságok tevékenysége azonban erősen korlátozott, a törvényesség és alkotmányosság logikailag sem jelent végső megoldást a legitimáció problémájára.

A legalitás fenti korlátozottságán nem változtat az sem, ha az alkotmány védelmében megadják az állampolgároknak az ellenállás jogát vagy kötelességét.³⁰ A megoldás az önmagát copfjánál fogva felemelni kívánó Münchhausen báróra emlékeztet. Ha ugyanis az ellenállás sikeres, úgy jogalap nélkül is elegendő igazolás a siker, az ellenállás sikertelenségének következményeit pedig az ellenállás jogszerűsége sem enyhítheti.³¹ Mégis helytelen volna lebecsülni a *legitimitás értékeit*, és megfelekedezni arról, hogy az ellenállás legitimálása valóban mozgósító erejű lehet, s adott esetben szolgálhatja a jogrendben rejlő társadalmi értékek védelmére kész állami szervek és politikai erők társadalmi bázisának erősítését. Az állami szervek tevékenységének jogi legitimációja azonban egy adott ponton szükségképpen logikai ellentmondásra vezet. Már a jogállam koncepció (vagy legalábbis a jogállam kifejezés) egyik megalkotója, Kant kimutatta, hogy amennyiben logikailag következetesen próbáljuk alkalmazni a jog uralmát, a legalitás meghaladhatatlanná válik. Hiába a nép szuverenitása, ha abban a kérdésben, hogy fennáll-e legalitás, hogy történt-e jogtalanság, csakis a jog dönthet, a megítélés pedig az állam (az uralkodó) joga. Ebben az esetben logikai képtelenség

A valóságban az állam a legitimitás (jogállam) ideológia keretében circulus vitiosustól sem visszariadva, elfogadja a jogi korlátokat, minthogy az *önkorlátozás* az öngazolást – és ezzel a létfenntartását teszi lehetővé. „Egy legmagasabb állami szerv számára a legobjektívebb kényszert jelenti az a helyzet, hogy az ő szabályszerű magatartásától mint feltételtől függ annak a jogrendszernek a funkcionálása, amelyen az ő jogi minősége nyugszik.” BÍBÓ, 1935. 88. – Végeredményben minden alkotmány megváltoztatható: mégpedig nemcsak de facto, hanem de iure is. Az olyan kijelentések, mint pl., hogy a köztársasági államforma megváltoztathatatlan, nyilván megváltoztathatók kisebb alkotmányos válság árán, de jogszerűen: pl. népszavazással. Más kérdés, hogy az olyan mélyreható változások, mint az államforma változás többnyire a legalitás keretein kívül zajlanak.

³⁰ A birthright védelmében az USA alkotmánya; kötelességként pl. az 1973-as Declaration 35. §-a, vagy a világháború utáni német alkotmányok.

³¹ Az engedetlenségi elméletek politikai funkciója: fenyegetni a fennálló államhoz és joghoz való hűséget és bátorítani az ellenállást, továbbá biztosítani egy esetleges siker esetére a korábbi engedelmességért járó büntetés legitimítását. Ez utóbbi azonban viszonylag csekély hangsúlyt kap, mivel az egykor engedetlenséget követelő győztesek érdeke a győzelem után már az ő joguk, az „igazi” jog követendőségének kötelességét helyezi előtérbe, s így a radikális felelősségre vonás elmarad. A II. világháború után a német hivatalnokok felelősségre vonását – az amerikai érdekek mellett – kétségkívül az is akadályozta, hogy egyszerre kellett újjáteremteni a jog presztízst és felelősségre vonni azokat, akik a presztízst kihasználva visszaéltek az igazságossággal. Még társadalmi forradalmak után sem szokás a korábbi jogrend követéséért felelősségre vonni a hivatalnokokat. A politikai jogoktól megfosztás forradalmi gyakorlata nem felelősségre vonás, hanem preventív lépés. Többnyire ugyancsak preventív lépés – amelynek helyességét elvontan aligha lehet vizsgálni –, amikor a korábbi hivatalnokok tevékenységéért mégis felelősségre vonják e hivatalnokokat, hogy a forradalmi törvényszékek segítségével végképp megszabadulhassanak az ezek képviselte potenciális veszélytől. A felelősségre vonás azonban ilyenkor is rendszerint a korábbi jogszabályok megszegésén alapul! Más a helyzet az ancien régime egyes vezető politikusainak likvidálásakor. Ez tisztán politikai intézkedés, amihez vagy egyáltalán nem használnak jogi formákat, vagy ezek legfeljebb eljárási értékűek.

minden jogra hivatkozó ellenállás. Tisztán logikai alapon (az „ész” álláspontjáról) ellentmond a jognak az ellenállás (Kant szerint ezért is helytelen és tilos). A ténylegesen bekövetkező ellenállás és a jog között a gyakorlati ész szempontjából olyan szakadék áll fenn, amit tisztán az ész alapján nem lehet megoldani – így szükségszerűen antinomikus a viszony – és a jog nézőpontjából mindig az is marad. Tisztán jogi szempontok alapján az ellenállás ellentmondás és mint ilyen logikai képtelenség – vagyis elvetendő. Az események azonban aligha méltatják figyelemre a logika formális követelményeit. Az ellenállás tény. Kant nem is habozik levonni a következményeket: „ha valamely forradalom egyszer már sikerült és új alkotmányt hoztak... (ennek) jogszerűtlensége nem szabadíthatja föl az alattvalókat azon kötelezettség alól, hogy jó állampolgárok módjára a dolgok új rendjéhez ne alkalmazkodjanak.³² A tényleges rendszerek legitimitása véges. A legitímálás végtelen sokszor kezdődik. Szó sincs tehát abszolút legitímáló erőről, még ha gyakorlatilag el is kell fogadnunk az éppen fennálló legitímációt.

A jog nemcsak a legitimitás-vizsgálat és ellenállási jog esetében adja tanújelét annak, hogy elismeri a társadalmiságnak a jog fölötti uralmát (ami természetesen aligha fér össze a feltétlen engedelmisségi kötelességgel). A jogalkotási folyamat – háttérben a választási rendszerrel – miközben biztosítja a jog számára nélkülözhetetlen alkalmazkodást a társadalmi körülményekhez, egyúttal megszabja a szimbolikus interakció azon formáit, melyek az *államhatalom számára elviselhető keretek* közé szorítják az egyébként feltörő ellenállást. A jogalkalmazás területén hasonló a hatása a *nyitott fogalmaknak*. A jogalkotás ezek segítségével lehetőséget nyújt arra, hogy a mindenkori társadalmi normarendszerek közvetlenül jogiként érvényesüljenek az egyes ügyek megítélésében, ami ugyancsak csökkenti a joggal (ítélettel) szembekerülés lehetőségét (pl. erkölcstelen ügyletnél az „erkölcstelen” tartalmának meghatározása). Ebben a vonatkozásban is érvényesül azonban, hogy a társadalmiság bevonása az állami szervek monopóliuma: az egyénnek a társadalmi összefüggésekre való hivatkozása önmagában irreleváns. Ha pl. az erkölcsre hivatkozva tagadja meg valamilyen szerződés teljesítését, ez nem mentesíti a bíróság által megállapítandó jogkövetkezmények alól. A jog össztársadalmisága és erre alapozott általános értéke a fentiek szerint társadalmilag erősen korlátozott. Elég, ha az uralkodó osztály és az etatikus érdekek befolyására gondolunk. A jog *korlátozottsága* viszont *kizárja a jog iránti abszolút kötelesség lehetőségét*.

A formális legitimitás bizonyítékai szükségesek ugyan ahhoz, hogy más normák ne éljenek vissza a jogszabály *presztízsével* és az egyes állami szervek ne önállósodjanak, de önmagukban, mint a tragikus német példa bizonyítja, társadalmilag elégtelenek. A német jogászság – és amennyiben érintve volt, a német alatt-

³² KANT, 1838–1840. IX. 169.

valók többsége is – megelégedett a formális legitimáció legenyhébb formájával: „jognak fogadtak el bármit, amit annak neveztek, amit kormányköltségen nyomtattattak ki és ami von oben herab származónak tűnt”.³³

A formális legitimitással való megelégedés azonban a *mindennapi ügyintézés* gyorsasága és hatékonysága érdekében elkerülhetetlennek tűnik, az egyén pedig többnyire nem kerülheti el a számára adott jogi rendelkezés elfogadását. Hiába hivatkozna az állampolgár arra, hogy a rá alkalmazott szabály nem jogszabály (pl. nincs kihirdetve vagy ellentétes felsőbb szabállyal), tiltakozása a jog szintjén irreleváns, ha csak nincs olyan más állami szerv, amelynek érdekében állna (akár feladatánál fogva), hogy az állampolgárral szemben fellépő szerv ne léphesse túl a jog által számára rendelt hatáskört. Ez az összefüggés adja a valóságos tartalmát a törvénytelen hatósági eljárással mint *végrehajtással* szembeni ellenállás jogának.³⁴ Az eljáró hatósági személy cselekvésének legitimitása mellett azonban a bírói gyakorlatban mindenkor vélelem érvényesül.³⁵ Végül a törvényszéki döntés mindig legis habet vigorem, vagyis végső fokon minden jogrendszer a formai legitimációt kénytelen alkalmazni.³⁶ Az állampolgárt többnyire nem is terhelik a *legitimitás ellenőrzése elmulasztásának* következményei – legfeljebb saját kiszolgáltatottsága fokozódik ebben az esetben.

A megszelídített ellenállást természetesen aligha tekinthetjük a Locke-tól Lassalle-ig annyit emlegetett „forradalomra való jog” beépítésének; legfeljebb leépítésének. Az ugyanis „abszurd törekvés, hogy valamely társadalmi rend radikális megdöntését abban a jogrendszerben kell ismeretelméletileg és jogilag – morálisan is megalapozni, amelyet e rend természetszerűleg magában foglal”.³⁷

³³ FULLER, 1958. 659. – A jogásképzés, illetve a bürokratikus állami szervezetek sajátosságai folytán a formális legitimitással való megelégedés gyakorlatilag minden ország jogászságát jellemzi, s noha a német társadalmi és történelmi sajátosságok e vonásokat még markánsabbá teszik, csak az egész német fejlődés benső ellentmondása folytán vált e gyengeség végzetessé.

³⁴ 1791. francia Code; Csemegi Kódex, stb.

³⁵ EDVI, 1909. 251.

³⁶ DUGUIT, 1924. V. 746.

³⁷ LUKÁCS, 1976. II. 214.

II. EGYÉNI
TUDATOS JOGSZABÁLYKÖVETÉS

9. A KÖZVETLEN JOGSZABÁLYKÖVETÉSRE VEZETŐ HELYZET ELEMEINEK ÁTTEKINTÉSE

A jog társadalmi hatását mindenekelőtt a jogi norma és a hatóság kapcsolatában valósítja meg és elsősorban ezen a közvetítésen keresztül jön létre állampolgár és jogszabály kapcsolata. Emellett az alapviszony mellett és ezáltal feltételezetten azonban kialakulhat a jogszabály és az állampolgár között közvetlen kapcsolat is, vagyis van *társadalmi realitása a közvetlenül normaorientált egyéni jogszabálykövetésnek*. Bár ez az eset viszonylag ritkább az egyén életében, jelentősége mégis igen nagy lehet. A kérdés vizsgálatát mindenekelőtt az indokolja, hogy a szocializmus fejlődésével megteremtődnek az *önvezérelt* ember kialakulásának feltételei és így mind gyakorlatibbá válik a jogszabályok önkéntes, tudatos alkalmazása az egyéni cselekvésben.

Az alábbi következő fejezetekben ezt a közvetlenül a jogszabályt követő viselkedést tárgyaljuk. Minthogy itt a jogszabály a maga norma mivoltában hat, a jogszabálykövetés ezen formáját elkülönítve kezeljük attól a vázlatosan elemzett esettől, amelyben az egyéni jogkövetés valamilyen állami hatósággal fennálló közvetlen kapcsolatban valósul meg. A két eset különbsége jogi szempontból abban áll, hogy a második esetben a követés inkább konkrét parancshoz, az elsőben az általános megfogalmazású, elvont tényállású jogszabályhoz kapcsolódik. Már itt hangsúlyoznunk kell, hogy a szembeállítás csak viszonylagos értékű, hiszen az egyéni jogszabálykövetésről kimutatható, hogy ha hiányzik is itt a hatósággal való interakció, a jogszabály figyelembevétele mögött gyakran ott bujkál a hatósággal való kapcsolat *lehetősége*.

Az egyéni jogszabálykövetésben a *norma megjelenésmódja* eltér attól a tiszta formától, amelyben a jogász számára (a hivatalos közlönyben) adott. Az egyéni jogszabálykövetésben a tudat a normának a valódi jogszabálynál konkrétabb összefüggéseit szemléli és a jogszabálynak csak egyes elemeit, mindenekelőtt a diszpozíciót fogja át, míg a szankcióból csak az általános értékelés foglalkoztatja, az tehát, hogy egy adott magatartás helyes, helytelen vagy megteendő. Ugyanakkor a jogszabály alkalmazási feltételei, érvényességi köre, más normákkal való összefüggése, azaz rendszertani sajátosságai homályba vesznek. A szabályok többnyire legfőljebb precedensként ismertek. Mindezeket a korlátozásokat szem

előtt kell majd tartanunk, amikor az egyéni jogszabálykövetésről mint a társadalmi értelemben vett jogkövetés speciális, szubjektív értelmű fajtájáról beszélünk. *Társadalmi értelemben* jogkövetés valósul meg – mint láttuk – mindazon esetekben, amikor a magatartás a jog közvetett hatására, vagy akár anélkül is tartalmilag megfelel a jogi előírásoknak. Az *egyéni jogszabálykövetés* sajátos problémája ezzel szemben abban áll, hogy itt a magatartás meghatározásában a jogi előírásnak mindenkor *közvetlen* szerepe van.

Ahhoz, hogy megérthessük, milyen körülmények között került sor a jogszabályok közvetlen figyelembevételére, abból a *konkrét helyzetből* kell kiindulnunk, amelyben a jogszabály hat.¹ Ezt a helyzetet azonban nem szabad leszűkítve értelmezni; annak éppúgy része a jogszabály a maga társadalmiságában, mint az egyén a maga szociális és a pszichológiai sajátásaival. *A helyzet objektív értelmét a jogszabály adja meg, de ezt az objektivitást az egyén észleli és értelmezi.* Éppen ezért a jogszabálykövető helyzet vizsgálatánál tekintettel kell lennünk mind a jogszabályban kifejeződött történelmi-társadalmi makrokörnyezetre, mind pedig a szűkebb életbeni helyzet és a cselekvő személyiségvonásai által meghatározott közvetlen összefüggésekre, a mikrokörnyezetre.

Egy adott helyzetben megvalósuló jogszabálykövetés aligha érthető, ha a helyzetet leszűkítjük. A konkrét jogszabálykövetés nem pusztán a helyzetre vonatkozó konkrét jogszabálytól és az egyénnek a helyzethez való konkrét viszonyától függ. A jognak a társadalmi életben játszott szerepe, az adott helyzetnek a mindennapok struktúrájában elfoglalt helye, az egyén egész társadalmi meghatározottsága is figyelembe veendő.

Ahhoz, hogy föltárhassuk, hogy egy adott helyzetben bekövetkezik-e a jogszabálykövető magatartás, figyelemmel kell lennünk arra a személyre – a maga személyiségvonásainak és tudattartalmának összességében –, aki az adott helyzetet szemléli. *Az adott helyzet értékelése, jogivá minősítése a helyzet egyéni észlelésének és értékelésének következménye.* „A deviáns, a hivatalos statisztikus és a rendőr egyetérthetnek a cselekmény törvénysértő mivoltát illetően, de mivel különböző jelentésszisztemekben fogták fel – eltérő elképzeléseket fognak vallani annak általános jelentőségét és komolyságát illetően.”² Egy adott társadalmi helyzet érté-

¹ „Jellemzője még ennek a parasztmorálnak, hogy nem ismerte az abszolút és elvonatkoztatott értékítéletet. Mindent a *helyzethez* kötötten ítéltek meg.” (ERDEI, 1974. 169.) Ez a helyzethez kötöttség – mint azt az általános normakövetés problémája kapcsán láthatjuk – nem csak a parasztmorál sajátja, legfeljebb a polgári morál igyekszik e vonást leplezni.

² ROBERTSON-TAYLOR, 1973. 20. – Managerek helyzetmegoldási hibái alapján úgy tűnik, hogy az emberek nem annyira hibásan döntenek (irracionalisak) mint inkább egyszerűen más társadalmi jelentést tulajdonítanak a helyzetnek, másként észlelik. Ugyancsak figyelemreméltó, hogy a konkrét döntési helyzet négyszer olyan erős magyarázó tényező, mint az egyéni döntési különbségek. (VROOM-YETTON, 1973. 143. és köv.)

kelésében nyilvánvalóan *nem a jog* az emberek alapvető szempontja. Az egyén nem izoláltan vegetál, ezért a helyzetértelmezés nem szűkíthető le egy alany szemléletére. A társadalmi viszony más érintettjei is figyelembe vehetik a jogot, ami aztán valamennyi résztvevő jogszabály-orientáltságát kiválthatja. Az egyik szerződő fél hozzátartozójának jogszabályok iránti érdeklődése előbb magát a szerződő felet, majd az ő közvetítésével a másikat is „megfertőzheti”. A dolog fordítva is igaz: ha egy társadalmi viszony egyik résztvevője jogellenesen viselkedik, s ez nem a másik személy, hanem az absztrakt jogrend ellen irányul, a többi résztvevő is hajlamos a jogot kiiktatni a helyzet minősítéséből, különösen, ha a jogsértő magasabb társadalmi státuszú. Megfigyelhető ez nemcsak a tilosban való áthaladásnál³, hanem például kereskedelmi ügyleteknél és a vesztegetésnél is. Az életbeli helyzet kölcsönhatásokból álló folyamat, tehát figyelembe kellene vennünk a helyzet más résztvevőinek viselkedését is, továbbá a résztvevők szociális távolságát. Sajnos egy ilyen megközelítés következetes alkalmazása áttekinthetlenné tenné a jelen leírást, de egy deviancia-modellben, vagy egy konkrét jogszabálykövetési probléma elemzésekor nélkülözhetetlen. Arra azonban utalnunk kell, hogy a helyzetben az ellentétes érdekek és eltérő helyzetértelmezések miatt többnyire bizonyos konfliktus lép fel a helyzet résztvevői közt, amit azok valamilyen tranzakció keretében próbálnak rendezni.⁴ A megértés és megegyezés egyik lehetséges alapja (egyben az alku eszköze) a helyzetre vonatkozó jogszabály. A konfliktusmegoldás, illetve a helyzetjelentés ambivalenciája felszámolásának tranzaktív módja esetén a normatív (így a jogi) modell alkalmazásának esélye megnő – így zengene-csikorogna – kinek-kinek füle szerint – ez a szociológia nyelvén.

Mindazonáltal foglalkoznunk kell a szervezetek keretében kialakuló sajátos helyzetekkel, illetve azzal, hogy mennyiben jön itt figyelembe a jogi előírás. E sajátos helyzetek megkülönböztetett jelentőségét az adja, hogy az ember életének a szervezetek egyre fontosabb területei. A kérdés most már az, hogy a szervezetekben megvalósuló magatartás – melyet a külvilág, ha a tett egyáltalán a külvilágba jut, a maga közvetlenségében többnyire a szervezet magatartásaként észlel – mennyiben igazodik a joghoz? Bizonyos, hogy a szervezetek közt óriásiak az eltérések a jogi befolyásoltság mértéke szempontjából és az is igaz, hogy a szervezetek belső ellentmondásai, az egyének és csoportjaik szervezetben elfoglalt helyzeteinek eltérései lehetlenné teszi a summás ítéleteket. Tény azonban, hogy a jogszabályok mind jelentősebb része kifejezetten nem is az állampolgárookra, hanem különféle szervezetekre, mindenekelőtt gazdálkodó szervezetekre vonatkozik. Az állampolgárok pedig társadalmi termelő tevékenységüket elsősorban gazdasági

³ LEFKOWITZ, 1955.

⁴ A nem szervezeti jellegű helyzetek általános sajátosságait a későbbi fejezetekben részletesebben is vizsgáljuk.

szervezetekben valósítják meg. A probléma újabban a tőkés államokban is egyre jelentősebb, hiszen az állam gazdasági, illetve gazdaságirányító tevékenysége változásokra vezetett a jogszabályok mennyiségében, összetételében és egyúttal új környezeti hatások érik a gazdasági szervezeteket. Ilyen értelemben egyesek már a polgári – vagyis a polgárokhöz szóló – jogtól a szervezeti jog felé haladásról beszélnek.⁵ Mindezen változásokra tekintettel rendkívüli fontosságot kap az a jelenség, amelyet Kulcsár Kálmán nyomán *szervezeti jogkövetésnek*⁶ nevezünk.

A szervezeti jogkövetés megvalósulásában kulcsszerepe van a bürokratikus szervezett igazgatásnak. A gazdasági, illetve egyéb nem állami szervezetek saját céllal rendelkeznek, elvileg tehát nem szükségszerű, hogy az állami igazgatási szervezetekhez hasonlóan jogszabályra orientáltak legyenek. A „saját” gazdasági stb. cél megvalósításához azonban szükség van arra, hogy a *környezettel megfelelő egyensúlyt* tarthassanak fenn. A környezet egyik jelentős (jelentőségében egyre növekvő) tényezője az *állam*; mivel pedig legalábbis elvileg és formálisan a közhatalom erősebb, mint bármely más szervezet, ezért annak jelzőmódjait a szervezetnek – ha alkalmazkodni akar környezetéhez – figyelemmel kell kísérnie, rá kell „hangolódnia”. Mivel az állam ezen jelzéseit mindenekelőtt jogszabályok formájában adja, ezért többnyire a gazdasági és egyéb szervezetek rendszerint szakképzett jogászokból álló külön apparátusa figyeli ezen szabályok alakulását, az igazgatási apparátus nem jogász tagjai pedig a maguk szakfeladatának megfelelő jogszabályokat kísérik mindenkor figyelemmel. Ezt a külső jogszabályokhoz való alkalmazkodást a bürokratikus szervezeten belüli ellenőrzés és az eszerint modellezett felelősségi rendszer is erősíti. Egyes esetekben a jogszabályok betartását a bürokratikus nem-államigazgatási szervezet felépítésében eleve meghatározzák a jogszabályok. A jogszerűség akár a szervezet öfenntartása, akár a magának a jogrendnek a parancsa folytán funkcionálisan és tudatilag is beépül a bürokratikus szervezetbe. E beépülés folytán a *jogszabályok természetesen áthathatják a gazdasági vagy egyéb szervezet bürokratikus igazgatásának belső szabályait is*. Minthogy a jogszabályok belső szabályokká válnak, megtartásukat már a szervezet formális szabályok megtartására irányuló nyomása biztosítja (a korábbiakban a bürokratikus szervezetről elmondottaknak megfelelően). Önmagában azonban az a tény, hogy a belső szabályok részben tartalmilag azonosak a külső jogszabályokkal, részben pedig azok megtartására irányulnak, még nem biztosítja maradéktalanul, hogy a szervezet maga is jogkövetővé váljék. E tekintetben célszerűnek látszik különbséget tenni *szimbolikus és materiális szervezeti jogkövetés* között. Szimbolikus jogkövetésről akkor beszélhetünk, ha valamilyen egyéni vagy formális csoport-tevékenység kifelé irányuló megnyilvánulását a szervezet-

⁵ OTT, 1973. 355.

⁶ KULCSÁR, 1975/a; KULCSÁR, 1977/b. 308.

nek számítják be, s az a szervezet cselekvésének minősül. Matriális jogkövetés valósul meg akkor, ha a szervezet tevékenységének valamilyen eredményében áll a jogkövetés, ami ugyan nemcsak tárgyi eredmény lehet, de aminek mindenesetre önmagában, és nem szimbolikusan van jelentése. A szimbolikus jogkövetés körébe elsősorban a polgári, illetve kereskedelmi jogból ismert különféle hagyományos képviseleti cselekményeket sorolhatjuk. Ezek lényegében a szervezet bürokratikus igazgatásának kifelé irányuló megnyilvánulásai, amelyeknek sajátos jogi értelme van. Sajátos jogi értelem biztosítása természetesen csakis a formális szabályok megtartásán keresztül valósulhat meg, hiszen éppen e formális szabályok – pontosabban a cselekvést a szabályok szemüvegén szemlélő kívülállók – adnak sajátos értelmet e cselekvéseknek. Nyilvánvaló, hogy a cselekvések a bürokrácia tagjainak közvetlen jogkövetésén keresztül valósulnak meg⁷, amely közvetlen jogkövetést azonban az egész szervezet determinálja mind formailag, mind pedig tartalmában.

Lényegesen bonyolultabb és kevésbé biztosított a matriális jogkövetés. Ebben az esetben ugyanis nem a formális szabálykövetésre oly hajlamos bürokrácia cselekvéséről van szó, hanem az egész szervezet működéséről. Ennek alakításában az igazgatásnak nagy szerepe lehet, de minden erre irányuló erőfeszítése kudarcba fulladhat, akár mert előre nem látható diszfunkcionális hatások jönnek létre, minthogy alkalmatlan eszközöket vettek igénybe a kívánt jogszabályszerű cél biztosítására, akár mert a szervezeten belüli hatalmi viszonyok kizárják a bürokrácia elvárásának teljesülését.

A szociológiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a közvetlen termelési szinten, illetve a tényleges szervezeti életben a követett normák eltérnek azoktól a jogszabályi előírásoktól, amelyeket egyébként a vezetés közvetítene a gazdasági szervezet és annak a nem bürokratikus struktúrába tartozó tagjai felé. A szabályok merev, következetes betartása, melyet a szociológiai irodalom ritualizmusnak, túlkonform magatartásnak nevez, egyébként is képtelenségre vezet: „szolgálati előírásaikat a leglelkiesmeretesebben betartották; kiderült, hogy a törvény ekképp hű követése pillanatokon belül minden munkának véget vet, alaposabb pusztítást okozva, mint a legféktelenebb anarchia.” (E megállapítás nem is szociológustól, hanem egy „passzív rezisztenciával” folytatott sztrájkról megemlékező írótól, Robert Musiltól származik.) Egy adott munkahely mikroszintjén uralkodó normák lényegében a dolgozó kollektíva és a vezetés közötti erőviszonyoknak felelnek meg, és a munkahelyi kollektíva sajátos érdekei, amennyiben ezek mögött kellő hatalom áll, a jogszabályi előírástól eltérő gyakorlatot alakíthatnak ki, ami ellen a szervezetek sokszor nem lépnek fel, sőt érdekeiknek megfelelően tagjaik,

⁷ William Serment már a XIX. század vége felé a jogi személy adminisztrátorainak aktusát látta a jogi személy mögött. (L. MOOR, 1931.)

alkalmazottaik jogellenes cselekvéseit (pl. kisebb lopásokat, sikkasztásokat) is eltussolják, *normalizálják*. „Ha az alapvető szabályokat megszegik, a szituáció »zavarossá« válik; ennek az a következménye, hogy egyes emberek kivonják magukat az interakcióból, vagy pedig az, hogy a váratlan magatartásmódokat a »normalitás« vagy az elfogadhatóság alternatív értelmezési módjai alapján újradefiniálják. Az új alapszabályok kölcsönös elfogadásában csúcsonódó interakció a »normalizáció« folyamatának része.”⁸ Ez természetesen a társadalom számára nem túlságosan kedvező, mivel az ilyenfajta normalizáció folytán olyan elvárások alakulhatnak ki a szervezeten belül, amelyek más együttműködési csoportok szempontjából elfogadhatatlanok, illetve lassan a struktúrát magát veszélyeztető módon alakítják át a társadalmi berendezkedést.

Érthető tehát az ilyen normalizációval szembeni beavatkozás állami-társadalmi igénye. Ez az együttműködési struktúrákon belüli szerepek ellenőrzésén, illetve meghatározásán keresztül valósítható meg. Ismételjük azonban, hogy ez meglehetősen nehéz és sok akadályba ütközik, éppen az együttműködési struktúra önállósága miatt. Maga az együttműködési struktúra viszonylag ritkán fordul, az említett okokból, ilyen külső segítséghez.⁹

A normalizált gyakorlat *legitimálhatja önmagát* szokásszerű ismétlődéssel.¹⁰ A jogszabályokat egyébként a szervezettel többé-kevésbé azonosuló vezetés sem tekinti feltétlenül követendő értéknek, hanem olykor a szervezet által kijátszandó, vagy megkerülendő akadálnak érzi, mégpedig annak megfelelően, hogy a vezetés mennyire azonosult a termeléssel az igazgatás helyett. A jogszabályok a szervezet sajátos belső ellentmondásain keresztül hatnak, és az emberi magatartásban általában csak közvetett hatásuk mutatható ki. Közlebről arról van szó, hogy a gazdasági (stb.) szervezet tagja, ellentétben a bürokratikus igazgatási szervezet tagjával a saját egyéni szempontjait, illetve csoportjának cselekvését és érde-

⁸ LEMERT, 1974. 67.

⁹ Meglehetősen szélsőséges események kellenek ahhoz, hogy maga a szervezet igényeljen külső támogatást. Mégis, éppen mert a szervezet, illetve az együttműködési struktúra résztvevőinek helyzetét már veszélyeztetheti egy bizonyos devianciaszint, a rendelkezésünkre álló társadalmi kontrollt – esetünkben tehát a jogot – a saját helyzet megerősítésére időnként igénybe fogják venni. HÉTHY-MAKÓ, 1972. Az általános eltussolási igényt jól mutatja egy villanyszerelő alábbi vélekedése: „Ha akarnám, akkor havonta egy 10 lakásos társasház villanyszerelési szükségletét tudnám megtakarításból biztosítani, már ha az anyag tényleges elvitelét az építkezésről nem látják. Az építőiparban az a mondas járja, hogy ami mázsa alatt van és nincs lebetonozva, az gazdát cserél. Nekem is elvittek pl. két darab 70 kilós trafómat. Ha feljelentek, akkor következnek a rendőrségi manőverek, meghurcolják az embert, meg le is szúrnak, hogy – úgymond – miért nem vigyáztam rá jobban. Ehelyett tehát eltussolom. Egy ilyen trafó 7–8000 Ft-ba is belekerül. De ki veszi azt itt észre? Bejön az anyag, rákerül a raktárkartonra, kiviszem az én trafómat, „felhasználom”, automatikusan lekerül a kartonról. Olyan, hogy az építkezés befejezése után vissza kell vételezni, elszámolni, itt nincs...” HÉTHY-MAKÓ, 1976. 244–245.

¹⁰ HILL, 1974. 232, 234.

keit követi, és ebben a cselekvésben a jogszabály nem mint elvont, felsőbb, állami akarat, hanem mint a vezetés sajátos elképzelése jelenik meg. *A jogszabály elveszti „jogi” legitimáló erejét*, vagy legalábbis annak egy részét. A vezetés által képviselt jogszabállyal ellentétes szervezeti cselekvés ugyanis egy formális vagy még gyakrabban informális közösség értékrendjébe, illetve gyakorlatába ágyazódik. A csoportlét és az érdekek megfelelő ellensúlyt adhatnak a jogszabállyal szemben, míg a jogszabály csupán a vezetés eszközének tűnik. Az állami jogrend legitimáló erejét a modern, demokratikus társadalmakban az alkotásukban való részvétel alapozza meg. Ez a szemlélet gyakran érvényesül demokratikusabb ipari és egyéb társadalmi szervezetekben – sőt a kisebb méret miatt a részvételi legitimáció ereje itt közvetlenebb és erőteljesebb lehet. Az így – interakcióban – kialakult norma tisztelete a vezetés antidemokratikus utasításaként megjelenő jogszabály autoritását meghaladhatja. Abban az esetben, ha a gyakorlat és a jogszabály megegyezik, általában a közvetlen gyakorlat szokásszerűségének legitimáló ereje határozza meg a viselkedést és nem pedig az ezzel tartalmilag azonos jogszabály, amelyre a cselekvők nem is gondolnak. Gyakori, hogy a jogszabály a vezetés hatalmi pozícióinak erőssége következtében a mikrokörnyezet normájává válik, bár ennek fejében többnyire az erősebb is enged. Ilyenkor alku, tranzakció keretében válik elfogadottá a norma, vagyis a jogszabályok érvényesítése fejében bizonyos nem jogszerű magatartások elismerése következik be. A jogszabály jogosított tárgyalási alappául szolgálhat, az alku tárgya a jogról (annak egy részéről) való lemondás, esetleg a norma félretétele (nem is feltétlenül) egy más norma érvényesítése érdekében.¹¹ A tényleges életviszonyokban a jogkövetés „utólag”, alku eredményeként valósul meg, vagy legalábbis közvetlenül a magatartás előtt teremti meg

¹¹ Legújabbban a hazai irodalomban is elemezték a tranzakció keretében létrejött normákat. Ez egyben a konkrét csoportokban, közösségekben megvalósuló jogkövető – vagy, ha az alku eredménye a külső környezet, elsősorban az illetékes állami szerv számára elfogadhatatlan, jogsértő – társadalmi magatartás megértéséhez is jelentős segítséget nyújt.

A villanyserelő alkualapja a rendkívül szigorú országos szabályzat életbiztonsági előírásai voltak, melyeknek betartása esetén leállíthatták vagy lassíthatták volna az építkezéseket. Erre támaszkodva harcolták ki esetről esetre a kedvező munkafeltételeket. (Ezeket a vizsgált vállalat nem szabályozta.) A munkások taktikája az volt, hogy istenkáromlásként elvetették a (munkajogi) jogszabályok szerint lehetséges nyílt ellenállást, messzemenően hangoztatták együttműködési szándékukat, a vállalati vezetés viszont magatartásukat igyekezett megfosztani a legalitás támaszától és szabotálnak próbálta bélyegezni. (HÉTHY–MAKÓ, 1976. 321, 457.) Anélkül, hogy egy egyetlen vállalatra vonatkozó vizsgálat eredményeiből általános érvényű tételt akarnánk gyártani, úgy tűnik, hogy a joggal kapcsolatos rétegképzelések jelentősége abban áll, mennyiben tartják a jogot hivatkozhatónak. Míg a vállalatvezetés jogosultnak érzi magát a jogi minősítést (a stigmatizáló „szabotőr” kifejezést) alkalmazni, a munkások nem használnak nyíltan legalista érvelést. „A jogászkodás” társadalmi kultúránk szerint gyanús, még alanyi jog esetén is. Az érdekelt – mint a jelen esetben – legfeljebb *kötelezettségére* hivatkozik. – A valóság normatív erejének problémájára JELLINEK, 1922.; a marxista irodalomban összefoglalóan KULCSÁR, 1976. 153–168.

a normát, amihez képest a cselekvés jogszabálykövető lesz. A különféle eredetű legitimációk összekeverednek, és alapvetővé megint csak a *szokásszerű gyakorlat* legitimáló ereje válik.¹²

A jogszabálykövetési helyzet elemzése során a helyzet struktúrája után a helyzetet értelmező *személyisége*, egyénisége¹³ felé kell fordulnunk, így mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk jogtudatát. Az emberek – a jogalkalmazók feltételezhető kivételével – nem jogszabály-alkalmazásra, hanem a konkrét helyzet megoldására, belső szükségleteik és környezeti elvárásaik kielégítésére törekednek. Mivel azonban nem az emberi viselkedést kívánjuk általában magyarázni, hanem az érdekel bennünket, hogy ennek során miképpen érvényesül a jog, indokoltnak tűnik a jog és megnyilvánulási formáinak középpontba állítása.

Mindezek alapján az egyéni jogszabálykövetés elemzésében a következőkre leszünk tekintettel:

1. A jogi szabályozás – mint a helyzet jogi-társadalmi értékelésének specifikus kifejezése (10. fejezet);
2. A helyzet sajátosságai, melyek a jogi megoldás irányába orientálják a résztvevőket (rendkívüliség és akarat) (11. fejezet);
3. A helyzet egyéni értékelésének tudati feltételei (12. fejezet);
4. A jogszabálykövetés esélyei (13. fejezet).

¹² A szervezeten belüli mikroszintű norma-alakulás egyúttal mutatja, hogy mennyire közvetetten – és adott esetben torzítva – hat a jogszabály a közvetlen szervezeten belüli cselekvésre. Igaz, a jogászok körében uralkodó elképzelés szerint ezen a szinten is kimutatható a jogszabályok érvényesülése. Ez az érvényesülés kétségtelen, de aligha állíthatjuk, hogy *közvetlen* jogkövetésről van szó, sőt, az sem valószínű, hogy az érvényesülés valóban olyan mérvű lenne, mint ahogy ez formálisan a jogász számára „visszacsatolódik.” Igen könnyen előfordulhat, hogy a formális ellenőrzés igényének kielégítésére, illetőleg a vezetéssel kötött alku leplezésére utólag egy, a jogszabályoknak megfelelő és a bürokratikus ellenőrzés számára feldolgozható (aktába rögzített) jogi látszatvilágot teremtenek. Ez közelebbről azt jelenti, hogy a tényleges gyakorlattól eltérő jelentéseket készítenek, amely jelentések nem érintik a szervezet tevékenységének eredményességét, hiszen ez általában objektív tárgyi mutatókban, illetve tényleges materiális teljesítményben fejeződik ki, hanem csupán az ezek elérését szolgáló eszközökről alkotnak olyan képet, amely megfelel a jogszabályok előírásának. Amennyiben a jogszabály valamely termelő szervezet belső felépítését in abstracto szabályozza, ez többnyire azzal a következménnyel jár, hogy kettős bürokrácia jön létre; egy, a „papírnak” megfelelő és egy, a termelési igényekhez adaptálódni képes szervezettel. Ezért – s nem az adaptáció hiányában – kell a központi szervezeti utasításokat, sémákat, mintaalapszabályokat időnként revideálni. Egyik mélyinterjúnkban, melyet a jogtudatvizsgálat keretében folytattunk, egy 40 éves művezető a következőket mondta: „...és amikor végre megvolt az anyag és a munkások is hajlandók voltak dolgozni és megcsináltuk azt a nyomorult tengelyt, akkor még nekiláthattam a papírmunkának, hogy visszaalakítsam a világot a jogszabályok szerint.”

¹³ „Az egyéniség mint az élet (a mindennapi élet) alternatíváira való reagálás társadalmilag meghatározott, önálló rendszere ma már a társadalom csaknem valamennyi tagjára jellemző, és objektív ontológiai szempontból annak az évezredek fejlődésnek a terméke, melynek során a társadalom... – társadalmasodik.” LUKÁCS, 1976. III. 61.

10. A JOGRENDSZER SAJÁTSÁGAINAK HATÁSA A JOGSZABÁLYKÖVETÉSRE

Az állami-jogi szabályozás társadalmi szerepe történelmileg változó. A mindenkori termelési-társadalmi viszonyoktól és a történelmi hagyományoktól függ, hogy:

a) mennyire fogja át az állam a jogi szabályozással és sajátos tevékenységével a társadalom életét;

b) milyen jogi formai megoldásokat alkalmaznak;

c) milyen a jog presztízse az osztálytagozódás függvényében.

Mivel a jogszabálykövetés meghatározása szerint feltételezi a cselekvés *előtti* jogszabályokat, amelyekhez a cselekvés igazodhat, a jogszabálykövetés csak a formális racionális jogrendszerekben érvényesülhet. A jogszabályok előreláthatósága mindenekelőtt az árutermelés kalkulálhatósági szükségletéből és az ezzel párhuzamosan – és részben ebből – táplálkozó demokratikus igényekből származik. A szocializmusban a tervszerűség és a szocialista demokratizmus jelentik az előreláthatóság-igény társadalmi forrásait és ez adja meg a jogi szabályozás társadalmi jelentőségét.

Prekapitalista viszonyok között – az árutermelő római társadalom jogától eltekintve – a társadalmi együttélést szokások rendezik s a helyi közösségeknek általában nincs szükségük államra a szokások érvényesítéséhez; amikor pedig a társadalmi együttélés politikailag releváns területein mégis jelentőséghez jut az állami szabályozás, erre az a jellemző, hogy épp a hatóságok eljárása során keletkeznek az új szabályok, melyeket éppen ezért megint csak lehetetlen előre látni.

Igaz, léteztek olyan jogszabályszerű központi előírások és döntések, amelyek a további jogalkalmazó tevékenységre és az alattvalókra általában irányadónak számítottak és emellett számos kodifikációs erőfeszítéssel is találkozunk e korszakban.¹ Mindez azonban aligha gyakorolt tényleges orientatív hatást a lakosság széles tömegeinek viselkedésére, már csak technikai okokból sem. Az írásban rögzített joganyag a kis példányszám és a társadalom általánosan alacsony kulturális színvonala miatt a szakjogászok körén kívül gyakorlatilag ismeretlen ma-

¹ VARGA, 1974.

radt. De a lakosság számára a kihirdetett rövidebb rendelkezések és törvények sem válhattak a szabálykövetés közvetlen befolyásolóivá egyszerűségük következtében mivel kihirdetni többnyire valamilyen hatósági akció közvetlen parancsát volt szokás a középkorban, pl. a szegények kitiltását egy városból. A jogszabályok és szokásgyűjtemények írásbeliségüknel fogva eleve csak a jogalkalmazókra, illetve a jogászai rendre gyakorolhattak hatást, mint az ítéletben, illetve az ítélet kialakításában hivatkozható jeles érvek. Jellemző, hogy a középkori egyházi és még inkább világi hivatalnokok jogi iskolázottsága a római pozitív jog ismertetére vezetett, aminek azonban meglehetősen csekély köze volt az általuk irányított területek lakosságának viszonyaihoz, szokásaihoz.² Bizonyos értelemben kivételt jelent a középkori városlakó. A városi életben elképzelhető a jogszabály vezette cselekvés, de az is igaz, hogy a városokban már megjelenik az árutermelés. Amennyiben a városokban van előzetes, átfogó jogi szabályozás, ez éppen az árutermelés szükségletei folytán alakul ki.

Az alapvető termelési módhoz, a földműveléshez kapcsolódó falusi közösségek életében azonban egyértelműen a szokás és nem pedig a jog volt a meghatározó és a velük kapcsolatos „jogvitákban” is ezt a szokást emelték utólag jog rangjára. Persze ez a szokás sem „természetadta”. A földesurak elkobozták a jobbágyok malomköveit: a malommonopóliumok a későbbi nemzedékek számára már természetesnek és szokásosnak számítottak. Látszólagos kivételt jelent az, hogy a lakosság mindenütt, ahol eléggé kiépült az államapparátus – még ha az patrimonális volt is – cselekvésében igyekezett számot vetni ennek különféle tevékenységeivel. A hatalom ilyesfajta követése azonban aligha tekinthető jogszabálykövetésnek, hiszen az említett szervek tevékenysége nem mutat jogilag objektívalódó szabályosságot és még kevésbé állíthatjuk, hogy cselekvésük többségében valamilyen központi normákat követne. Ha kivételesen léteztek is elfogadott központi szabályok, ezeket többnyire hivatali titokként kezelték.³

² OPPENHEIMER, 1935. 1009.

³ A középkorban a társadalmi engedelmesség lényegében családi jellegű volt, a család volt a teljes széttagoltságban az egyetlen működő szervezet. A család mint a társadalom alapegysége egészen a polgári forradalmakig kísért. Még a Diderot-féle Enciklopédia szerint is: „A nemzeti társadalom alapjául a családi társadalom szolgál, mert egy nép, egy nemzet nem másból mint több családból áll.” A király kezdetben csak valamiféle legfőbb atya: Capet Hugot legalábbis azzal ajánlotta Adalbéron reimsi érsek a nemességnek, hogy „atyátok lesz, még senki sem kérte hiába a pártfogását.”

Bloch meggyőző elemzése szerint a kora középkorban sem állam, sem nemzetség nem nyújtott megfelelő védelmet; így a győnge mindenütt védelemért fordult az erőshöz, aki viszont másokkal szemben éppen az e védelem megadásával nyert alárendelt szövetségesek segítségével őrizhette meg hatalmát; e hatalom növelésére mindinkább használta a kényszert.

De éppen mivel részben a kényszer közvetlensége dominál, a jogkövetéssel alig van kapcsolata: az emberek uraik és atyáik akaratát követik, akik hosszú ideig nem akarnak mást, mint amit a szokás előírt, mivel az egyszerű újratermelés feltételei mellett nem is lehet mást kívánni.

A prekapitalista jog ezen sajátosságai miatt csak az abszolút monarchia kialakulása utáni jogrendszerekre kell tekintettel lennünk. Az abszolutista monarchiákban, illetve az ezek keretei között fejlődő, iparosodó társadalmakban már létezik átfogó, előrelátható jogi szabályozás, de össztársadalmilag „a jog külsődleges ismereti tárggyá a forradalomban lett”⁴, és innen számítható a társadalmi jogkövetés mai értelemben vett problémája.

Ha áttekintjük, hogy milyen társadalmi feltételek teszik az ipari társadalmak embereit legalábbis potenciális jogkövetővé, kiténik, hogy e feltételekben magukban adottak azok a tényezők, amelyek kizárják vagy legalábbis korlátozzák a jogszabálykövetés társadalmi általánossá válását. Az ipari társadalomnak a társadalmi élet és a gazdasági folyamatok kiszámíthatóságával kapcsolatos igénye, illetve az állami centralizációs törekvések belső ellentmondásaik folytán nem biztosítják azt, hogy ténylegesen, társadalmilag érvényesüljön a jogszabályra orientált egyéni cselekvés. Korábban (l. 4. fejezet) utaltunk arra, hogy miképpen függ össze a jogi rendezés mint előreszabályozás az *árutermeléssel*, közelebbről a forgalom és az elosztás szférájával. A jog egyik feladata ezzel kapcsolatban, hogy a tényleges viszonyokat láthatatlanná tegye⁵ és helyükbe az adott viszonyokat elfogadtató látszatot állítson. Az ideológiai funkció mellett a sajtószertű tükrözésben az is közrejátszik, hogy a jog mint *viszonylag független* társadalmi objektiváció a gazdaságot saját zárt rendszere hatékonyságának biztosítása érdekében egyre hűtlenebbül tükrözi. Így válik az *árufetisizmus* teremtette egyenlőség a szabadság-illúzió megőrzőjévé. A jogszabályok, illetve általában a jog eltávolodik a gazdasági alaptól és a társadalmi életben adódó mindennapi helyzetektől, melyek a mindennapi munkafolyamathoz kötődnek. Ez viszont fokozza a jog *elidegene-*

A középkori jogkövetés, mint a feudális uralkodó osztály viszonya a joghoz és államhoz *a jog korabeli fogalmának* a maitól való eltérése folytán szinte ellentéte a mai jogkövetésnek: hiszen a barones számára a törvény épp a központi hatalommal szembeállás eszköze és ideológiai alapja, míg az uralkodók a maguk iránti engedelmisséget elsősorban a vallásban adott (a 7.3/a. pontban már vázolt) engedelmisségi és hűségkötelezettséggel próbálták megalapozni. A feudális hűség, mint perszonális engedelmisségi kapcsolat nagyon sajátos világi ideológiaként élt, mely eredetileg konkrét katonai szükségletekre épült, később pedig a lovagi kultúra része lett, és amennyiben pusztán kulturálisan megalapozott volt, intézményi támogatás nélkül – mint a feudális anarchia mutatja – nem sokat ért.

A lakosság paraszti-jobbági tömegei, sőt az alsóbb vazallusok jogkövetését is csak kevéssé érintette a felsőbb rétegek „jogkövetése”, ami megfelel a középkori jog területi és rendi partikularitásának. A községek lakói csak földesuraiknak engedelmeskedtek, akik minden felsőbb kapcsolat rovására szinte kizárólagos gazdasági és igazságszolgáltatási uralomra jutottak. A királlyal gyakorlatilag nem voltak jogi vagy egyéb kapcsolatban; éppen, mert a hatalmat fent és lent egyaránt személyes kapcsolatként élték át. Elméletileg és gyakorlatilag erősen vitatott volt az a kérdés, vajon a hűbéres hűbérese-e a hűbéres hűbérurának; l. BLOCH, 1974. 215. E rétegek számára a jogot a helyi szokásjog jelentette és ezt a központi hatalommal való torzsalkodás nem érintette különösebben.

⁴ DUCLOS, 1932. 6.

⁵ MARX, 1949. kül. 95., 180.

dettségét és növeli annak az esélyét, hogy az emberek a jortól eltérő megoldásokra törekednek. Ha azonban az állam a társadalmi érdekek közvetlen érvényesítésére törekedve próbálja a fenti tendenciákat megállítani, vagyis nem veszi figyelembe a jogrendszer belső sajátságait, könnyen feloldódik annak belső zártsága, ami ugyancsak a jog hatékonyságának csökkenésére, presztízsének hanyatlására vezet. Ez – akár csak az előbbi, a jog sajátságaihoz eredő „élettávoliság” – a konkrét helyzetekben *csökkenti a jogszabálykövetés esélyét.*

A korábbiakban vizsgáltuk már azt a kérdést is, hogy miért kell a modern társadalmakban *jogi formában* megjelennie az *állami tevékenységnek*. Az állam az osztályuralmat hivatott biztosítani, ami tartalmilag szükségképpen ellentétes a társadalmilag hirdetett egyenlőséggel. Ezt az ellentmondást az igazságszolgáltatás úgy oldja fel, hogy a bíróság előtt a felek egyenlőek, amennyiben egyformán az állami szerv, a bíróság alárendeltjei. Egy más megközelítés szerint – s ennek képviselői közt van Rousseau és Kant – a törvénynek való általános alárendeltség az egyenlőség alapja. Az igazgatásban gyakran még ennél is formálisabb az egyenlőség: mindenki egyformán ki van téve a diszkreciónak. A jog mint az áru-termeléshez szükséges egyenlőségi illúzió megteremtője azáltal válik társadalmilag jelentőssé, hogy *állami szervek alkalmazzák*, vagyis az állami hivatalnokok a maguk jogkövetésén keresztül elfogadják a jogi egyenlőséget még akkor is, ha a pozitív jog megoldásaival vagy annak ideológiájával egyébként nem is értenek egyet. A lakosság számára ugyanis az, amit az állami szervek, illetve hivatalnokai a jog nevében cselekszenek, megfelel a „jog” kritériumának, legalábbis bizonyos határok között, nevezetesen amennyiben az adott parancs beilleszkedik a jog struktúrájába, az áruforma meghatározta történelmileg formálódott rendbe. A közfelfogásban ez a „jogszerű”, vagy „igazságos” értékítéletben fejeződik ki. A jogi szabályozás és a jogszabályok figyelembevétele ennyiben a jogi formában kifejeződő egyenlőség illúzió és az ezt erősítő állami tevékenység számlájára írható.

A marxista jogelmélet elfogadja Weber azon fejtegetését⁶, miszerint a rokonsági és vallási közösségek a maguk idejében a politikai-állami közösségnél hatékonyabban biztosították a kötelezettségek védelmét, az együttélést, de a modern osztálytársadalmakban osztályuralomra van szükség, vagyis állami-politikai szervezetre, mely minden területen képes biztosítani ezt az uralmat azon az áron, hogy szétzúzza a korábbi partikuláris szervezeteket, melyek a viszonyokat eladdig rendezték. Weber – noha az osztálytársadalom politikai átfogásának szükségességéről nem ír – hangsúlyozza, hogy a „modern gazdasági élet sajátos jellege következtében” (és itt a nemzeti piacra utal) megsemmisítette azokat a szervezeteket, amelyek a jog és ezáltal a jogviszony hordozói voltak.⁷ Jellemző, hogy a ró-

⁶ PESCHKA, 1975. kül. 104 és köv.

⁷ WEBER, 1967/a. 123.

mai császári abszolútizmus, Hobbes politika-elmélete és a napóleoni császárság egyaránt ellenzett minden olyan politikai testet, amely az állam és az egyén közé léphetett. A jog és az állam lényegében a hatalmi és rendezési ürt hivatott betölteni és az állampolgárok elsősorban *ott lesznek tekintettel a jogszabályra, ahol az államon kívül nincs más szervezet*, amely viszonyaikat rendezné. Valójában persze ez a különös mező nem hiányozhat sokáig és a polgári forradalmak után igen hamar ki is alakultak a patikuláris szervezetek: a tőkésék számára a tőzsdék a tőzsdeszabályokkal, az arbitrászok a kereskedelmi szokványokkal; a munkások számára a munkásegyletek, majd a szakszervezetek a maguk statútumaival stb. Az állami szervek minden erőfeszítése hiábavalónak bizonyult a magánszervezetek, a család stb. szerepének kiküszöbölésére. Így az állam számára e közvetítő szervezetek befolyásolása és nem pedig felszámolása bizonyult eredményes stratégiának. Az állami politikai szféra a forradalmi gyakorlat rövid periódusait kivéve végeredményben sosem volt képes győzedelmeskedni a magánszféra fölött.⁸

A jogi szabályozás vázolt társadalmi szükséglete természetesen csak általános-eltvont keretül szolgál a konkrét helyzetekben megvalósuló jogszabály-követéshez. A *jogi szabályozás oldaláról nézve* a társadalom tagjainak jogszabályorientációja a konkrét jogrendszer sajátosságaitól, így a szabályozás terjedelmétől, az átfogott életviszonyok szélességétől, a szabályozás módjától – ezen belül olyan elemektől, mint liberális-diszpozitív megoldások, vagy kogencia túlsúlya; a szankcionálás szigora –, valamint a társadalom demokratizmusának a jogban való kifejezésétől függ. Minél *átfogóbb a szabályozás*, minél „jogibb” a társadalom élete és ezzel párhuzamosan ideológiája, annál valószínűbb, hogy a cselekvésre az egyes konkrét helyzetekben is hat a jogi megfontolás. A *kogencia* és az imperativitás tovább erősíti a jogi orientációt. A jogi szabályozás átfogó mivolta és szigora azonban nem biztosítja a jogszabálykövetést és még kevésbé a társadalmi jogkövetést, illetve a jog hatékonyságát. Erzsébet királynő kora óta a büntetések szigora enyhült, mégis, a bűnelkövetés gyakorisága – az utóbbi évtizedek emelkedő rátái ellenére – az eredeti felhalmozás kora óta csökkent.⁹

⁸ „Paradox módon még a francia forradalom közepette is az elméletben, nevezetesen minden alkotmányban, még a legradikálisabban – az 1793 évben is – fenntartották ezt a viszonyt, hogy az „Homme”-ot megkülönböztették a „citoyen”-től s ennek *föléje rendelték*. (MEM I. 364.) A nagy átalakulás éveinek forradalmi gyakorlata természetesen ellentmond ennek az elméletnek. Marx azonban kiemeli, hogy ebben az esetben a gyakorlat csak kivétel, az elmélet a szabály; (MEM I. 368.)” LUKÁCS, 1971. II. 266.

⁹ WOOD, 1974. 121. – A jelenlegi vizsgálati adatok alapján igen vegyes képet kapunk a szankciónak, illetve szigorának magatartásra gyakorolt hatásáról. Néhány eredmény szerint nem igazolható a szigorúbb szabály hatása: a jogosítvány-megvonás mint büntetés bevezetése Connecticutban nem csökkentette a balesetek számát (CAMPBELL-ROSS, 1969); a halálbüntetés léte nem befolyásolja az emberölés alakulását (SAVITZ, 1958.); kiszabása a történelmi feszültségeket tükrözi (HORVÁTH, 1975. 524. 530.); és bár a feketézés az üzérkedők börtönbüntetésével csökkent (CLINARD, 1952, 59.), de eb-

A mindent átfogó joggal gyakran csak azért számolnak, hogy *kijátszhasssák*. A szabályozásmód nem abszolutizálható, hiszen maga a jogi szabályozás is makrotársadalmi tényezők, valamint a jogi-kulturális hagyomány függvénye.

A szabályozás *terjedelme* legközvetlenebbül az állam központosító törekvéseivel függ össze. Amennyiben a szabályozás terjedelmét a kiadott jogszabályok számával és nem az átfogott életviszonyokkal mérjük – vagyis részben más jelentést adunk a szónak – kitűnik, hogy a legtöbb szabályt válságokkal és forradalmakkal, valamint felvilágosult abszolutista célkitűzésekkel kapcsolatban bocsájtják ki.¹⁰ Önmagukban a centralisztikus-abszolutisztikus állami törekvések még nem vezetnek a mindent átfogó szabályozásra¹¹ és bár érthető az ilyen állami szabályozás kogenciára, antiliberális megoldásokra törekvése, a gazdasági viszonyok végző fokon gátat szabnak ennek¹², mint azt a napoleoni Franciaország vagy a frigyesi Poroszország esete mutatja. Vajon a rendőrállam vagy a gazdasági életbe beavatkozó monopolkapitalista demokrácia esetében teljesebb-e a társadalom életének jogi szabályozása? Ha metafizikus is a kérdés, vitathatatlanul jelzi a szabályozás terjedelme és mélysége, illetve az ebből eredő közvetlen szabálykövetési kötelezettséggel járó elidegenedés bonyolult összefüggését.

Ismertes, hogy a gazdasági fejlettség csak előfeltétele a jogi szabályozásnak, de nem „váltja ki” annak adott formáját. „Történelmünket magunk csináljuk, de először nagyon is meghatározott előfeltételek és körülmények között. Ezek között végül is a gazdasági feltételek a döntők. De szerepet játszanak, ha nem is dön-

ben a tényleges jogérvényesítésnek is volt szerepe. A marijuána-birtoklás miatti büntetések gyakorisága emelkedik a szigorítás ellenére (CROWTHER, 1969.); de lehet, hogy a szigorítás nélkül még többen követték volna el a cselekményt. Egyre inkább előtérbe kerül az az álláspont, mely egy sor tényezőből teszi függővé a szankció (a büntetetés) elrettentő hatását (WOOD, 1974.). A szankciót azért sem lehet a jogkövetés alapjának tekinteni, mert „meghatározott elkövetőtípusok vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon gyengén reagálnak a büntetéssel való fenyegetésre”. (HORVÁTH, 1976. 559.)

¹⁰ GILISSEN adatai alapján CARBONNIER, 1972. 212.

¹¹ A jogi racionalizmus Weber által említett történelmi feltételeit szimplifikáló nézetekkel szemben éppen a francia fejlődés, nevezetesen az ancien régime megoldásai alapján rá kell mutatni arra, hogy az abszolutista centralizáció éppen nem a jogi formális szabályozást igénylő bürokrácia segítségével valósult meg. A királyi centralizáció a hivatali állásokat kiárusította a burzsoázia bizonyos részének (TOCQUEVILLE). A joganyag növekedése nem kapcsolódott szervesen e folyamatba. Az állítólagos bürokrácia hírhedt eszközét, a lettre de cachet-t például éppen a racionális jogi formalizmus ellenében, a feudális erkölcs és család védelmében használták (FUNCK-BRENTANO). Ahol a francia abszolutizmus a formális racionalizmust érvényesítő („valódi”) bürokráciával próbálkozott, mint Kanada-gyarmat igazgatásában, ott kudarcot is vallott (DIAMOND, 1961.).

¹² A gazdasági szféra közvetlenül is meghatározza az állami jogi beavatkozást, amennyiben elsősorban a társadalom gazdasági fejlettségétől függ az, hogy az állam milyen mértékű erőforrások felett rendelkezhet, s ennek megfelelően mennyire építheti ki a beavatkozás szervezetét, a közigazgatást. A hivatalnok megjelenése már a középkorban meghatározott volumenű pénzgazdálkodás kialakulásával függött össze, amely lehetővé tette, hogy a pénz egy részét a hivatalnokok eltartására adóként elvonják.

tő szerepet, a politikai stb. feltételek, sőt még az emberek fejében kísértő hagyomány is.”¹³ Az állam-Midász érintése nem mindent tesz jogivá vagy legalábbis jogszabállyá, már csak azért sem, mert társadalmi okokból nem „érhet” bármihez. Az eseti vagy diszkrecionális állami beavatkozásból vagy éppen az önkényes eljárásból hiányzik az általánosság és szabályosság mozzanata; másfelől valószínűleg „nem áll, hogy a modern biztosított magángazdasági érintkezés egyszerűen elgondolhatatlan volna jogi szavatoltság nélkül”.¹⁴ Ugyanakkor egyes társadalmakban – kevésbé bonyolult gazdasági feltételek mellett is – komoly hatású lehet egy olyan ideológia, kulturális hagyomány, mely szerint a társadalmi viszonyok széles köre jogszabályokkal rendezendő. Az ilyen társadalomban a jogi megoldásoknak nagy a *tekintélye*. E tekintély onnan származik, hogy az uralgó osztálynak hosszú időn át érdeke fűződik a jogi megjelenítéshez, a jog nem túlságosan elidegenedett és ugyanakkor az állami érvényesítés elég következetes és hatékony. A jog hatékonysága, reális jelentősége közvetlenül függ a társadalmi légműkörtől, amelyben működik.¹⁵

De hát milyen feltételektől is függ közelebről a jog tekintélye? Említettük már, hogy a jog belső struktúrája jelentős mértékben elszakadhat a meghatározó gazdasági viszonyoktól. Az eltérés azonban nem vezethető vissza kizárólagosan a jogi objektiváció belső mozgásformáira, ebben a gazdasági meghatározottságot kibontó közvetítő mechanizmusok sajátos önmozgása is tükröződik. A jog – teljes kiépülése után – nagy tehetetlenségű rendszer; főleg olyan formai kérdésekben az, mint jogszabály-hierarchiák, jogszabály-szerkezet, kategóriák.

Mégis a gazdasági meghatározottság közvetítésében és egyúttal az ettől való önállósulásban döntő szerepe a *politikai szférának* van. A jog úgy tükrözi a termelési viszonyokat, amint az a termelési viszonyok által lehetővé tett hatalomgyakorlás szempontjából kívánatos. A jog normatív funkciója és az osztályuralom szervesen összetartoznak.¹⁶ Helytelen lenne a jog politikai meghatározottságát (és visszahatását a politikára) az államra szűkíteni. Az állami közvetítésen keresztül az egyes rétegek hatalmi harcának eredménye közvetlenül érvényesül a jogszabályokban. Ugyancsak elsődlegesen politikai kérdés, hogy egy *jogrendszer önmagával meddig vállal közösséget*. Egy államalakulat, ha meg is változtatja a jogszabályokat, sőt akkor is, ha az állam gyeplőjét új csoportok ragadták meg, igyekszik fönntartani a jogfolytonosság látszatát. Az „ugyanaz az állam, ugyanaz a jog” elvét legfeljebb a forradalmak dobják sutba – s többnyire csak a folyamat legforradalmibb tetőfokán. A jog kontinuitásának állami dédelgetettsége jól látszik az angol polgári forradalomban: Cromwell alatt lényegében szakítottak a ré-

¹³ MEVM, II. 477.

¹⁴ WEBER, 1967/a. 52.

¹⁵ LUKASEVA, 1975. 36.

¹⁶ SZOTÁ CZKY, 1970. 90.

gi joggal, a restauráció állama azonban visszatért ehhez. Egyébként a forradalmi diszkontinuitás is többnyire az igazi ősi joghoz *visszatérés* nevében valósul meg. A jogi reformokat és a kodifikációt Cromwellnél szélsősebben követelő levelerek is a Magna Chartára hivatkoztak szabadságuk védelmében és a törvényhozástól az „ősi szabadságok helyreállítását” kívánták.¹⁷

Magyarországon a *jogfolytonossági* gondolat a tehetetlenségi erőnek hódoló politikai viszonyok folytán igen erős volt. A polgári átalakulás során csak 1849-ben – a détronizációkor – vetődött fel néhány hónapra a diszkontinuitás. A jogfolytonosságra törekvés jelentős mértékben hozzájárul a jog stabilitásához és ezzel annak a gazdaságtól való eltéréséhez. A végeredmény egyfelől a jog tekintélyének tradicionális erősödése, másrészt kényszerű titkos adaptációk¹⁸, melyek viszont a jogszabályokat másodlagos jelentőségűvé teszik a tényleges döntésekben és ezzel a jogszabálykövetés lehetőségét csökkentik.

A szocialista jog *változási üteme* is sajátos problémát vet föl a jogszabálykövetés szempontjából. Ha nagyjából – egészéből érvényesül is az a törekvés, hogy a jogfejlődés a jogszabályváltozás formájában valósuljon meg, „a szocialista törvények és törvénykönyvek forgási sebességének növekedése”¹⁹, mely a felgyorsult társadalmi fejlődést és az állam ebben játszott igen jelentős szerepét tükrözi, veszélyezteti a jogi stabilitást. Ez viszont megnehezíti a jogtudat megszilárdulását és a jog presztízsének is árt.

Tovább fokozza a jogi szabályozás – *egyenlőtlen fejlődésből* eredő – kuszaságát, hogy a társadalmi élet különböző szféráiban – némileg az iparágak egyenlőtlen fejlődése, illetve a felépítményi elemek eltérő változásai folytán – más-más mértékben épülhet ki a jogrendszer, más a szabályozás módja (kogencia vagy diszpozitivitás, szankciók súlyossága), és ezek az alrendszerek nem elégszenek meg azzal, hogy áthatják egymást, de egyeduralomra törekednek. Így egy adott időszakban egy-egy jogág jellemző szabályozásmódja igyekszik befolyásolni a többi²⁰, ami megint csak hat a jogkövetésre.

A jogszabálykövetés akkor válik igazán az egyéni jogkövetés problémájává, amikor a jogi szabályozás nem csupán fogalmi – értékelésbeli (ideologikus) módon ad többletet a mindennapi léthez, hanem – különösen az államigazgatás érvénye-

¹⁷ L. pl. *Englands Freedom, Soldiers Rights, etc.* 1647. WOLFE, 1967.

¹⁸ EÖRSI, 1975. IX. 2–4 §§.

¹⁹ SZABÓ, 1964. 73.

²⁰ Ennek természetesen határt szab az, hogy a jogi szabályozási módszer megválasztása csak annyiban „szabad”, (SÁRKÖZY, 1973. 82.) amennyiben a „gazdaságilag fontos vonatkozásokban az érdekeltek számára a gyakorlati eredmény ugyanaz marad” (WEBER, 1967. 120.). Az uralomra törő jogág mögött az uralkodó osztály hatalomgyakorlási módja és a hatalomgyakorlás lehetőségeiről alkotott elképzelések állnak. Ez ütközik tehát a gazdasági eredménnyel. (A kérdésre I. KULCSÁR, 1976./b. 24–28).

süléskor – *többséglekveéseket* is kíván. Az állami szervekkel való interakció az államhatalom erejétől, a politikai uralomgyakorlás módjától, végső fokon pedig a döntően a gazdasági viszonyok által megkövetelt és lehetővé tett állami beavatkozástól függ. Itt a cselekvés elsődleges mozzanata a hatóságtól származó *parancs*. Az effajta, állami oldalról kiinduló, vagy legalábbis azáltal meghatározott mindennapi cselekvési szféra meglehetősen új keletű, legalábbis a mai hatalmas kiterjedtségében. Lesnodorski²¹ szerint „a jog válságára való nagyszámú hivatkozás ellenére egészében a XVIII. századtól kezdve a jog szerepe fokozatosan nőtt és tovább nő, különösen mint a gazdasági élet eszköze”. E tétel a fenti összefüggésben nyilván helytálló, de a növekedés erősen mennyiségi és kevésbé minőségi. A növekedést vízfej-tünetek, a hatékonyság csökkenése kísérik. Ez viszont a jogkövetés és ezen belül az egyéni jogszabály-orientáltság csökkenésével, a jog társadalmi presztízisének hanyatlásával jár – s egyben ennek tünete.²²

A hagyományos felfogás – és a közfelfogás napjainkig – az életviszonyok jogi-vá tételét a magánszemélyek saját elhatározásból eredő aktusának tartja. Az állampolgár meghatározott alakíságokat követve a mindennapit olyan jogi köntösbe öltözteti, ami lehetővé teszi, hogy szükség esetén az életbeli ügyet bírósági döntésnek vessék alá. E formális adalékkjelleg érződik a római ügyletek stipulációs megerősítésében, perbeli és peren kívüli eskütelekben, a hiteles helyi, majd közjegyzői okmányletételben és minden írásbafoglalásban.²³ Az írásbeliség a jognak az élettől való világos megkülönböztetését tette lehetővé abban az időszakban, amikor a jogi a perelhetőt jelentette. Az anyagi norma hagyományosan egybee-

²¹ LESNODORSKI, 1970. 2.

²² A joganyag bővülését így kommentálta egy mélyinterjúalanyunk (52 éves volt szedőnő, jelenleg személyzeti osztályon dolgozik): . . .hát arról van szó, az egyik jogszabály hivatkozik a másikra, láncolatot képeznek, ami az adminisztrációt is fokozza. Most hoztam el a hatályos jogszabálygyűjtemény 4. kötetét. Elnézem sokszor, hogy mindennek az alapja a római jog. Azt variálják a kor szellemének megfelelően. Most már beleestünk egy olyan stádiumba, hogy túltermeljük a dolgokat, legalábbis nekem ez a véleményem. Túlságosan sok a jogszabály, mindenki igyekszik a saját szája íze szerint magyarázni, nem tudom mi lesz a vége, kíváncsi vagyok rá. Mi is egymás után gyártjuk a különféle rendeleteket, végrehajtási utasításokat, de hogy van-e ennek értelme?

Ahhoz, hogy valaki ezt befogadja, az kell, hogy foglalkozása legyen. Legyen ügyész, jogász, de szimpla halandó ember nem fog eligazodni. Először is nem kerül kapcsolatba velük, de ha mégis, olyan szövevényes, annyira nagy mennyiségű, olyan nagy skálája van a gyűjteményeknek, olyan speciális ágakra tagolóódik, hogy azt kell megtanulni, hogy egyáltalán hol keressünk valamit.”

KULCSÁR L. adatai szerint (1977. 106.) az államigazgatási ügyintézők több mint 60%-a (a községekben 77%-a) saját bevallása szerint nehezen tud lépést tartani a jogi szabályozással. Hasonló eredményt hozott NDK-beli vállalati közép-kaderek megkérdezése (DETTENBORN–MOLLNAU, 1976. 83.) Egy nagyvállalatunk milliárdos értékekről döntő fejlesztési vezetője szerint „az állandó változás miatt nem érdemes nézni a közlönyöket.”

²³ Az angol jog pl. hosszú ideig csak a deed, az írásba foglalt szerződés peresítési lehetőséget ismerte.

sett az „élettel”, de ahol pusztán az ilyen anyagi norma érvényesül, ott mindenki a közfelháborodás és magánbosszú tárgya. A büntetőjog kezdetei jól mutatják, hogy a jogiságot eredetileg ezen életbeli cselekvések merev alakiságokhoz kötése jelentette.

A jogi formalizmus kezdetei kétségkívül a jog szakralitásával függenek össze. A szakrális formák megtartása biztosította, hogy a csaknem vallási jellegű jogsegélyt megadják. Az alakiságok fennmaradása a későbbiekben már a jogbiztonság igényeit szolgálta.²⁴ Talán az igazságszolgáltatási apparátus teherbírási képessége is szerepet játszhatott a dologban: a kellően formalizált ügyeket könnyebb volt feldolgozni, a nem-formalizáltakat el lehetett utasítani: mindkettő hozzájárul a bírósági feladatok súlyának csökkentéséhez.²⁵ Modern viszonyok között, amikor fokozódtak a társadalmi igények a jogegyenlőség és anyagi igazság biztosítására, a formalizmus háttérbe szorul, s elsősorban jogbiztonsági okokból a leginkább konfliktusveszélyes tartós jogviszonyokban marad fenn, a jogrendszer ilyenkor „társadalmilag mintegy maga figyelmezteti a feleket az ügylet jogügylet jellegére”.²⁶ Az élet formális vonásokkal jogivá-tétele, illetve a peresíthetőség terjedése bizonyos határok közt fokozza a jogszabály-orientált cselekvés általános esélyét. Ugyanakkor a perelhetőség formális minőségei – amíg fennállnak – kétségkívül az elidegenedés veszélyét hordozzák, amennyiben a lakosság számára követhetetlenek. Amilyen mértékben e formális minőségek megszűnnek és valóban nő a hatóság jogvédelem még a hatóságokkal szemben is – mint a fellebbezés általánossá válása, az államigazgatási határozat bíróság előtti megtámadhatósága vagy (pl. Angliában) a bíróságok általános hatásköre esetében – úgy válik a peresíthetőség az egyetlen jogilag valóban értelmes alanyi joggá. A tényleges jogvédelem a hatóságokkal kapcsolatos magatartást fokozatosan jogivá, illetve jogszabályszerűvé teszi, hiszen a jogszerűség a védelem feltétele, ami viszont kihat az ezt megelőző állampolgári magatartásokra. Megjegyzendő, hogy a jog történelmileg adott szerkezetekkel és hagyományozódó fogalmakkal dolgozik és az így létrejött – és hatékonyságát előmozdító – valóság strukturálása nehezen követhető a hétköznapi gondolkodás számára.²⁷ Az elvárások szabályozásának kezdetétől a jogi

²⁴ VÉKÁS, 1977. 65.

²⁵ NIZSALOVSKY, 1968. 526.

²⁶ SZABÓ, 1971. 157.

²⁷ Engels alapján Lukács, az ő hatására pedig jeles hazai jogelméleti szakemberek hangsúlyozzák, hogy a jogi rendszerezés fokozódásával együtt jár a valóságtól eltávolodás. Lukács Hegel nyomán utal a jogi meghatározások önkényességére (ennek példája a büntetési tétel véletlenszerűsége) LUKÁCS, 1976. II. 218. HEGEL, 1971. 232. A távolság jog és valóság közt azonban talán kisebb, mint a rendszer öntörvényeinek torzítása alapján a legelvontabb szinten vélnénk. Az említett véletlen – a büntetési tétel – ugyanis csak nagyon távolról (a bűncselekmények társadalmi rangsorával) kapcsolódik a mindennapi élet valóságához: ez kizárólag a jogalkalmazó állami szervet érinti. Ahol a gyakorlattal közvetlen a kapcsolat, ott a távolság kisebb. A szerződéstípusok a valóságból áramlottak a jog-

koncepciók „a nem-jogász számára áthatolhatatlanként jelennek meg. Ez a helyzet, amikor a koncepció olyan adottságként létezik, melyet pusztán jogiságánál fogva helyesnek tartanak, amely mentes alapja vagy következménye vizsgálata alól”.²⁸

A fenti tényezők sokféle tényleges történelmi kombinációja folytán csak utalásszerűen érinthetjük a jogszabályok egyéni jogkövető előtti megjelenésének problémáját. E tekintetben a joganyag szélesedése és specializálódása, a kogencia erősödése, a liberális megoldások háttérbe szorulása, a jog presztízsének csökkenése – amit részben a túlszabályozás és annak hatástalansága, a burzsoá törvényesség válsága, továbbá a technokratikus társadalmi beállítottság számlájára írhatunk²⁹; ezek a fő tendenciák, amelyek egyrészt eleve kizárják, hogy az egyén tudata akár csak fő vonásaiban is átfogja a jogrendszert, s másfelől, amelyek valamiféle partikuláris jogi orientációra kényszerítik az embereket.

A jogilag szabályozott szféra gazdagodása vitathatatlan problémát jelent a jogkövetésben. A társadalmi élet bonyolódásával a gazdasági életbe való beavatkozáshoz szükséges jogi formájú állami erőfeszítésekkel járó joganyag-gazdagodást tovább fokozza, hogy „a modern idők hatására a jog által szabályozott terület igen nagymértékben megnövekszik, részletezőbbé válik, a jogszabályok száma meghatványozódik. Ehhez járul az ezerféle technikai szakanyag beáramlása a jogba”.³⁰ Míg a primitív társadalomban egy egységes *mindennapi életet fog át a jog* (és ez a mindennapi élet minden ember számára azonos adott), a modern munkamegosztásban az ennek partikularitásához igazodó jogi alrendszerek is kialakultak.

Szembeötlő a különbség a mindennapi tudatban részben élő és döntően abból származó hajdani szokásjogok és a megszámlálhatatlan jogesetből vagy jogszabályból összeötvöződő, félelmetes kötettsorokba zárt joganyag közt: míg ugyanis az előbbi esetben a jog mint normatömeg közvetlenül adott, az utóbbiban teljesen különálló, elidegenedett objektiváció, ámde az egyéni jogkövetés szempontjából

ba és ha a rendszerképzés túlságosan eltávolította ezeket a gyakorlattól, a gyakorlat túllépett rajtuk a ténylegességhez közeledve. (L. a szerződéstípusok félretételét a modern jogokban VÉKÁS, 1977.) Így aztán lehetségessé vált, hogy a gyakorlati cselekvés megint jogkövetővé váljon, hiszen a hivatalos jog ilyen esetben kénytelen figyelembe venni a tényszerűt. Egyébként már WEBER, 1967/b. felismerte a modern jog antiformalis, saját rendszerét nem tisztelő mivoltát. Bármennyire kellemes is a jogelméleti kutató létigazolása számára, hogy kutatásának tárgya, a jog épp a totalitás működése szempontjából nélkülözhetetlen különösségű s közvetítő részkomplexus, mely belső autonómiával rendelkezik, e hízegő kép csak egy adott történelmi szakaszban igaz maradéktalanul, s mi kárhozottak nem ebben élünk. Korunk joga nem az elvonttá válás útján tesz mindent jogivá, csupán extenzíven, a konkrétéhoz közel álló szabályok örögi körének örökös bővítésével, tehát a „rendszer” ellenében.

²⁸ LLEWELLYN-HOEBEL, 1967. 43.

²⁹ EÖRSI, 1975. 512.

³⁰ EÖRSI, 1975. 512.

még nem létezik. Ez annak ellenére igaz, hogy miközben a joganyag egyre áttekinthetlenebbé válik, a joganyagot megismerő tudat sem reked meg, hiszen az írásbeliség elterjedésével, a kulturális fok emelkedésével, majd a modern hírközlési technikák hatására a társadalmi információbefogadás volumene is nőtt. A paradoxon csak abban áll, hogy míg a joganyag történelmi növekedése valószínűleg nagyjából mértani, a befogadási képesség legfeljebb számtani haladvány szerint alakul.

A jogkövető számára adott joganyag befogadásában a minőség problémája abban áll, hogy a modern szabályozás nem kazuisztikus, de nem is az általános elvek szintjén, hanem a tipikus szintjén valósul meg.³¹ (Ez egyébként igen fontos bizonyítéka annak, hogy a szabályokat nem annyira a lakosságnak, hanem a jogalkalmazóknak, jogban jártas személyeknek szánják.) E tipikushoz a mindennapi gondolkodás nehezen tud fölemelkedni.³²

A szorító dilemmából alapvetően az egészet előidéző munkamegosztás adja a kivezető utat, s valószínűleg attól fogva, hogy a jog a rendészeti előírások elburjánzása óta átfoghatatlanná vált. *A jog és annak követendőse ugyanis specializálódik.* Ez a specializálódás kétirányú.

1. A partikuláris életviszony joganyaga elkülönül. Korábban, különösen a feudális joganyag a társadalmi rétegződés szerinti tagozódást mutatott vagyis rendi-személyi alapon különült el. Ennek látszólagos folytatása³³ a bizonyos fokig jogági elkülönülésben (pl. kereskedelmi jog) is kifejeződő foglalkozási szakosodás.

2. A jogászai rend kialakulása biztosítja az egységet és az egyes specializálódó jogi szférák közti kapcsolatokat, amennyiben az adott területen járatlan halandókat kalauzolják a per rengetegében vagy a rendkívüli életviszonyokban.

A munkamegosztás fokozódásával járó partikularizálódás a jognak a jogkövetés szempontjából, sőt lényege szerint való felbomlásához vezetne, mivel a jog *általánosságát veszélyezteti.* E tendenciával szemben azonban más, eddig erősebbnek bizonyult mozzanatok érvényesülnek. Az ember ugyanis a munkamegosztás ellenére éppenezen különös mozzanaton keresztül társadalmi lény: „*az egyén maga a társadalmi lény*”. Életnyilvánítása, ha nem jelenik is meg egy közösségi, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában – azért maga a társadalmi élet nyilvánítása és igazolása.”³⁴ A jog ennek megfelelően osztársadalmi

³¹ PESCHKA, 1965. 324–345.

³² A modern jogi megoldásokra jellemző nagyfokú differenciáltság – mely az egyéniesítés és méltányosság követelményeit igyekszik érvényesíteni – a mindennapi tudat számára nehezen követhető. Ebben közrejátszik a jogtudat érzelmi elemeinek, különösen a bosszúvágnak summás megoldásokra törekvése. Így fordulhat elő, hogy egy finn országos reprezentatív minta 2023 megkérdezettje sokkal egységesebben (mert általában szigorúbban) ítélte meg a bűncselekményt, mint 145 bíró. (MÄKELÄ, 1966. 64.)

³³ WEBER, 1967/b. II. r. 8. fejt.

³⁴ MARX, 1962. 70–71.

követelményeket is közvetít az egyén felé, amit az társadalmisága folytán képes is befogadni („ne ölj”).

A jogászság egységbiztosító szerepe és az ember társadalmi kulturáltságának fokozódása elvileg lehetővé teszi, hogy a munkamegosztás folytán a követendő jogban adódó partikularitást is meghaladja az egyén: képes arra, hogy a számára közvetlenül adotton túl más joganyagokat is megismerjen, vagyis az elidegenedettséget legalábbis részmozzanatokban leküzdje. Ez a képesség a társadalmi mobilitás, illetve az eltérő társadalmi viszonyokban jelentkező újszerű helyzetek folytán egyre fontosabb, de a kizsákmányoló jogrendszerekben ténylegesen nem bontakozik ki össztársadalmi méretekben.

A jog ugyanis akkor szolgálja megfelelően a kizsákmányolást, ha áthatolhatatlan kuszaságával leplezi a reális társadalmi viszonyokat. A szocialista jogban viszont potenciálisan adott a megismerhetőség, s ezt konkrét jogszabály-alkotási és jogpropaganda erőfeszítések is segítik.

A burzsoá jog eredendő elidegenedettségét a pozitív tendenciák nem törik át; a társadalom jelentős rétegei mind a mai napig el vannak vágva a jogszabályoktól és a jogi fórumoktól: a kizsákmányoltakat továbbra is sújtja társadalmilag meghatározott alacsony jogismeret-szintjük. Mivel a szabályok nem tükrözik a tényleges viszonyokat, sőt éppen azok elrejtését szolgálják, a jogszabályok csak bizonyos kontemplatív pogári életforma mellett válnak a viselkedés közvetlen mintáivá. A jogszabály az uralkodó osztályok speciális titka, varázsigéje, melynek kellő használatával a nem kívánatos állami beavatkozás a magánjogi ügyletek többségétől távol tartható, ha a kereskedők belügyeiről, a társadalmat és államot egyaránt veszélyeztető tőkekoncentrációs ügyletekről van szó, vagy amikor a kizáró záradék a vételi- és magánjogban a gazdaságilag gyengébbeket tönkreteszi. Szükség esetén a kalkulatórikus alapállású polgár épp e varázsszavakkal képes mozgásba hozni érdeke védelmében az államgépezetet.

Noha a jelen fejezet címe szerint csak a jogi szabályozásnak az egyéni jogkövetésre gyakorolt hatásával foglalkozik, mégis elkerülhetetlen, hogy a jogszabályoknak a *jogalkalmazásban* való megjelenésére ne utaljunk. A jogi szabályozás társadalmi hatását ugyanis mindenekelőtt alkalmazása, érvényesítése biztosítja. „...A büntetés korántsem azzal lesz preventív jellegűvé, hogy szigorú, hanem azáltal, hogy elkerülhetetlen.”³⁵ A jogalkalmazás részben a hírközlés, részben a

³⁵ LENIN Művei, 1953. 4. 414. A jogérvényesítés erősítése bizonyos határok közt fokozza a jogkövetést – bár, mint a hazánkban a beszolgáltatási kötelezettség, illetve a munkahelyelhagyás egykori tilalma mutatja, nem adequat szabályozási eszközként új bűncselekményt teremt, sőt további bűnelkövetést szül. Mindenesetre a New York-i rendőrség 125%-os koncentrációja a bűnözési arányszám 55%-os csökkenésével járt (CROWTHER, 1969), a szigorú ellenőrzés pedig növelte a parkolási feyelmet (CHAMBLISS, 1969.).

Amikor a dán rendőrséget letartóztatták a német megszállók, a rablások száma tízszeresére emel-

közvetlen tapasztalati lehetőségek folytán közelebb esik a mindennapi élethez és gondolkodáshoz, mint a jogforrás. A jogeset kazuisztikája is közelebb áll a mindennapi tudathoz, mint a jogszabályok elvont általános megfogalmazása. Végül elméletileg is indokolja a jogalkalmazás egyéni jogszabály-követésre gyakorolt hatásának ehelyütt említését, hogy egyes jogrendszerekben a joganyag éppen az igazságszolgáltató szervek tevékenységeként keletkezik.

A következetes jogalkalmazás és a modern jogban eleve adott formai egyenlőség következtében a jog képes bizonyos osztályfölötti tekintélyre szert tenni. Az osztályellentétek és megoldásuk úgy jelennek meg a jogvitában, mintha egyenlő felek között folyó küzdelemről lenne szó, amit valaminő abszolút igazság alapján oldanak meg. Pervesztes felek és elítéltek ritkábban panaszkodnak bírói vagy jogszabályi elfogultságra, mint gondolnánk, s legfeljebb a tények téves megállapítása miatt tiltakoznak.³⁶

A jogalkalmazás jogkövetésre gyakorolt hatása szempontjából sajátos eset, amikor a jogi szabályozás már nem felel meg a társadalmi tényeknek és a jogalkotás vagy a jogalkalmazási gyakorlat szintjén kiigazításra szorul. Ha a korrekciót a jogalkalmazás valósítja meg egy olyan rendszerben, amelyben egyébként erre nem lenne joga, ezzel a jogszabályokat járhatja le; a korrekcióval való késedelmeskedés az adott jogszabály, sőt az egész pozitív jog presztízsének árthat, különösen, ha a túlhaladott szabály alkalmazása rendszeresen kiváltja a társadalom helytelenítését. Amennyiben a szabály alkalmazása a társadalmi-gazdasági feltételektől való elszakadással jár, a merev ragaszkodás csak fokozza a jog elidegenedettségét, ami viszont hosszú távon a jogszabály tekintélyének csökkenésére, félelemből való jogkövetésre, de még inkább a jogszabály kijátszására való törekvésre és merszre vezethet.

kedett. A csalások és emberölések száma viszont nem nőtt, vagyis a jogérvényesítés az élet különböző területein más-más hatású. (ANDENAES, 1952.). A közlekedési rendőrség „fél-sztrájkja” (Detroitban nem bírságotak közlekedési szabálysértésért, csak minden második esetben) nem rontotta a közlekedés biztonságát (WOOD, 1974. 119.). Ebből arra következtethetünk, hogy nemcsak a jogalkalmazás, hanem már egyszerűen a jogalkalmazás szimbóluma is elegendő a jogkövetéshez. (A detroiti eset azonban nem perdöntő, mivel a gépkocsivezetők, bár tudták, hogy most nem fognak mindenkét bírságot, sohasem tudhatták, ők lesznek-e a mentesülők. Ezen túl az, hogy a baleseti arányszám nem emelkedett, nem is bizonyítja a jogkövetés azonos szintjét: a baleset elkerülésére a jogtól függetlenül törekszenek a vezetők.) Adott esetben a jogalkalmazás „mulasztásai” teszik lehetővé a normatív ideált hajszoló szabályozás és a valóság összebékítését. Az ötvenes évek elején az önkényes kilépés és igazolatlan mulasztás objektív értelemben büntett volt, de az évi negyedmilliós ilyen jellegű magatartás eljárás nélkül maradása lehetővé tette, hogy a társadalom tagjai jogkövetők maradjanak. (Vö. HUSZÁR, 1976. 12.)

³⁶ Felmérésünk során 426 személy közül 43-an említették, hogy polgári vagy büntető bíróság elmarasztalta volna őket, közülük húszan igazságosnak tartották az ítéletet. A 23 elégedetlen közül 8 utalt helytelen tényállás megállapítására, míg 12 személy nem jelölte meg az ítélettel kapcsolatos kifogását. SAJÓ, 1977. 35.

A jogalkalmazásnak az egyéni jogszabály-követésre gyakorolt említett negatív befolyása ellenére általában inkább pozitív hatás érvényesül. A hatósági eljárás legalábbis elvileg kielégíti a joggal, mint egyenlőségi illúzióval kapcsolatos elvárásokat. A jogalkalmazás, még ha jogászai formalizmus árán is, erősítőleg hat vissza a jogi struktúrára, hiszen minél inkább érvényesíti a jogalkalmazó a jogszabályban foglaltakat, annál inkább csökkenti a jogszabály és a társadalmilag lehetséges cselekvés közti hézagot, vagyis a hatóság konkrét tekintélyével erősíti az absztrakt jogrend tekintélyét.

11. AKARÁS A RENDKÍVÜLI HELYZETBEN: A KÖZVETLEN JOGSZABÁLYKÖVETÉS KÖZPONTI ELEME

Mind az állami szervekkel létrejövő kapcsolatokban, mind pedig magánszemélyek közt a jogszabály képzete az *akarással* összefüggésben jelenik meg. Az akarás körébe tartozik jelen esetben az is, ha a személy nem rendelődik alá más akaratának, hanem azzal a saját elképzelését szegezi szembe, vagy ha az akarat korlátozására önként kerül sor. A jogszabály jelen esetben annak eldöntésére hivatott, akarhat-e a személy, és hogyan akarhat. A jogszabály figyelembevételének az ad reális esélyt, hogy az egyén nem rutinszerűen, hanem akaratlagosan cselekszik, és azt kell tisztáznia, milyen korlátai vannak az akarat megvalósításának.

Hogy az akarás korlátai valóban a rutinon kívül eső helyzetben válnak problematikusná, azt statisztikailag támasztja alá a bűncselekmények és a mobilitás összefüggése. A társadalmi mobilitás az egyén számára szükségképpen a rendkívüli helyzetek sokaságával jár. Ezeket nem mindig jogszabályszerűen oldja meg, mert kulturális ürbe kerülve a régi környezeti elvárások már, az újak még nem hatnak, a jogszabálynak pedig részben ugyanezért nincs hatása.¹ Vagyis e helyzetekben nem ismerik fel az akarás lehetőségét. Bizonyos szerepekbe akaratilag jellegetű döntések is beleférnek, szerepszerűen működhet a saját akarat máséval szemben. Mivel az akarat ilyenkor a *rutinszerűen adott helyzethez* igazodik, nincs számottevő esélye annak, hogy a viselkedés alakításához jogi szempontokat vegyenek figyelembe. A főnök utasítja a beosztottat, hogy végezze munkáját: akaratát nem jogi felhatalmazás alapján, hanem azért nyilvánítja ki, mert ebben a helyzetben mindig ez volt a szokás. Amikor egy nagykorú fiatalember szülei ellenzésével nem törődve elköltözik otthonról, saját akaratát érvényesítve saját „fiatal” szerepe elvárását követi, s nem a jogszabályhoz igazodik, mely pedig, nem ismervén el a szülők lakhelymegválasztási jogát nagykorú gyermekükkel szemben, megadja neki e szabadságot, sőt pozitíve is elismeri minden nagykorú állampolgár szabad lakhelyválasztását.

A mindennapi élet helyzeteit azonban nem lehet a megszokott együttműködési viszonyokra korlátozni, különösen nem a modern, dinamikus fejlődő, szociáli-

¹ KULCSÁR, 1961. 195.

san és térben viszonylag mobil társadalmakban. A mindennapi életnek tehát *lényegi eleme a rendkívüli helyzet* is, ahol a szerepszerű (rutin) viselkedés nem ad kellő támaszt. A szokásos hétköznapi helyzetek az egyén számára rendkívülinek születnek: az együttműködési struktúrák „kezdetben” nem rutinszerűen adóttak, hanem rendkívülinek számítanak. Ezért a rendkívüli helyzet jelentősége nem csekélyebb a szokásosénál. E rendkívüli helyzetek elemzésekor a hétköznapi helyzetek leírására igen alkalmas szerepkategória helyett, mely a helyzet más résztvevőinek elvárására van tekintettel, elsősorban a személyiségre kell építenünk, mivel az ilyen helyzetek megoldásában a „helyzet szabadságának” mint a „cselekmény szabadsága fokának”² függvényében az egyén *aktív tudati működése a döntő*. A rendkívüli annyiban mindig „szabadabb” a hétköznapiénál, hogy hiányoznak a hétköznapi meghatározók. Ezért is tűnik rendkívülinek. *A helyzetek szabadságuk alapján való szembeállítása persze viszonylagos*. A rendkívüli helyzetek közé tartozó újszerű viszonyok minőségileg eltérnek egymástól: egyesek egy hétköznapivá váló együttműködési struktúra kapujában állnak, mások sosem ismétlődnek. Rendkívüli helyzet az első nap a hadseregben (de nem a katonáskodás), rendkívüli az is, ha valakit az utcán rabló támad meg vagy túsznak állítják. Ez utóbbi helyzetek szabadsága enyhén szólva kétes, a viselkedés teljesen „szerepszerű”, amennyiben a fegyveres előírásának, egy vésztjósító *alter* elvárásának függvénye. Mégis, épp ezekben a helyzetekben mutatkozhat meg az egyén belső szabadsága mint egzisztenciális szabadság a legteljesebben.

A szerepszerű és az egyéni tudati sajátosságokkal magyarázott magatartás nem áll egymást kizáró viszonyban. Tekintettel van az egyén már meglévő szerepeire is, azokkal is igyekszik összhangban cselekedni, vagyis a szerepen kívüli viselkedés is bizonyos fokig a szerepek funkciója. Ráadásul a szocializáció és az anticipáló gondolkodás bizonyos fokig felkészíti a rendkívüli helyzetekre is. Az ember ugyan nem mindennap találkozik a köztársasági elnökkel, mégis képes elfogadható módon viselkedni a társaságban, még ha nem is készítik föl erre mód-szeresen.

A szerepszerűen viselkedő ember is pszichés funkcióit valósítja meg, lelki sajátosságai teszik lehetővé, hogy normálisan, szerepszerűen viselkedjék és a vele szemben kifejeződő elvárások is közvetlenül mások lelki működésének termékei. A még kialakulatlan együttműködési helyzetben ugyanakkor az egyén – bármennyire is belső világának funkciójaként értelmezhető cselekvése – nincs is más vonatkozási pont! – tekintettel van a helyzet lehetséges kimenetelére, többek közt az abban résztvevő emberek várható reakcióira, feltételezett elvárásaira. Épp itt jut szerephez a *jogszabály, mint tájékoztatás a lehetséges reakcióról*. Ha általános-ságban nem is igaz Alf Ross tétele, miszerint az érvényes jog az, amit a bíró előre-

² JADOV, 1972. 266.

láthatóan alkalmazni fog³, mégis igaz a rendkívüli helyzetbe került *állampolgár* szempontjából, persze azzal, hogy a bíró helyett minden kényszermonopóliummal rendelkező állami szerv reakciója figyelembe jön. A rendkívüli helyzet megoldásában a jogi szabályozás még egy összefüggésben ad segítséget. A rendkívüli helyzet bizonytalanságában a személy részben konformitásigényből, részben a bizonytalanság leküzdésére bizonyos *normalitásra* törekszik.⁴ Egyéb elfogadott mércék hiányában vagy mellett a jog is betöltheti e szerepet. E normatív konformitás (pontosabban: törekvés a normativitással való konformitásra) természetesen társadalmilag meghatározott. Növekszik az erre való törekvés, ha a társadalmi felfogás a konformitást igényli – aminthogy a kívülről vezérelt ember terjedésével ténylegesen ez a helyzet –, és ugyancsak társadalmilag meghatározott, rétegenként változó, mennyiben számít a jogszerűség „normálisnak”, elfogadottnak.⁵

Mint minden társadalmi helyzetben való viselkedésnél, az életbeli helyzetek jogkövető megoldásának megítéléséhez sem elégséges a helyzet objektív társadalmi meghatározóinak figyelembevétele. Az emberi cselekvés sajátja, hogy a társadalmilag meghatározott helyzetben nem egyszerűen fizikai impulzusok halmozát érzékeli, hanem a jeleknek társadalmilag meghatározott jelentést tulajdonít, azaz *értelmezi a helyzetet*. Ez az értelmezés azon alapul, hogy az adott helyzetben levő személy képes a helyzet társadalmi elvárásaihoz alkalmazkodni, illetve a már beléinteriorizálódott, elsajátított társadalmi elvárásokat, cselekvésmódot alkalmazni. Az azonban, hogy az adott helyzetre miként reagált, nem tekinthető pusztán az egyént ért szocializációs hatások történeti summájának, hanem mind az adott helyzet konkrét értelmezésében, mind az ezt közvetlenül meghatározó, a szocializáció során kialakult társadalmi és énképben, valamint a reakció ezek alapján való megválasztásában fontos szerepe van az egyéni lelki sajátságoknak.

A hétköznapi elvárásokat a cselekvő jól ismeri, és szükség esetén – megfelelő intellektuális szinten – kellő absztraktsággal össze is foglalja. Amennyiben a hétköznapi szabályosságokat a jog normaként írja elő (illetve le) egy esetleges megkérdéskor az emberek a hétköznapi tevékenységükre vonatkozó jogszabályok magas ismeretéről tesznek tanúbizonyságot. Valójában azonban a kérdéses szabályokat nem mint *jogszabályokat ismeri* a cselekvő, pontosabban, ha a jognak jelentőséget tulajdonít – vagy még inkább, mert a megkérdés erre irányítja a megkérdett figyelmét –, habozás nélkül joginak véli az általa követett szokást. Cselekvését így nem a szabálykövetés, hanem a rutinszerűség jellemzi. Hogy való-

³ ROSS, 1958. 34. és köv.

⁴ SHERIF-SHERIF, 1969. 206.

⁵ A felszabadulás előtt – ERDEI Ferenc (1974. 168) elemzéseiből kitűnően – a magyar nép tradicionális életvitele következtében egyáltalán nem szocializálódott jogi jellegű rendkívüli helyzetekre, mivel az ilyen rendkívüliség – és a rendkívüliség a tradicionális közösségekben általában – nem létezett számukra valóán.

jában nem jogszabálykövetésről van szó a mindennapi cselekvés irányításában, az jól látszik azokban az esetekben, amikor a jogszabály és a hétköznapi gyakorlat eltérnek egymástól. Munkajogunk számos példát kínál erre. A felmérések tanúsága szerint az emberek nem ismerik ezeket a szabályokat⁶, illetve a gyakorlat rutinját képzelik jogszabálynak; így kialakul a „hamis” jogszabálykövetés, mely társadalmilag a jogkövetés ellentétére vezet.⁷

Az akarat meghatározására a rendkívüli helyzetekben a minta hiánya, a *szokás uralmának megszűnése* jellemző.⁸ Ha a helyzet nem „túl dinamikus”, azaz van idő mérlegelésre, az ember mint társadalmi lény igyekszik megtalálni az akaratérvényesítés legkedvezőbb módját, az optimumkeresés pedig az akaratkifejtés lehetséges hatásainak figyelembevételében áll. Az ember mint társadalmi lény nem hagyhatja figyelmen kívül akarata természeti következményei mellett a társadalmiakat sem, nevezetesen más akaratok várható szankcióját. Individualista színezettel ugyan, de pregnánsan fogalmazza meg Kant: az ember szabadságának határa a másik ember szabadsága, mivel mindenki lehetséges partner.⁹ Az ember – Nietzsche elgondolásával ellentétben – épp attól ember, vagyis társadalmi lény, hogy korlátozza akaratát. Igaz, ezt nem önként teszi, mint Kant feltételezte a kategorikus imperatívuszban, ami „lehetetlen, mert a lehetetlent követeli”.¹⁰ A szocializációs folyamatban többé-kevésbé kialakul egy olyan beállítottság, mely az *akarat lehetőségét vizsgálja*, e lehetőséget pedig a *potenciálisan érintett mások akarata szerint* lehet megállapítani. Az akarás társadalmi elfogadása mindenekelőtt azon akarat részéről való elfogadásban áll, amelyre vonatkozik. (Volenti non fit iniuria.) Önmagában azonban a beleegyezés még nem biztosítja az akarás jogszerűségét. Nem minden cselekvésnél mutatható ki az a másik, aki saját akaratának alárendelésével kifejezné akarásom (cselekvésem) elfogadását. A társadalom (illetve az állam) jogot formál arra, hogy mint érintett a beleegyezést ne tekintse elégségesnek. A beavatkozás alapulhat azon is, hogy a beleegyező nem képes felelősséggel akarni. Akaratát ilyenkor megfelelő gondnok, végső fokon a társadalmi jogrend pótolja. Másrészt az, akinek az akaratát meghatározni kívánják sokszor valamilyen okból gyengébb pozícióban van – különben nem lehetne helyzetét, akaratát befolyásolni – s ez a fél, hogy saját akaratát megvédhesse, arra kényszerül, hogy jogi eszközöket vegyen igénybe. A jog klasszikus modellje e tiszta képlet lenyomatát mutatja: a jogsértéssel szemben az államhoz fordulnak segítségért.

⁶ GARANCY, 1975.; AUBERT, 1966.; AUBERT, 1972.

⁷ KULCSÁR, 1976/c. 179.

⁸ STENDHAL a Vörös és feketében ilyen értelemben írja a lánya elcsábítása miatt talaját vesztett de la Mole márkiról: „...határoznia kellett. Szokásai, barátai elvesztették fölötte hatalmukat.”

⁹ KANT, 1922. 34, 43.

¹⁰ MEVM, II. 340. – Egyébként Kant is tisztában lehetett ezzel, mert a jogra rendszerében éppen a belső moralitás gyengesége miatt van szükség.

E viselkedés jogszabályhoz igazodó jellegét csak annyiban lehet megkérdőjelezni, amennyiben az emberek igen gyakran az érdeksérelem kiváltotta alanyi jogsérelem érzetétől hajtva fordulnak a hatósághoz, anélkül, hogy a vonatkozó jogi szabályokról tudomásuk volna. A panaszos emiatt gyakran illetéktelen hatóságot keres meg, jogalap nélkül perel stb. Ha mégis a jogszabály vezet eljárását, akár mert ismeri, akár mert utánanézett vagy megfelelő képviselőt alkalmaz, viselkedése lényegében jogilag motivált ügyféli cselekvésnek minősül. Ilyenkor a cselekvés jogszerűsége az állami szerv befolyásolásának eszköze. Ha a másik magánember akarata ellene szegül, felvetődik az akaratok jogossága. Ez a rendkívüli helyzet éppen a jogi útmutatás igénybevételére vezet. A rutinszerű útmutatás és a hétköznapi együttműködési rendszer megoldási eszközei hiányában ugyanis az akaratellentétből származó viszály az állami szervek beavatkozását vagy legalábbis ennek lehetőségét hozza magával. Az állami szervek nem tűrik a nyílt viszály önhatalmú megoldását; ez az állam hatalmi monopóliumának feltétele és következménye. Ugyanakkor bizonyos társadalmakban és rétegekben az egyénbe az szocializálódik, hogy vele ellenkező akaratok esetén *saját akaratát kérdőjelezze meg – és forduljon útmutatásért a joghoz.*

Az akarat történelmi-jogi korlátai alapján – ezekre a korábbiakban már utaltunk – indokolt az a feltevésünk, hogy az akaráshoz számot kell vetni a joggal. A szocializációs folyamat biztosítja, hogy e számvetési készség ténylegesen ki is alakuljon. Az akarással járó jogszabálykövetési esély a helyzet rendkívülisége és az akarás általános jogi értékelése összefüggésében érvényesül. A rutinszerű cselekvésben ez azért nem vetődik fel problémaként, mert a rutincselekvés a problémamentes társadalmi, illetve jogi optimumot képviseli (közelíti). Mivel a jog alapvetően az állami szervek cselekvésével foglalkozik, a magánszemélyek rendkívüli helyzetekben elsősorban akkor kerül előtérbe a jogszabályi előírás, amikor az adott helyzetben megfogalmazódó akaratnak végső fokon az *állami szervek valamilyen reakciójával kell számolnia*. Nem minden rendkívüli helyzethez kapcsolódó akaratnyilvánítás teremti meg tehát a jogszabályhoz fordulás esélyét. Ennek egyébként is feltétele *az adott helyzet jogi szabályozottsága*. A jogi szabályozottság olyan mértékben növeli a tekintetbe vétel esélyét, amennyire *állami beavatkozásra vezet*. Olyan mértékben nő tehát e valószínűség, amennyire a beavatkozás általában empirikusan érvényesül, illetve ezt az egyén társadalmi sajátságainak és pszichés tulajdonságainak megfelelően *észleli és értékeli*. A tényleges figyelembevétel esélyét az egyénnek a szabályozásról való tudomása, valamint a joghoz való társadalmi viszonya határozza meg. Az előbbi a jogismeret, az utóbbi a jogi értékelés kérdéséhez vezet. A vonatkozó jogszabály ismerete kétségkívül növeli a szabály szerinti cselekvés esélyét, de a konkrét ismeretet pótolhatja a helyzet rendkívülisége által kiváltott bizonytalanságerzet, pontosabban az az általános jogtudati maxima, hogy mindaz, ami nincs megengedve könnyen lehet,

hogyan tilos – tehát utána kell nézni. A maxima konkrét érvényessége a mindenkori jogrendszer struktúráját és történelmi fejlődésmenetét tükrözi vissza.

Egyáltalán nem kizárt persze, hogy a rutinszerűen zajló mindennapi helyzetekben is felvetődjön a jogszabály képzete. Ennek alapesetéről, az állami szervezetekkel való kapcsolatról már volt is szó. Ide tartozik továbbá az a rendkívül fontos esetscsoport, amikor rutinszerűen szegnek meg normákat, különösen technikai normákat, például a közlekedésben. Gondoljunk csak a tiltott helyen parkolásra: a szabálysértőnek e nagyon is mindennapos helyzetben többnyire eszébe jut a jogi norma. Ez az eset persze éppen nem a jogkövetés esete, hanem a jogsértésé, azt mondhatnánk tehát, hogy a felosztás érvényességét nem érinti. Ebben azonban némi szofisztika rejlik, mivel ha a pozitív esetet, vagyis a szabályos parkolást vesszük figyelembe, ez történhet úgy is, hogy a vezető eleve csak a megengedett helyet keresi, anélkül, hogy az eredeti norma a maga jogiságában felvetődne, de kétségtelően megvalósulhat akként is, hogy a vezető épp a norma, illetve annak esetleges következményei hatására áll el a jogsértő tilos parkolástól és keres szabályos helyet. Látjuk tehát, hogy a rutinszerűnek látszó szabályos viselkedés, ha és amennyiben emögött normatív motíváció áll, a rutinszerűtől eltérő alternatív választáshoz és ezzel az akarat említett kérdéséhez kapcsolódik. Ami itt figyelembe jön, az a mindennapi helyzet rendkívüli következménye, az átcsapás a rendkívüli helyzetbe, a kényszerrel rendelkező állami szerv képviselőjével való találkozás esélye.

E sajátos helyzetek egy másik problémája részben a jogi szabály természetével függ össze, amennyiben a technikai szabályok rendszerint nélkülözik azt a morális tartalmat, és a jogiság ezzel járó presztízsét, mely a norma közvetlen hatásának egyik feltétele. Mégis nem a jogszabály tartalma és formája önmagában, hanem a szabályozott társadalmi viszony és annak mindennapi társadalmi érzékelése a norma ilyen hatásának vagy hatástalanságának alapja.

12. AZ ÉLETBELI HELYZET EGYÉNI JOGI ÉRTÉKELÉSÉNEK TUDATI ELŐFELTÉTELEI

12.1. A JOGTUDAT

A jogszabály által közvetlenül befolyásolt viselkedés érthetetlen, ha figyelmen kívül hagyjuk a *személyiség* sajátos dinamikáját. *A marxista jogelmélet jogtudat kategóriája* alkalmas ennek figyelembevételére. Rendkívüli érdeme ennek, hogy egyúttal a tudat társadalmi meghatározottságait, a társadalmi tudattal való kapcsolatokat is számba veszi.

Sajnálatos módon a jogszociológia egy része a korszerű személyiségdinamika elméleti következtetéseit figyelmen kívül hagyva és az empirikus vizsgálatok követelményeivel sem törődve, az affektív pszichológia által teremtett útvesztőben kereng, ahonnan különféle véletlenszerű válaszokat begyűjtő kérdőívekkel próbál ki-kitörni. Ez nem véletlen, ha meggondoljuk, hogy az empirikus jogszociológiában jelentős szerepet játszó lengyel iskola szorosban kapcsolódik Petrazyckihez, aki a századforduló jogelméletének csődjéből egy egyéni érzelmi pszichológia felé keresett kiutat. Ez a maga korában érthető, sőt értékes is volt, de a mai társadalomtudományos és lélektani ismeretek tükrében már meghaladottnak tűnik. Nem állítjuk természetesen, hogy a marxista jogtudatelmélet már minden jogkövetéssel kapcsolatos problémát megoldott. A húszas évek kezdeményezései után csupán az utóbbi években fordult a szocialista jogtudomány művelőinek érdeklődése a jogtudat irányába.¹ Az egyén jogtudata mint „a társadalmi jogtudat elemi szintje” a nézeteknek az a széles skálája, mely „az egyén *konkrét* jogainak ismeretétől, az érvényes jog bizonyos ismeretén keresztül, az egyedi jogi helyzetnek és az általános jogi helyzetnek értékelésén át a jogot, mint elvont egészet általánosságban és az osztályhelyzetnek megfelelően történő felfogásig terjed”.²

Az egyéni jogtudat – mint ez Szabó Imre idézett meghatározásából is kitűnik – a jog különböző megjelenési szintjeiből tevődik össze, olyan képződmény, amelynek szerkezete – egyes empirikus jogszociológiai elképzelésekkel ellentétben – *nem a jog szintjei szerint hierarchizált*. Az egyéni jogtudat összefüggérendszerre nem a jog általános fogalmából dedukálódik, amint azt az észjog egykori hí-

¹ KULCSÁR, 1961., FARBER, 1963., NASCHITZ, 1964., SZABÓ, 1971., LUKASEVA, 1973.

² SZABÓ, 1971. 216.

vei és ezeknek mai, zárt jogi rendszert kereső utódai vélik. Úgy tűnik, még a marxista kutatók egy részénél is süket fülekre talált Farber³ megállapítása: „a társadalmi tudat formái szerint különböztetendő meg: vannak a tudatnak politikai, jogi, erkölcsi és egyéb formái. Az *egyéni tudatban ilyen különbségek nincsenek.*” Egyébként a jog fogalmi szintjei és maga a pozitív jogrendszer sem központi elvek szerint szigorúan egymásra épülő struktúra és még csak nem is azonos elvek meghatározta párhuzamos minőségek egysége.⁴

Az egyéni jogtudat szerkezetének egyik sajátosságát az adja, hogy az ebben szereplő tudattartalmak a társadalmi tudat hordozóin, az egyes rétegek, csoportok tudatán keresztül és azok *torzításaival* együtt jutnak el az egyénhez. Igaz, a társadalmi tudatban az uralkodó osztály ideológiai monopóliumával élve bizonyos, érdekeinek megfelelő összhangot biztosíthat az intézmények hivatalos pozitív értékelésével, de az egyes osztályok, rétegek érdekkellentéteinek hatására ez a szándékolt egység felborul és a társadalmi tudat a társadalmi valóságnak megfelelően ellentmondásossá válik. *Az egyéni jogtudat inkonzisztenciájának* második oka az, hogy az egyéni jogtudat az egyedfejlődés során *adott történettel* jön létre: az egyén fejlődésének különféle élethelyzeteiben szerzi be idevágó tapasztalatait, vagyis a gondolati rendszer a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetének megfelelő élettörténete során alakul ki, s az egyes, a tudatba épülő élettörténeti eseményeket és tapasztalatokat az egyén lelki sajátosságai és dinamizmusai és a hétköznapi gondolkodás ökonomikus szükségletei hatják át. Még abban az esetben is, ha egy adott személy ismer egy sor jogszabályt és osztozik a jogot tisztelő közvéleményben, magukat a dolgokat, amelyekre a jogszabály vonatkozik, nem jogiként kezeli.⁵ *Az egyéni jogtudat az emberi tudatnak csak viszonylagosan – tárgyánál fogva – elkülöníthető és semmi esetre sem önálló része.* Az elkülönítés alapja, a tudat tárgya, a „jog”. Ez pedig maga is heterogén, amit a tudati tükröződés a már említett okokból tovább fokoz. Az elmondottaknak megfelelően a bűnöző magatartás megítélése, a deviánsok megbélyegzése az emberi gondolkodásban nem a jog és közelebbről a büntetőjog *céljáról* vallott nézetek következménye

³ FARBER, 1963. 46–47.

⁴ KARPEC–RATYINOV, 1969. 560–561. pl. valamiféle skatulyarendszernek képzei a jogtudatot, ahol megfelelő rekesze van az államjognak, az államigazgatási jognak és így tovább, valamennyi egyetemi tanszékkal rendelkező jogágnak. Ez a felfogás minden realitást nélkülöz és az egyéni és társadalmi tudat végzetes összekeverésén alapul.

⁵ THURSTONE, 1927. a páronkénti összehasonlítás módszerével megállapította, hogy bizonyos bűncselekmények (nevezetesen személy elleni támadások, szexuális és tulajdon elleni bűncselekmények) határozottan elkülönülnek a megítélést tekintve. Az életbeli eltérés szétválasztott, a jogi minősítési egység viszont nem teremtett megítélési egységet. Negyven évvel később COOMBS, 1967. azt találta, hogy a clusterok továbbra is élnek, csak hogy – feltehetőleg a szexuális erkölcs változásának és a közbiztonság romlásának hatására – az előbbieket megítélése enyhült, az utóbbi szigorodott. Hasonlóképpen természetes egységeket mutatott ki MÄKELÄ, 1966. 44.

vagy a büntetőtvénycsok vonatkozó tétéleinek átvétele, hanem a személyiség lélektani dinamikájának⁶ megnyilvánulása, vagy még inkább a társadalmilag kialakult szemléletmód természetes alkalmazásának következménye.⁷ Egy adott vélemény lehet az elítélő csoporthoz való alkalmazkodás, konformitás jele, ami részben megintcsak a szolidaritásigény mögött meghúzódó pszichés szükségletre vezethető vissza, bár gyakran a csoporttal azonosulás mögött „szociologikus” érdekek, szankciótól való félelem húzódik meg. A csoport elítélő viselkedésének oka a csoport sajátos érdeke, vagy egyszerűen a társadalmi kultúra vagy ellenkultúra makrotársadalmilag determinált elfogadása.

Mivel az embereket nem egyetlen lelki működés és nem egyetlen csoporthoz tartozás jellemzi, vagyis – a súlyos elmebetegeket kivéve – a személyiség nem egydimenziós, még a kívülről irányított személyiség sem egyszerűsíthető a konformitásra. Következésképpen, még ha bizonyos reakcióirány és állandóság jellemzi is az egyént, a mindenkori megítélés és magatartás a személyiség társadalmi és lelki sokrétősége folytán nem egyértelműen meghatározott.

A jogtudat vázolt szerkezete és működésmódja összefüggésében érthetővé válik, hogy egy adott helyzetben miként valósul meg a viselkedés.

A társadalmi helyzet megoldásában jelentős szerepe van a jogtudat *ismereti és értékelő* elemeinek⁸, amennyiben a jogismeret előfeltétele lehet a helyzet jogi minősítésének, míg másfelől az ezen ismeretekhez kapcsolódó egyéni és társadalmi értékelések a cselekvést meghatározó döntés szempontjából jelentős súlyként esnek a latba. Az értékelés és az ismeret a joggal kapcsolatos gyakorlati álláspont két összetevője. Ezek egymáshoz való viszonya *történelmileg* meghatározott.⁹ A következőkben a jogismeret és a jog értékelése társadalmi és szociálpszichológiai összefüggéseivel foglalkozunk.

⁶ Pl. agresszivitás; szorongás; büntudat szublimálás – vagy projekció; az énkép megerősítésének szükséglete („én becsületes ember vagyok”).

⁷ A mindennapi gondolkodásban adott sémákra a büntetőjogi megítéléssel kapcsolatban l. SACK, 1974.

⁸ Azt hiszem igaza van RYLE-nak (1971), aki az akaratot, mint olyat a szabadakarat elméletek átkos örökségének tartja, és a szellem működését lényegében a kognitív és affektív (súlyozó) elemek alapján rekonstruálja. A kifejezést megőrizve hangsúlyozni szeretnénk, hogy az csupán az előbb említett két komponens szintetikus kifejezésére szolgál, és nem tulajdonítunk az akaratnak reális különálló létet.

⁹ A kognitív kontempláció az alattvaló polgár klasszikus ajánlott viszonya a joghoz. Hegel, noha tévesen a jogfilozófia kiváltságának véli a jog ésszerűségének vizsgálatát, jó érzékkel mutat rá arra, hogy a jogosság – vagyis az értékelés – problémája viszonylag újkeletű, „mert a régi korokban még nagy volt a tisztelet a fennálló törvény iránt” és a probléma mindössze a törvény helyes ismeretében állt. Hegel szerint az ésszerűség (jogosság, vagyis az értékelés) vizsgálata „viszályhoz és áldatlansághoz vezet, azért gyakran az élet önkényéből a természet szemléletére utasítják az embert, hogy róla vegyen példát.” HEGEL, 1971. 14.

12.2. A JOG MINT EGÉSZ ÉS AZ EGYÉNI TUDAT KAPCSOLATA

Ahhoz, hogy megvizsgáljuk a jogi nézetek helyét az egyéni tudatban és a személyiség funkcióinak összefüggésében, tekintsük át a jogi nézeteknek a viselkedésben játszott szerepét. Ehhez az egyéni tudat szerkezetéből célszerű kiindulni. A konkrét magatartás elemzésében mindaddig csak ellentmondásokat fogunk találni, amíg nem vesszük figyelembe, hogy a nézetek és megnyilvánulások mögött a személyiség irányultsága áll és ez teremt összhangot.¹⁰

A jogkövetésre vonatkozó elméleti, különösen jogelméleti nézetek közt gyakran találkozunk azzal az állásponttal, mely valamiféle egységes jog iránti attitűdöt állít középpontba, illetve feltételezi, hogy ennek az attitűdnek, személyes beállítottságnak egységes tárgya a jog, mint egész.

Vizsgáljuk meg e felfogás egyes elemeit. Induljunk ki a jogból, mint a jogi nézetek tárgyából. A jog a jogelméleti felfogás szerint meglehetősen elvont, általános fogalom és kevésbé valószínű, hogy a mindennapi gondolkodás ezt az elvont általánosságot felfoghatná. Tétélezzük fel azonban, hogy legalábbis a pozitív jogrend, mint objektiváció és egyúttal mint ideológia hat a mindennapi gondolkodásra. Vajon következik-e ebből, hogy az egész jogrendszer, mint egység jelenik meg, illetve hat a tudatra? Kétségtelen, vannak olyan társadalmi objektivációk, amelyek legalábbis első pillantásra, mint szervezett egész gyakorolnak hatást a tudatra, s válnak cselekvésirányítóvá. Az ilyen tömegideológiák *világnézetként* működnek: ezek közül történelmileg különösen a vallás és az erkölcs szerepe jelentős. De még e világnézetként az egyén szempontjából viszonylag összefüggő szocializációs anyagot nyújtó ideológiák sem elvont értéként befolyásolják az emberi gondolkodást, hanem éppenséggel részletesen kidolgozott konkrét szabályokon keresztül. Ebből következően még a vallás irányította embernél is helytelen lenne feltételezni azt, hogy cselekvéseit a vallásosság, mint elvont egész, azaz egy meghatározott hit irányítaná. A hit – az alapvető meggyőződés – lényegében csak a keretet nyújtja az egyes konkrét viselkedési szabályok befogadásához. Világnézetek cselekvésirányító jelentősége nem azon alapul, hogy az elvont objektiváció megfelelő tudati ráhatásokkal beépül az egyén gondolkodásába, hanem azon, hogy megfelel az egyén társadalmi helyzetével járó elvárásoknak, továbbá meghatározott személyiség-funkciókat teljesít. Így a vallásos tudat lehetővé teszi az irracionális világ megnyugtató tudati elrendezését és egyúttal a szorongások kompenzálását is.¹¹

¹⁰ Ebben a kérdésben a szocialista kutatók és a nem szocialista országokban működő szociálpszichológusok nagy része egyetért. JADOV, 1972. 261.

¹¹ A nyugati vallásosság, a szorongás és intolerancia összefüggésére l. pl. ROKEACH, 1970. 189. és köv.

A jog mint objektiváció és társadalomideológia nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek a vallást és az erkölcsöt jellemzik. Társadalmi okokból a jog nem válik világnézetté, vagy ha igen, az történelmileg kivételes és csak egyes rétegeket érint, nevezetesen a jogászságot.¹² A joganyag nem fogja át a mindennapi élethez szükséges társadalmi viszonyok egészét, és legnagyobbbrészt éppen olyan viszonyokra vonatkozik, amelyek az egyén mindennapi tevékenységétől távolabb esnek. A jog tehát nem működhet általános társadalmi világnézetként, *csupán egyes részkérdések társadalmi megítélésében jut szerephez*. Végül a jog, mint egész azért sem válhat – egyes később tárgyalandó kivételektől eltekintve – a viselkedés és a nézetrendszer valamilyen egységes, integráns részévé, mert nem találhatunk olyan alapvető *személyiségfunkciókat*, amelyeket éppen a joghoz való kötődéssel teljesíthet ki a személyiség.

A fentiek alapján tehát általánosságban kizárt, hogy a jog, illetve a pozitív jogrendszer, mint egész, a mindennapi gondolkodás tárgyává váljon és mint szervezett ideológia egységes belső jogi nézetrendszert alakítson ki az egyénben.

Mit jelent ezek után a joghoz mint egészhez való viszony, a jogról, mint egészről alkotott nézet, és mi ennek hatása az egyéni nézetrendszerre és a cselekvésre? A jogra vonatkozó vélemény ebben az összefüggésben erősen szubjektívizált. Az egyén jogtudata – társadalmi osztályának és egyéni tapasztalatainak megfelelően – csak a pozitív jogrendszer egyes részeit fogja át, tartalma meglehetősen homályos. A hétköznapi gondolkodásban a jogot elsősorban a hatóságok cselekvéseihez kapcsolják. A jogi *realizmus* ennek a hétköznapi jogszemléletnek ad hangot, amikor azt állítja, hogy a jog az, amit a bíróságok ténylegesen tesznek. Az egyén számára ugyanakkor a „jog” megőrzi eredeti objektiváció-mivoltának alapsajátosságát, nevezetesen azt, hogy a politikai felépítmény része. Ezért az egyén a számára adott joghoz objektív társadalmi helyzetének megfelelően, mint a politikai felépítmény részéhez viszonyul. A politikai viszony empirikusan és bizonyos fokig elvileg is mindenekelőtt az *államhoz való viszonyt* jelent.

Rendkívül leegyszerűsítve e politikai felépítményhez való viszonyt, azt mondhatjuk, hogy amennyiben az egyén osztályhelyzeténél fogva elfogadja a felépítményt, úgy a joghoz is pozitívan fog viszonyulni, míg a felépítménnyel szembeni ellenséges osztályhelyzete megfelelően kihat a jogra is.

A fennálló politikai, hatalmi viszonyokat az uralkodó osztály elfogadja, a kiszákmányoltak pedig többé-kevésbé tehernek érzik. Amikor a munkásosztály magáért való osztállyá válik, a helyzet egyre inkább tudatosodik. Ugyanakkor a politikai felépítmény és ezen belül a jog is az uralkodó osztály egyes tagjaival mint individuumokkal szemben bizonyos fokig külső-idegen hatalomként áll szemben. Ezért, ha más-más módon és mértékben is, a társadalom igen széles ré-

¹² WEBER, 1967/a. WEYRAUCH, 1970.

tegei érzik a jogot *félelmetes, idegen hatalom*nak, aminthogy hasonló a viszonyuk az államhoz is. Az a szélsőséges elidegenedettség, amely a kapitalista társadalomban az államot és a jogot jellemzi, a különféle társadalmi helyzetű személyek részéről más-más *taktikát* vált ki. A bürzsoázia a misztikus hatalmat formailag tömjénezi, ugyanakkor ahol lehet, kijátssza. Álláspontja tehát gyakorlatilag *csak formális tisztelet*, míg a kizsákmányolt rétegek tagjai ezt a velük ellenséges világot eleve igyekeznek *kikapcsolni* életviszonyaikból – pl. nem fordulnak bírósághoz – végső fokon pedig az egész társadalmi berendezkedéssel együtt a felépítménynek ezen részeit is meg akarják változtatni. Az objektív politikai helyzetből és a történelmi, politikai gyakorlatból nem következik a jog, mint a hatalom része iránti sajátos közvetlen engedetlenség. A különböző osztályok tagjai – helyzetüknek megfelelően – eltérő esetekben és módon ugyan, de követik a jogot, ha arra általában nem is törekszenek, hogy mindennapi cselekvésük vezérfonalává tegyék. A jog iránti közömbösség, illetve a joggal szembeni politikai ellenérzések közepette is léteznek olyan integratív mechanizmusok, amelyek biztosítják, hogy a társadalomban nagy általánosságban érvényesüljön a jogrend, vagyis az egyedi magatartás *a joggal legalábbis formailag egybeessen*. A joggal kapcsolatos politikai álláspontnak természetesen nagy szerepe van abban, hogy egy adott helyzetet *mennyiben* minősít valaki joginak. (Erre a kérdésre a helyzet társadalmi-jogi meghatározói kapcsán már utaltunk.)

Szociálpszichológiai közhely, hogy egy csoportnorma elfogadása és követése attól függ, mennyire érzi az egyén a csoportot a *magáénak*, mennyire épült be a csoportba. Ennek megfelelően egy adott helyzetben annál inkább törekszik a politikai-jogi szabályozással összhangban cselekedni, minél inkább azonosult a politikai közösséggel. Felvethető azonban, hogy a politikai-állami közösség, mint elvont közösség *nem jelent megfelelő azonosulási alapot*, így az viszonylag ritkán válik közvetlen motívummá a jogszabálykövetésben. Ugyancsak a joghoz, mint a politikai közösség normájához igazodás esélyét csökkenti, hogy egy adott helyzetben számos más, esetleg fontosabb referenciacsoport normája is működhet, illetve, hogy az adott helyzetben a személy a jogi szabályozást egyszerűen nem érzi jogi jellegűnek, nem látja a politikai szférával való összefüggést, s így az állam iránti alattvalói vagy állampolgári érzései sem érvényesülhetnek.

A joghoz való politikai viszonyulás jelentőségét tovább csökkenti a kapitalizmushoz képest, hogy a szocializmusban már megszűnik a magán- és a közszféra alapvető szembenállása, ha a mindennapi életben, a mindennapi cselekvésben esetenként továbbra is érvényesül a kettő különbsége. A jogi nézetek és a jogszerű viselkedés a szocializmusban is alapvetően a magánszférába tartoznak, ha lehet is politikai jelentőségük. Éppen ezért a joggal kapcsolatos politikai nézetek, illetve *a joghoz való politikai viszony a mindennapi viselkedés szempontjából nem alapvetőek*.

Ez a különbségtétel azonban nem érvényesül kellőképpen a kutatásokban. A legtöbb elméleti és gyakorlati zavar éppen abból származik, hogy a jog, illetve az egyes jogszabályokkal kapcsolatos nézetek és az ezek mögött meghúzódó *attitűdök*, amelyek ebben a formában elsősorban politikai tartalmúak, nem azonosak az életbeli viselkedés tárgyai iránti attitűdökkel. *Más dolog tehát a jogszabály iránti attitűd és más a jogi norma tartalmát adó cselekvés (helyzet) iránti attitűd*, még ha a viselkedésben szoros kapcsolat is van, vagy lehet, közöttük. A jog és a jogszabály iránti attitűd mint politikai kérdés, lényegében annak a cselekvésnek az attitűdje, amellyel a cselekvő a *jogszabályt* „fenntartja”, vagy ellenkezőleg, a politikailag adott lehetőségekkel élve, vagy éppen politikailag meg nem engedett eszközöket felhasználva megváltoztatja, vagy változtatni törekszik azt. Ezzel szemben a jogilag szabályozott *konkrét életbeli viselkedés tárgya természetesen nem a jogszabály*. A viselkedés legfeljebb ugyanarra a tárgyra irányul, mint amire maga a jogszabály. A kettő szoros kapcsolatát mutatja, hogy a jogszabályszerű, vagy jogellenes viselkedés a norma fenntartására, vagy elvetésére vezethet megfelelő társadalmi általánosság mellett. Mégis a jogkövető vagy jogellenes cselekvés nem a jogszabály, még kevésbé a jog állami érvényességét, hanem a norma *érvényesülését* érinti. A demokratikus (parlamentáris) jogalkotási mechanizmusokban elég határozott a különbség. A modern jogrendszerekben az állampolgárok jogellenes, vagy a jortól eltérő gyakorlata önmagában sosem helyezi hatályon kívül a jogszabályokat, hiszen ehhez a jogalkalmazók tevékenysége szükséges. Más kérdés, hogy ilyen esetekben rendkívüli társadalmi feszültségek keletkezhetnek. Az *állampolgárok desuetudója* csak a diszpozitív szabályok esetében érvényesülhet – amennyiben nem élnek a törvény által adott normával – és csak azért, mert a diszpozitív szabálynál maga a törvényhozás teszi lehetővé a szabály gyakorlati hatályon kívül helyezését.

A joghoz és a jogszabályhoz mint az állami akarat megnyilvánulásához való *viszony* arra a politikai jellegű cselekvésre vonatkozik, amelyet az egyén a kérdéses szabályban vagy jogrendszerben kifejeződő *akarattal* kapcsolatban fejt ki. Az állampolgár cselekvése irányulhat az akarat aktív támogatására, kiterjedhet az akarat megváltoztatásáért folyó törvényes vagy jogsértő erőfeszítésekre és egészen a jogrend forradalmi megváltoztatásáig mehet. Az esetek többségében azonban – egyes államjogi kérdések kivételével – a jogszabályok a gyakorlati politikai cselekvésnek viszonylag szűk körben tárgyai. Ebben az esetben is érvényesül a társadalmi rendszerek közötti különbség, de a politikai megítélés – éppen a magánszféra bizonyos fokú zártsága miatt – kevésbé befolyásolja a szabály tényleges érvényességének elfogadását és a konkrét viselkedést a szabály tárgyával kapcsolatban. Azok a példák, amelyek az ellenkezőjét bizonyítják, mint például a polgári engedetlenségi mozgalmak, éppen a politikai szféra átmeneti kiterjedését mutatják, azt, hogy a magánélet és a politikai nyilvánosság közötti elhatárolás vi-

szonylagos és a politikai társadalmi tevékenység megélénkülésével a korábban magánszférának számító cselekvési mezőben is politikai szempontok érvényesülnek. Ezt a szocialista építés során fokozottan figyelembe kell venni.

Az egyéni jogkövetés vizsgálatánál azonban elsősorban azokra a „normális” esetekre vagyunk tekintettel, amelyekben a cselekvés tárgyát nem határozza meg közvetlenül az adott jogszabállyal kapcsolatos politikai álláspont, vagyis amikor a politikai szempont nem válik a hétköznapi cselekvés szempontjává. Az egységes jogi attitűd mellett kardoskodó kutatók úgy vélik, hogy az embereknek a joggal, mint mindennapi cselekvéseik irányítójával kapcsolatosan van valamilyen általános beállítottságuk, és ez konkretizálódik az egyes viselkedési helyzetben. Ennek az elgondolásnak ma a jogszociológiában Podgórecki a leghatásosabb képviselője. Indokolt tehát, ha az ő megállapításaiból indulunk ki ennek az álláspontnak az ismertetésekor.¹³ Podgórecki mindenekelőtt azt vizsgálta, hogy vajon *végső értéknek* tekintik-e az emberek a jogot. Megállapította, hogy a lengyelek 45%-a egyetértett azzal, hogy a törvénynek minden körülmények között engedelmeskedni kell, még akkor is, ha a törvényt helytelennek vélik. Hollandiában a megkérdezettek 47%-a, Nyugat-Németországban a megkérdezettek 67%-a volt a feltétlen engedmesség híve.¹⁴ Ezek az álláspontok egy részben politikai eredetű sztereotípet tükröznek. A németek feltétlen jogtisztelete megfelel az erőteljes jogi szocializációnak, amiben történelmi hagyományok is szerepet játszanak.¹⁵

Podgórecki az említett – egyetlen kérdéssel nyert – alapbeállítottság alapján két fő típust különböztet meg a joghoz való viszony tekintetében. Az egyiket instrumentális, a másikat elvi attitűdnek nevezi. A jog iránti elvi attitűd azt jelenti, hogy a személy cselekvése mindenkor mércéjének a jogi előírást tartja, az instrumentális attitűddel rendelkezők viszont mindenkor az adott helyzetben elérhető célhoz igazítják viselkedés-normájukat. Nem nehéz észrevenni, hogy Podgórecki-re itt Weber érték-, illetve célracionális cselekvésmodellje hatott. A lakosság különböző rétegeire más-más mértékben jellemző az elvi, illetve instrumentális beállítottság.¹⁶ Hamarosan kitűnt azonban, hogy ez a beállítottság nemhogy a konkrét viselkedésre, de még az egyes konkrét jogi problémákkal kapcsolatos álláspontra sem ad kellő magyarázatot. Ezért Podgórecki láthatatlan faktorok elméletében további tényezőket alkalmaz. Ezek a társadalmi, illetve individuális erköl-

¹³ L. kül. PODGÓRECKI, 1971. PODGÓRECKI, 1974.

¹⁴ KAUPEN, 1973. 46.

¹⁵ ADELSON-BEALL kimutatták, hogy már a serdülő németek is állampolgári kötelességnek tekintik az engedmességet és az állampolgárok jogairól alig tesznek említést. A gyerekek megkövetelik az egységességet, mert félnek az anarchiától. Hasonlóképpen ALMOND-VERBA, 1963. LANE, 1972.

¹⁶ PODGÓRECKI, 1974. úgy találta, hogy a bizonytalanságérzet és a rossz társadalmi beilleszkedés vezet instrumentális megközelítésre. (Megjegyzendő, hogy ezeket a változókat is csak egy-egy kérdéssel mérte.)

csi orientáció, valamint az affiliáció iránya.¹⁷ Ez utóbbi az eddigiektől rendkívül eltérő minőségű magyarázó szempont, amely lényegében a jogi rendszerrel különböző viszonyban levő csoportokban való egyéni részvételt fejezi ki. A csoport objektív helyzete, magatartása határozza meg az egyén viselkedését, hiszen az egyén a csoport normáival konform. Ha pedig a csoport a társadalommal szembeszegül, akkor az egyén is jogellenessé válik, noha attitűdjei alkalmasint nem instrumentálisak, vagy individualisztikusak. E különböző megközelítési szintek bevezetésével Podgórecki gyakorlatilag föladni kényszerül azt a kiindulópontját, mely szerint az egyénnek valaminő általános beállítottsága lenne a joggal kapcsolatban és ez határozná meg viselkedését. Ennek következményét azonban Podgórecki – akárcsak más kutatók – nem vonja le, sőt az embereknek a joggal kapcsolatos elvi beállítottságát mint a joggal kapcsolatos viselkedés alapvető meghatározóját annyira fontosnak tartja, hogy az egész jogpropaganda alapelvévé kívánja tenni: „a jogi előírások népszerűsítése úgysem jut el valamennyi állampolgárhoz, ezek ugyanis szinte kizárólag a jogelvekre vonatkozó közlések befogadására vannak beállítva, s nem a konkrét előírásokéra, amelyekért szükség esetén szakemberekhez fordulnak.”¹⁸ („...Jogelv alatt az olyan jogi normát kell érteni, amit valamilyen ennek megfelelő erkölcsi norma támaszt alá.”) Petrazycki intuitív jogának hatása mellett ez a felfogás végeredményben a relatív természetjog befolyásáról tanúskodik, hiszen vallja, hogy a jog a dolgok természetében vagy a társadalmi életben meglevő értékek, elvek szerint épül fel és az állampolgárok azért követhetik ezeket a jogi előírásokat, mert saját tudatuk tisztában van az alapvető jogi elvekkel.¹⁹ Megítélésünk szerint azonban a jogrendszer aligha épül szisztematikusan jogelvekre és ha át is hatják bizonyos elvek, ezek nem feltétlenül erkölcsiek, mint a Podgórecki-féle elképzelésben és semmi esetre sem használhatóak deduktív módon a hétköznapi cselekvésben.

Mi az oka annak, hogy a Podgóreckiéhez hasonló modellek a jogszociológiában és azon kívül is meglehetősen elterjedtek?²⁰ Az elképzelés egyfajta *racionális*

¹⁷ PODGÓRECKI, 1974. 97. Álláspontja szerint nagyobb társadalmi elkötelezettség fokozott jogtisztelettel jár, míg az individualisztikus beállítottság megint az alacsonyabb iskolázottságú személyek jellemzője, akik pszichésen is az instrumentálisakhoz közelednek.

¹⁸ PODGÓRECKI, 1971. 26.; HLAVATHY, 1973. 190.

¹⁹ Vö. MAIHOFFER, 1965. 81. Lényegében a század leghatásosabb jogszociológiai elméletének megteremtője, Pound is ilyen alapelvekre építette relatív természetjogát (POUND, 1969.). L. KULCSÁR, 1966. 471.

²⁰ Egyes szovjet kutatók a jog iránti általános attitűdöt vélik az egyes konkrét viselkedések alapvető magyarázójának, amit ráadásul egyetlen kérdésre zárt listából történő kiválasztással megadott válasszal ragadnak meg. L. UVASZENYIJE, 1975. Hasonló módszerű NDK-beli felmérés szerint a válaszadók 66%-a úgy véli, hogy „a jogot helyessége és célja miatt követi az emberek többsége” (DETTENBORN–MOLLNAU, 1976. 71.). További ilyen jellegű külföldi kutatásokra l. HORVÁTH, 1976. 559. 47. lj. Magyarországon legújabbán VIGH–TAUBER, 1976. 643. tételez fel „lelkiismereti okból való jogköve-

vonzerővel rendelkezik és mint ilyen a racionalizmusért készséggel hevülő modern társadalomideológiák tekintélyét élvezzi. E racionális társadalomideológiák szerint a társadalmilag adott értékek elfogadása után az egyes konkrét dolgokkal kapcsolatos állásfoglalást a nevezett értékekből levezetéssel nyerjük. Valójában tehát társadalmi objektívációk egyébként is inkább csak utólagos rendszerezés során kialakult és igencsak viszonylagos racionalitású szerkezetét viszik át az egyéni tudatra. Az eljárás határozott társadalmi célt szolgál, nevezetesen *elősegíti, hogy az emberek az objektíváció – adott esetben a jog – racionalitása szerint viselkedjenek*. Az az elgondolás, hogy az emberek általános elképzeléseiknek és értékeiknek megfelelően cselekednek, egyúttal kielégít bizonyos személyiség-funkciót is, nevezetesen azt a törekvést, hogy az emberek meggyőződéseiket átfogó rendszerbe szervezhessék, miáltal jobban alkalmazkodhatnak a világhoz. A deduktív racionalizmus ideológiája mögött lényegében a társadalmi ideológiák *totalis elfogadtatására* való törekvés húzódik meg. Amennyiben valaki a maga egészében elfogad egy társadalomideológiát, köteles elfogadni annak minden, esetleg illogikus következményét is; a célokkal együtt adotttnak az eszközöket. A deduktív racionalizmus hívei szerint igaz az, hogy az emberek véleménye és cselekvése az ember legbenső értékeihez – így ezek között alkalmasint a joghoz – igazodik. Ezek az értékek lényegében azonosak a társadalmilag adott, objektíválódott kul-

tést”, bár itt legalább szituatív jelentése van a tételnek: ti. azt kérdezték, hogy egy adott bűncselekmény elkövetésére indító helyzetben mi tartotta vissza a megkérdézettet a magatartástól. Ez az eredmény viszont nem általánosítható, nem mondhatjuk tehát, hogy ez a megkérdézettet általában motiváló tényező lenne, s még kevésbé, hogy a „lakosság kétharmad része a társadalmiasultságnak olyan szintjén áll, amelyen az embereket nem a büntetéstől való félelem, a . . . következmények tartják vissza a bűncselekmények elkövetésétől, hanem erkölcsi meggyőződésük”. A kijelentés elfogadhatatlan, hiszen a cikkből nem derül ki az adatok érvényessége; nem szerepel a minta reprezentativitásáról adat, (ámbar az iskolázottsági adatok szerint éppen nem reprezentatív a minta); nem tudjuk, mit jelent a megkérdézettek számára a lelkiismereti ok; kereszt-érvényesség stb. nincs. Meggyőződésünk, hogy „általában” a büntetéstől való félelem közvetlenül a lakosság elenyésző részének magatartását irányítja, viszont lelkiismeret ide vagy oda, vannak olyan „technikai” jogsértések a mala qua prohibita esetében, amelyeknek elkövetésétől az esetek nagy többségében csak a szankció tart vissza (közlekedés, vámszabályok). S ami a legfontosabb – és szinte egész könyvünkkel ezt próbáljuk igazolni – attól, hogy nem a félelem miatt jogkövetők az emberek, még nem következik, hogy erkölcsi okból, megfontolásból jogszerű a viselkedésük. Egyszerűen objektív viszonyaik – s ezeket tükrözi normatív előírás-ként a jogszabály – az adott magatartásra determinálják őket; az erkölcsi szféra közvetítésére többnyire nincs szükség. A lelkiismereti jogkövetésre az esetek nagyobb részében elmondhatjuk, amit a lelkiismeretről szokás; hogy ti. az olyan bot, amit szívesen fog kézbe az ember, de csak hogy másokat üssön vele. (Tisztelet a mazochistáknak!) A hivatkozott tanulmány egyébként megállapítja, hogy „az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan növekszik a lelkiismereti okok miatt tartózkodók aránya.” (645.) Elég furcsa volna, ha a nyolc elemi kisebb „jogszerű moralitást” adna, mint a főiskola. Az adatok összefüggése az iskolázottsággal sokkal inkább úgy magyarázható, hogy magasabb iskolázottságú (magasabb státuszú) személyek inkább tudják, mit „illik” válaszolni, közelebb állnak a hivatalos közvélemény álláspontjához.

túrértékekkel, csak intenzitásukban térnek el.²¹ Az ember értékeihez igazítja alacsonyabb rendű hiedelmeit, attitűdjeit, nézeteit és mindezekhez cselekvéseit. Vagyis ahhoz, hogy az ember cselekedjen, előbb egy kis elméletre van szüksége és ezt a kis elméletet megelőzi egy számára kívülről adott nagy (társadalmi) elmélet. Mindezt kiegészíti az a további – a társadalmi ideológiák által erősített – „racionális” hiedelem, hogy minél általánosabb szintű egy értékelés, annál magasabb rendű.²² A modern társadalomban racionálisnak *kell* lenni, racionálisnak lenni pedig annyi, mint következetesen felülről megadott értékek szerint viselkedni. Ez természetesnek tűnő álláspont, amely azonban tulajdonképpen abból ered, hogy a racionalitást *axiomatikusan el kellett fogadni*. Az elfogadást elméletileg még Descartes készítette elő.²³ Minden olyan elgondolást, amely szembeszegült a descartes-i racionalitással, az elmebefegség bélyegével jutatták megfelelő intézményes kezeléshez. Így megfelelő kényszereszközökkel is kötelezővé tették a racionalizmust, ami az emberi tudat eredendő konzisztencia-törekvésével együtt mindenestre jelentős mértékben alkalmas volt a társadalmi fejlődésnek megfelelő gondolkodás kibontakoztatására. Ne feledjük, hogy a tőkés ipari termelés terjedésével a természettudományos és ipari társadalom konzisztenciája tényleg fokozódott, és e konzisztencia lényegében racionális, logikus összefüggést, látszólag logikus társadalmi rendet jelentett.²⁴ A világnak ez a logikai racionalizmus szerinti elrendezése azonban végső fokon sem a személyiség sajátos funkcióinak, sem a társadalmi valóságnak nem felel meg teljesen. A világ ugyanis bármennyire emberi ellenőrzés alá került, továbbra sem működik logikusan, sőt éppenséggel partikuláris szférákra szakad szét és e partikuláris szférák között belső ellentmondások alakulnak ki. Mivel az egyén a modern társadalomban egyszerre több csoport tagja, s e csoportok helyzetükkel összhangban más-más módon strukturálják a világot, ennek megfelelően az egyén is kénytelen tudatában – esetleg egymással párhuzamosan – több inkonzisztens rendszert fönntartani. A racionális konzisztencia, mint társadalmi igény lényegében a *mások megítélésére korlátozódik*. Az egyén vagy elfogadja a cinizmus álláspontjáról a tényleges inkonzisztenciát, vagy módszeresen torzítja elképzeléseit a racionalizáció látszatának irányában.²⁵ Ez utóbbi esetben a társadalomideológiák hivatalos racionális vezérszólamainak megfelelően elfogadja a konzisztencia álhomlokzatát és az emögé rejtett inkonzisztenciáról megfeledkezik. Jól érzékelhető ez abban a közismert gondolkodási mechanizmusban, amikor valaki elismeri az emberek egyenlőségét, hozzá-

²¹ MYRDAL, 1973. 160.

²² MYRDAL, 1973. 161.

²³ RYLE, 1974. FOUCAULT, 1961.

²⁴ A különbségeket érzékeltető, hadd utaljunk arra, hogy az üdvösségre orientált középkorban a valóság egyes elemeinek összefüggését a hit biztosította.

²⁵ MYRDAL, 1973. 180.

teszi azonban, hogy a nők vagy a négerek nem igazán emberek. A racionális modell nagy hibája, hogy megfélemedezik arról, hogy a gondolatok a személyhez tartoznak és elsősorban a személyiség funkcionálása értelmében és érdekében konzisztensek. Ahhoz, hogy az ember az adott társadalomban egyáltalán élni tudjon, hogy alkalmazkodhasson a külső körülményekhez, lényegében az objektív valósághoz „hasonlóan” kell személyiségének funkcionálnia. Azonban a racionalitás nem feltétlenül része a külvilágnak s még kevésbé szükségszerű eleme a külvilághoz való alkalmazkodásnak. Igaz, a társadalmi követelmények – s ezek között a racionalizmus is – hatnak a személyiségre a személyiség egyes hiedelmeinek meghatározásával. A racionális viselkedés és gondolkodás bizonyos fokig interiorizált követelménnyé válik, elsősorban a felelősségrevonáson keresztül. Mint interiorizált követelmény azonban a (gazdasági jellegű) racionalitás nyilvánvalóan éppen nem a szellem sajátos minősége. A gondolkodás lélektani sajátosságai – elsősorban a kognitív disszonancia leküzdésének módozatai – alapján úgy tűnik, az ember valóban nem annyira racionális, mint inkább racionalizáló lény. „Vagyis nem annyira az történik, hogy az ember minél pontosabban megismerné a környezetét, hogy azután viselkedésével minél racionálisabban tudjon hozzá alkalmazkodni – mint sokkal inkább az, hogy viselkedésünk tőlünk független okokból előáll, s tudatunk ezt azután úgy mutatja be, mintha ez a viselkedés racionálisan alkalmazkodó lenne egy olyan környezetben, amelyet valójában ennek érdekében magunk konstruálunk meg utólag gondolatban.”²⁶

A racionális-deduktív gondolkodási modell vonzereje oly erős, hogy olyan kutatók is, mint Myrdal, akik belátják az értékorientációra épülő tudatstruktúra elmentmondásait és az érték szónak még a használatával is fölhangynak, ugyanakkor tovább álmodják a lényegében aufklärista álmot, mely szerint a felsőbb értékek lassan áthatják az egyén egész tudatát. Rokeach például, miután kidolgozta a személyiség ontogenetikus hiedelemstruktúráját, saját kísérleti eredményeivel mit sem törődve föltételezi, hogy a hiedelmek mögött legmélyebb szinten ott állnak az értékek, holott a saját kutatásaiból is kitűnt, hogy az, amit ő értéknek vélt, lényegében épp oly könnyen befolyásolható, mint bármely más vélemény, vagyis egyáltalán nem alapvető a személyiség szempontjából.²⁷

E rövid kitérő után – melyről minden rövid kitérő szerzőjéhez hasonlóan azt reméljük, hogy nem volt egészen hiábavaló – tekintsük át azokat a főbb empirikus adatokat, amelyek ellentmondanak az általános²⁸ jogi attitűd létezésének, illetve

²⁶ GARAI, 1977. 72. A kognitív disszonancia egész problémája onnan származik, hogy – az érvényes ideológiai kritériumok szerint, vagyis korunkban elsősorban a gazdasági racionalizmus elvárásai tükrében – magamat és másokat meg kell győzőnm értelmességemről.

²⁷ ROKEACH, 1970. V. fejezet.

²⁸ BONDESON, 1976. empirikus vizsgálat során úgy találta, a jogérzetből hiányzik a társadalmi általánosság.

hatásának. Az első ilyen adatokkal éppen Podgórecki szolgál, aki az ellentmondás megoldására bevezette az affiliáció elvét. Minthogy ez más szinten, nem attitűdökkel magyarázza a viselkedést és a nézeteket, eleve ékes bizonyítéka az elmélet tarthatatlanságának. Más kutatók jogi alapattitűd-ellenes megállapításai közül a következőket emeljük ki:

1. Berkowitz – Walker kísérlete szerint a kortárs csoport hatása sokkal erősebb magyarázó, mint a szociális felelősségérzet, vagyis a belső beállítottság nem általános magyarázó tényező. Tapasztalataik szerint éppen az alacsony társadalmi felelősségérzet jellemezte személyek konformabbak a csoporttal, míg Podgórecki szerint az individualizmus a rossz csoportba-integráltság velejárója lenne.²⁹

2. Francia felmérések eredménye szerint nincs elvi jogkövetés. Az emberek a társadalmi és jogi intézményekről modellekben gondolkodnak, de a konkrét esetekben, ügyekben eltérnek még ezektől a modellektől is, amelyek között egyébként sincs szükségképpen valamilyen általános elvi konzisztencia.³⁰

3. Kaupen kimutatta, hogy a nyugatnémetek ugyan nagyra értékelik a jogot általában, mégis, ha lehet, a jogon kívüli megoldásokra törekszenek.³¹

4. Kaupen nyugat-németországi vizsgálatait, valamint holland és belga felmérések szerint a feltételezett joggal kapcsolatos általános attitűd egyáltalán nem jár együtt a különféle bűncselekmények megítélésében egységes attitűddel.³²

5. Végül a Podgórecki által is alkalmazott válaszalternatívás kérdésfeltevésnél megbízhatóbbnak tartott nem strukturált interjúk alapján Kutchinsky megállapította, hogy „a legtöbb embernek nincs egyetlen szolid és konzisztens (jogi) attitűdrendszere, inkább ugyanazon egyénben különböző attitűdrétegek léteznek. Nagyon könnyen lehetséges ellentmondás két réteg látszólag hasonló attitűdjei között . . . beszélhet valaki fölöttébb toleráns módon számos dologról és kifejezhet fölöttébb liberális attitűdöket, mikor aztán hirtelen rendkívül intoleráns és represszív vonások tűnnek elő. Érdekes, hogy a legtöbb alanyt egyáltalán nem zavarják ezek a kijelentések közötti ellentmondások.”³³

²⁹ BERKOWITZ–WALKER, 1967.

³⁰ INED, 1974.; ROBERT–FAUGERON, 1973; KUTCHINSKY Általános jogérzet c. könyvében (Stockholm, 1970) vizsgálatait alapján leszögezi, hogy a büntetésre vonatkozó általános kérdések esetén szigorúbb válaszokat adnak az emberek, mint specifikus kérdések esetén (idézi BONDESON, 1976, 12.).

³¹ KAUPEN, 1972.

³² KAUPEN, 1973. 46. továbbá VAN HOUTTE–VINKE, 1973. 39.

³³ KUTCHINSKY, 1973. 128. Kutchinsky megállapításait hazai interjúink is igazolják. (SAJÓ, 1977.)

12.3. A JOGGAL ÉS A JOGSZABÁLYAL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYEK

A Podgórecki-féle megközelítésben a jog iránti engedelmisség lényegében egy *véleményen* alapult. Mit jelent azonban a vélemény a joggal és a jogszabállyal kapcsolatban? A véleményt rendszerint az attitűd kifejeződésének szokás tekinteni, noha lényegében maga is *viselkedés*. Mint viselkedés természetesen a környezet reakcióinak van kitéve. A véleményyszerű, tehát verbális viselkedésre ennek megfelelően érvényesek a környezethez való alkalmazkodás társadalmi és pszichológiai törvényszerűségei. A véleményekre általában az jellemző, hogy azok a legkönnyebben változnak³⁴, mivel a környezethez alkalmazkodás eszközei. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a vélemény adott esetben nem pusztán a konformizmus szolgája, hanem szükség szerint a személyiség valamilyen mélyebb funkcióját, az énkép valamely elemét valósítja meg. A vélemény-nyilvánításban azonban, legalábbis az olyan, a mindennapi élet közvetlenségében másodrendű fontosságú kérdésben, mint a jog, döntően a Katz-féle ún. *instrumentális funkció* dominál, ami azt jelenti, hogy az egyén optimális környezeti reakciók kiváltására fog törekedni, vagyis óvakodik a szankciótól és törekszik a jutalomra.³⁵ A vélemény mint viselkedés tehát nagymértékben igazodik majd a környezet várható reakcióihoz, környezeten értve azon személyek körét, akikhez a beszélő feltételezése szerint közlése eljuthat. A jogszabályról alkotott vélemény mint viselkedés abban is eltér a jogszabályszerű viselkedéshez való belső viszonyulástól, attitűdtől, hogy e viselkedés a megnyilvánulás és tárgya nyilvánossága miatt rendszerint politikai jellegű és ez a vélekedés nem vonatkozik közvetlenül a jogszabály és az attitűd tárgyára. Mindezek után nem meglepő, hogy a joggal és a jogszabállyal kapcsolatos véleményekben a környezeti reakciótól való óvatos tartózkodás, illetve a társadalmi sztereotípiák mechanikus átvétele figyelhető meg. A *véleménysztereotípiák* elsősorban olyan kérdésekben igazán hatásosak, amelyek egyébként *nem* foglalkoztatják az embereket. A gyakorlati tevékenységek során azonban a fogalmi és meghatározási sztereotípiák nemhogy a cselekvésre, de még más témához tartozó véleményekre sem igen hatnak. Jellemző, hogy Nyugat-Németországban a jogállam-ideológia és a történelmi hagyományok folytán igen erős a jog sztereotíp tisztelete³⁶, az igazságszolgáltatás megítélése mégis negatív, az emberek többsége kerüli a jogi megoldásokat, sőt az egyes deviáns cselekmények megítélésében is eltérnek a jogi állásponttól. Közvélemény-kutatások során a joggal általában és egyes jogszabályokkal mint különössel kapcsolatban gyakran kapunk feltétlen helyeslő válaszokat, különösen ha a társadalomban a közvéle-

³⁴ OPPENHEIM, 1966.

³⁵ KATZ, D. 1972.

³⁶ KAUPEN, 1972. 562.

mény, illetve az egyén saját csoportja részéről erős nyomás érvényesül.³⁷ Ez az ún. *nyilvános vélemény* nem minősíthető egyszerűen a hipokrizis megnyilvánulásának, még ha a személyes vélemény, vagy méginkább a magatartás eltér is ettől. A vélemények ugyanis *mások megítélésében* alapvetőek. Saját helyzetét, saját problémáit pedig az egyén egyáltalán nem a jog szempontjából ítéli meg, önmagát részben speciális esetnek tartja, részben különféle más, nem-jogi szempontokat alkalmaz. A nyilvános vélemény és a személyes vélemény, illetve a személyes véleményhez közelálló cselekvés a személy számára mást és mást jelent, így nem is kell, hogy a kettő között szükségszerű egyetértés álljon fenn. A nyilvános vélemény mint viselkedés ugyanis nem a jog, vagy a jogszabály iránti személyes attitűd kifejezése. Mindazonáltal a személyes vélemény nyilvános kifejtése, illetve a nyilvános véleményhez csatlakozás ellenállóvá tesz a későbbi befolyással szemben³⁸, jelentősége tehát, amennyiben megfelelő csoport-elvárás kíséri, igen nagy lehet. A személyiség funkciója itt a közösséggel való véleménykonformitás megteremtésében áll. Az egyén így azonosul a társadalommal, így lesz „jó állampolgár”.³⁹ Elképzelhető, hogy a nyilvános vélemény szempontjából figyelembe vett reakció-csoportok eltérő jellegének megfelelően a joggal és jogszabállyal kapcsolatos nyilvános vélemény is változik.⁴⁰ Mégis a nyilvános vélemények jelentősége nem elhanyagolható, hiszen amikor a személy másokat a jogszabályokkal összhangban, vagy attól eltérően ítél meg, már ezzel is hat a többi ember viselkedésére. Ez a vélemény ugyanis megerősítheti vagy éppen gyengítheti környezete számára a jog álláspontját. Mivel a vélemény, mint mások megítélése *kölcsönösen érvényesül*, tehát mások vélemény-kijelentése a befogadó egyénre hat megerősítő vagy gyengítő módon, az egész folyamat önerősítő jellegű. Az ily módon fokozódó társadalmi nyomást gyakorló vélemények a személyes véleményre is hatnak és ugyanakkor nagy szerepük van egyes személyek magatartásának *megbélyegzésében* és ezzel cselekvési lehetőségeinek kijelölésében. A jogszabállyal egybehangzó

³⁷ A népesedéspolitikai intézkedések megítélésével foglalkozó hazai vizsgálatok adataiból kitűnik, hogy az abortus-szigorításról a megkérdezettek többsége (különösen, akiket koruk miatt a dolog eleve nem érdekel) nem tudott, azonban megfelelő kérdésre készséggel egyetértettek az új szabályozással, míg az érintett és a szabályozást ismerő személyek elleneztek azt. MOLNÁR-PONGRÁCZ, 1975. 437–438.

³⁸ HÖVLAND, 1957.

³⁹ MYRDAL, 1973. 194. Lipset felmérése szerint egy adott (a hűségköt elrendelő) törvény megítélése nem az egyén egyébkénti politikai beállítottságától, hanem kizárólag attól függött, hogy a törvény mellett vagy ellen állást foglaló újságból értesült-e a személy a törvényről, illetve, hogy milyen diákközösségben (peer group) élt. LIPSET, 1957.

⁴⁰ Éppen ezért nehezen értékelhető megbízhatóságúak a kérdezőbiztosok által beszerzett információk, hiszen a kérdezőbiztosban a kérdezett gyakran az osztálytársadalmi vélemény képviselőjét látja, s ezért válaszait igyekszik ehhez az osztálytársadalmi közvéleményhez igazítani, pontosabban ahhoz, ahogyan az számára adott.

vagy azt túlszárnyaló társadalmi elítélés mint nyilvános vélemény – mint azt a Lemert-iskola kutatói kimutatták – a bűnelkövető bűnözővé bélyegzésében, stigmatizációjában játszik óriási szerepet.⁴¹

Mivel a nyilvános vélemény a személyes véleményre, sőt a viselkedésre is hat, vizsgálnunk kell, hogy milyen módon határozódik meg e nyilvános vélemény és mennyiben konzisztens. *A nyilvános vélemény és a közvélemény kapcsolata* azt fejezi ki, hogy a társadalmi felfogásban milyen jelentőséget tulajdonítanak egyes kérdések értékelésében a jognak. A jogot nem kezelik egységesen a közvéleményben és maga a közvélemény sem egységes.⁴² Az állam és az uralkodó osztály a jog érvényesítése érdekében – részben hatékonysági szempontoktól vezetve, részben hitbéli buzgalomból – igyeckszik a gondolatokat közvetlenül szabályozni, noha többnyire be kell érnie e gondolatok kifejeződésének szabályozásával. A szabályozás eszköze a *joggal kapcsolatos vélemények szigorú ellenőrzése*. E szigorú ellenőrzést állami eszközökkel is biztosítják, emellett pedig az uralkodó osztály és az állam oktatási és általában ideológiai monopóliuma segítségével is igyeckszik a közfelfogást befolyásolni. E befolyásolás abban áll, hogy társadalmilag elítélendőnek mutatják a joggal szembeni vélemény szintű megnyilvánulásokat, legyen ez akár egy deviáns magatartással való egyetértés, akár a jogi szabályozás vagy a jogrend közvetlen bírálata. A közfelfogás ilyen értelmű befolyásolását elősegíti az, hogy a jogrendre vonatkozó bírálat könnyen politikai bírálatba csap át, ami már rendszerint önmagában is jogilag szankcionált. Minthogy a közvélemény joghelyeslése és ennek büntetőjogi előírtsága között a határvonalak nem egészen egyértelműek, e tisztázatlanság a jogi szankciót a maga tényleges hatáskörén túl is érvényesíti. A jog és erkölcs közötti hagyományos összefüggés és az a tényleges gyakorlat, mely szerint a jogellenes cselekmények jelentős része az osztársadalmi felfogás vagy legalábbis a közvéleményt irányító rétegek álláspontja szerint deviáns, aranyfedezetül szolgál az egész jogrendszer erkölcsi mivoltának igazolásában és ezzel elfogadtatásának megalapozásában. Ezért hát a jogi megoldásokkal kapcsolatos uralkodó közvélemény egységesen a jog elfogadására biztatja az embereket. A jog bírálata végeredményben erkölcstelen. Ami még kompromittálóbbról politikailag gyanús, és ezért veszélyes.

A jogrendszer morális alátámasztása azonban a modern társadalomban az egyház befolyásának visszaesésével, a hagyományos értékrendeknek a válságok, háborúk és általában a „modern idők” számlájára írható összeomlásával jelentősen gyengült.⁴³

⁴¹ L. kül. BECKER, 1963.

⁴² GRUSIN, 1971. 233.; KULCSÁR, 1974. 182.

⁴³ A nyugati társadalomban hagyományosan a vallás erkölcs volt a legátfogóbb és a leghatékonyabb társadalmi magatartásszabályozó és leginkább ez volt képes arra, hogy a jogot, mint megkérdőjelezhetetlen erkölcsi rendet fogadtassa el. Az erkölcsi bűncselekményeket a templomba soha nem

A jog erkölcsi megalapozottságának és ebből eredő feltétlen helyeslésének hanyatlása a jog tartalmi változásával is összefügg, hiszen igen nagy mértékben megnövekedett a technikai jellegű szabályok aránya, amelyek megítélésénél az erkölcsi elem jelenléte legalábbis kétes.

A jog társadalmi *presztízse* még az uralkodó felfogás szerint is jelentősen különbözik a különböző társadalmakban. Az Egyesült Államok állampolgára számára az alkotmány és az elnök gyermekkortól tekintélynek számít, bár az utóbbi évek e téren némi változást hoztak. A legnagyobb presztízszű foglalkozás a bírói.⁴⁴ Mégis rendkívül kritikusan, elégedetlenül viszonyulnak a törvényekhez. Bizonyos német közép- és felsőosztályosok ellentétben Amerikában az állam nem törvényhozói minőségében, illetve részben vált tekintélyforrássá, a jogszabályok abszolút tekintélye csekély. A Legfelsőbb Bíróság e tekintetben jobb helyzetben van. Szegregációs döntéseit – melyek végeredményben a be nem tartott törvények megerősítését szolgálták – részben a bíróság, részben az alkotmány tekintélyének engedve már inkább követték az előítéletektől terhes Délen.

Az államhoz tapadó elképzelések *történelmileg* formálódnak. Mint Myrdal⁴⁵ kimutatta, a törvénnyel szembeni ambivalens amerikai attitűd (közvélemény) részben a korai természetjog anarchizmusából származik, mely az ember megítélésére bízta, megsértette-e a törvény a természetes rendet, amikor is kötelező az engedetlenség. Ezt kiegészítette a puritanizmus, mely a mások viselkedésének feltétlen ellenőrzését kívánta. Az eredmény: *Én csak a saját lelkiismeretemnek engedelmekedem, de legyen törvény a te bűneid ellen.* Ez vezetett az eleve kudarcra ítélt, de az amerikai angol gyarmatok, illetve az Egyesült Államok történelmében egyre kísértő morális törvényhozásra.

Az amerikai példa esetleges, de végül is minden országban történelmi „esetlenség” dönti el, milyen mérvű és jellegű egy adott időpontban az állam tekintélye és kiterjed-e törvényeire. Az angol jogrendszerben pl. a jog állami alkotottsága még a XIX. században is annyira háttérbe szorult, hogy a jogszabályok tekintélye eleve nem az állam tekintélyéből származott, hanem – legalábbis Dicey szerint – a közvéleményből, melynek viszont így erősebben jogi tartalma van (vagy legalább-

járó hollandok 25%-a, a rendszeresen templomjáróknak 67%-a helytelenítette (VAN HOUTTE-VINKE, 1973. 35.). 1975 évi jogtudatfelmérésünk – részben a magyar társadalom erőteljesebb szekularizációjának megfelelően – azt mutatja, hogy a magyar munkások és parasztok jogi álláspontjában még kisebb a szerepe az erkölcsnek. A prostitúcióval kapcsolatos álláspontok 35%-ánál, a homoszexualitás megítélésénél a nézetek 20%-ánál volt kimutatható erkölcsi motiváció. A morális szempont alapján jogi kérdésekre válaszoló aránya (bűnügyekkel kapcsolatban) semmilyen vonatkozásban sem érte el mintánk 40%-át, viszonylag konzekvensen erkölcsi alapon pedig csak a mintába tartozók 18%-a ítélkezett. SAJÓ, 1977.

⁴⁴ Vö. EASTON-DENNIS, 1969.; PERCHERON, 1971.

⁴⁵ MYRDAL, 1973. 168.

is volt).⁴⁶ Lengyelországban a jog tekintélye (Podgórecki szerint) máig szenved attól, hogy a lengyel állam évszázadokon át az idegen elnyomás eszköze volt. E példák alapján tehát *semmi esetre sem állítható, hogy az állam tekintélye és az ebből derivált jogszabályteknéty olyan természetes dolog volna*, amilyenek az a bürokratikus központosított Közép-Európában és főleg Németországban tűnt.⁴⁷ Az állam tekintélyéből származó jogtisztelet különben még ebben a földrajzi övezetben sem volt általános társadalmi gyakorlat; csupán a felső- és középrétegekre jellemző sajátos hozzáállásról van szó, az „államalkotók” szempontjáról; márpedig ahogy Robert Musil írta Kákániáról, melyet Európa legkitűnőbb bürokráciája igazgatott: „A törvény előtt minden polgár egyenlőnek számított, de nem mindenki számított polgárnak.” Az állam e tekintélyi felfogásának széles körű érvényesülése összefüggött azokkal a rétegspecifikus személyiség-sajátságokkal, amelyekkel Freud találkozott Bécsben. Mindenekelőtt az elkésett polgári életmódban kialakult erős tekintélydependencia hatására kell utalnunk. A szülők sajátos megjelenése (az apa ritkább jelenléte) folytán ez a függőség könnyen átvihető volt a politikai hatalomra, melynek tekintélyét az első világháborúig a középréteg számára semmi sem kérdőjelezte meg. E középrétegek, mint a közvélemény ellenőrzői igyekeztek életérzésüket általánossá tenni – tegyük hozzá, más rétegekben nem túl sok sikerrel. Rendkívül plasztikusan mutatja be pl. Erdei Ferenc, hogy a magyar parasztsághoz mennyire nem jutott el ez az állambálványozásra alapozott jogtisztelet: „a nép értetlenül és bizalmatlanul áll szemben a tételes joggal, (mely) . . . érthetetlen vagy fel sem fogható, s csak a kisebbik része az a jogban megnyilatkozó értékelésnek, amely a nép ítéletével is egyezik”. A törvénytudó faluvezetők ellenben eleve elfogadják a jog értékelését, hiszen erkölcsi felfogásuk innen kapja a biztonságot.⁴⁸ A jogalkalmazó számára a jogtisztelet személyiség-

⁴⁶ DICEY, 1914. és az egész liberális irányzat a közvéleményt még inkább a törvényhozásra gyakorolt hatásnak, semmint az egyént irányító nyomásnak tekinti.

⁴⁷ Magyarországon mindenesetre erős volt a tekintélytisztelet. SZEKFŰ, 44–45. így jellemzi ezt: „Bárhon megfigyelhető, hogy a hatalom, az állam kezelői egészen más tekintéllyel bírnak, mint más halandó, szinte misztikus légkör veszi körül őket, nem azért, vagy nemcsak azért, mert várni és kapni lehet tőlük, hanem tiszta, önzetlen őszinte respektusból is. Egészen más arccal közelednek feléjük az emberek, nagy ritkaság, hogy elárulnák nekik igazi arcukat és gondolataikat. És ez nemcsak a központi kormányzat embereire vonatkozik, az állami szolgálat egész vonalán le a legalsó polcig is megvan az egész államnak kijáró tisztelet, melyet viszont a tisztelet illető tárgya természetesnek talál és elfogad.”

Ami a német viszonyokat illeti, elég ha emlékezetünkbe idézzük „a köpenicki kapitányt, aki Poroszországban, . . . egy ócskásnál vett egyenruhában emelkedett tisztí rangra, megállított az utcán egy őrzőjáratot, s e hadinéppel, valamint a királyi porosz engedelmesség segítségével kirámolt egy városi takarékoszt.” (Musil).

⁴⁸ ERDEI, 1974. 169. – Az Erdei féle, a tényekből kiinduló felfogás jelentőségének megértéséhez figyelembe kell venni, hogy a polgári jogideológia általában a kizsákmányolt osztályok jogkövetését az uralkodó osztályba vetett bizalomból származtatja. Még PIKLER, 1897. 192 is azon általános meg-

funkciót teljesít. De éppen, mert személyiségfunkció vezetett e falusi vezetők érdekeivel ellentétes képtelen bürokratizmusra – érdekeikkel ellentétesen, hiszen, mint Erdei is írta, ez nem szolgálta igazán tekintélyük biztosítását –, nem tudtak megszabadulni tőle.

Az állam iránti tekintélyből derivált jogtisztelet – mely ismét hangsúlyozzuk, társadalmilag és történelmileg korlátozott érvényű, s ezért eleve nem használható általános érvényű jogtiszteleti modellként – viszonylag konzisztens lehetne, de ha kialakulnak is ilyen hiedelmek, ezek semmi esetre sem fogják át a jogilag releváns helyzeteket.

Az elmondottakat a joggal kapcsolatos nézetekkel összekapcsolva mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a jog állami vonásai miatt az állam által irányított közvéleményben a joggal kapcsolatos értékítéletek pozitívak.⁴⁹ Minthogy azonban a jog társadalmi súlya történelmileg változik, ez a vélemény szintű értékítéletet is befolyásolja. A közvélemény sztereotípei kerülnek ugyan az egyes értékhordozó objektivációk közvetlen szembeállítását, mivel azonban erre a társadalmi gyakorlatban sor kerül, ténylegesen kialakul valamiféle történelmileg változó hierarchia, pl. hogy a vallás (a lelki üdvösség) előbbrevaló, mint az állami-jogi rend. Ez az értékrend vélemény szinten már a jogtisztelet korlátjaként működhet. Így alakulhatnak ki fenntartások a jognak való feltétlen engedelmesség kérdésében. Bizonyos történelmi körülmények között (a jog túl gyorsan változik; nagymérvű elnyomás, ill. különösen idegen uralom eszköze) a közvéleményben a jog szinte nem is szerepel értékként. Megjegyzendő, hogy az egyes osztályok objektív helyzetének megfelelően – amennyiben ezek saját tudattal rendelkeznek – az uralkodó osztály irányította közvéleménnyel szemben saját közvéleményük és megfelelő véleménystereotípjek lehetnek.⁵⁰

Az általános értékítéletek esetén dedukció lehetséges, de csak vélemény szinten.

győződésből származtatja a törvények követését, hogy „az urak jobban tudják, mit kell tenni, és hogy az intézmények neki is javára vannak”. Persze a monarchiában ez több volt pusztán úri ábrándnál, de Pikler nem veszi figyelembe, milyen kulturális elnyomás és milyen korábbi történelmi erőszakalkalmazás vezetett erre az álláspontra, amit a parazstok mindig *urak jelenlétében* vallottak.

⁴⁹ SZABÓ Imre (1977. 111–112) ugyanakkor egy az egyéni tapasztalatból a társadalmi közfelfogásba belenövő jogtól való idegenkedést mutat ki, mely e pozitív értékeléssel jól megfér:

„A tulajdonképpen ellenszenv nem a jog egészére, a jogra mint társadalmi intézményre vonatkozik, hanem az egyes jogviszonyra; a jog általános létét mintegy észrevétlenül tudomásul veszik. De erre a társadalmi általánosságra átviszik azt az ellenszenvet, amely az egyedi jogviszonyokat illetően él bennük; minthogy a jog részleteiben olyasmire is kényszerít, amit önként nem akarunk megtenni, amit a 'hétköznapi' értelemmel olykor egyenesen ellentétben állónak tekintünk, a maga egészében elfordulunk tőle, sőt egyenesen szembefordulunk vele. Így nő az egyedi ügyekből egy általános társadalmi ellenszenv a joggal szemben.”

⁵⁰ Így KRISZTICS, 1928. adatai szerint a húszas években a magyar munkások csak a nagyvilágot tekintették hazájuknak.

Ha tehát egy konkrét jogszabályi rendelkezés olyan érdeket sért, amelyet a jognál előbbre sorol a közvélemény, előállhat a jogszabály elítélése, ami azonban nem vezet a jog, mint olyan elutasítására, sem speciális magatartásra. A katonai szolgálat vallási okból való megtagadását helyeslő személy még lehet jó katona. A saját konkrét életviszonyokra vonatkozó attitűdökben már nem érvényesül az értékhierarchia: hiába tartja valaki a vallást általánosságban fontosabbnak, mint a jogot, egyetérthet a vasárnapi munkanappal, tehát a konkrét állami renddel a konkrét vallási előírás ellenében.

A feltétlen jogtiszteletet követelő közvélemény alakulásával *ellentétes irányban* hat a demokratikus társadalmi berendezkedés és a modern jogrend néhány jellegzetessége. Az újabkori, demokratikusan alkotott jog egyre kevésbé léphet föl az örök erkölcs képviselőjeként, egyebek közt azért sem, mert gyakran mindenki szeme láttára illesztik a mindennapok gazdasági igényeihez, a napi politika kívánalmaihoz. Az a demokratikus jogalkotási folyamat, amelyben az állampolgár maga is részt vesz, e részvétel tényével és a gyakori változások nem kevésbé kézzelfogható valóságával arra figyelmezteti az állampolgárt, hogy a szabály tévedhet is. A jogideológia szerint a szabály tévessége csak a hatályon kívül helyezés után kezdődik, de a mindennapi gondolkodásban ez aligha emészthető. A közvélemény a jogot századunkban egyre inkább a társadalmi problémák megoldásának *technikai eszközeként* kezeli, ennek megfelelően a joggal szemben egyre határozottabb elvárásai vannak a jogalkotásban legalábbis elvileg részt venni jogosult lakosságnak. Az új helyzetet felismerve egyesek már arról írnak, hogy „a jognak való engedelmesség kötelessége szorosan összefügg maguknak a szabályoknak és az érvényesítésükre irányuló hivatalos döntéseknek a védhetőségével”.⁵¹

E körülmények folytán nem meglepő, hogy a közvélemény, amelyet továbbra is az uralkodó osztály irányít, ámde távolról sem régi anyagi-kulturális fölényének monopolhelyzetéből, és amely az öntudatra ébredt munkásság saját véleményének intézményes terjesztését nem képes megakadályozni, már egyáltalán nem nyújt feltétlen védelmet a fennálló jogi megoldásoknak. Ennek megfelelően az egyes nyilvános vélemények is szembefordulhatnak a jogi megoldással. Ilyen esetekben ugyanis a mikrokörnyezet, a csoport és általában a közvélemény szankciójától éppen akkor nem kell félni, ha jogot helytelenítő álláspontot foglal el a megkérdézett személy. Így lehetségessé válik, hogy a rétegeszmények a teteles joggal szembeni általános ellenvéleményre vezessenek, különösen olyan politikailag kevésbé érzékeny területeken, ahol a pozitív jog lényegesen elmaradt a modern társadalmi gyakorlattól.⁵² A közvélemény ilyen kritikus álláspontja természetesen

⁵¹ SELZNICK, 1969. 17.

⁵² Így pl. a családjog tekintetében a franciák rendkívül kritikus álláspontjaira l. a különféle francia közvélemény-kutatásokat. INED, 1974. 1975.; REGIMES, 1967.

nem újkeletű. Már Dicey kimutatta, hogy a jogváltozást mindenkor a közvélemény készítette elő.⁵³ Megjegyzendő azonban, hogy a közvélemény, ahogy azt Dicey értelmezte és ahogy a XIX. században működött, még meglehetősen kiváltságos és szűkkörű volt⁵⁴, bár már a múlt század első felében is felléptek olyan tömegmozgalmak, mint a chartizmus, amelyek a széles néprétegek jogbírálását fejezték ki. Ez a tendencia csak tovább erősödött a munkásosztály tudatosulásával.

A joggal kapcsolatos kritikus álláspontokat elősegíti az is, hogy a jogalkotás gyakran szembeötlő módon különféle érdekcsoportok harcának eredménye. A jogszabályokat meghozataluk előtt ezek az érdekcsoportok rendszerint erőteljesen vitatják, bírálják, így a jogszabályhoz aligha fűződhet a tökéletesség illúziója.

A liberalizálódó társadalomban a deviáns magatartások megítélésében is enyhült a közvélemény szigora, mivel a még élő hagyományos értékrend szerint deviánsnak számító magatartások mindinkább elterjedtek a társadalmi gyakorlatban. A megszokott viszont kevesebb kritikát és megütközést vált ki.⁵⁵ Ha azonban a deviancia már nem asszociálja a bűn képzetét, sőt éppenséggel zseniálisan integrálódik a rendszerbe, úgy a jogi deviancia sem lesz feltétlen bűn és nem számíthat a devianciát kísérő – korábban kötelező – társadalmi felháborodásra. A társadalmi-gazdasági és a társadalmi-technikai normák megszegése rendszerint eleve csekély helytelenítéssel jár.⁵⁶

A tények azt mutatják, hogy a joggal kapcsolatos közvéleményben, legalábbis a kevésbé súlyponti kérdésekben a jottól eltérő álláspontok érvényesülnek. Ennek a nem szükségképpen kritikai, inkább *közömbös* álláspontnak csak mérsékelt következményei vannak és ezek is elsősorban attól függnek, hogy mennyiben hat a közvélemény a tényleges jogalkotásra. Ugyanakkor az ember egyéni viselkedésére, a tényleges jogkövetésre az ilyen közvéleményszintű megítélés – mint láttuk – igencsak áttételesen hat. Ha a közvélemény közömbössége érvényesülne az egyéni cselekvés meghatározásaiban is, a jogrend hamarosan felborulna. Erről persze szó sincs.

Gyakorlatilag hasonló a helyzet az ún. *igazságérzettel* kapcsolatban is, mely lé-

⁵³ DICEY, 1914.

⁵⁴ KULCSÁR, 1961. 169.

⁵⁵ Különösen jellemző az ún. „felnőtt magánszemélyek között nem nyilvánosan, beleegyezéssel” folytatott cselekmények (HART, 1966. 30.) enyhébb megítélése. Francia vizsgálatok szerint a bűncselekmények társadalmi értékelése, súlyossági rangsora teljesen eltér a büntetőtörvénykönyvtől. LEAUTE, 1970. Egy lengyel felmérés szerint a közösséggel szembeni bűncselekmények megítélésénél a tételes joggal ellentétes tolarancia figyelhető meg. BORUCKA-ARCTOWA.

1975. évi vizsgálatunkban a munkások és parasztok egyes elterjedt bűncselekmények elkövetőit, a tett jogellenességének ismeretében sem ítélték el. Így volt ez az építőanyag-szerzési vesztegetés és a kisebb súlyú vámogazdaság esetében. SAJÓ, 1977.

⁵⁶ VAN HOUTTE-VINKE, 1973. 30.

nyegében a *személyes vélemény* megnyilvánulása, pontosabban olyankor működik, amikor az adott kérdésben nincs megbízható közvélemény. Az igazságérzet lényegében az egyén különféle konkrét érdekeinek megfelelő véleményt fejezi ki. Az igazságérzet annál inkább válaszol személyes vélemény formájában valamilyen jogi behatásra, minél közelebb esnek az egyén érdekei a jogilag érintett érdekekhez. Az érdek mellett természetesen az erkölcsi meggyőződés stb. is szerepet játszik. Az igazságérzet, melytől a különféle természetjogi iskolák képviselői a jogrend fejlesztését remélték⁵⁷, valójában csak a mindennapi gondolkodás alacsony szintű megnyilvánulása, amely egyébként megmarad a mások megítélésénél, és nem szükségképpen vezet cselekvésre. Hasonló a helyzet a *jogérzettel*, mely az ismeretlen normák tartalmára lenne hivatott következtetni a jogrendre és egyes normákra vonatkozó ismeretek alapján. Ezt sem lehet valamilyen belső tulajdonságnak tekinteni, mögötte a legkülönbözőbb érzelmek húzódnak meg. Ezen érzetek jelentőségének túlbecsülése lényegében a mindennapi életben az igazságérzethez vagy jogérzethez fűződő képzetek tudományba való átviteléből származik. A jog- és igazságérzetről az utca embere azt gondolja, hogy az az állítás helyességével foglalkozik, holott csupán azt jelöli, hogy mit jelent az adott tétel (ítélet, norma) az egyén *érdeke* szempontjából: pártatlanságról szó sincs.⁵⁸

A joggal kapcsolatos nyilvános vélemény, valamint az igazságérzet-típusú személyes vélemény igen távol áll a cselekvés-irányító, vagy legalábbis a cselekvés szempontjából releváns attitűdtől. Ezekhez a véleményekhez sokszor semmiféle megerősítés nem kapcsolódik, márpedig megerősítés nélkül nincs attitűd a szó tudományos értelmében. Ráadásul gyakran olyan tárgyakra vonatkozik, melyek az egyén életétől messze esnek. A hipotetikus és élettávoli helyzetekkel kapcsolatos állásfoglalások cselekvés-előrejelző értéke enyhén szólva kétes.⁵⁹

Míndezek alapján a joggal és jogszabályokkal kapcsolatos véleményekről elmondhatjuk, hogy azok ugyan jelentős társadalmi tények lehetnek, de az egyén személyes jogkövetésében játszott szerepük elsősorban közvetett. Így általában nem tekinthetők a belső, cselekvésirányító meggyőződés kifejeződésének. Mindazoknak, akik a jogi véleményeket önmagukban próbálják értelmezni, vagy ezekből valamilyen, a cselekvést meghatározó jogi attitűdre következtetnek, hadd ajánljuk a figyelmébe Adorno következő megállapítását: „A véleménykutatás csak akkor elégítheti ki a vele szembeni elvárásokat, amikor a kutató látletét és kutatási kérdésfeltevéseit is az objektív társadalmi eseményekre vonatkoztatja. Ha egyszer az objektív társadalmi intézmények, mint a sajtó, a demokratikus jog,

⁵⁷ L. JHERING, 1874.: „harcban vívd ki jogodat!”.

⁵⁸ Ezt Franz KLEIN 1912, 12., 43. is felismerte, noha a jogkövetés és jogtisztlet belső, intuitív megapozásának volt a híve.

⁵⁹ Vö. ABEL-SMITH 1973. 114. Saját kutatási tapasztalataink is megerősítik ezt.

önmagában ragadják meg a közvéleményt, vagyis amikor a közvélemény centralizált, ezáltal eszközül szolgál ahhoz, hogy a statisztikai világegyetemet alkotó egyes személyek vélekedését, a vélemény tisztán szubjektív momentumát absztrahálja, a normára izolálja, és azt, ami pusztán reflexe volt az objektív társadalmi törvényszerűségeknek, a társadalmi folyamatok alapjával cserélje föl.”⁶⁰

12.4. A JOGI SZABÁLYOZÁSHOZ VALÓ TÉNYLEGES VISZONY

Ha megmaradnánk a közvéleménykutatás merőben esetlegességeket reprodukáló álláspontján, úgy a modern társadalmak egynémelyikében uralkodó vélemények alapján könnyen az a benyomás alakulhatna ki, hogy a jog alig befolyásolja a társadalmi magatartást. Valójában a joghoz, illetve a jogszabályokhoz való viszony *gyakorlati* jellegű. Ez azt jelenti, hogy a jogszabályok elfogadása a konkrét cselekvésekben és azok hatására alakul ki. A *környezeti megerősítések* azután bizonyos pozitív beállítódást válthatnak ki az újabb jogszabályok elfogadása tekintetében. A jogszabályok hatásmódjának itt vázolandó mechanizmusa azonban – bár ez a jogalkotás és a jogtudomány kedvelt modellje – nem általános érvényű. Mint látni fogjuk, olyan új jogszabályok hatásáról van szó, amelyek lényegében *kibocsátásuk pillanatától kötelező társadalmi viselkedést* írnak elő, amit tehát azonnal meg kell valósítani. Minél régibb egy jogszabály, annál nehezebb lemérni a konkrét viselkedésre gyakorolt hatását.

A magatartást közvetlenül befolyásoló szabályok lényegében úgy hatnak, mint a konkrét parancsok. Amennyiben valamiféle kampányfeladatra vonatkoznak (pl. beszolgáltatás), követésük egyszeri probléma, ezen egyszeri alkalommal azonban nyilvánvalóan a jogszabályi minőség és az állami–társadalmi ellenőrzés döntő hatással van a parancs teljesítésére. Bonyolultabb a helyzet akkor, ha az új jogszabállyal bevezetett előírásnak folyamatosan kell érvényesülnie. A jogszabály szerinti cselekvés ebben az esetben lassan elveszti jogi jellegét, és társadalmi szokássá válik, (pl. új közlekedési rend). Ennek mechanizmusával foglalkozik a jelen fejezet. A szabályok nagyobb része – az arányok jogrendszerenként változnak – azonban *nem imperatív parancs*, vagy legalábbis az eddig tárgyalt imperatív parancstól eltérően többségüket nem az jellemzi, hogy a hipotézis, a szabály alkalmazásának feltétele, a legegyszerűbben megfogalmazott időpont lenne, amely időponttól fogva a szabályokat alkalmazni kell megállás nélkül, amíg a világ világ, hanem a legkülönbözőbb feltételek mellett és viszonylag ritkán alkalmazandó; illetve diszpozitív és tiltó szabály esetén megtartása megfontolandó. Termé-

⁶⁰ ADORNO, 1972. 537.

szetesen a közvetlenül végrehajtandó törvény, az operatív előírás is fontos szerephez jut a jogi szabályozásban. Az itt szerzett jogi tapasztalatok, mint jeleztük, egyenesen alapvetőek a jogi tapasztalatszerzésben és lényeges befolyásuk lehet akkor, amikor az egyén rendkívüli helyzetbe kerülve megfelelő útbaigazítót keres. A tipikus hétköznapi helyzetet megragadó szabályok azonban kevésbé alkalmasak a hétköznapi cselekvés irányítására. Az állami szervek cselekvéséhez viszont éppen ez ad útmutatást és legitimálást. Elvileg semmi akadály se volna annak, hogy az évről évre visszatérő terménybetakarítási szabályokat az absztrakt feltételek hosszútávú figyelembevételére alapján állapítsák meg. Ehelyett azonban csak ezzel kapcsolatos keretszabályok vannak, amelyek a megfelelő szerveket a megfelelő rendelkezések kiadására jogosítják és e szervek döntenek el, hogy az adott év sajátosságainak megfelelően milyen konkrét utasításokat adjanak.

Térjünk vissza ezek után kiinduló problémánkhoz, ahhoz, hogy miként alakítja egy (új) jogszabály közvetlenül a magatartást és az attitűdöket. Vizsgáljuk meg az ezzel kapcsolatos adatokat közelebbről is. Az egyik legkorábbi jogszociológiai, pontosabban jogi közvéleménnyel kapcsolatos vizsgálat Horváth Barna nevéhez fűződik.⁶¹ Még a negyvenes évek legelején Szegeden és Kolozsvárott – egyebek közt – felmérte az ez idő tájt bevezetett közlekedési „jobbra hajtás” elfogadását. A válaszolók közül alig egynéhányan elleneztek a megoldást nyíltan, de az adatokból az is kitűnik, hogy a helyeslés csak a megszokással válik általánossá. A törvényi megoldásnak önmagában csak passzív befogadást sikerült kiváltania, csak a kritikát hallgattatja el a megoldás állami mivolta; mivel azonban az osztályérdek szempontjából a szabály közömbös, alig van immanens értéke.⁶² Figyelemreméltó, hogy a hasonló témakörben folytatott vizsgálatok lényegében hasonló eredményeket hoztak a hatvanas évek második felében Svédországban is.⁶³ A magyar és svéd adatok szerint elsősorban a *gyakorlat volt az*, ami a véleményváltozást kiváltotta, bár tagadhatatlan, hogy a lakosság nem elhanyagolható há-

⁶¹ HORVÁTH, 1942.

⁶² Szegeden, ahol a felmérés előtt nem sokkal vezették be a jobbrahajtást, a megoldás helyeslédi és az aziránt közömböse aránya 26 : 62; a régebben „jobbrahajtó” Kolozsvárott ugyanez az arány 60 : 25. Ezek az adatok természetesen nem extrapolálhatók, különösen nem a mai helyzetre, Horváth mintájának a hibái miatt, továbbá az osztályközömbös jogszabályok atipikussága és főleg a társadalmi rendszer változása miatt.

⁶³ Svédországban még 1955-ben népszavazást tartottak, amin az összes szavazók fele vett részt és 83% ellenezte a jobboldali közlekedésre való áttérést. A törvényhozás 1962-ben mégis az áttérés mellett döntött, azzal, hogy azt öt év múlva, 1967-ben hajtják végre. 1964-ben, tehát a már meghozott törvény után a közvélemény-kutatás azt találta, hogy csupán a lakosság 40–50%-a ellenzi a törvényi megoldást, míg 35%-uk már helyeselte. 1965-re a helyeslők és ellenzők egyensúlyba kerültek. Az áttérés előtt 3 nappal a megkérdezettek 46%-a helyeselte, 35%-a ellenezte a megoldást. Alig néhány nappal az új közlekedési rendre való áttérés után az ellenzők 20%-os kisebbségbe kerültek, míg 55% a jobboldali közlekedés lelkes hívének mutatkozott. BLEGVAD–NIELSEN, 1972. 436–438.

nyada pusztán a törvény meghozatala hatására változtatta meg *véleményét*; e véleményváltozásban a törvény politikai mivolta miatt érthető konformitás is szerepet játszik.⁶⁴

A dániai pornográfiát legalizáló törvény életbeléptetése után hasonló véleményváltozási folyamat volt megfigyelhető.⁶⁵ Az adatok itt is azt mutatták, hogy a lakosság meghatározott része véleményét a törvényhozással azonos módon változtatja olyan kérdésekben is, amelyek mindennapi életviszonyait közvetlenül érintik. (Nemcsak a közlekedés ilyen, hanem a pornográfia is, hiszen Dániában az utcakép is megváltozott a liberalizáló törvény hatására, a mindennapi szexuális életről nem is beszélve.) A közvetlen hatást azonban semmi esetre sem tekintetjük túlságosan nagyra. Az életbeléptetés utáni gyors és látványos ellenzéscsökkenés Svédországban kevésbé függhet össze a jogi megoldás immanens tiszteletével; hiszen ennek már a korábbi időszakban kellett volna hatnia. Az, hogy az emberek nem akarnak a közvéleménynek tartott törvénnyel ellentétbe kerülni, még nem igazolja a törvény politikai tiszteletét, hiszen a törvény tisztelete folytán már korábban is elfogadhatták volna ezt a megoldást. Meglehető, álláspontjuk lappangó félelem motiválta konformizmus következménye. Valószínűbb azonban, hogy egyszerűen az úgynevezett *fait accompli* hatásról⁶⁶ van szó, arról a jelenségről, amelyet már Proust – minden kísérleti szociálpszichológiai igazság valódi felfedezője – rögzített: „... minél többet tapsoltam, annál jobban kezdtem hinni Berma kivételes játékában.” A mi problémánkra alkalmazva eszerint ha valaki – a jogi szankciótól félve vagy környezeti nyomásra – *kénytelen volt* egy adott szabályt *követni*, ezután már köti magát saját cselekményeihez és előzetes kételyei eloszlanak. Az ilyen jellegű hatás fontosságát emeli, hogy magatartásnak számít a jogszabály melletti nyilvános kiállás is. Nemcsak az így keletkezett környezeti elvárás miatt cövekeli le magát ilyenkor az egyén az új szabály mellett, hanem a

⁶⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy vannak olyan vizsgálati eredmények, amelyek szerint a törvény pusztán a kihirdetése gyökeres vélemény-változással járt. COLOMBOTOS az 1965. évi amerikai ingyenes orvosi ellátási törvény orvosok közti hatását vizsgálva azt találta, hogy ugyanazon megkérdozettek a törvény elfogadása előtt 38%-ban helyeselték a megoldást, míg tíz hónappal a törvény elfogadása után 70% vélekedett így. Hat hónappal a rendszer életbeléptetése után a helyeslők aránya 81%.

⁶⁵ 1967-ben, a pornográfiaellenes törvények eltörlése előtt a megkérdozettek 46%-a támogatta a liberalizálást (a pornográf iratokkal kapcsolatban); 1968-ban viszont már 61% (fényképeknél a változás 49%-ról 57%-ra) KUTCHINSKY, 1971., 1973/b.

⁶⁶ BERELSON-STEINER, 1964. 574. A *fait accompli* jelenség leírása a kísérleti szociálpszichológiában BREHM-től (1959) származik. Brehm jutalmat ígért gyerekeknek, általuk nem kedvelt főzelékek fogyasztásáért. Az egyik csoporttal közölte, hogy szüleit is tájékoztatni fogják arról, hogy megették a főzeléket (tehát ezentúl esetleg a szülők is meg fogják követelni, hogy megegye). Az évés előtti és utáni „főzelék-tetszési” adatokat összevetve a kísérleti és kontrollesoportnál az eltérés azt mutatta, hogy azok csoportjában, akiknek a későbbi következménnyel (otthoni étrendváltozás) kellett számolni, nagyobb mértékben emelkedett a főzelék átlagos kedveltsége. Brehm szerint az utált főzelék evése diszsonanciát váltott ki, éspedig minél komolyabbak a tett következményei, minél inkább *fait ac-*

kognitív egyensúly biztosítása végett is⁶⁷, és pedig minél nagyobb az önbecsülése, annál nagyobb hangsúlyt fektet erre.⁶⁸ Az álláspontváltozás lehet racionális is, amennyiben a szabály alkalmazásának következményei (a pornográfia elterjedése vagy a jobboldali közlekedés) meggyőzik az alanyt a jogi megoldás helyességéről: nincs több szerencsétlenség a jobboldali közlekedésben sem, illetve a pornográfia nem teszi tönkre Dániát, sőt éppen csökken a szexuális bűncselekmények száma.

Az egyén törvénynek megfelelő cselekvését követő és e cselekvésből származó véleményváltozása lényegében a jog közvetlen cselekvésmeghatározó minőségének kulcsa. Erre ugyan visszatérünk a szokásossá váló jogkövetéssel kapcsolatban, de már itt utalnunk kell arra, hogy a cselekvés megvalósulása *után* érvényesülő megerősítés képes kialakítani a cselekvés és a cselekvés háttérében álló jogi megoldás *együttes tiszteletét*. A jog tisztelete azonban ebben az esetben másodlagos, ti. *a saját cselekvés tiszteletének a következménye*. A korábbiakban tárgyalt esetben viszont pusztán a konformizmus aktusának volt tekinthető a jogszerű magatartás.

Sumner, aki talán túlságosan szűk körre, s igen lassú, aprólékos folyamatnak tételizte az emberi gondolkodás és az erkölcsi szabályok (mores) törvényhozási

compli-ként hat a magatartás, annál nagyobb mértékben. A disszonanciát véleményváltozással csökkentik; minél nagyobb a disszonancia, annál nagyobb a véleményváltozás.

⁶⁷ A kognitív disszonancia jelensége a kísérleti szociálpszichológia érdeklődésének előterében áll, de épp a kísérleti kötődés következtében – úgy tűnik – meglehetősen partikuláris értelmezései alakultak ki. A gondolkodásban feszültség keletkezhet ugyanis tisztán két fogalomhoz való viszony között, abban az értelemben, ahogy a „kongruitás-elv” tárgyalja (OSGOOD–TANNENBAUM, 1955), de lehet eltérés oly módon is, hogy a fogalmi eltérés az egyén és egy reális személy, csoport közötti viszonyban jön létre (NEWCOMB, 1961.). Az első esetben az alany fejében van „csak” konfliktus, a másodikban ez a konkrét társadalmi viszonyban is megjelenik. Egy példa megvilágítja a különbséget. Az első esetben X személy tiszteli az elnököt, viszont utálja a jogászokat. Az elnök kedvezően nyilatkozik a jogászokról: X tudatában feszültség keletkezik a jogászok, ill. – általában kisebb mértékben – az elnök megítélésében. A második esetben viszont X referencia-csoportja megköveteli, hogy tiszteljék a jogászokat. A feszültség itt is fellép, a megoldás azonban a külső szankció miatt nagyobb valószínűséggel a jogászok iránti személyes attitűdváltozás irányába esik, mint az első esetben. A közösségi hiedelem egyensúlyzavarának kiküszöbölése során, ha az egyén maga a zavar oka, a problémát – a csoportkonformizmus jelenségével összhangban – saját hibaként oldja meg. (NEWCOMB, 1961. 19.)

Megjegyzendő, hogy legújabbban ARONSON *The Social Animal* című művében a kognitív disszonanciát úgy teszi egységessé, hogy azt mint az énkép és az énképtől eltérő cselekvés konfliktusát vizsgálja. (GARAI, 1977)

⁶⁸ „... minél magasabb az önbecsülés, annál nagyobb a disszonancia az engedelmesség során és ... annál nagyobb a nyomás az egyénre, hogy e feszültségeket oly módon enyhítse, hogy fokozottan igazolja álláspontját és bizonyosabbnak érezze magát atekintetben, hogy új álláspontja a helyes.” COHEN, 1964. 92. A neofiták buzgalma közismert, ráadásul e buzgalom a megtérés nehézségével arányos. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a jogszabályok többségének elfogadásánál a kezdeti ellenállás viszonylag csekély, s így az ebből eredő elkötelezettség sem túl nagy.

változtatásának lehetőségét⁶⁹, ugyanakkor leszögezte, hogy a cselekvés szülte tapasztalat átalakítja a gondolkodást. Ezt a felismerést a szociálpszichológiai kutatások megerősítették.

Az először csak a kényszer hatására végzett cselekvéshez alkalmazkodik a tudat. A jog a cselekvés ismétlődésén keresztül befolyásolja a cselekvő gondolkodását. A szocialista jogirodalomban Borucka-Arctowa⁷⁰ utal arra, hogy a jogi előírással ellenkező belső értékelés megszűnik, ha a magatartás tartósan egyezik a jogi előírással. Ha valaki évről évre kitölt egy bejelentőt, idővel természetesnek és helyesnek fogja ezt tartani. Azokban az országokban, ahol van személyazonossági irat, mindenki rendjénvalónak tartja, hogy felszólításra igazolja magát azzal. Az ezt a rendszert nem ismerő országokban – pl. Angliában – a személyazonossági iratok pusztá gondolata is felháborodást kelt és az emberi jogok megsértésének érzik. E tudati mechanizmus létét és működését igazolja az is, hogy a válságjog keretében életbe léptetett árrögzítések, valorizációs intézkedések kezdetben felháborodást váltottak ki, de miután egy ideig alkalmazták ezeket, ma már természetesnek tűnnek.⁷¹ Megítélésünk szerint a saját cselekvés nemcsak a *kognitív disszonancia*⁷² pszichés törvényszerűsége értelmében biztosítja a véleménynek a saját cselekvéshez és a saját cselekvésen keresztül a törvényhez való igazodását. Az ember a minősítést a cselekvéshez alakítja. „Az, amit teszek, helyes, és mivel megtettem, tehát helyesnek kell lennie.”⁷³ A cselekvés azonban nemcsak azáltal határozza

⁶⁹ SUMNER, 1906. – Kivételesen mégis elismerte: „az emberek mindig képesek az előírt cselekvések végrehajtására, de *nem mindig* képesek az előírt érzelmeket érezni, vagy gondolatokat átgondolni.”

⁷⁰ BORUCKA-ARCTOWA, 1967. 136.

⁷¹ BALL-FRIEDMAN, 1965. 221.

⁷² A kognitív disszonancia FESTINGER-féle elve (1957) szerint a tudat redukálja az ellentmondásokat, megszüntetni azt a feszültséget, mely a tett eredetileg feltételezett helytelensége és tényleges megtétele között lép fel. A tudat sajátos működése odavezet, hogy idővel a cselekvés jogi jellege teljesen eltűnik, mivel az általános tételek, a jogi normában adott absztraktság és idegen akarati mivolta nehezen emészthető a tényvilágban empirikusan cselekvő egyén számára. Helyét a szokásszerű gyakorlat veszi át. Ez társadalmi értelemben is igaz, amennyiben a társadalmi tudatban számos, történelmileg állami kényszerrel kialakított magatartásforma erkölcsi vagy szokás jellegű. „A reaktívnak gondolt viselkedés nagyobb részt korábbi »második természetű« vált normatív képződés lerakódásának a kifejeződése.” KÖNIG, 1967. 38. A társadalmi jogkövetésre vezető egyéni szokásszerű viselkedés normatív gyökerei az egyedfejlődésben is kimutathatók, a gyermekkel szembeni elvárásokban. A szülői normatívák mögött viszont tetten érhetőek – olykor közvetlenül – a jogi normatívák hatásai. (L. e fejezet 8. pont.)

⁷³ HOVLAND, 1959. 215. – A cselekvés és a megítélés összhangjának megteremtésében azonban a megtörtént szentesítése mellett más gondolati technikák is ismertek: a korábbi attitűd tagadása; védelem („igaz, hogy a dohányzás rákkeltő, de jót tesz az idegeknek”); különbségtétel („ez nikotinszegény cigarettá”, „a cigarettát nem szívom le”); összevonás (a tett és az eltérő nézet egyaránt ugyanazon jó célt szolgálta). Lehetőség van az egész probléma figyelmen kívül hagyására is, ha nem túl nagy a nyomás – aminek nagy a valószínűsége, ha sem a tett, sem a nézet nem nyilvános. Az ember ilyenkor nem gondol többé a dologra. Vö. ROSENBERG-ABELSON, 1960. 123. Hasonló mechanizmusokat tárgyalt a

meg a tudatot, hogy a tudat törekszik a fönnálló feszültségeket csökkenteni, hanem objektívalódásával is. A pszichés változás ugyanis nemcsak a belső tevékenység funkciója, hanem külső megerősítések következménye. Az ember társadalmilag – pl. felelőssége folytán – saját cselekvésének foglya, de a hálót a társadalom, a környezet szövi számára. A cselekvés hatást gyakorol a környezetre, amely környezet elvileg megerősítő módon reagál erre. A cselekvés jogszerűsége bizalmat vált ki, ugyanakkor a környezetben a cselekvés alapján meghatározott elvárások keletkeznek, pl. hogy az illető mindig jó állampolgárként és jogtisztelő személyként fog viselkedni. Ebben az értelemben beszél a dialektikus materialista lélektan az emberi cselekvés önmeghatározó determináltságáról.⁷⁴ Mint látható, a jogszabályi magatartás-befolyásolásban az ugrópont az *első* jogszabálykövetés (ill. jogsértés). Ez tulajdonképpen a jog hatékonyságának és érvényességének a jogkövetésen túlmutató problémája. Illetéktelenségünk kijelentése mindig kényelmes, különösen ha ilyen tisztázatlan ügynek fordíthatunk hátat. Mindez megédesítheti, de nem csökkenti a vereséget. Hogy azonban visszavonulásunk a „rendezettség” benyomását keltse, leszögezhetjük, hogy a jogilag előírt magatartás (tilalom) megvalósulása az egyén tudati hozzáállása és érdekeltsége mellett a kérdéses szabály társadalmi tartalmától (pl. hogy mennyire illeszkedik a fennálló érték- és szokásrendbe), a kilátásba helyezett szankciótól és annak érvényesítésétől, vagyis olyan tényezőktől függ, amelyekkel megfelelő helyeken foglalkoztunk vagy foglalkozni fogunk. E tényezők azonban a törvényi előírás újdonsága, illetve a szabály érvényesülése iránt megnyilvánuló fokozott – hatósági és közvéleménybeli – érdeklődés miatt a szokásosnál erőteljesebben hatnak.

Az itt jelzett hipotézis, amelyet tényleges jogkövetési gyakorlat támaszt alá, a *cselekvés által teremtett jogtisztelet mint személyes vélemény* esetére vonatkozik. Ezzel a koncepcióval szemben az említett példák kapcsán azonban felvethető egy másik elgondolás is, nevezetesen, hogy tulajdonképpen egyszerűen *tömegkommunikációs* hatásról van szó. Ez az álláspont hivatkozhat arra, hogy Svédországban az említett új közlekedési rendre áttérést hatalmas propaganda-kampány előzte meg. A tömegkommunikáció-elmélet – melyet a hírközlés közismerten óriási véleménybefolyásoló ereje támogat – a közlekedési rend elfogadását azzal magyarázza, hogy a hírközlést és annak jogi közleményeit politikai vagy más okból speciális hierarchikus pozíciójú személyek átvették. Ezeketől a közvetítő személyektől a kétlépcsős kommunikáció-áramlás elmélet⁷⁵ értelmében a további személyek már mint tekintélytől szereztek meg az információt, vagyis végeredményben bizonyos

pszichoanalitikus irányzat – Anna Freud: *Das Ich und die Abwehrmechanismen*, 1937 – mint énvédelmi eszközöket. Ilyenek az annulláció, az áttolás és az izoláció. L. BAGDY, 1977. 50–53.

⁷⁴ RUBINSTEIN, 1962. 303.

⁷⁵ KATZ, 1960.

származtatott tekintélye volt a jogi rendezést tartalmazó információnak. A kommunikáció-elmélet, akárcsak a cselekvésből származó tisztelet elve – a közvélemény koncepcióval ellentétben – nem tartalmaz a jog tekintélyére vonatkozó általános elképzelést, mert a jog tekintélyének elve, mint később látni fogjuk, társadalmilag korlátozottan érvényesül.

E vázolt álláspontot elfogadva el kellene fogadnunk azt is, hogy a törvények és a legitimitás presztízse nem egyéb a kommunikációs monopólium tükröződésénél, a törvények tisztelete egyszerűen a törvényhozás erős hírközlési pozíciójából, illetve monopóliumából származik. Nem a jog immanens értéke miatt változtatnák tehát az emberek a joggal konform módon véleményüket, hanem egyszerűen, mert konformak a hírközlésben kifejeződő közleménnyel, amelyet a törvényhozás az adott esetben képes volt irányítani. Segédtegelként a hipotézishez föl kell vennünk, hogy a törvényhozás, illetve az államhatalom a kommunikáció segítségével erre más szabályok esetében is képes lenne, de e „más” kérdések a közvélemény-manipulálás magas költségei tükrében nem érik meg a befektetést. A kommunikációs elgondolással szemben azonban joggal fölvethető, hogy az osztályszempontból releváns kérdésekben a közvélemény valóban befolyásolható-e ilyen módon? A kétlépcsős kommunikáció elve értelmében a közvetítő és tekintéllyel rendelkező személyek nem az osztályadalomban magas hierarchikus státusszal rendelkező, vagyis az uralkodó osztályhoz tartozó személyek, akik osztályhelyzetüknél fogva elfogadhatnák és elfogadhatnák a hírközlésben érkező jogszabályokat, hanem éppen az adott személy saját kiscsoportjához tartozó, lényegében hasonló társadalmi státuszú, de nagy presztízsű személyekről van szó. Ugyancsak megfontolandó ellenvetés a tömegkommunikációs jogtisztelet elvével kapcsolatban, hogy a tömegkommunikáció valójában távolról sem mindig presztízsteremtő.

Jogkövető személyek azok közül is kikerülnek, akik egyébként:

- a) társadalmi helyzetük folytán eleve nincsenek kitéve a kommunikációnak;
- b) vagy nem képesek befogadni a hírt;
- c) vagy a személyiség valamilyen személyiségfunkciójának megfelelően eleve szelektálják a hírt;

d) vagy a hírt befogadják, de annak tartalmával kulturális vagy lelki alkalmazkodási nehézségek folytán nonkonformaknak bizonyulnak. A jogi kommunikációs elmélet⁷⁶ ellen felhozható az is, hogy nem tisztázza a kommunikációs ismeret és a jogismeret minőségi különbségét. A kommunikációs ismeret szempontjából elég, ha valaki hallott a törvényről. Az utóbbi esetében azonban legalábbis nagy vonalakban ismerni kell a tételes rendelkezést. A kommunikációs elmélet fő hibája, hogy nem számol az információ-megszerzés és visszacsatolás társadalmi, nem

⁷⁶ STUDNICKI, 1969.

a megismerési folyamattal összefüggő akadályaiával.⁷⁷ A norvég háztartási alkalmazottakról szóló törvény tömegkommunikációs ismerete, hogy ti. hallottak-e a törvényről, pl. egyáltalán nem befolyásolta a viselkedést. A helyes magatartás eszmei modellje éppen a tényleges viselkedéshez igazodott.⁷⁸ A propagandából szerzett ismeretekhez a propaganda pozitív értékítélete járul, ami a helyeslés alapja, a gyakorlat hatására azonban ezek a propagandisztikus ismeretek elvesztik erejüket és helyettük más hatások érvényesülnek.⁷⁹

A propagandisztikus hatások visszavonulása után maradó hozzáállások elemzésekor a jogalany magára nézve elfogadhatja a rendelkezést, (ez a tényleges jogszabály iránti jogtisztelet), de lehetséges az is, hogy megváltoztatandónak ítéli ugyan a szabályt, de ezt nem követi aktuális cselekvés (politikai jellegű vélemény). Hozzátehetjük, hogy az értéktöbbletadó esetében – egy ezzel kapcsolatos empirikus vizsgálat⁷⁹ eredményei teszik szükségessé az említett különböztetést – a közvéleményszintű véleményalkotás rizikója kisebb volt, mint a személyes véleményé, ezért itt nagyobb teret kaphattak a személyes véleményből eredő ellenér-

⁷⁷ Bírálataira COTTINO, 1974. 129; AUBERT, 1968.

⁷⁸ AUBERT, 1966. 105. – Hasonló adatokat nyertek a kutatók az angol jogsegélyszolgálatra vonatkozó törvény ismeretéről. A reprezentatív minta 60%-a hallott a rendszerről, de ezek 20%-a mégis úgy vélte, hogy a szegények nem jogosultak díjtalan jogi tanácsadásra. ABEL-SMITH, 1973. 196.

A jogszabálynak ez a mindennapi hatása vagy hátástalansága természetesen nem azonos a társadalmi-történelmi totalitásban ható jog realizálódásával. A jogszociológiában WEBER, 1967/a. 106. képviselte különös erővel azt az álláspontot, hogy a jog (mint állami szankció) utólag rakódott a konvencióra, ill. a bevett szokásra. Ezzel homlokegyenest ellenkező állásponton van SCHELSKY, 1970. 66. és bizonyos értelemben KÖNIG, 1967. 38. is. Valószínű, hogy – az osztályuralom gyakorlásával és a szabályozás tárgyával összefüggésben – vö. SZOTÁCKY, 1970. 222. és köv. – a jogrendszer szankcionáló vagy teremtő eleme kerül előtérbe, s a fenti szembeállítás egyoldalú.

⁷⁹ SCHUYT-RUYS, 1972. 582. – A kutatók a holland értéktöbbletadó bevezetése előtt és után 3–3 hónappal kérdezték a jogszabályról a legérdekeltebbeket, az adózó kiskereskedőket. A vizsgálat tehát csak olyanokra vonatkozik, akiket a jogszabály ténylegesen érint és így a közvélemény közömbösséget kiküszöböl. A többletadó bevezetését jelentős propaganda kísérte (tv. sorozat, szakmai egyesületek brosúrája, kormányzati brosúrák, újságok és szaksajtó). Az első lekérdezés a propagandakampány idejére esett. Megállapítható, hogy enyhe különbség van a jog véleményeszerű és individuális megítélésben. A minta 8%-a másként ítéli meg a kérdést a maga szempontjából és másként mint feltételezett törvényhozó. További 27% bár saját szempontjából nem nyilatkozott a törvényről, mint törvényhozó állást foglalt, mégpedig az esetek nagy részében, 59%-ban a jogi megoldás *ellen*. (Ez egyébként mutatja a személyes vélemény leplezésére való törekvést, és azt, hogy adott esetben a személyes véleményt közvéleményként kifejezve kisebb a reakció veszélye). A jogszabály életbeléptetése előtt a jogismeret alacsonyabb volt, mint később. A jogszabály életbeléptetése után a megkérdezettek 30%-ánál emelkedett a jogismeret, de 27%-é még így is alacsony maradt. Ugyanezen idő alatt a jogszabályhelyeslés csökkent, de csak közvélemény szinten. A jogszabálynak a saját helyzet szempontjából való megítélése lényegében nem változott. A semleges megítélések aránya nőtt. A jogszabály életbeléptetése előtt a magasabb jogismeret pozitívabb megítéléssel járt mind a saját, mind a közvéleményszerű megítélésben. A jogszabály életbeléptetése után már véletlenszerű az ismeretek és a megítélés összefüggése. (Ez utóbbi állítás azonban, mivel a vizsgált cellákban alacsony az elemszám – vitatható.)

zések, amelyek azonban a tényleges cselekvést nem befolyásolták. Figyelemre méltó, hogy míg a megkérdezetteknek csak 21%-a ellenzi saját szempontjából a jogszabályt – és ez nyilván még mindig eltér a tényleges jogszabálysértők arányától, mégpedig feltehetőleg annál magasabb –, 53%-uk véleménye szerint meg kellene változtatni a szabályokat. Az adatokat összegezve kijelenthetjük, hogy a kommunikációnak a jogtudati értékelésre gyakorolt hatása átmeneti, és eleve nem képes a személyiség ellenséges beállítottságát leküzdeni. *A kommunikáció hatásával tehát nem magyarázható a jogszabályok elfogadása.*

12.5. A JOGISMERET

A jogszabálykövetés makrotényezőinek vizsgálata arra adott választ, hogy társadalmi-jogi szempontból mikor nő meg egy adott életbeli helyzetben a vonatkozó jogi szabályozást figyelembe vevő cselekvés esélye. E lehetőségek realizálódása konkrét individuális szinten történik, és ettől függ, van-e a helyzetnek az egyén szempontjából jogi relevanciája: röviden tehát *az egyéntől függ, mikor értékel úgy egy helyzetet, hogy az jogi megközelítést érdemel.*

Könnyen belátható, hogy a jogi szabályozásnak a helyzettől független, *előzetes ismerete* meghatározó lehet az adott helyzetben tanúsítandó magatartásban. A jogismeret azonban, bármennyire is előfeltétele a jog szerint való cselekvésnek, nem szükségképpen hat az adott helyzetben, s másrészt maga a helyzet is kiválthat erőfeszítést – az előzetes értékelés alapján – a jog megismerésére s a helyzetnek az így, menet közben megismert jogszabály alapján való rendezésére. Helytelen volna tehát a jogismeretet a jogszabályirányított viselkedéssel azonosítani. A jelenlegi jogismeret-vizsgálatok (KOL) vitathatatlan értékeik ellenére azzal a veszéllyel járnak, hogy kérdezéstechnikai eszközeikkel viszonylag zárt jogismeretet mutatnak ki, és ezzel hozzájárulnak ama jogászai illúzió erősödéséhez, mely feltételezi, hogy az ismeret minden megfelelő életbeli tényállásban manifesztálódik, ahogy ez a szakképzett jogalkalmazónál megfigyelhető. A megkérdezés során azonban a válaszlehetőségek előre rögzítettek, még hozzá legtöbbször „igen” és „nem” között lehet választani, ami véletlenszerű válaszadás esetén is 50%-os „jogismeretet” eredményez.⁸⁰ Hogy a jogszabályok az egyéni tudatban mennyire, milyen formában élnek, mennyiben kerülnek a felszínre, ha konkrét életbeli helyzetet kell minősíteni alkalmazásukhoz, vagyis a jogszabály hipotézisében foglaltakat kell azonosítani az abban megjelölt életbeli helyzettel, s nem pedig – mint a felméréseknel – egy, már a jelek jelére fordított jogszabályi hipotézishez tartozó

⁸⁰ A válaszok megoszlásában további problémát jelent az igenlési effektus, mely pl. BASS, 1955. 616. szerint az autoritarianizmus F skála F varianciájának 60%-át magyarázná.

rendelkezést kell memóriagyakorlatszerűen felmondani: s ha kifejeződnek is az ismeretek, mennyiben meghatározói a viselkedésnek – mindezt a jogismeret-vizsgálatok többnyire megválaszolatlanul hagyják.

Még a gépjárműközlekedésben is, ahol intézményesen biztosítják az elvileg csaknem teljes jogszabályismeretet, kitűnt, hogy a közlekedési balesetet okozók nagy része hiába ismeri – akárha jól is – a KRESZ-t, beleértve az adott balesetre vonatkozó szabályt, *nem képes azt a konkrét helyzetre alkalmazni*. Ebben a rossz tájékoztatás, a nem egységes hatósági jogszabályértelmezés is közrejátszik.⁸¹

A deviánsok többsége ugyancsak ismeri a megsértett szabályokat, de azt a helyzetet, amelyben a normát megsértették a norma érvényességi körén kívülesőnek tekintik. Ez az érvényességi korlátozás nemcsak földrajzi vagy személyi (bizonyos társadalmi rétegekre vonatkozó) lehet, hanem állhat a tényállásazonosításban is; a megfelelő szubkulturális címkéjű helyzet, tett nem esik a normaszzerű tényállásba: az autó „kölcsonvétele” nem lopás⁸²

A norvég háziasszonyokra és háztartási alkalmazottakra vonatkozó vizsgálatok is azt mutatták, hogy a jogismeret és a jogszabályszerű *viselkedés nem szükegképpen függ össze*.⁸³ A longitudinális vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy a törvényhozási erőfeszítésekkel párhuzamosan javult ugyan a háztartási alkalmazottak helyzete, de *nem a törvényhozás miatt*.⁸⁴ A törvényhozás csak tükrözte azokat a gazdasági-társadalmi változásokat, melyek a háztartási alkalmazott kiszolgáltatottságát csökkentették. Az emberek magatartása nem jogi ismereteikhez, hanem gazdasági erőviszonyaikhoz igazodott.⁸⁵

⁸¹ VISKI, 1973/c. – Hasonló eredményt hozott az Orvostovábbképző Intézet (Dr. Székely Lajos) budapesti gyalogosokra vonatkozó vizsgálata. L. Esti Hírlap, 1976. aug. 11.

⁸² A kriminálpszichológia ezen megállapításai figyelemreméltóak még akkor is, ha az adatok első sorban a bűnözői öngazolásokból származnak. SYKES-MATZA, 1970.

⁸³ AUBERT, 1966. 118.

⁸⁴ AUBERT, 1966. szerint hosszabb idő elteltével, amikor a személyes befolyás tömegkommunikációnál erősebb pszichés hatása érvényesül, már van a törvénynek is bizonyos hatása. Valószínű azonban, hogy ez a hatás, melyet a szerző azonos kohorsok összehasonlítása alapján egyébként mérséklődőnek talált, tovább csökkent volna, ha a szolgáló és a háziasszony korát együtt vizsgálja, vagyis figyelembe veszi az interakciót. Azon hatvan év alatti háziasszonyok, akik a törvényt gyengén ismerik, még mindig a törvénynek megfelelőbb (jobb) munkaviszonyt teremtenek, mint a 60 fölötti törvényismerettel rendelkezők. Idősebb háziasszonyoknál valószínűleg a „régii” (szociálisan gyenge helyzetű) alkalmazottak vannak: az ezek körében előforduló természetes kiesések pótlása azonban csak olyan fiatalok segítségével lehetséges, akik már érvényesíthetnek követeléseket, ami viszont rákényszeríti az érintett idősebb háziasszonyokat a törvény ismeretére és követésére. E feltevés persze nem zárja ki a környezet hatását, amire Aubert épít.

⁸⁵ A háztartási alkalmazotti munkaerőtartalék az iparosítás kínálta „egyéb” női munkalehetőségek miatt megcsappant. A megnövekedett kereslet lehetővé tette, hogy a fiatalok emeljék „árukat”, javítsák munkakörülményeiket. A már öreg, pályaválasztásra képtelen cselédek helyzete azonban, a kilépési fenyegetést valóban hatékonyan alkalmazni képes fiataloktól eltérően, nem javult számottevően.

A hivatkozott vizsgálatok azt mutatják, hogy a jogismeret azon ismeretek közé tartozik, amelyeket a gyakorlati tevékenységben nem könnyű alkalmazni. A jogismeret a kognitív korlátokon túl „azért sem elégséges, sem szükséges feltétele a jogkövetésnek”⁸⁶, mert csak egyik eleme a cselekvésre vonatkozó ismereteknek, továbbá, mert a cselekvés meghatározásában a kogníción kívül emocionális erők is hatnak, amelyek kizárhatják az ismeret alkalmazását, vagy éppen oda vezetnek, hogy a jogismeretet a jog kijátszására vagy megszegésére fordítsák.

Már az eddig elmondottak is mutatják, hogy a jogismeret és a jogkövetés kapcsolata távolról sem felhőtlen. Az összefüggés tisztázásához szükségesnek látszik a *jogismeret központi fontosságáról elterjedt tévhit gyökereit* feltárni, majd a jogkövető cselekvés tényleges kognitív összefüggéseit áttekinteni, s csak ezután vizsgálni a szorosan vett jogismeret tényleges összefüggését a jogkövetéssel.

A modern társadalom piaci racionalitásának egyik következményeként alapulvvé vált a jogismerés *vélelme*, ami valójában a jogismerés állampolgári *kötelességét* jelentette. Ez a jogismerési *teher* a jogismerés fiktív jellege ellenére is a feudális jogok hasonló tételével szemben a jog megismerhetővé tételének ellenértékéként szerepelt és így – a feudális önkénnyel és jogbizonytalansággal szemben – haladó jellegű volt. Megfelelt annak az aufklárista nézetnek, mely szerint büntetés csak akkor alkalmazható, ha valaki szándékosan cselekszi a rosszat, aminek előfeltétele, hogy tisztában kell lennie a kérdéses cselekmény rossz, azaz jogellenes jellegével. Ez a racionalizmus azonban – mint a tények kritikájából hamarosan kitűnt – utópikus; „azok az illúziók, amelyeket a felvilágosodás időszakában arra nézve tápláltak, hogy az emberekre nézve általában kötelező magatartási szabályokat egyszerű, áttekinthető és közvetlenül az állampolgároknak tartozó polgári jogi és büntetőjogi törvényekbe foglalhatják, amelyek legalább általánosságban megismerhetők, szertefoszlottak.”⁸⁷ A Bentham és mások által megálmodott „mindenki törvénykönyve” megvalósíthatatlan volt. A problémát általában jogforráselméleti megfontolások alapján próbálták megoldani. A jog megfelel a népszellemnek, minthogy abból származik,⁸⁸ vagy a kultúrnormáknak⁸⁹, így a jog tartalmilag, legalábbis diszpozícióiban kötelező előírásaként ismert. E felfogások sem állították, hogy az emberek a jogi rendelkezést feltétlenül jogilag kötelezőnek ismernék el, mivel nem merészkedtek el a szankciók ismertségének feltételezéséig.⁹⁰

⁸⁶ KUTCHINSKY, 1973. 104.

⁸⁷ SZABÓ, 1967. 158.

⁸⁸ SAVIGNY, 1840. I. 14. – „A nép közös tudatában él a pozitív jog, és ezért ezt *népjognak* is nevezhetjük.”

⁸⁹ MAYER, 1903.

⁹⁰ A lakosság az egyes cselekmények büntetését vagy a büntetés változását nem ismeri. BIDDLE, 1969. 355–56; VIGH-TAUBER, 1976. 644. Felmérésünkben azt találtuk, hogy a jogellenes minőség kö-

Szkeptikusabb elmék, mint Somló⁹¹, a klasszikus liberális illúzióknak a monopolkapitalizmus előretörésével egyre vékonyodó fátylát félrehúzva nem titkolták, hogy a jognak nem fogalmi eleme az ismertség (és a jogi előírások így bárkitől követelhetők). Az *analitikus jogtudomány* ezen álláspontja tisztán jogi szempontból nézve korrekt, de egyben az analitikus szemlélet szokásos korlátai jellemzik: nem vet számot a társadalmi tényekkel, s ezt a számvetési hiányt, ha a normativizmusból a valóságba lép át, könnyen voluntarista, imperatív önkénnyel pótolja. Gyakorlatilag ugyanis bizonyos fokú ismertség és a más magatartás-szabályozó normákkal való tartalmi egybeesés nélkül a jog bukásra van ítélve.⁹² Már az ősi Róma titkos törvényeinek is ez volt a sorsa. Az ismeretlen jog és vele a pontifexek hatalmát előbb a 12 táblás törvény, majd – valóban hatékonyan – a *ius Flavianum*, a *legis actio* első nyilvános formagyűjteménye törte meg. A viszonylag ritkán előforduló társadalmi viszonyt szabályozó normák élhetnek ugyan az ismeretlenség homályában és szolgálhatnak – a felelősségre vont által némi alappal igazságtalanságnak érzett – szankció-alkalmazás alapjául, de ez a helyzet nem állandósulhat, és főleg nem általánosodhat. A jogismeret a jogtudomány módszertani korlátai miatt antinómikus természetűnek mutatkozik. Ez az elméleti antinómia azonban a valóságban feloldódik, még akkor is, ha a jog, elidegenedettsége

rébe tartozó kérdések esetében a legmagasabb a jogismeret, vagyis a megkérdozettek jobbra tisztában vannak a cselekmények tiltottságával. Figyelemreméltó kivétel a vesztegetés részességi alakzata. Noha a vesztegetés jogellenessége, annak erkölcsi megvetettsége miatt is eléggé kézenfekvő, sokak tudomása szerint az ebben való részesség mégsem bűncselekmény. Ebben nyilván szerepe van a vonatkozó alakzat elterjedtségének a megkérdozett társadalmi környezetben, valamint a dolog természeténél fogva viszonylag alacsony hatékonyságú és gyakoriságú hatósági szankcionálásnak. Mindez értelemszerűen társadalmi normalizációra vezet. Jellemző ebből a szempontból, hogy az ugyancsak elterjedt, de a hatóságok által figyelemmel kísérhető és meglehetősen rendszerességgel figyelemmel kísért engedély nélküli építkezések esetében sokkal magasabb a jogismeret, holott a tulajdonhoz fűződő korlátlanági képzetek jó esélyt adnának a tévedésre. Lényegesen alacsonyabb a jogismeret azokban az esetekben, ahol nem egyszerűen a cselekmény jogellenességéről kell nyilatkozni, hanem arról, hogy mi a jogellenességgel találkozó kívülálló állampolgár feladata az adott esetben. KULCSÁR, 1967. 21. is azt találta, hogy általános egy téves feljelentési köteleesség tudata. A rendelkezésünkre álló kevés számú adatból is úgy tűnik, hogy a jogismeret a büntetési rendszer vonatkozásában a legalacsonyabb. Alapvetően elfogadhatónak tűnik tehát e vonatkozásban az a múlt század végén kialakult koncepció (MAYER, 1903.), mely szerint a jogellenesség mértéke, fokozata nem része a jogismeretnek. Még a büntetési rendszer kivételes, de mégiscsak elvileg alapvető intézményének tekinthető halálbüntetés kiszabhatóságáról is csak viszonylag keveseknek volt tudomása. A bűncselekményre vezető parancs esetén alkalmazott felelősségi arányról a nagy többség nem rendelkezett megfelelő ismeretekkel, holott a férfiak 70%-a volt katona. A büntetési rendszerre, illetve a büntetettségi arányokra vonatkozó ismerethiányt jól mutatja egy francia közvéleménykutatás is (LEAUTE, 1970), melynek végkövetkeztetése szerint a bűncselekmények társadalmi súlyossági sorrendje szinte teljesen független a büntetőtörvénykönyvben megállapított sorrendtől.

⁹¹ SOMLÓ, 1917. 507.

⁹² FULLER, 1964., HART, 1969.

folytán meg is marad kiismerhetetlen és fenyegető *deus ex machina*-nak. Az emberek ugyanis rendelkeznek olyan *praktikus ismerettel*, amely az életviszonyok jogszerű alakítását lehetővé teszi, anélkül, hogy ez mindig közvetlenül a tételes jog ismerete volna. A közvetlen jogképzet irányította cselekvés lehetősége mindenestre azt mutatja, hogy a lakosság körében van bizonyos konkrét normaismeret. A jognak megfelelő magatartás-szabályok ismeretének egy (nagyobb) része azonban a jogi normák bizonyos *közvetítéséből* származik. Elsősorban *mások cselekvése* (a szokás) a *modell*. Ez a társadalmi tudatban regulaszerűen rögződve erkölcsként is működhet. Az erkölcs mint magatartásirányító annál is inkább biztosíthatja a joginak megfelelő cselekvést, mert a jog az uralkodó erkölcs jelentős részét kodifikálja, illetve fordítva: az erkölcs gyakran csak a jog szentesítője. Az egybeesést erősíti, hogy az állami gyakorlat nemegyszer teremt erkölcsöt. Végző fokon egyazon társadalmi valóságra épül mindkét normarendszer, vagyis sok szempontból azonos elvárásokat fejez ki: átveszik egymás előírásait. Az egység azonban nem teljes; fejlődésük egyenlőtlen.

A mindennapi viselkedéshez szükséges ismeretek jogismeretet pótló jellege döntő mértékben a jog *visszatükröző jellegének* következménye. A jog a meglévő interakciók egy részét kodifikálja. Így a szokásszerű, ésszerű stb. cselekvésnek jó esélye van arra, hogy jogszerű legyen, különösen, ha az uralkodó osztály ésszerűségi kritériumaihoz igazodik. A jog alapvetően ugyanazon munkateleológia logikája szerint épül fel, mint maga a cselekvés, vagyis párhuzamosságok adódnak abból is, hogy a jog azt teszi kötelezővé, amit az emberek racionális cselekvésük során amúgy is megtennének.

Sir Edward Coke, az angol polgári forradalmat megelőző időszak ellenzéki vezére és vezető jogásza – nem sok alappal ugyan – azt tartotta, hogy a *common law* tökéletes mesterséges értelem, amivel arra célzott, hogy az nem ismerhető meg (még a király által sem) hosszú gyakorlat nélkül. Coke uralkodója viszont a *common law* tiszta értelem mivoltát úgy értelmezte, hogy azt mindenki (kiváltképp pedig ő) értheti. Az észjogi irányzatokban a jog értelmessége mintegy a jog érvényességét biztosító értékritériummá vált. Ebben – ha korlátozottan is – van igazság, ámbar a jog érvényességét mindennapi értelmessége nem értékritériumként biztosítja. Míg ugyanis az észjogban értelemkifejező értéke tette kötelezővé a jogot, mi ebben a minőségében *nem követendősege, hanem követettsége* részokát látjuk. Az észjogi elképzelésekkel szemben hangsúlyozni kell, hogy amikor a jog a társadalmi cselekvés közhelyeit (mint értelmes cselekvést) kötelezővé teszi, nem valamiféle örök értelmességű cselekvést rögzít, hanem nagyon is a fennálló uralkodó viszonyok által – ideologikusan determinált – értelmet ír elő.

A jog társadalmi ismeretének e jogi visszatükrözési alapját kiegészíthetik tudatos kommunikációs erőfeszítések is. A kapitalizmusban a munkásmozgalom a kivívott jogok érvényesítéséért folytatott harca keretében igyekezett emelni a dol-

gozók jogismeretét, mivel a dolgozók számára kiharcolt jogaik nem kellő ismerete nagy hátrányt jelentett.

Ami a szocialista társadalom jogát illeti, a vonatkozó szakirodalmi álláspontot úgy foglalhatjuk össze, hogy a jog megismertetése rendszeres állami társadalmi tevékenység. Az erőfeszítések elsősorban arra irányulnak, hogy tájékoztassák a dolgozókat a törvényekben kifejezett tudatos társadalomépítési programról, miáltal az állampolgárok tevékenyebben kapcsolódhatnak a szocialista építésbe. A szocialista jog megismerését eleve könnyíti a lakosság körében végbemenő kulturális forradalom, valamint a jogszabályok közérthetőségének alapvető követelménye, illetve ennek – ha nem is ellentmondásmentes – érvényesülése.⁹³ Végeredményben azonban úgy tűnik, hogy a jogismeret már csak *menyiségi okokból* sem terjedhet ki a szabályok összességére, és a hétköznapi tudásból hiányzik a szabályok *mélyégi ismerete*, a jogilag fontos nüanszok tudata vagy a nüanszbeli különbségek érzékelésének képessége. Így *téves jogismeret* alakul ki, ami olykor a teljes jogismerethiánynál kellemetlenebb következményekkel jár. Mivel a jog az állami szervek működési programja, a szabályok e viszonylagos társadalmi ismeretlensége mégsem vezet szabályozatlanságra – bár a nagyfokú jog-nem-ismerés esetén az elidegenedés fokozódik, az emberek az irracionális hatósági tevékenység kiszolgáltatottjainak érzik magukat, s ugyanakkor nem tudják, hogy egymással, vagy a hatósággal szemben miféle jogszabályt vehetnek igénybe, milyen jogok illetik meg őket. Az elidegenedés szélsőséges eseteitől eltekintve azonban a jog elégtelen ismerete azért nem lényeges akadálya a jogrendszernek megfelelően „működő” társadalom és a jogszerűen cselekvő emberek létezésének, mivel a jog elsősorban a társadalmi együttműködési struktúrák (csoportok) közti viszonyokra vonatkozik. E csoportoknak pedig a modern társadalmakban vannak megfelelően specializált tagjai, akik a szabályozást képesek átlátni (l. pl. az ipari szervezetek jogi szakértőit). A jogrendhez elvileg elég, ha a társadalmi viszony egyik tagja ismeri a jogot – bár ez a másik fél (adott esetben az ügyfél, az állampolgár) számára még nem nyújt kellő garanciát. A szabályok bizonyos szinten mindig a jogismerettel rendelkező személyeket ex officio tömörítő állami szerveknek szólnak, amelyek aztán közvetlenül eljuttatják az e szabályból szerintük az állampolgárra háruló rendelkezést (pl. adókvetés). Ilyen körülmények között az állampolgárban a jogismerettel kapcsolatban *kétféle, társadalmilag meghatározott taktika* formálódhat. Vagy elfogadja, hogy a jog az, amit a hatóság rá konkretizált és abból indul ki, hogy olyasvalami megtétele előtt, amiről nem tudja biztosan, hogy az megengedett, célszerű tájékozódni; vagy ellenkezőleg, az állami hallgatást szabadságnak értelmezi, és a szabályoknak adott esetben csak azért néz utána, hogy a hatósági rendelkezést visszautasíthassa. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi viselke-

⁹³ KULCSÁR, 1961.

déstípus akkor értelmes, ha megfelelő jogorvoslati fórumrendszer van, amit az egyén társadalmi helyzeténél fogva a siker reményében vehet igénybe. A valóság mindig a két típus keveréke.

A jog ismerése, illetve nem-ismerése a legtöbb problémát ott okozza, ahol a jog nem tevékenység-struktúrák közti viszonyokban hat, illetve ahol az állami szervekkel való kapcsolat túl távoli vagy utólagos: vagyis amikor a jog az együttműködési struktúrába avatkozik (pl. a családon belüli viszonyokat szabályozza). Mégis a tevékenység-struktúrák belső szabályozása többnyire az ott „természetesen” kialakult viszonyok megerősítésében áll, elsősorban a deviancia szankcionálásával. E területeken pedig a tevékenység nagyfokú ismerete jellemző, minthogy tartalmilag a szokásosról van szó. A szokás ismeretét a *tevékenységbe való bevezetés*, mint tanulási folyamat biztosítja. Így alakul ki az emberek *szakmai jogismerete*.⁹⁴ Ezen ismeretet azonban problematikussá teszi az, hogy a szakmai szokás a gyakorlatot tükrözi, s nem pedig a vonatkozó (olykor igen eltérő) jogi szabályozást: ezért meglepően alacsony pl. a kollektív szerződések⁹⁵, a tsz. alapszabály⁹⁶ ismerete. A vonatkozó jogi szabályozást jogi jellegűnek gyakran épp abban az esetben ismerik meg, ha ki kell küszöbölni a hatását. A szakmai „jogismeretet” rontja a munkatevékenységben egyre gyakoribb változtatás és a szakmastruktúra-változás, amit a formális átképzés csak részben ellensúlyoz. A nagy mobilitás az ismeretek, így a jogismeret gyors elhasználódására vezet. (Új munkahely vagy új család, új lakás- és szomszédsági viszonyok.)

A szűkebb közösség normáinak fokozott és közvetlen ismerete részben a kisebb közösség, részben az osztársadalom fokozott elvárásaiból fejlődött ki: ezt tükrözi a porosz Landrecht 2. §-a, mely szerint mindenkinek kötelessége a foglalkozását érintő szabályokat ismerni. De már a középkori angol jogban is fokozott felelősségi elvárásokat érvényesítettek a termékeiket értékesítő egyes szakemberekkel szemben⁹⁷, és ugyanez figyelhető meg a céheken belüli fokozott elvárásokban, amennyiben a céhstatútumok részben a város elvárásait fejezték ki. Hasonló a helyzet a polgári kereskedővel, vagy a szocialista gazdálkodó szervvel szembeni fokozott követelmények esetében is.

A jogismeretszerzést azonban helytelen lenne kizárólag a környezeti hatás passzív befogadásának vagy a csoporton belüli elvárásoknak tulajdonítani. A jog megismerésére *belső készítés* is vezethet, különösen, ha bizonytalanságot kell elosztatni. Ha valaki egy számára ismeretlen, ill. jelentős élethelyzetbe kerül, például nagyobb ingatlan vásárlására készül, önként és szándékosan bővíti ismere-

⁹⁴ SZABÓ, 1964.

⁹⁵ GARANCY, 1975. 37.

⁹⁶ DOMÉNÉ, 1973.

⁹⁷ BORRIE-DIAMOND, 1964. – 1338-ban a „szakember felelőssége” alapján egy révést kártérítésre ítéltek a bárkája túlterhelése folytán elsüllyedt teheneért.

tét, mivel az a szocializáció során már többé-kevésbé tudatosodott benne, hogy ha nem is minden tilos, ami nincs megengedve, de legalábbis addig célszerű így okoskodnia, amíg nem tudja, mit szabad – mégpedig pozitíve, vagyis a feljogosító normák, s nem pedig egyszerű joghézag alapján, mert ez utóbbi őt, a laikust megtévesztheti.

A jog elvileg a mindennapi élethez szükséges körben megismerhető, különösen, ha az egyén nem lép túl hétköznapi létviszonyain és azok sem rajta: hogy gyakorlatilag is így van-e ez, és valamennyi társadalmi réteg számára, az már fogasabb kérdés, mely erősen függ a konkrét társadalmi viszonyoktól. Ezért tévedett Mayer, aki szerint a jog már csak azért sem szól a lakosságnak, mert nem ismerik.⁹⁸ Amit az állampolgár meg akar hallani, azt – bizonyos határok közt – meg is hallhatja, a jogszabályok nincsenek elzárva előle, noha a jog teleológikusan nem közvetlenül az ő magatartásait szabályozza. Somlónak igaza volt abban, hogy a jogi *felelősségrevonás* független a jog ismeretétől: ez persze a kizsákmányolt osztályok számára súlyos terhet jelent, s kivételesen – mint pl. a XII. táblás törvény esetében – önmagában is e rétegek lázadásának társadalmi kockázatával jár. Csak akkor lenne más a helyzet, ha Ágoston Péter⁹⁹ egykori követelésének megfelelően a beszámíthatóság elemévé válna, hogy tudta-e vagy tudhatta-e az állampolgár magatartásának következményeit. E felfogást azonban a tétéles jog – érthetően – sosem tette széles körben magáévá. A modern jogok – a primitív rendszerekről nem is szólva – olyan cselekményekért vagy mulasztásokért is büntetnek, amelyeknek jogellenességével az elkövető nem lehetett tisztában – feltéve, hogy ehhez az államhatalomnak érdeke fűződik. Korlátozza azonban az ismeretlen sötétjéjből való kormányzás lehetőségét, hogy a túlzott kiszámíthatatlanság irracionalizmusa egy gazdasági okokból viszonylagos ésszerűsége kénytelen rendszerben a rendszer alapjait fenyegetheti. A kiszámíthatatlan jog nem követhető, s mint ilyen, alapjában nem is jog.

A jogtudást helytelen volna lebecsülni; mint minden tudás, ez is hatalom, hiszen a jogismeret lehetővé teszi az állami reakciókkal legjobban számot vető és ennyiben „legadekvátabb” cselekvést.

A hatóságokkal fennálló viszonyokban nyilvánvalóan kedvező helyzetet biztosít a megfelelő jogszabályok, az alanyi jogok ismerete. Erősen formális jogrendszerekben a jogi alakiságok tudása perdöntő lehet: a római jogban már a szótévesztés is végzetes volt és a formalizmus későbbi jogokban is sajátos jogtechnikai ismereteket kívánt a laikustól, őt sújtva a tévedésért (pl. nincs keresetváltoztatási jog). Ezek az elvileg a jogszabály megismerést rendkívül fontossá tevő tényezők, illetve az, hogy a megismerés nehézségei, a jognak a laikus számára felfoghatat-

⁹⁸ MAYER, 1903. 7.

⁹⁹ ÁGOSTON, 1907.

lansága csak ügyvéd alkalmazásával hidalhatók át, elsősorban a szegényebb osztályokra hátrányosak.¹⁰⁰ Ez a probléma eltűnőben van a szocializmusban, ahol a bíró kitanítási kötelezettsége, a hivatalból való áttétel, a panaszírodák, a különböző jogsegély-szolgáltatások és általában a formalizmus-mentesség, illetve az ilyen jellegű „hibák” méltányos, olykor – mint a magyar polgári perrendtartásnak ismételten szükségessé vált szigorításai mutatják a mulasztási marasztalás kapcsán – túl méltányos megítélése, nagyjából pótolhatják a jogismereti hiányokat. Elég, ha valaki meg van győződve jogosultságáról és jogtudata érzelmi és értékelt elemi elég bátorságot adnak neki ahhoz, hogy a hatóságokhoz (lényegében bármelyikhez) forduljon. Így a hatóságokhoz fűződő viszony legalábbis a szocializmusban nem feltételezi a jogszabály ismeretét és ha a cselekvés határozottan jogi jellegű is, ebben nem a jogszabályszerűség, hanem a jogtudat nem tételes jogi elemei játszhadják a főszerepet. Mégsem állítható, hogy a jogszabályismeret ne lenne hasznos a szocialista alanyi jogok érvényesítésében (alanyi jogon értve a hatóságok jogilag előírt döntési kötelezettsége által biztosított jogot). Ugyanakkor semmilyen jogismeret sem ellensúlyozhatja a hatóságoktól, illetve törvényen kívüli megtorlástól való félelmet, a tényleges kiszolgáltatottság hátrányait. Ez utóbbi különösen a különféle zárt együttműködési szervezetek (munkahely, család) problémája. Itt a jogi megoldás lehetőségét, az alanyi jog érvényesítését gyakran kizárja a túlzott csoportba, szervezetbe integráltság, illetve az ezzel járó kiszolgáltatottságból származó félelem attól, hogy a szervezet máskor informális módon visszaüt.¹⁰¹

Megállapíthatjuk, hogy a jog tudása nélkül is lehet élni és megvalósulhat enélkül is a jogszerű magatartás. Egyébként, ha elvileg megszerezhető is az ilyesfajta tudás, az uralkodó osztály alapvető érdeke – és egyben a kizsákmányolókhöz erősen kötődő jogászság kiváltságos létének privilégiumai – egészen a szocializmusig *objektív akadályt* jelentenek e lehetőség társadalmi érvényesülése útjában. „A jogászság a törvények különös ismerője, s ezt gyakran a maga monopóliumának tartja. De ahogy az embernek nem kell cipésznek lennie, hogy tudja, illik-e neki a cipő, éppúgy nem kell általában valamely mesterséghez tartoznia, hogy általános érdekű dolgokról ismeretei legyenek.”¹⁰²

A közvéleménykutatáson túllépni kívánó szociológiai elemzés a jogismeret működéséről mondottak szerint nem elégedhet meg az ismeretszint rögzítésével. Azt is tisztáznia kell, hogy milyen esetben kerül sor a *jogi ismeretek tényleges al-*

¹⁰⁰ MENDER, 1908. – a mai Amerikára, MAYHEW–REISS, 1969.; LADINSKY, 1963.

¹⁰¹ A bérleti jogviszonyok egy nyugatnémet elemzése bizonyította, hogy a peres utat a tartós jogviszonyban kiszolgáltató fél utólagos retorziótól tartva gyakran nem meri vállalni. KOCH–WENZ, 1972. 520.

¹⁰² HEGEL, 1971. 233.

kalmazására – akár már meglévő, akár a helyzet kiváltotta tájékozódással nyert jogszabályismeretről van szó. Mivel pedig a jogismeret részben a korábbi, ténylegesen jogilag motivált cselekvések „maradványa”, tudati terméke, a jogismeretvizsgálat szükségképpen statikus információval szolgál. Ha azonban az elemzés kiterjed a jogismeret társadalmi meghatározására, eljuthatunk a jogtudat kognitív elemének és hatásának valóban társadalmi összefüggéseihez.

Többször is hivatkoztunk arra, hogy az emberek élethelyzeteinek tipikus többsége a mindennapiság szférájába tartozik, vagyis azt a szerepelvárások kellően irányítják. A jogi előírások ismeretére vagy figyelembevételére itt nincs is szükség, mivel a szerepszerű viselkedés olyan együttműködési struktúrában zajlik, melynek rendszerint kellő hatalma van a jogok (az alany elvárásai) és a kötelességek (az alannal szembeni elvárások) érvényesítéséhez. A fokozódó állami társadalomirányítás következtében azonban az állami szervek tevékenysége egyre több esetben válik a mindennapi élet részévé. Ilyenkor az állami szerv teremti meg a mindennapi együttműködési struktúrát. A szerepelvárások jelentős része pedig jogilag rögzített lévén, megnő a közvetlenül jogszabálykövető magatartás esélye. A jogszabály mint elvont norma követésének valószínűségét azonban csökkenti, hogy többnyire *parancsban* konkretizálják a normának az alanyra vonatkozó részét. Az emberek a hozzájuk intézett parancsot utóbb *jogszabályi általánossággal ruházzák fel*, vagyis nem érzékelik a rájuk alkalmazott egyedi és az általános rendelkezés szintbeli – és esetleg tartalmi – különbségét. (Ami aztán a saját esethez hasonló más esetek eltérő hatósági elbírálását érthetlenné teszi.)

A hatósággal való együttműködés bizonyos eseteiben azonban, amikor az állampolgár akar valamit a hatóságtól és kezdeményezi az eljárást, vagy a hatóság akaratával a saját akaratát szegezi szembe, már valóban jogszabályhoz igazodó magatartásra kerül sor.¹⁰³ Igaz, empirikusan igazolható, hogy gyakran még az alanyi jogok érvényesítése esetén sem a jogszabályismeret vezeti a cselekvést, legalábbis a helyzet kialakulásakor, hanem az, hogy az alanyi jog mögött áll-e társadalmilag vagy legalább a mikrokörnyezetben jogosnak, általánosan elismertnek vélt érdek, érték húzódik meg. Ennek sérelmét igazságtalannak tartják és feltételezik, hogy a tételes jog, mint a testet öltött igazságosság az elképzelésük szerinti értéket jogként védi.

Az egyes helyzetekben tanúsított jogszerű magatartás vagy jogkövetés semmi esetre sem magyarázható kizárólag a jogismeretből, noha a jogelméleti ideológia időnként – aufklärista éllel – a jogismeret hibájának vagy erényének tudja be a jogellenes vagy jogszerű viselkedést. Valójában azonban nemhogy a pusztá jogismeret, de még *a szabályok elfogadása sem biztosítéka a megfelelő szabályok betar-*

¹⁰³ Gyakran azonban a hatósággal szemben formális fellépést jogértő emberekkel folytatott konzultációk előzik meg.

tásának,¹⁰⁴ és fordítva, az alacsonyabb társadalmi státusszal járó esetleges alacsonyabb jogismeret még nem vezet „alacsonyabb” jogkövetésre.

Ugyanakkor a *jogismeret vizsgálata információkkal szolgálhat a jogkövetési gyakorlat társadalmi alakulásáról*, minthogy bizonyos fokig a korábbi jogkövetések, jogi tapasztalatok lenyomata. A baj csak az, hogy amit ebből a ténykutatás feltár, az a találgatások, a mindennapi cselekvési gyakorlat és az erkölcsi közvélemény bélyegét is magán viseli. Ha ugyanis közelebbről vesszük szemügyre a jogismeretvizsgálatokat¹⁰⁵, kitűnik, hogy az ismeretszint-különbség (speciális szubkul-

¹⁰⁴ JAKOVLEV, 1974. 213.

¹⁰⁵ A jogismeretről lényegében egy évtizede rendelkezünk empirikus adatokkal. Korábban is kísérleteztek ugyan a lakosság jogi érzületének kipuhatólásával (ASCHAFFENBURG, 1927.; MARTON, 1932.; HORVÁTH, 1942.) de e vizsgálatok a korabeli szociológia módszertani fejlettsége miatt eleve a „művelt rétegekre” korlátozódtak. A modern vizsgálatok is módszertani nehézségekkel küzdenek. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

1. Kérdéstechnikai okokból a véletlenszerű válaszadás esélye nagy: igen-nem típusú kérdésfeltevésnél magas az esélye annak, hogy egy végső jogismereti index 50% körüli lehet.

2. Helyes válaszok nemcsak a jog ismeretén, hanem pl. erkölcsi meggyőződésen is alapulhatnak: (a jogi és erkölcsi előírás gyakran egybeesik).

3. A feltett jogi kérdés megválaszolása még nem jelenti azt, hogy egy adott kérdés általános megoldása alóli kivételeket is ismeri a megkérdezett, holott a jog valóban a kivételek művészete. E félismeret aztán főlős pörlekedés és csalódások forrása. Így az AJI 1967. vizsgálatában a megkérdezettek 85,4% tudta, hogy a férj keresménye a közös vagyonba tartozik, ha a feleség nem is dolgozik, de a kivételt, nevezetesen, hogy a házasság alatt örökölt vagyontárgy a különvagyonba tartozna, már csak 55% ismerte.

4. Az egyes rétegek jogismeretére vonatkozó azonos kérdések csak erős fenntartások mellett hasonlíthatók össze, mivel a rétegek eltérő élettevékenysége még a demokratikus jogrendszerekben is egyfajta partikuláris jogot teremt (a csődszabályok érdektelenek a szántóvető számára). (Vö. SZABÓ, 1964. 55.) Ha nemcsak a közjogi (politikailag releváns) kérdésekre vagyunk tekintettel, az AJI 1967. alapján csak 2-4%-kal több férfi válaszolt helyesen, mint nő. A nem sajátosan férfi tevékenységhez kapcsolódó kérdéseknél az ismeretszint eltérése az iskolázottsági eltérésre volt visszavezethető; az iskolázottság egyébként alig gyakorolt befolyást az ismeretekre: a férfiak átlagos iskolázottsága 11%-kal magasabb volt a nőkénel, (10,5, illetve 9,1 osztály); ismeretszintjük azonban csak 4%-kal magasabb.

Aubert és társai klasszikus vizsgálata a háztartási alkalmazotról és más kutatások is bizonyítják, hogy az emberek még az őket szakmailag közvetlen érintő szabályokat sem feltétlenül ismerik, különösen, ha a gyakorlat a szabálytól eltér. Mi több, a mindennapi élet körébe tartozó viszonyokban is alacsony a jogismeret, különösen ha az egyén élettörténetében az adott téma nem vetődik fel. Francia vizsgálatok szerint, bár a megkérdezettek 75%-át foglalkoztatja az öröklés és 43% nyilatkozott úgy, hogy szokott öröklésről beszélni, a jogismeret – pl. túlélő házastárs jogi helyzetének kérdésében – jóval alacsonyabb volt. (REGIMES, 1967.) Egy másik országosan reprezentatív francia vizsgálat szerint a válásra vonatkozó szabály ismerete nem túl magas: a lakosoknak még 10%-a sem tudja, hogy a válás bírósági hatáskörbe tartozik. (INED, 1974.) A nagy hírközlési támogatással végrehajtott svéd közlekedési reform, a jobboldali közlekedésre áttérés után 2 hónappal is csak a megkérdezettek 88%-a ismerte a jobbkézsabályt. Ugyanez a vizsgálat kimutatta, hogy – legalábbis a közlekedéssel kapcsolatban – az időmúlás fokozza a verbális jogtisztelést, de csökkenti a ténylegest (a balesetek száma 10 hónap

túráktól eltekintve) nem vezet eltérő jogkövetésre, viszont az eltérő társadalmi környezettel összefügg.

Látszólag minden jogi és társadalmi rendszerben azt az egybevágó eredményt kapták a kutatók, hogy a *magasabb társadalmi státusszal magasabb jogismeret jár*.¹⁰⁶ Mégis ez a tétel csak erős megszorításokkal igaz. Mindenekelőtt a magasabb státusz a munkamegosztáson kívül az ezáltal meghatározott iskolázottsági és származási különbséget is kumuláltan tartalmazza¹⁰⁷, ámde e kétségtelen egyirányba ható tényezők kölcsönhatásának dinamikája jogismereti szempontból tisztázatlan. Nem világos, hogy az iskolázottság, illetve általában az ezáltal közvetített magasabb társadalmi ismeretszint egyenes következménye-e a magasabb jogismeretszint és a társadalmi helyzet csak mint az iskolázottsággal összefüggő tényező, ez utóbbi meghatározásán keresztül játszik szerepet, vagy a magasabb pozíció által lehetővé tett nagyobb társadalmi mobilitás, a többféle életterben mozgás lehetősége eredményezi a jelenséget.

Az iskolázottságnak két szempontból van *közvetlen hatása* a jogismeret és a jogkövetés alakulására: egyrészt az *írástudatlan*, illetve alig iskolázott rétegek általában szubkulturálisan el vannak vágva a jogi információ befogadásától – annál is inkább, mert társadalmi rétegük eleve a jogtól (mint a társadalmi fejlődés fő irányától) a legtávolabb esik, másrészt az iskolázottság rendkívül fontos az *önérőből való jogkeresés* képességének érvényesítésében és a hírközlés jogi információinak feldolgozásában. Mindenesetre a tisztán kulturális magyarázatok általános

után meghaladta a baloldali hajtás előző megfelelő időszakának arányát). REHBINDER, 1971. 195–211; BLEGVAD–NIELSEN, 1972.). A jogismeretszint értelmezését nehezíti, hogy a kérdések gyakran egészen friss jogszabályok ismeretére vonatkoznak. (WALKER–ARGYLE, 1964; AUBERT, 1966.) Más vizsgálatokban már megszokott rendelkezésekről kérdeznak. A jogismereti adatok nemzetközi, illetve longitudinális összehasonlító értékelésében a szociológiai módszertani hibánál is nagyobb problémát jelent a jogrendszerek eltérése. Ez egyfelől formai jellegű – különösen jogforrási eltérésekből és jogváltozás eltérő dinamikájából ered. A döntő azonban a társadalmi rendszerek különbsége, ami nemcsak a joganyag és a jogi formák, mint az ismeret tárgya különbségének forrása, de egyben a tudati viszonyok eltéréseért is felelős. Így a jogismeret összehasonlítása adott esetben összeszorozza az összehasonlító szociológia és az összehasonlító jog módszertani fiaskóit.

¹⁰⁶ Podgórecki a maga vizsgálatai alapján arra a megállapításra jutott, hogy a jogismeret az alábbi csoportokban relative magas: 35–49 éves férfiak, magasabb iskolázottságúak, személyes bírósági tapasztalatúak, magas hírfogyasztásúak. Ugyanakkor a fenti változók alapján úgy véli, hogy a kedvező társadalmi helyzet instrumentális jogismerettel jár, e rétegek adaptációs eszköze (PODGÓRECKI, 1974. 91.). Podgórecki adatai nem mutatnak arra, hogy a társadalmi rétegződés, az életszférával szükségszerűen eltérő ismereteken túlmenően, eltérő jogismeretszintre vezetne. Ugyanakkor a Podgórecki által említett nem, életkor és iskolázottság tényezők interferálnak.

¹⁰⁷ Nyugati részről KUTCHINSKY 1966. 24. hangoztatta, hogy az iskolázottság emeli a jogismeretet. Valóban, egy 1962-es dán vizsgálat azt mutatta, hogy a szülő társadalmi helyzetétől függetlenül a végzettség szerint növekszik a jogismeret. KUTCHINSKY megállapítása azonban a neuralgikus „ki hozza a törvényt” kérdésen alapul, mely sokkal közelebb áll a politikai, semmint a jogi tájékozottsághoz, a kulturáltság ebben jelentkező befolyása tehát aligha perdöntő.

érvényének ellentmond az, hogy a formális képzés anyaga többnyire nem tartalmaz kifejezett jogi információt. A jogi ismeretek inkább a családi, baráti, munkahelyi *informális szocializáció*, továbbá a tömegkommunikáció anyagaként jutnak el az egyénhez, bár kétségtelen, hogy a kommunikáció felhasználása, kiválasztása függ az iskolai képzettségtől. Egy hazai felmérés adatainak tükrében¹⁰⁸ az iskolai végzettség általában erősebben differenciál, mint a foglalkozás.

A 8. osztályt végzettek jogismerete alacsonyabb a középiskolát végzettekéénél, míg a középiskola és az egyetem közti különbség lényegesen kisebb. Kutatásunk¹⁰⁹ alapján úgy tűnik, hogy a különböző jogágak, sőt ezeken belül egyes jogintézmények ismeretének alakulása ellentmondásos. A büntetőjog ismerete gyengén, de szignifikánsan összefügg az iskolázottsággal (a foglalkozással kevésbé), a polgári és családi jogi intézményeknél azonban a foglalkozás magyarázó ereje a döntő. A polgári jogi megoldások rétegsajátos értékrendhez közelítenek vagy egy adott tevékenység tipikus viszonyaira vannak tekintettel.

Magyarországon – akárcsak más szocialista országokban – tudatosan törek-szenek a jogismeret biztosítására. Társadalmilag azonban továbbra is léteznek különbségek a rétegek, csoportok jogismeretszintjében. A tőkés együttműködési struktúrákban részt vevő rétegek jogismereti eltéréseihez képest minőségileg újat jelent, hogy a szocialista társadalomban a szintkülönbséget egyrészt jogi és intézményes szervezeti megoldásokkal, másrészt a lakosság kulturális szintjének tervszerű emelésével ellensúlyozzák. A dolgozók jogismeretének intézményes biztosításában jelentkeznek ugyan formális elemek – különösen a kollektív szerződéseket –, a gyakorlati problémák azonban nem annyira jogismereti, mint inkább jogérvényesítési jellegűek.

A jogismeret a fentiek szerint elsődlegesen *életmódbeli eltérésekhez igazodik*. Az életmódbeli rétegsajátságoknak megfelelően a jogismeret a joganyag más-más részét öleli fel: egyes magasabb szociális státuszú rétegek jogismerete részben azért magasabb az egész joganyag terjedelméhez viszonyítva (mennyiségi értelemben), mert mobilitásuk folytán több életszférára terjed ki tevékenységük. A jogismeretnek azonban van egyfajta *másodlagos megoszlása*: az intenzívebb *hírfogyasztók* a jogi információk szélesebb körével rendelkeznek. A rétegtképző tényező az első esetben az életmód, annak Chombart de Lauwe féle értelmezésében.¹¹⁰ A jogismeret alakulása ezzel mutat szoros kauzális kapcsolatot, hiszen az élet-

¹⁰⁸ ÁJI, 1967.

¹⁰⁹ SAJÓ, 1977. 68. és köv. – Megjegyzendő, hogy már a korábbi magyar vizsgálat adatai alapján KULCSÁR, 1974. 244. felhívja a figyelmet arra, hogy a polgári jogi kérdéseknél a kemény (demográfiai) magyarázók másképp viselkednek, mint a büntetőjog esetében. KULCSÁR újabban (1976/c. 179.) általános érvennyel is rámutat arra, hogy „a jogismeret, és általában az embereknek a hatályos jogszabályokhoz való viszonya jogáganként, sőt az egyes jogviszonyok tekintetében is különböző.”

¹¹⁰ CHOMBART, 1956.

móddal járó szokásos élethelyzeteknek döntő szerepe van a jogismeret alakulásában. Az életmód mögött azonban a rétegződés olyan mélyebb tényezői munkálkodnak, mint a munkamegosztásban elfoglalt hely és a tulajdoni viszonyok, amelyek a jogismeret másodlagos (hírfogyasztás szerinti) differenciálódásában már közvetlenül meghatározónak bizonyulnak. A joghoz való politikai viszony tehát ez utóbbival áll kapcsolatban. Az életmód szerinti jogismereti (sőt jogtudati) rétegsajátságok ugyan szélesebb jelenségkörben érvényesülnek, de nem a lényegi, jövőre irányuló összefüggések szerinti megoszlást mutatják.

A fenti álláspont adatszerűen is igazolható férfiak és nők eltérő jogismeretében. Kulcsár¹¹¹ kimutatta, hogy a nők jogismerete valamivel alatta marad a férfiakénak. Azonos iskolázottságú férfiakat és nőket összehasonlítva a jogismeretbeli eltérés már véletlenszerűen alakult. A férfiak magasabb jogismerete átlagosan magasabb státuszukkal függ össze. A mintában szereplő férfiak 42%-nak 8 eleménél magasabb volt a végzettsége, míg a nők közt 29%-ban találunk ilyen végzettségűeket. Így nem meglepő, hogy az államjogi, államigazgatási kérdésekben a férfiak jogismeret szintje szignifikánsan ($p < 0,001$) magasabb.¹¹² Az alacsony hírfogyasztással összefüggő viszonylagos női tájékozatlanság pedig abból ered, „hogy a nőknek a mai társadalomban elfoglalt helyzete még a múlt sokféle hátrányos kötöttségét hordozza magán”.¹¹³

12.6. SZEMÉLYES JOGI TAPASZTALATOK

A viselkedés jogi motiválásában feltételezhetően nem annyira a tételes jogi előírások absztrakt ismeretének van jelentősége, amit a közvélemény vagy a referenciacsoport uralkodó értékelése egészít ki, mintsem a személyes és társadalmi eredetű jogi tapasztalatnak, minthogy az *életszerű tapasztalat emocionális-értékelő bázisával erősen orientál a jövőbeli helyzetek tényleges jogi megoldására*, vagyis mindenekelőtt arra, hogy a helyzetet joginak fogadják el. A „kommunikációs” ismeret és értékelés önmagában kevésbé biztosítja ezt. „A jogi fogalmak és a jogszabályok tartalmának ismerete a jogtudat szempontjából . . . differens, de nem kizárólagosan meghatározó jellegű.”¹¹⁴

Közismert, hogy a bűnözés tömegjelenség, az igazságszolgáltatási és más hatósági ügyfelforgalom egy Magyarország-méretű tízmilliós országban is százezres nagyságrendű. Az ügyforgalmi statisztikák alapján az embernek az az érzése tá-

¹¹¹ KULCSÁR, 1974. 249.

¹¹² Az indexben szerepeltek a házasságkötési eljárásra vonatkozó kérdések is; e vonatkozásban a női jogismeret megfelelt a férfiakénak.

¹¹³ KULCSÁR, 1974. 250.

¹¹⁴ TAMÁS, 1969. 17.

mad, hogy a jogalkalmazó szervekkel minden állampolgár hivatalos kapcsolatba kerül élete során. A felmérések azonban azt mutatják, hogy ez a valószínűség nem realizálódik, mivel a hatóságokkal való kapcsolat eloszlása a társadalomban nem egyenletes.¹¹⁵ Mégis, ha nem is minden ember, de gyakorlatilag minden család (főleg a családfőn keresztül) kapcsolatba kerül a jogalkalmazással, ami a családtagok számára is nyújt bizonyos jogi tapasztalatot. Kérdés, hogy milyen hatást gyakorol ez a tapasztalat a további jogszabálykövetésre, és általában a joggal kapcsolatos magatartásokra.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Kulcsár Kálmán vezette vizsgálata szerint társadalmi rétegenként számottevő bírósági tapasztalat-különbség nem mutatkozott. Ezzel nagyjából egybevágunk saját felmérésünk adatai. Egy másik igen fontos jogi tapasztalatforrás, az ügyvédtől való tanácskérés esetében viszont a magasabb társadalmi státusz diszkriminánsnak bizonyult. A kapitalista államokban ez a tendencia még erőteljesebb.¹¹⁶ Fontos diszkrimináns tényező a személyes jogi tapasztalatok szempontjából az életkor, az ezzel járó élettapasztalattal gyarapodik a bírósági jogi tapasztalat, de nem egyenletesen. 40 éves korig a bírósági tapasztalat aránya dinamikusan nő, e fölött azonban már csak csekély mértékben emelkedik a jogi tapasztalatszerzés. Nyilvánvaló, hogy a nemzedékek eltérő társadalmi-történelmi tapasztalatai is szerepet játszanak az egyes korcsoportok sajátos bírósági tapasztalat-alakulásában.¹¹⁷

A foglalkozás és a nem diszkrimináns változónak bizonyult, ami ugyancsak arra utal, hogy a közvetlen jogi tapasztalatok társadalmi eloszlása jellegzetes társadalmi sajátosságokat mutat. A jog egyes rétegek és – a státusztól szinte függetlenül – a nők életén mintha eleve kívül esne.¹¹⁸

¹¹⁵ Az AJI, 1967. felmérése szerint a megkérdezettek 44%-a vett részt bírói eljárásban (peres fél 19%, vádlott 3%, tanú 20%). A férfiak minden rétegben gyakrabban ügyfelek és szinte minden vádlott férfi. SAJÓ, 1977. vizsgálata lényegében megerősítette a tíz évvel korábbi adatokat. A megkérdezettek 51%-a járt valamilyen ügyben a bíróságon és emellett nem elhanyagolható a nem bírósági jogi tapasztalat sem. A megkérdezettek 23%-a örökölt, 35%-ának – meglepően alacsony érték! – volt egyéb hatóságának érzett ügye. Ezek 90%-a személyesen is járt a hatóságnál.

¹¹⁶ PARONI, 1974. – A jogi tanács igénybevétele természetesen összefügg az adott réteg jellegzetes „jogi” problémáival, illetve azzal, hogy ezek mennyire jogtanács-igényesek. (MAYHEW–REISS, 1969. 317.) Az olyan ügyvédet kívánó ügyletek, mint az ingatlanvétel hiánya a szegényebbek közt eleve csökkenteni az ügyvéddel való kapcsolatokat számát. Angliában ABEL–SMITH, 1973. 159. adatai szerint a legmagasabb osztály tagjainak 53%-a járt ügyvédnél, a „legalsó” (V.) osztály tagjainak 16%-a. Hasonló összefüggések tűnnek elő amerikai adatokból. CARLIN–HOWARD, 1965. szerint a felső jövedelmi csoport tagjainak kétharmada, az alsó jövedelmi csoportok tagjainak egyharmada vette igénybe ügyvéd szolgáltatást.

¹¹⁷ SAJÓ, 1977. szerint a fiatalabb generációk bírósági tapasztalatszerzése dinamikusabb: átlagosan tíz évvel fiatalabb korban már elérik az előző generáció maximumát.

¹¹⁸ SAJÓ, 1977. A mintában szereplő nőknek csak 34%-a nyilatkozott úgy, hogy volt pere vagy hatóságának érzett ügye.

Különböző külföldi kutatások alapján úgy tűnik, hogy a réteg életmódja, foglalkozási viszonyai folytán igen eltérő a személyes jogi tapasztalatok köre. A vagyoni jogi problémákhoz nagyon kell. Igaz, vannak olyan jogi problémák, amelyeknek előfordulási gyakoriságában nincs eltérés. Egy angol vizsgálat szerint ilyenek: hibás áruk vétele, balesetek, társadalombiztosítási és házassági kérdések.¹¹⁹ Valószínű azonban, hogy legalábbis tartalmilag még ezek az egyforma előfordulási gyakoriságok sem egyformák; a különböző országok válsási statisztikái tükrében úgy tűnik, hogy a családjogi tapasztalatok köre, gyakorisága rétegenként különbözhet.

Az a tény, hogy a szegényebb rétegeknek általában világszerte kevesebb a jogi tapasztalata – legalábbis az ügyvédekkel való kapcsolat tükrében –, mégsem bizonyítja, hogy általában ne lennének jogi jellegű problémáik. Objektíve vannak ilyen problémáik, csak hogy ezeket maguk sem minősítik annak; jogi oldalról pedig azért nem számítanak annak, mert a minősítés gyakorlatilag a jogászságtól függ, annak pedig, mivel ügyvédi szempontból nem-rentábilis ügyekről van szó, nem érdeke e minősítés és szervezeténél fogva képtelen is ezeket az ügyeket intézni.¹²⁰ A pusztán jogász érdekek mellett más tényezők is hathatnak. Nálunk sem ismeretlen jelenség, hogy a jogászság túlterheltsége és részben a jogi munka hallgatólagos lebecsülése folytán formális jogi képzés nélküli hivatalnokok tevékenykednek, akik rutinszerűen, de nem jogi problémaként kezelnek ügyeket; ezen ügyek állampolgár résztvevőiben nem tudatosulhat problémájuk „jogi” összefüggéseiben.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a *konkrét jogi tapasztalatok hatása még az ilyen tapasztalattal rendelkezők esetében is korlátozott*. A jogalkalmazás során nyert anyagi jogi ismeretek megmaradnak *konkrétjukban*, a vonatkozó helyzet ismétlődésének esélye viszonylag csekély, tehát a tapasztalat alapján konkrét viselkedés alig várható. Adataink alapján nem bizonyítható, hogy az ügyek többségében a jogalkalmazásról szerzett tapasztalat egyáltalán emelné – a konkrét esetet leszámítva – a jogismeretet. A hasonló társadalmi helyzetű bíróságon járt és nem járt személyek jogismerete legalábbis nem különbözik szignifikánsan. A végrendelezési szabadság ismerete alig magasabb a már örökséghez jutott és a hasonló társadalmi helyzetű, de örökös tapasztalatokat még nem szerettek között. Egy nyugatnémet vizsgálat adatai is hasonló hatáshiányt mutatnak, sőt az embereknek saját perükben szerzett megfigyelései – általánosítva – *éppen rontják a jogismeretet*.¹²¹ Nem tagadható viszont az ilyen tapasztalatok jogismereti jelentősége, különösen ha a jogszabály és a joggyakorlat eltér egymástól: az egyéni tapasztalat lesz ugyanis – legalábbis a mikrokozmosz számára – az „igazi” tudás forrása.

¹¹⁹ ABEL-SMITH, 1973. 144.

¹²⁰ Vö. MAYHEW-REISS, 1969.

¹²¹ KAUPEN, 1972. 559.

A per és a hatósági eljárásban való részvétel ugyan számos új eljárási ismeretet nyújthat¹²², de – mint interjúkból kitűnik – ezekből a jogrendszer vagy a jogalkalmazó szervek működésével kapcsolatos *általánosabb* elvek nem fogalmazódnak meg. Valószínűnek látszik, hogy még eljárási kérdésekben sem annyira a személyes tapasztalat, mint inkább a társadalmi (a környezetben élő) elképzelés a döntő. Ezek hiányában kap csak fokozott szerepet a személyes tapasztalat, különösen, ha az ismeretek lehetővé teszik azok bizonyos általánosítását. A személyes tapasztalat nem-döntő jellegét mutatja, hogy egy francia elváltak közt folytatott felmérés¹²³ szerint a megkérdezettek többsége úgy vélte, hogy a válóperek *általában* lassabban folynak a sajátjukénál – holott elvileg – ha csak a véletlen eloszlás érvényesülne – a kétféle nézetnek ki kellene egyenlíteni egymást. Vagyis a perek általános lassúságának társadalmi tapasztalata *meghatározza* a személyes *tapasztalást!* Erősebb a személyes tapasztalat hatása a konkrét törvénnyel kapcsolatos *értékelő* álláspontban. A francia elváltak közt magasabb a válási törvény liberalizálását kívánók aránya, mint az össznépeségben¹²⁴, s méghozzá konkrét javaslatok is vannak. Ebben a kérdésben a társadalmi háttér a megfelelő nézetrendszerrel együtt alig bizonyul diszkrimináns tényezőnek.

A személyes tapasztalatnak a jogismeretre gyakorolt mérsékelt hatása ellenére elképzelhető, hogy maga az eljárás drámaisága, stb. valamilyen általános hatást gyakorol a személy joggal kapcsolatos álláspontjára, nevezetesen fokozza más kérdések jogorientált megítélését. Az általam ismert egyetlen ilyen jellegű vizsgálat szerint¹²⁵ azonban a hatás éppen ellenkező; előzetes tapasztalat birtokában a

¹²² Az ÁJI, 1967. szerint a kötelező ügyvédi részvételre, valamint az első fokon illetékes polgári bíróság ismeretére vonatkozó válaszokat korcsoportonkénti és települési bontásban összevetve azt tapasztaljuk, hogy a bírósági tapasztalatok e téren sem vezetnek szükségképp a jogismeretnövekedésre. A bíróság illetékességének ismerete mindig magasabb a személyes jogi tapasztaltnál: az ismeret forrása feltehetően a családi környezeti tapasztalat, valamint a „szerv” (az épület) látásából eredő ismeret, erre utal, hogy:

1. a fiataloknál különösen nagy a személyes tapasztalat és az ismeret eltérése;
2. a vidékieknél magasabb az illetékes bíróság ismerete;
3. a kor emelkedésével szűkül az ismeret-tapasztalat távolság.

A kötelező ügyvédi képviselő kérdésében elfoglalt nézet helyessége sem követi a bírósági tapasztalatot: az ötven év felettiéknél a bírósági tapasztalat emelkedésével szemben csökkenő jogismeret ugyanis *megfelel* ezek bírósági tapasztalatának – mivel valószínű, hogy ez a korosztály éppen a régi, „az ő idejükben” érvényes gyakorlat alapján feltételezi a kötelező ügyvédvállást. Mégis, az ismeretszint-i görbék az ötven felettiéket leszámítva is közelebb állnak egymáshoz, mint a személyes tapasztalati görbéhez, falun pedig – ahol a hagyományos jogtételék a legmaradandóbbnak bizonyultak – éppen a régi felfogással, illetve az ezt átörökítő, még érintetlen tradicionális kommunikációs rendszerrel összhangban mind az egyéb kérdésekben mutatkozó jogismerettől, mind a jogi tapasztalattól független a görbe.

¹²³ INED, 1975. 78.

¹²⁴ INED, 1975. 85.

¹²⁵ DANET, 1973.

normatív érvelés helyett a jogalkalmazó hivatalnok altruista érzelmeire igyekeznek hatni.

A jogi tapasztalat és a jogtudat, illetve jogkövetés közti összefüggés számos megoldatlan kérdést vet föl:

1. Tisztázni kell, hogy a konkrét jogi tapasztalat pozitív, vagy negatív jellege hasonlóan hat-e. Elképzelhető ugyanis, hogy egyeseknél a jogi tapasztalat negatív jellege egyáltalán a jogiság kerülését eredményezi, mások pedig éppen jogszerű viselkedésre törekuszenek, hogy megelőzhessék az újabb negatív tapasztalatot. Esetenként más a pozitivitás és negativitás tartalma is.

2. A „más kérdések” köre ugyancsak kételyek forrása: vajon a konkrét tapasztalat minden „joginak” számító kérdésben hat-e (a „joginak” számító esetek köre persze rétegenként és személyenként változik), vagy csak a hasonló ügyekben? Az sem világos, mi a „hasonlóság” kritériuma – minthogy a „jogtudat” nem jogi szerkezetű, nyilván nem szükségképpen „jogi” alapú lesz a hasonlóság: egy vállalkozási ügyben irányadónak megismert jogelvet nem feltétlenül alkalmaz a megbízó más vállalkozásoknál, ahol pl. ő a vállalkozó, de alkalmazandónak tarthatja pl. a megbízásnál az első vállalkozóhoz hasonló státuszú személlyel szemben.

Az alább ismertető empirikus adatok alapján megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy a konkrét tapasztalat akkor alakít ki valamiféle általánosabb jogszabálykövetési tendenciát, illetve technikát, ha az adott jogalkalmazó döntés az egyén *életútja* szempontjából éppen *jogiságában döntő fontosságú*: pl. bűnözővé teszi, kisajátítja földjét, súlyosan igazságtalan. Túlzás persze, hogy „csak aki jogtalanságot szenved vagy szenvedett, tudja, hogy mi a jog, és csak a konkrét körülmények és emlékek által magyarázhatja azt meg”.¹²⁶ A tapasztalat negativitása, különösen a szocialista jogban, nem szükségszerű vonás; a megfelelő jogvédelem vagy a jutalom is kiválthat maradandó hatást. A negatív tapasztalat azonban a jog elidegenedettsége és kényszerjellegűsége miatt – tipikus. A hatás feltétele az, hogy az illető úgy érezze, sorsa a *jog következtében* vált olyanná, amilyen. (Nincs ilyen effektus pl. egy megegyezéses válásnál, ahol az egész eljárás technikai jellegű). A hatás átmeneti jelleggel is érvényesülhet, tehát amíg valakinek fontos pere

¹²⁶ COHN, 1955. 151. – Ez a strukturális hatás különösen nagyobb idő elteltével jelentős, amikor már magát a tapasztalatot elfelejtette a személy. A jogi tapasztalatok, az erősen drámai eseteket kivéve (per és főleg igazságtalanságok) könnyen elfelejtődnek, ha nem ismétlődnek rendszeresen, legalábbis a személy környezetében. Vizsgálatunkban (SAJÓ, 1977.) a földosztás és az államosítás mint jogi rendezés szabályaira még a közvetlenül érintettek is alig emlékeztek, akárcsak a népbíróságra, amiről a megkérdezettek 6%-a tudta csak, hogy micsoda. A beszolgáltatási rendszer, mint sérelem viszont annál elevebben élt az emlékezetben. A beszolgáltatási rendszer megkérdőjelezteinek 16,3%-át személyében, 30%-át hozzátartozóin keresztül érintette. Az összes megkérdőjelezett 15%-a egészen pontos definíciót adott, 39% pedig úgy jellemezte, mint ahol mindent elvettek (különösen a padlássöpítés képét idézték fel; a drámai, ismétlődő jelenség hatása maradandó).

folyik, fokozottan jogra „hangolt”. Utolérhetetlen ábrázolója e pszichikai és társadalmi folyamatnak Kafka – nem mintha „A per” nem lenne sokkal több, mint a jogra koncentrált és ezért végletesen elidegenedett magatartások látomása. A személyes jogi tapasztalatok döntő többsége azonban nem vezet valamiféle olyan joggal kapcsolatos általános attitűd kialakulására, ami aztán más helyzetekben a jogszerű, vagy jogellenes viselkedés keresésére indítana, sőt a jogról alkotott általános-nyilvános véleményt is csak mérsékelten befolyásolja. Az e tárgykörben lefolytatott kevés számú kutatás adatai alapján azonban itt is különbséget kell tennünk a kapitalista és a szocialista társadalomban szerzett jogi tapasztalatok között. A közvetlen bírósági tapasztalatok aránya a „szuperjogiasított” nyugatnémet társadalomban magasabb, mint nálunk.¹²⁷ A nyugatnémetek, különösen a nem a legfelső rétegekbe tartozók bírósági tapasztalatai általában negatívak; még az anyagi veszteséggel járó kiegyezést is szívesebben veszik, mint egy újabb pert. Egyébként a német minta 45%-a eleve kerülendőnek tartotta a bíróságot, míg a felső osztálybeliek közt ezek aránya 37%. A peres eljárástól való idegenkedés nem függ össze az ítélet kimenetelével. Az igazságszolgáltatással szembeni ellenérzést az is mutatja, hogy a megkérdezetteknek csak 42%-a nem értett egyet azzal, hogy a jogászok csak bonyolítják az ügyeket. A bírósági tapasztalatokkal rendelkezők közt még erőteljesebb az ügyvédelenség.¹²⁸

Felmérésünk adatai alapján¹²⁹ viszont a *személyes tapasztalatok csak kivétele-*

¹²⁷ Egy nem teljesen reprezentatív mintában a megkérdezettek 42%-ának nem volt saját bírósági ügye (pere), míg egy magyar munkásokból és parasztokból álló mintában ez 70%. SAJÓ, 1977. 129.

¹²⁸ KAUPEN, 1972. 558. és köv. – Egy másik nyugatnémet vizsgálat szerint bérleti jogviszonyból keletkezett perekben a nvertések (többnyire felperes bérbeadók) 78%-a elégedett. A vesztesek 82%-a elégedetlen volt. A vesztesek 67%-a nyilatkozott úgy, hogy gyengült az igazságszolgáltatásba vetett bizalma, a pernyertesek 57%-ára viszont nem hatott a döntés (26% bizalmát erősítette, 12%-át gyengítette; KOCH-ZENZ, 1972. 527., 528). A vétkességi alapon álló francia válóperekben azok közt, akiknek a terhére mondták ki a válást a férfiak közt 42%, a nők közt 35% úgy vélte, hogy a bíróság helyesen állapította meg az illetőnek a házasságban játszott szerepét; azok közt viszont, akiknek a javára dőlt el a per, 81%-a volt elégedett a bírósági ténymegállapítással. A gyermekelhelyezés és láthatás tekintetében hozott ítélettel a nagy többség (90%) egyetértett, mivel itt általában eleve nem volt vita a felek közt.

¹²⁹ SAJÓ, 1977. – Megkérdezetteinknek csaknem fele még sohasem járt bíróságon (45%) és csak 20%-nak volt saját ügye. A leggyakoribb a státuszper (különösen a nők esetében) és több a büntetőügy, mint a polgári (összesen 26%). Igen figyelemreméltó, hogy egyes rétegekben feltűnően magas a büntetőügyekkel kapcsolatos perbeli részvétel aránya. Így a 35–40 év közti segédmunkások 41%-a járt büntetőügyben a bíróságon hasonlóképpen magas az idősebb szakmunkások és falusi férfiak részvételi aránya. Mintha az említett rétegek társadalmi környezetük folytán *közelebb állnának bizonyos büntető szubkultúrához* vagy légkörhöz. Természetesen szó sincs arról, hogy valamennyien vádlottként vettek volna részt a tárgyaláson, de egy 20%-os vádlotti arány még a kis minta esetében is elgondolkodtató. Legalábbis meglepő, hogy a városi férfiak valamennyi csoportjában – a fiatalabb szakmunkásokat kivéve – az egyes csoportokon belül a megkérdezettek legalább 12%-a szerepelt valamilyen büntetőügyben vádlottként. Összehasonlításként: az Állam- és Jogtudományi Intézet 1965. évi felméré-

sen jártak az igazságszolgáltatás negatív megítélésével, ami elsősorban feltehetőleg az anyagi és eljárási szabályok és a dolgozók érdeke alapvető egyezéséből ered. Mivel a szocialista jogrendben a társadalmi felfogással lényegében összhangban álló egyéni, csoport és társadalmi érdekeket az igazságszolgáltatás védelemben részesíti, a jogalkalmazásról szerzett személyes tapasztalatokból hiányzik az a ki-

rése szerint a budapesti fizikai dolgozók közül a férfiak 48, a nők 60%-a egyáltalán nem vett részt bírói eljárásban és vádlottként csak 5,5%-uk szerepelt. (Az 1975. évi felmérés szerint a városi férfi dolgozók 15% volt vádlott!) A falusi mezőgazdasági fizikai dolgozók közül a férfiak 50, a nők 67%-a nem vett részt bíróság előtti eljárásban.

Vegyük szemügyre ezek után a bírósági tárgyalás hatásáról nyert képet. E hatás erősen függ a per kimenetelétől. A közvetlenül érintett kérdezetekre kedvező volt az ügyek 37%-a, ezzel szemben elmarasztaló ítélet és végrehajtható szabadságvesztés együtt is csak 12%-os. Ez önmagában is arra utal, hogy a kellemetlen jogi tapasztalatok esetén alulbecsléssel kell számolnunk.

A bíróságok ítéletét általában a megkérdezettek igazságosnak tartották. A tárgyaláson jártaknak 20%-a azonban egyáltalán nem volt képes véleményt alkotni az ítéletről, ami csak részben magyarázható azzal, hogy a tanúk egy része egyáltalán nem tudja meg, milyen ítélet születik az adott ügyben. Összesen 39 személy (16%) volt a bíróságon jártak közt, aki nem értett egyet a bíróság ítéletével. Közülük nyolcan a fiatalabb segédmunkás férfiak közé tartoznak. Ha figyelembe vesszük a büntető ügyekben való részvételük jellegét (vádlottságukat), ez nem is meglepő. Az elégedetlenek – úgy gondolná az ember – pervesztes és elítélt felek közül kerülnek ki. Valójában azonban a 28 elmarasztaló büntető ítélet, ill. végrehajtható szabadságvesztési eset közül összesen 8 esetben panaszkodtak a pervesztesek a bíróság ítéletére, és ezek is rendszerint a tények helytelen megállapítására hivatkoztak. Az elégedetlenek inkább az elégtétel nélkül maradt sértettek csoportjából kerülnek ki: közel 60%-uk elégedetlen – persze az elemszám igen alacsony.

Közismert, hogy a modern társadalmakban mind jelentősebb a *közigazgatás* szerepe. Ezzel kapcsolatosan meglehetősen elterjedt hiedelem szerint megnövekszik az igazgatási hatóságok és a lakosság kapcsolatának gyakorisága. Felmérésünk alapján azonban úgy tűnik, hogy a hatóságok és a hatóságoknak az állampolgár ügyfelekkel fennálló kapcsolatai volumenüket tekintve nem olyan jelentősek, mint a bíróság esetében, vagy pontosabban az állampolgár oldaláról nézve gyakrabban a bíróságon szerzett jogalkalmazási tapasztalat, mint az államigazgatási. Ez természetesen nem érinti a közigazgatás jelentőségét. Felmérésünk adatai azonban megerősítik azt az álláspontot, hogy a közigazgatás hatása nem annyira a hatóság és konkrét ügyfél viszonyban, mint inkább a meghatározatlan körű lakosság számára végzett közigazgatási szolgáltatásokon keresztül érvényesül. Összességében mintánk 64%-a semmiféle hatósági ügyéről nem tudott – vagy nem kívánt – beszámolni. A hatósági tapasztalatot szerzett megkérdezetteink több mint felét méltánytalanság érte (az összminta 20%-a, míg 17% csak pozitív tapasztalatról számolt be. Valószínű, hogy a megkérdezett és méltánytalanságról beszámoló személyeknek vannak a közigazgatási hatóságokkal kapcsolatban pozitív tapasztalatai is. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy azok között, akik egyáltalán kapcsolatban állnak a hatóságokkal, a többségnek vannak negatív tapasztalatai is.

A hatósági határozatokkal kapcsolatban sokkal több a *kritika*, mint az igazságszolgáltatás ítéletével szemben. Meglepően magas az intézkedés nélkül maradt ügyek aránya, különösen a neuralgikusnak tűnő lakásügyek esetében. Adataink szerint nincs érdemi különbség a hatóságok magatartásában, bánásmódjában aszerint, hogy kinek a kezdeményezésére indult az ügy. A bánásmód megítélése egyébként a méltánytalansági aránynál kedvezőbb; a méltánytalanságnak tehát nemcsak hatósági bánásmód a forrása. Érdekes módon a hatósági tevékenységet többségében, bár rétegenként nagy eltérésekkel emberségesnek, esetleg hivatalosnak minősítették.

ábrándultság, mely a nyugati társadalmakat jellemzi. Abból azonban, hogy a negatív tapasztalatok elfordítják a jogtól az egyébként hagyományos társadalom-ideológia által – érdekelttségükhöz viszonyítva túlságosan is – jogra orientált német lakosságot, helytelen lenne arra következtetni, hogy a negatív tapasztalatok alacsonyabb szintje vagy hiánya a szocialista állampolgárok viselkedését határozottan jogra orientálttá, jogszerűség-keresővé tenné. A jogalkalmazásról szerzett személyes tapasztalatok ugyan a jogalkotás és a jogalkalmazás társadalmi helyeslésére vezetnek, de ebből még *nem következik, hogy e személyes tapasztalatok hatására a jog a mindennapi viselkedés normájává válna*. Ha kialakul is a bizalom a bíróság igazságosságában, ez nem változtat azon a tényen, hogy a pereskedés főként kellemetlen dolog marad. Megkérdeztjeink 43%-a szerint az igazságszolgáltatásban van valami félelmetes.

A személyes jogi tapasztalatok jelentőségét nem a konkrét jogszabályszerű viselkedésre egyébként is csekély hatású általános jog iránti attitűd adja, ez inkább a politikai cselekvésben fontos, hanem az, hogy a szankcionáló államról szerzett tapasztalat megerősítheti, vagy gyengítheti egy később jelentkező rendkívüli helyzet mérlegelése során figyelembe vett állami reakció személyes súlyát. Az egyén megítélésében *a viselkedésre várható állami reakció a korábbi jogi tapasztalattól függő súllyal esik latba*. Az állami szankció megerősítése a személyes tapasztalatban azonban nem az ítélettel, határozattal való egyetértéstől függ, hanem az alkalmazás hatékonyságától, az állami fellépés szigorától, meggyőző erejétől, gyorsaságától, az államilag megkövetelt magatartás érvényesülésétől (legyen szó akár magáról a személyről, akár más, vele szemben kötelezett, vagy jogosult cselekedeteiről). Ilyen összefüggésben természetesen nemcsak a „saját” ügy számít, hanem a mások esetében kialakult hatóság-kép, sőt a hírközlésből a hatósági eljárás erőteljességéről nyert benyomás is befolyást gyakorol, különösen, ha a közlemény tartalmánál fogva foglalkoztatni képes az illető környezetét, és így létrejöhethet a teljes kétlépcsős hírközlési folyamat.¹³⁰

Az elmaradt jogalkalmazás is személyes tapasztalatként működik (pl. mások jogsértésének megtorlatlanul maradása). A jogalkalmazási hatékonyság képzetének hatását mutatja, hogy a Franciaországban a válás során megítélt tartásdíjat a kötelezettek 30%-a nem fizeti: az ezáltal érintetteknek csak a fele fordul bíróság-

¹³⁰ A kommunikáció-kutatás bebizonyította, hogy a tömegkommunikációs hír akkor igazán hatékony, ha a tömegkommunikációs hírek előbb a vélemény-vezetőkhez jutnak, akik aztán továbbadják ezeket azoknak a csoporttársaknak, akikre a mindennapi érintkezésben befolyással vannak. A csoport szempontjából releváns érdekeket érintő jogi információk mellett főleg bűncselekményekkel kapcsolatos hírek kerülnek így feldolgozásra. (KATZ, 1960. 364.) Mindazonáltal feledés az osztályrésze azoknak a nem közvetlen tapasztalatoknak, melyeket a hírközlés juttat a személyekhez. Így egy interjúorozatunkban azt tapasztaltuk, hogy a Kék fény nézői az ott elhangzottak ellenére sem tartották jogellenesnek az önkiszolgáló-boltbeli motozást (az adás után egy-másfél hónappal). (SAJÓ, 1975/a.)

hoz, mivel – feltehetően – az első ítélet hatástalansága után nem bízunk a további ítéletekben: ehelyett inkább maga is jogellenesen viselkedik: megtagadja volt házastársától a gyermekláthatási jogot.¹³¹

A fizikai dolgozók jogtudatára vonatkozó vizsgálatunk alapján úgy tűnik, hogy a személyes tapasztalatnak nagy szerepe lehet ugyan a jogtudat alakulásában, de egy adott történelmi-társadalmi tapasztalatban való részvétel erősen kötött az egyes társadalmi rétegekhez, csoportokhoz. *A jogtudat alakulásában elsődleges fontosságú a társadalmi rétegnek a történelmi tapasztalatok alakításában játszott szerepe, illetőleg az ebben való részvételnek a réteghez tartozással járó esélye. Az adatok tükrében másodlagos a társadalmi élmények rétegspecifikus vagy közvéleményszerű feldolgozása, a közvetlen tudati hatás.* Ha azonban olyan kérdésekről van szó, amelyek megragadják a társadalmi közvélemény irányítóinak figyelmét, úgy az erre vonatkozó kérdésekre adandó válaszokban lényegében a társadalmi közvélemény-irányítók hatásával kell számolnunk, az egyén reális tapasztalatának tükröződése helyett (konceptuális perek, munkajogi ismeretek).

12.7. TÁRSADALMI JOGI TAPASZTALAT

Az állami szerveknek a mindennapi életben játszott szerepe kapcsán már utaltunk arra, hogy miként válik a jogszabály a mindennapi tapasztalat részévé. A korábbi konkrét jogalkalmazó aktus egy-egy adott helyzetet individuálisan jogivá minősít a jövőre nézve is és a jogalkalmazásban konkretizált jogszabály lényegében a mindennapiba épülve a helyzet rendkívülisége nélkül is érvényesül. A hatósági jogalkalmazás másik oldalának, az egyéni jogi tapasztalatnak az elemzése megmutatta a jogi élmény hatásának korlátait, de azt is jelezte, hogy a jogi tapasztalatokat nem lehet az egyéni összefüggésre korlátozni. Hogy egyénileg a helyzetek milyen körére terjed ki a tapasztalt jogivá minősítés, az az eredeti helyzettől, valamint a személyiség sajátos vonásaitól függ. Ami az eredeti helyzetet illeti, ennek belső (*abszolút*) *drámaiságán* túl figyelembe kell venni, *mennyire közelről érinti* a személyt az eset: ő maga, közeli hozzátartozója a szereplő, vagy egyszerű néző volt, esetleg csak hallomásból értesült a dologról. A nem személyes involváltságot az érdekazonosság, vagy pszichés sajátosságok ellensúlyozhatják.¹³²

¹³¹ INED, 1975.

¹³² Az alig serdülő Camusra olyan benyomást tett egy nyilvános kivégzés, hogy az egész művésztének egyik Leitmotivja (I. A pestis) és közéleti tevékenységének talán legkövetkezetesebb meghatározója lett.

Bár a beszolgáltatás össztársadalmilag jelentős jogi-gazdasági rendszer volt, megkérdéseteink válaszából úgy tűnik, hogy még ezen össztársadalmi tapasztalat is csak abban az esetben tudatosult, ha személyes élmények kapcsolódtak hozzá. Feltűnően éles különbség tapasztalható ugyanis a többé-ke-

Az említett közvetett vagy közvetlen jogi tapasztalatok mellett az egyéni jogszabálykövetés szempontjából rendkívül fontosak a *jogivá minősítettség társadalmi tapasztalatai*. Ez nem környezeti tapasztalat, hanem a társadalmi – illetve rétegtudatban kialakult ítélet arról, hogy valamilyen jelenség sajátosan jogi. E társadalmi tapasztalat elsődlegesen két vonáson alapul. Az egyik a jogi-formai minőség, a másik a társadalmi tapasztalat szerinti magas konfliktusveszély, ami maga is gyakran vezet formális megoldásokra.

A társadalmi tudat szerinti jogi minősítés a szocializáció során beépül az egyéni tudatba.¹³³

A végrendelet, mivel írásbeli formához kötött, *par excellence* jogi – így lehet a jogismeret gyakorlatilag független az egyéni tapasztalattól. A jogtudati *tapasztal-*

vésbé személyes élménnyel rendelkezők és az ilyennel nem rendelkezők között a beszolgáltatás mibenlétének meghatározásában. Azok közt, akik semmiféle személyes (akár közvetett személyes) tapasztalattal nem rendelkeztek a beszolgáltatásról, csak 45% mutatott akárcsak hozzávetőleges tájékozottságot arról, hogy lényegében miben is állott a beszolgáltatás, és csak 39%-uk tudta valamiféle időponthoz kötni a terménybeszolgáltatásra vonatkozó szabály hatálybanlétét. A beszolgáltatásról közvetlen vagy közvetett személyes tapasztalattal rendelkezők körében viszont csak 5%-tól nem kaptunk értékelhető választ a beszolgáltatás mibenlétére vonatkozóan. Ezen belül azok, akiket a beszolgáltatás saját személyében sújtott, több mint 20 év elteltével is kivétel nélkül meg tudták határozni a beszolgáltatás mibenlétét, vagy legalábbis azt, hogy őket személyesen mivel sújtotta az. Jellemző ebben az összefüggésben, hogy azok közt, akiknek szüleit vagy hozzátartozóit érintette a beszolgáltatás, 23% határozta meg a terménybeszolgáltatást lényegében a beszolgáltatási jogszabály alaprendelkezésének megfelelően, tehát mint amit a föld nagysága után kellett teljesíteni. 46% szerint „mindent elvettek” („kisöpörték a padlást”). Az e csoportban fennmaradó válaszok a terménybeszolgáltatás részrendelkezéseire vonatkoztak, illetve azt emelték ki, hogy különféle büntetéseket szabtak ki a nem-teljesítésért. A terménybeszolgáltatást személyes közvetlen élményként átélő személyek 65%-a úgy foglalta össze a terménybeszolgáltatás mibenlétét, hogy akkor mindent elvettek, és csak 4%-uk említette a terménybeszolgáltatás jogszabályi definícióját, a földnagyság szerinti beszolgáltatási kötelezettséget. A jellegzetesen visszatérő „mindent elvettek, lesöpörték a padlást” meghatározás egyébként nem valamiféle túlzó általánosítást, vagy ismerethiányt takar, hanem egyszerűen a gyakorlat jogszabállyá emelését fejezi ki. Éppen az így válaszoló személyes közvetlen élménnyel rendelkezők azok, akik leginkább tisztában voltak a beszolgáltatási rendszer fennállásának időtartamával. (40%-uk tudta, hogy ez 1949-től 1956-ig tartott, míg azok között, akiknek csak a szüleit vagy rokonait érintette a beszolgáltatás – tehát az inkább a jogszabály betűi szerint válaszoló közt – a jogszabály hatályban létének időtartamáról helyes választ adók aránya csak 22% volt.) Elgondolkodtató, s nemcsak a jogtudat, hanem talán a történelmi tudat szempontjából is, hogy még a beszolgáltatásban személyesen érintettek között is voltak olyanok (15%), akik már egyáltalán nem tudták meghatározni, hogy mikor is volt a beszolgáltatás. Az is figyelemreméltó, hogy az összes megkérdezettek 14%-a 1949–1953 közötti időszakra teszi a beszolgáltatás korszakát, és 13% úgy hitte, hogy rögtön a felszabadulás utáni időszakban „behozták ezt a rendszert”.

¹³³ Megkérdezettjeink 75% nem örökölt soha semmit, 83% azonban tisztában volt a végrendelezési szabadság elvével. SAJÓ, 1977; az AJI, 1967. (21. 22. 23. táblázat) szerint a végrendeleti szabadság ismerete lényegesen alacsonyabb volt (53%) és rétegspecifikus, de csak szellemi – nem szellemi bontásban (66%, ill. 50%).

lat történeti jellegű: a végrendekezés a maga formalitásában, főleg a XIX. századi uralkodó osztály szempontjából volt lényeges. A végakaratnak az írásbeliségből eredő jogi minőségének tudata azonban máig él.¹³⁴

A jogi megoldás formalizmusa és a társadalmi tapasztalat szerinti jogiság összefüggése kitűnik abból, hogy nálunk a házasságot általában nem tartják jogi jellegűnek, míg Franciaországban, ahol van házassági szerződés, a házasság jogi szemlélete erőteljesebb, különösen azon rétegekben, amelyekben a szerződést alkalmazzák.¹³⁵

Az adott helyzetek jogi minősítése és ezzel a jogszabályhoz fordulás lehetősége nagymértékben függ a sajátos formai kísérő jegyeitől, bár az, hogy valami társadalmilag joginak számít, nem jár szükségképp a tételes jog helyes ismeretével. Ugyanakkor épp ezen helyzetek jogisága vezet a társadalmi jogtudatban ahhoz, hogy az emberek *a mindennapi gondolkodás túláltalánosításával élve éppen az életidegen formai jegyeket tekintik a jogiság lényegének*. Így születik meg a jog és az élet ellentéte, ami alkalmasint az elidegenedés mozzanata lehet.

A jogi előírások a közvéleményben és így a társadalmi tudatban erősen keverednek az életbeli viszony *erkölcsi* megítélésével. Az erkölcsi mozzanat gyakran még ott is kimutatható, ahol az életbeli jelenséget a közfelfogás is joginak tartja. Az értékelésben a tételes jogi minősítéssel szemben az erkölcsi-emocionális elem jelentős szerephez jut. Kaupen¹³⁶ adatai szerint a megkérdezettek egyes cselekményeket kevésbé tartottak erkölcsileg elítélendőnek, mint jogellenesnek és még kevésbé büntetést érdemlőnek, vagyis a feltételezett törvényi rendelkezéssel szemben érvényesült a megítélés autonómiája.¹³⁷ Mindenesetre a jogismeret elemzésénél számolni kell azzal, hogy a társadalmi tudatban a jogellenesség gyakran erkölccstelenségként jelenik meg, ami azután odavezet, hogy a valójában nem jogellenes erkölccstelent is jogellenesnek tartják és állami szankciókat igényelnek.¹³⁸

Az a tény, hogy a közfelfogás még az elismerten „jogi” jelenségeket is hajlamos erkölcsi és még inkább megszokás alapon kezelni, kétségtelenül csökkenti a közvetlen jogszabálykövetés jelentőségét, bár igen gyakran jogi jelleget tulajdonítanak ezen megfontolásoknak¹³⁹, amennyiben a negatív jogkövetkezmények hatására a társadalmi tapasztalatban maga a jogellenes cselekvés válik negatívvá, erkölcsileg megbélyegzendővé.

¹³⁴ Másrészt csak 1965 óta is olyan ismeretszintbeli javulás következett be, mely önmagában mutatja, hogy a kérdés jogiságára történetileg beállított jogtudat fejlődőképes.

¹³⁵ SAJÓ, 1975/a.; INED, 1975; SUCCESSIONS, 1970.

¹³⁶ KAUPEN, 1973. 47.

¹³⁷ A KAUPEN, 1973. által alkalmazott módszer folytán eldönthetetlen, hogy a jogi megítélés elfogadójánál a jog, vagy más attitűdképző volt-e a meghatározó.

¹³⁸ Az öngyilkosságot a nyugatnémet minta 30%-a jogellenesnek, 38%-a erkölccstelennek tartotta. (KAUPEN, 1973. 47.) Hasonlóképpen az AJI, 1967. vizsgálatban a megkérdezettek 79% büntetendőnek vélt egy csak erkölcsileg elítélhető megtévesztést.

¹³⁹ SAJÓ, 1977.

Ez megfelel a jog ama törekvésének, hogy természetes következményként működtesse a jogkövetkezményt. „A büntetnesnek a büntetésben saját tette szükség-szerű okozatát kell látnia”.¹⁴⁰ Ez azonban megint az utólagos felelősségrevonás megalapozását szolgálja és *csak ezen keresztül a megelőzést*, vagyis odáig legfeljebb szándéka szerint jut el a szabályozás, hogy a jogalanyok a mindenkori döntési mérlegelésnél oksági következményként vegyék figyelembe a jogkövetkezményt.¹⁴¹ Mindenesetre Lundstedt túlzó, de a többségi véleményt kifejező álláspontja szerint a büntetés sohasem önmagában, mint elrettentő félelemforrás hat, hanem azáltal, hogy felébreszti a büntetés erkölcsi respektusát.¹⁴²

Ez utóbbi azonban nem a jogi szabályozással járó tekintélyen, hanem a büntetésben rejlő tényleges megaláztatáson és ennek közvéleménybeli felerősítésén alapul. Ez a közvéleményszintű megítélés problémája: mások cselekvésének értékelésére vonatkozik, s ha tagadhatatlanul hat is (pl. a konformizmus törvényének megfelelően) a megítélő saját viselkedés-irányítására, mégis a két jelenség különbözik. A közvélemény megítélése és a társadalmilag normális (jogszerű) cselekvési gyakorlat nagyon is eltérhet. Az egyén – éppen a jogkövetkezmények miatt – a joggal konform módon cselekedhet – miközben ezzel ellentétes állásponton van „általában”, másokkal kapcsolatban, amikor megelőgszik a közvélemény morális-szokásos álláspontjának elfogadásával. Ezért fordul elő, hogy egy erkölcsileg közömbös vagy helyes cselekvés éppen a jogismeret útmutatásának okán marad el, illetve ezért gyakorlati probléma az erkölcstelen jogi kötelezettség és a tiltott erkölcsi kötelesség teljesítése. Nem imperatív szabályok esetében megfordulhat a helyzet: a jogi megoldást általában helyesli a közvélemény, mint mások számára javasolt cselekvési alternatívát, anélkül, hogy a társadalom tagjai maguk is élnének a lehetőséggel.¹⁴³ Ha emellett figyelembe vesszük az imperatív szabályoknál érvényesülő ellentétes tendenciát, vagyis, hogy ilyenkor a közfelfogás sokszor jogidegen vagy jogellenes, és az egyén a saját ügyében mégis hajlik a jogi parancs megtartására (a közvélemény a saját megoldásának az egyedi esetben nem tud érvényt szerezni az állammal szemben), már láthatjuk a jogtudat sajátos el-

¹⁴⁰ MEM. I. 115.

¹⁴¹ Az állásfoglalás inkább a környezet, a kortárs csoport hatására változik. Egy angol kísérletso-rozattból (BERKOWITZ-WALKER, 1967.) úgy tűnik, hogy az a tény, hogy valamit a törvény előír, egy-általán nem befolyásolja a kérdés társadalmi megítélését. Feltételezésünk szerint az ilyen mértékű tör-vénytiszteltel-hiány legfeljebb az angol jogi és politikai rendszer sajátja lehet. (Vö. BLEGVAD-NIEL-SEN, 1972; KUTCHINSKY, 1973.) Egyébként is a kérdéses vizsgálatban egy szabály visszavonásáról volt szó és ez nem érinti a „non factum, sed poena diffamat” elv igazságát. ANGYAL, 1933. 77.; KULCSÁR, 1961. 211.

¹⁴² LUNDSTEDT, 1936. 103.

¹⁴³ Egy 1971-es piemonti felmérés szerint a válást a városlakók 81%-a, a vidékiek 74%-a helyeselte, de csak a városlakók 50, a falusiak 27%-a tartotta elképzelhetőnek családi élete megromlása esetében a törvényes válást. COTTINO, 1974. 139–140.

lentmondását. A közvélemény szerinti megítélés és az egyén önirányítása közti eltérést helytelen lenne azonban az intellektuális öndetermináció diadalaként értékelni: a saját cselekvés jogszabályhoz igazításában a szociális miliő gyakorlata jelentősen közrehat, mint az a mikroközösség jogi tapasztalatainak szocializációjából látszik.¹⁴⁴ Ugyanez az összefüggés érvényesül – „fordított irányban” – az elvileg az általános jogi normák előírásait érvényesítő állami alkalmazottak állampolgárokkal szemben tanúsított közvetlen viselkedésében. Az állampolgár véleményét itt nem a jogi közvélemény befolyásolja, hanem a hivatalnok által közvetített jogi elvárások; a hivatali személy tudatában viszont – itt nem tárgyalható torzulásoktól eltekintve – éppen a jogi általános szerepel.

Természetesen tévedés lenne az egyes helyzetek jogivá minősítésében a társadalmi jogtudatot egységesnek hinni. A társadalmi jogi tapasztalatok a rétegek sajátos konfliktusai szerint eltérőek. A társadalmi jogtudat ugyanakkor *el is szakad a tételes jogtól*, melynek formai elemeit ragadta meg, és ha a jogfejlődés meg is haladja a formalizmust, a jogtudat konzerválja (és ezzel egyes helyzetek „jogiságát” is).¹⁴⁵ A középkori perjog egyes elvei ma is sztereotipként élnek a jogtudatban¹⁴⁶, a tíz-tizenöt évvel korábbi bírói gyakorlat hat a tudatra¹⁴⁷, másrészt az egyes rétegek tudatváltozásának ritmusa is eltérő, így a dinamikusan fejlődő osztályok (nálunk különösen a munkásság) tudatában nagyobb a változás, hamarabb eltűnik a formális jogi jegyek szerinti joginak minősülés. Ezt azonban empirikusan nehéz kimutatni, mivel a munkásság extenzív növekedése során nagy létszámú, elsődlegesen paraszti szocializációjú (a régi formális jogot hordozó) réteg került ebbe az osztályba.

¹⁴⁴ Egy reprezentatív francia közvéleménykutatás szerint a franciák 87%-a nem kért felvilágosítást a házasság előtt a házassági rendszerről, és a házassági szerződést kötők mindössze 19%-a tartotta fontosnak a szerződéskötést: az idetartozó esetek 81%-ában viszont *családi nyomás érvényesült*. (REGIMES, 1967). Egy Nowa Huta-i vizsgálat igazolta, hogy a szocialista társadalomban a munkahelyi kollektíva, a szomszédság és a tágran értelmezett család hatása döntő a saját jogi állásfoglalás kialakításában. WODZ, 1973.

¹⁴⁵ „A múltbeli tényeknek a társadalmi emlékezetben való megőrzése szakadatlanul befolyásolja az összes későbbi történetét ... minden további lépés objektíve létrehozott ... feltételeihez kiegészítően járulnak hozzá a múltnak tudatszerűen megőrzött és az új helyzetre gyakorlatilag alkalmazott, tudatosan feldolgozott tapasztalatai.” LUKÁCS, 1976. II. 189. – Jellemző egy építésvezető következő taktikája: „Minden kilépőnek hangsúlyozni kell a rendelkezéseket, mert az emberekben még mindig él az adminisztratív szabályozás korabeli Munkatörvény” (HÉTHY-MAKÓ, 1976. 477.)

¹⁴⁶ SAJÓ, 1975/a. 353; TAMÁS, 1969. 23.

¹⁴⁷ TAMÁS, 1969. 21.

12.8. A JOGTUDAT SZERKEZETI ELEMEINEK FORMÁLÓDÁSA A GYERMEKKORI SZOCIALIZÁCIÓBAN

A jogszabálykövetés, illetve a jognak megfelelő magatartás aligha érthető, ha csakis a személyes jogi tapasztalatokra, illetve a jogtudatot formáló kifejezetten jogi jellegű társadalmi tapasztalatokra vagyunk tekintettel. A jogi normák egy része, különösen, amelyek az elemi együttélésre vonatkoznak – normatanilag ezek jellegzetesen tiltó normák – *nem jogi normaként interiorizálódnak* a felnőttkori jogszabálytanulás vázolt mechanizmusa keretében, hanem a gyermekkori szocializációba „épülnek be”. E szocializációban alakulnak ki azok a gátlások és *érték*struktúrák, amelyek a későbbi „jogszerű” viselkedés „természetes” kereteiül szolgálnak. „Enyém, tied. (Ez a kutya az enyém, mondták ezek a szegény gyermekek; ez az én helyem a nap alatt.) Íme, az egész világ feletti hatalom bitorlásának a kezdete és képe.”¹⁴⁸ Ezen túlmenően azért is indokolt az egyéni jogtudat létrejöttével foglalkozni, mert a szocializáció alakítja ki azokat a közvetlen lelki összefüggéseket is, amelyek egyáltalán az embereket az engedelmességre, így a jogszabálynak való engedelmességre is bírják. Igaz, a gyermekkori szocializációban kevés a kifejezetten jogi tartalmú elem,¹⁴⁹ de igen nagy jelentőségű a jogtudat szempontjából ebben az időszakban az erkölcsi tudat formálódása. „A kötelességérzés kialakulása, a tettek morális értékelése a funkcionáló erkölcsi normák hatására kelnek életre – ugyanakkor mindezek az erkölcsön túlmutatva a jogi normák befogadására is előkészítik az egyént.”¹⁵⁰ Noha az erkölcsi tudat valóban nem előképe a jogtudatnak, nyilvánvaló, hogy az adott helyzetek jogi minősítésében és a jog cselekvésirányítókénti általános és különös (konkrét) elfogadásában nagy szerepe van.

Az állampolgári (alattvalói) tudat formálódása a családi szocializációban kezdődik meg. A család mint szocializációs mező elsősorban – de nem kizárólag – a szülőket jelenti. Hogy végeredményben melyik szülő, illetve a szülők milyen munkamegosztásban hatnak a gyerekre, s hogy egyáltalán a szülő-e a szocializációs tényező, az a mindenkori társadalmi, elsősorban munkamegosztási viszonyoktól függ.¹⁵¹

¹⁴⁸ PASCAL: *Penseés*, 295. töredék, id. GOLDMANN, 1977. 504.

¹⁴⁹ Külön vizsgálatot érdemelne az a kérdés, hogy a jog milyen intézményes hatást gyakorol a gyermekkori – közvetve jogi hatású – szocializációra. Ennek egyes vonatkozásait a jog nevelő szerepével foglalkozó irodalom tárgyalja, s egy összefüggésre – vétőképtelenekért való felelősségből származó szülői nevelési gyakorlatra – mi is utalunk.

¹⁵⁰ TAMÁS, 1969. 16.

¹⁵¹ Marc Bloch például a francia feudalizmust elemezve kimutatja, hogy a gyermekek hagyományhűvé szocializációját a nagyszülők biztosítják. A francia faluban „a munka feltételei szinte egész napon át távol tartják az apát és az anyát kisgyermekeitől, úgy, hogy ezeket leginkább a nagyszülei nevelik.” BLOCH, 1974. 56. – Nem kívánunk itt kitérni azokra az egészen másfajta „családok” jelentő

A modern társadalmaknál maradványok a generációk együttélése vagy különélése, a szülők otthontartózkodása, a szülő-helyettesítők rendszere (szomszédasszonyra bízás, kiadás – kényszerből, dada, nőrsz alkalmazása, bölcsőde), a testvérek száma és a köztük lévő korkülönbség mind makrotársadalmi szinten valószínűségi-
leg meghatározott. A kisgyermeket a családi szocializációs mező hatásai mellett társadalmanként eltérő arányban családon kívüli hatások is érik, amiből következik, hogy egészen hasonló szülők éppen a külső tényezők eltérő befolyására eltérő hatással szocializálnak. Ráadásul mindezek az összefüggések nem valamilyen egységes séma szerint változnak, hanem csak a társadalmi totalitásban rendeződnek el egységesen. Nincs tehát például a családmoddelt tekintve valaminő homogén, az ipari fejlődéssel párhuzamos fejlődés, melynek alapján a szocializációs tényezők és hatásuk egyértelmű tendenciája leolvasható lenne. „Ma már világos például, hogy a házaspárt és gyermekeit magában foglaló házaspárcsalád, melynek kialakulását gyakran az iparosodás és a városi élet következményének szokták tartani, Nyugat-Európa jelentős részében az ipari forradalmat több századdal megelőzően is általános volt”.¹⁵²

A családi viszonyok alapstruktúrája az érzelmileg átszőtt *alá-fölérendeltségi* (szülő-gyermek) kapcsolat, ahol a magatartásmodell, a normák és értékek az idősebbektől származnak át a fiatalokra. Hogy az interiorizálásnak tulajdonképpen mi az alapja, arra az egyes tudományos irányzatok álláspontja merészen és szédítőn eltér.

A vita központi eleme a *tekintély* kialakulása, illetve alapja. A problémát behatóbban kell tárgyalnunk, mert – legalábbis egyes elméletek szerint –, ez a tekintély később más társadalmi tényezőkre átvive, azok elfogadásának alapja lesz, s a parancsteljesítésben, illetve jogkövetésben központi szerepet játszik.

Nagyjában egyetértés uralkodik abban a kérdésben, hogy a környezetétől teljes mértékben függő gyermek pusztán létfenntartási okokból mintának tekinti annak magatartását, akitől léte függ. (A minta kifejezés használata annyiban közképzatos, hogy a kisgyermek még nem különbözteti meg magát a környezettől, s így nem állhat szemben vele, vagyis hiányzik az a tárgyiség, mely a mintát jellemzi). Arra nézve is nagyjából egyetértés van, hogy e függőség alapján létrejön valamilyen emocionális kötődés. Elterjedt felfogás szerint ez az érzelem a primitív gondolkodás „racionalizálási” kísérlete: a teljes kiszolgáltatottságban a gyermeknek nincs más lehetősége, mint feltételezni, hogy e végtelen hatalom (általában a felnőtt világ) jóindulatú, szereti őt, ezért ő is hasonlóképpen viselkedik. A gyermeki ragaszkodás és engedelmességre törekvés mindenestre tény, s hogy a gyer-

rendszerekre és az ezzel járó szocializációra, amelyek az antropológiai érdeklődés előterében állnak. Vö. ERIKSON, 1950. – A szocializáció történelmi eltéréseire I. ARIES, 1960.

¹⁵² WRIGLEY, 1973. 12.

mek nem mindig engedelmes, az nem „szándékai” bűne, hanem elsősorban értelmi fejletlensége következménye. A kiszolgáltatottság egyik következménye a feltételes reflex-szerű szoktatások lehetősége; a csecsemőnek alig van lehetősége ezeket kikerülni. Ugyanakkor a próbacselekvésekben kezdettől fogva adva van a környezethez való aktív viszonyulás mozzanata. Már ezen az alapon – tehát a beszédtanulás előtt – sor kerül egy sereg „norma” utánzásos magatartási beidegzésére. A kisgyerek egész korán megtanulja (szoktatásszerűen, reflexbeidegzésekkel) a *fegyelem „alapjait”*, önmaga viselkedésének – egyelőre csak biológiai – koordinálását. A harmadik év után kezdődnek az igazi problémák: a gyermek nyelvhasználatával egyúttal a tudományt is Bábellé teszi: az addigi objektív szemlélet, mint kizárólagosság mellé lép a megértésre törekvés, mely a szubjektív oldal minden módszertani nehézségét, ambivalenciáját magával hozza. A gyermek nagyjából aszerint viselkedik, ahogy szülei kívánják, ahogy látja tőlük; de mi ennek az alapja? Észrevétlen maradó, leheletfinom eltérések hatására két nagyjából hasonló gyermek évtizedekkel később esetleg egészen másként fog viszonyulni a tekintélyhez vagy a normákhoz, (hogy csak a témánkat közelebről érintő kérdésre utaljunk), bár cselekvésének e későbbi meghatározottsága a gyermekkori élmények alapján csak valószínűségi.¹⁵³

A legelterjedtebb elméletek a gyermeknek a szülővel való *azonosulásában* látják a jelenség kulcsát.¹⁵⁴

¹⁵³ A traumatikus Oidipusz-élmény nem tesz bűnözővé; nagy valószínűséget ad azonban valamilyen ifjúkori deviációra, amit egy – az individuum szempontjából „szerencsétlen” – stigmatizáció a bűnözés vagy elmebaj, pontosabban a börtön vagy elmeegógyintézet felé vezethet; a bűnöző és elmebeteg e felfogás szerint csak derivátumai ezen intézményeknek. (L. GOFFMANN, 1961.; SZASZ, 1962.; FOUCAULT, 1961.) A stigmatizáció azonban távolról sem véletlen társadalmilag, hanem rétegenként jellegzetes elosztást mutat, ami a gyermekkori trauma jellegzetes kifejlésének valószínűségét adja.

¹⁵⁴ „... A legfőbb mechanizmus ... az azonosulás.” BUDA, 1974. 53. A modern mélypszichológiában és – Parsonson keresztül – a szociológiában ez elsősorban Freudra, a behaviorista szemléletben valószínűleg a Tarde-féle utánzásra vezethető vissza. Freud az azonosulás (Identifizierung) elméletét legteljesebben a *Massenpsychologie und Ich-Analyse VII.* fejezetében az Oidipusz-komplexussal kapcsolatos jelenségeként vázolja, anélkül, hogy összefoglaló elméletet adná. (BRONFENBENNER, 1971. 300.) Az azonosulás lényegében a felettes én tartalmát tölti ki az azonosított személy képével, viselkedésmintáival (FREUD, 1955. 120.); mivel a gyermek (szexuális) energiáitól – vagy a későbbiekben – a szeretet-elvesztési félelemtől vezetett e személlyel azonosulni törekszik. Egyébként Freud (a Dosztojevskij-tanulmányban) a szülők sajátos gyermekükkel szembeni viselkedése alapján utalt arra, hogy a gyermek a szülő felettes énjével kerül szembe és ezzel próbál azonosulni, ami a társadalmi befolyás útja lehet. Arról van szó ugyanis – és ezen a vonalon haladva különösen Parsons próbált magyarázattal szolgálni –, hogy a szülő a gyermekkel szemben is társadalmi szerepet játszik, úgy viselkedik, ahogy szerinte az „Apának” (Anyának) viselkednie kell. Ennek megfelelően fokozza a gyermeknek a szülői csálhatatlansággal kapcsolatos hiedelmeit stb., és ugyanakkor igyekszik magát a szerinte (rétege kulturális értékei szerint) értékes embernek (pontos, becsületos hivatalnok; józan életű szakmunkás, stb.) mutatni. Ebben a folyamatban (melynek megvalósíthatósága a társadalmi helyzetétől is függ), természetesen a család tényleges társadalmi helyzetének megfelelően alakul a szülők viszonya, szerepe, alá-

Az azonosulás elve nem zárja ki, hogy a szülő iránti érzelmek a tekintély érzésévé ne sűrűsödjének. A tekintély szerveződési alapja az anyához való biológiai-lag meghatározott kötődés: kétségtelen, hogy „a kisgyermeknek hosszú ideig anyja az egyetlen, a legfőbb emberi kapcsolata, s így ez a kapcsolat feltétele és első mintája az olyan kötődéseknek, amelyeket felcserélhetetlennek tudunk megítélni”.¹⁵⁵ Ennek ellenére az ipari társadalomban a családi szocializáció szempontjából a központi szerepet az apa kapja.¹⁵⁶ Az apa színrelépésének lényege, hogy a „felcserélhetetlen” anya és a gyermek közé lép; a konfliktus végeredményeként a gyermek elfogadja (kisebb-nagyobb belső törés árán) az apa hatalmát. Az így kialakult tekintély azonban valóban újszerű, mivel lázadás előzi meg.¹⁵⁷ A gyermek fölött ily módon tekintélyként érvényesülő hatalom tehát, bár ideig-óráig szinte isteninek tűnik, már keletkezése következtében sem mentes a megkérdőjelezhetőségtől. Ezáltal tehát többé-kevésbé adott az apai tekintélyt fölváltó más tekintélyeknek nemcsak elfogadása, hanem azok kritikus megítélésének lehetősége. Ugyanakkor az a tény, hogy a tekintély elleni lázadás büntudatot és szorongást váltott ki, alapja a tekintéllyel való minden szembefordulás drámai nehézségének, így különösen a parancsmegtagadásának.¹⁵⁸

A gyermek az azonos nemű szülő mintáját követi: így a fiú elsősorban az apával azonosul.¹⁵⁹ Ez az eltérés később igen fontos lesz: a *lányok* ugyanis ezért egészen más elemeit kapják majd a szocializációnak és ez jogkövetésüket, politikai aktivitásukat, állampolgári tudatukat is eltérővé teszi (vö. pl.: a női bűnözés relatív ritkasága, sajátos fajtái és motivációja, vagy az alacsonyabb állampolgári jogi ismeretszint problémáival).¹⁶⁰ A fiúgyermekkel szemben ugyanis az apának – akárcsak a társadalomnak – más elvárásai vannak, más szerepre készíti elő; inkább közöl vele politikailag-jogilag releváns információt, inkább készíti elő, már csak saját példájával is a politikailag releváns és nyilvános viszonyokban való ön-

fölrendeltségük (ezzel a nemi szerepek mintája) és a gyermekekkel szembeni, nemenként eltérő elvárások, mint ugyancsak társadalmilag kondicionált értékítéletük következménye. Az azonosulás azonban sok szempontból tisztázatlan fogalom maradt. Bronfenbrenner részben magát a jelenséget is megkérdőjelezi, mondván, hogy „tudomásom szerint még senki sem vizsgálta empirikusan, hogy a gyermekben van-e olyan általános motívum, mely arra sarkallná, hogy egyik vagy másik szülőjéhez akarjon hasonlítani.” (BRONFENBRENNER, 1971. 329.)

¹⁵⁵ MÉREI-BINET, 1970. 14.

¹⁵⁶ Ezt a sajátos ellentmondást ismerte föl és fejezte ki a maga elméleti korlátai közt Oidipusz-komplexusként Freud, akinek páciensanyagában (polgári, elsősorban középosztályok) az apának a harmadik életév utáni színrelépése egészen markánsan megfigyelhető volt. Az Oidipusz-komplexust jelenségeirásként értelmezzük (amint azt a modern analitikusok is rendszerint teszik), vagyis eltekinünk ennek az ősi hordaöszönt és a veleszületett tabutilalmat implikáló változatától; ezeket egyébként Freud is hipotetikusan kezelte. (FREUD: Ges. Werke IV. 127.)

¹⁵⁷ Ezt is fölismerte Freud, csak a Totem és tabu-ban pseudo-történelmi végzetté tette.

¹⁵⁸ MILGRAM, 1974.

¹⁵⁹ Ennek szexuális vonatkozásaira l.: MÉREI-BINET, 1970. 101.

¹⁶⁰ IFJÚSÁG, 1976.

álló fellépésre. Ezekben a viszonyokban a közvetlen normaképzetnek és értékrationális cselekvésnek nagyobb szerepe van. Ahol nem a modern ipari társadalmak munkamegosztása dominál és így más a nemek közti viszony, ott más a racionalizált séma és hiányzik az Oidipusz-komplexus is. A szocialista társadalmakban pedig a különbség objektív alapjai egyre inkább eltűnnek a tudatos politikai erőfeszítések nyomán. Végeredményben azonban még a mai magyar szocializációra is igaz az, hogy mindkét nemű gyermek számára az apa „a tekintély” modellje, mivel a gyermek szemében többnyire az apa az anyánál *hatalmasabb*.

A *behaviorista* szemlélet nem elsősorban belső készítetési, hanem tanulási problémának tekinti a gyermek-szülő viszonyt.¹⁶¹

Ez a koncepció azonban lényegében specifikus jelentésétől fosztja meg a tanulást, mely legalábbis egyik oldalon teleologikus cselekvés: nem tekinthetünk tehát minden identifikációt tanulásnak.¹⁶²

A tanuláselméleti megközelítés talán jobban megvilágítja egyes, a mindennapi életben alkalmazott *büntetések* szerepét, de kevésbé tűnik alkalmasnak a szeretettel való nevelés (és az ezt kiegészítő szeretetmegvonással való fenyegetés), továbbá a szülők és a közvetített modellek iránti ambivalencia (és ezek későbbi megtagadása) magyarázatára. Bandura és Walters¹⁶³ épp ezért arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szabály-elfogadtatásban az érzelmi kapcsolat fontosabb, mint a büntetési hatalom. Mindenesetre az apától való tanulás mintha így is az apa hatalmán alapulna: azért választják modellnek, mert ő *rendelkezik* a vágyott tárgyakkal, ami identifikációra és az apa követésére vezet; akár mert utánzásával tetszését és ezen keresztül a vágyott tárgyat reméli a gyermek megszerezhetni, akár mert feltételezi, hogy a hasonulás útján ő kerül a vágyott tárgy birtokába. Ezen az alapon ugyan az anya is modellé válhatna (bizonyos fokig mindig azzá is válik – különösen, ha az apa az érzelmi azonosulást kizárja), de a gyermek fölismeri, hogy a tárggyal közvetlenül rendelkező személy fölött ott áll az igazi döntést hozó hatalom, és ez a családban rendszerint a férfi.¹⁶⁴

¹⁶¹ Egyes kutatók a behaviorista címkétől megszabadított tanuláselméletet a par excellence marxista szocializáció elméletnek tartják: „Az ember szocializációja a tanulásban és a tanulás révén valósul meg.” HIEBSCH–VORWEG, 1967. 69–70.

¹⁶² Megjegyzendő, hogy a deviáns magatartás magyarázatában a kriminológia is próbálkozott különbözőféle tanulási modellekkel. Utalhatunk akár Sutherland differenciális asszociáció elméletére (SUTHERLAND–CRESSEY, 1955. 74.), akár a neobehavioristának titulált, valójában egyedül következetesen behaviorista Skinnerre építő differenciális megerősítés elméletére. Ezek hanyatlása egyben a kriminológiai „nagy” elméletek hanyatlása is. (VISKI, 1973/a. 369–370.)

¹⁶³ BANDURA–WALTERS, 1963.

¹⁶⁴ Végeredményben a jelenkori mélylélektan sem tagadja, hogy a viselkedés tanult viselkedés, aminthogy a behaviorizmus sem tagadhatja, hogy a tanulás alapja valamiféle identifikációs törekvés. Az analitikus és behaviorista megközelítés érintkezése, különösen a Palo-Alto-i interperszonális kommunikációs iskola működése következtében, egyre nyilvánvalóbbá válik. (BUDA, 1971. 65.)

Elsősorban korszakolási és ritmuseltérések különböztetik meg a fentiektől a Piaget nevével fémjelzett *fejlődéslelektani* irányzatot, legalábbis, ami a gyermek első tíz évét illeti.¹⁶⁵ Később ugyanis e felfogás szerint az egykorú gyerekek közti interakciónak, együttműködésnek lesz döntő szerepe.

A fejlődéslelektani felfogás hangsúlyozza, hogy a gyermek a mindenkor adott normákból épp azt fogadja el, aminek befogadására értelmileg elég érett már.

Ha ezek után szemügyre vesszük, mi is az, amit a tízévesnél fiatalabb gyermek interiorizált a világ ama részéből, ami a későbbi jogtudat, a norma szerinti viselkedés szempontjából releváns, mindenekelőtt (nem időrendben, hanem fontosságát tekintve) az *engedelmességet* kell említenünk. Az engedelmesség lényegében nem norma – bár kialakulása után normaként vagy értékként is rögződhet –, de értelemszerűen nem is magatartásminta utánzása: leginkább *készségnek* tekinthetjük. Nagy vonalakban utaltunk az érzelmileg átélt hatalmi háttérre, mely a gyermeket az engedelmességre bírja. Az engedelmesség mint készség több, mint egyszerű utánzás. Sajátossága épp abban áll, hogy a beszéd megértésével együtt jön létre, általában pedig a szimbolikus formában közölt felhívás (cselekvési utasítás) megvalósításában áll, ahol a cselekvés indítékát nem önmagában vett értéke, hanem a tekintéllyel rendelkező személytől származó felhívás mivolta adja. E közlések többsége az első időben inkább imperatív cselekvési készletet jelöl („edd meg!” „gyere ide!”).¹⁶⁶ A későbbiekben azonban az engedelmességben a *tiltó* felhívásnak való engedelmesség (*né vedd a szádba! nem szabad!*) mind nagyobb szerepet játszik. A szimbolikus szankció *megelőzi* a cselekvést. A tanulmányvizsgálatok mai állása szerint az előzetes büntetés hatása erősebb, mint az utólagos szankcionálásé.¹⁶⁷ Természetesen társadalmi rétegenként és kultúránként változik, hogy az anya milyen verbális (és ezt megerősítő büntetési) technikát alkalmaz.¹⁶⁸

A cselekvések és tárgyak a tiltottság-megengedettség alapján két nagy, szembenálló táborba tömörülnek, a környezet szóhasználatát követve a világ a *jó és rossz* világosan elkülönülő övezeteire bomlik. A gyermek azonban a jót megengedettsége *miatt* tartja jónak és nem a jót hiszi megengedettnak. A megengedettség tehát a helyesre vezérel majd. Ezt a jellegzetes cselekvésorientációt a normaképzet vezette jogkövetésnél a normatív állampolgári tudatban és viselkedésben látjuk viszont.

¹⁶⁵ A korai évek tekintetében fennálló szemléleti hasonlóságot mi sem bizonyítja jobban annál, hogy Piaget maga is Freudra hivatkozik, Mérei pedig, akinél a „társas élmény” központi kategória, a pszichoanalízis azonosulás elméletét egészen annak pánerotikus részéig elfogadja.

¹⁶⁶ A cselekvésmód tanultságát e fejtegetésben feltételezzük; egyébként a tanulás – legalábbis részben – éppen az engedelmesség keretében valósul meg, bár helytelen lenne a gyermeki kezdeményezés elsődlegességét tagadnunk.

¹⁶⁷ SCOTT, 1972. 158.

¹⁶⁸ COOK-GOMPERZ, 1973.

A felnőttek cselekvésének általános indítéka – véli a gyermek – a *jóság*, mivel azonban a gyermekeknek nincs képességük vagy lehetőségük ezt egy önlétű erkölcsi rendszer vagy pusztán az ezzel azonos gyökerű racionális szemlélet alapján megítélni, így külső irányítóhoz fordulnak. A cselekvés helyes lesz, *mert megengedett*, vagy – és ez az oldal a gyakorlatilag jelentősebb – *helytelen, mert tilos*. A tilottság tehát előfeltétele a rossznak. A gyermekek jogra és államra vonatkozó elgondolásában 10 éves korban még ez a negatív oldal kap hangsúlyt: a jog tilalmakkal védi a gyerekeket a rossz emberektől.¹⁶⁹

A világ ilyenét berendezkedésének igazolását szolgáló ideologizálás szerint a jog az *a priori* létező jót foglalja magába, tehát a jogi tilalmazott *a priori* rossz. Ezt a jogideológia mint társadalmi tudatforma mindenkor hangsúlyozza. Egy másik gondolati mechanizmus szerint maga az engedelmisség a jó, az érték. Ez a megközelítés a gyermekkorban alakul ki, mint a gyermeki élet „alpnormája”; ezen nyugszik a nevelési rendszer. Amikor a gyermek értékekben kezd gondolkodni, ezzel a végső értékkel lehet feloldani – mindenkor a felnőtt javára – az esetleges értékkonfliktusokat. E pszichés háttér kellőképpen kiegészíti az előbb említett jogideológiai törekvést (sőt annak is előfeltétele). A szülő és az állam iránti engedelmisség kéz a kézben halad tehát, olyannyira, hogy az állam a szülői hatalmat és az iránta való engedelmisséget éppen a maga engedelmisség-igényének függvényében biztosítja a jogi szabályozásban.¹⁷⁰

Míndez nem jelenti azt, hogy az engedelmisségi nevelési eszmény kizárólagosan érvényesülne, s hogy a mai szülőknél a megkésett felvilágosodás nem szülhetne ettől eltérő törekvéseket. Az alapvető családi viszony azonban változatlanul engedelmisségi, ha nem is éri el a klasszikus porosz szintet, s ha az állami engedelmisség-elvárás és ennek értékkeinti elfogadtatása nem is mozog az egyébként is rétegenként eltérő családokon belüli engedelmisséggel egyazon ütemre. A család nem zárhatja ki belső életéből az engedelmisséget, lévén a családi struktúra a termelési viszonyok engedelmisségi szükségleteinek reprodukciója. Adott munkamegosztási viszonyok közt sem a szülőknél, sem pl. a bölcsődei, óvodai és iskolai személyzetnek nincs ideje arra, hogy meggyőzéssel, stb. operáljon az engedelmisség helyett.

Az engedelmisség mint nevelési *elvárás* megfelelő nevelési technikákkal egészül ki. Alapvető biztosíték ugyan az érzelmi kötődés, de ez az érzelmi kapcsolat távolról sem jellemző minden társadalomban, minden szubkultúrában. Ilyenkor

¹⁶⁹ TAPP-LEVINE, 1973.

¹⁷⁰ Vö. Platón eszményeivel és a spártai gyakorlattal. A német fasizmus működésének egyik kulcsát sokak éppen ebben az összefüggésben látják: a mindenkori hatalmi struktúra biztosításának integráns eleméről van szó, amint azt a gerontokratikus társadalmi berendezkedésekben az állami hatalomnak a gerontokrácia biztosításához nyújtott segítsége – és saját fennmaradásának a gerontokrácia hatékonyságától való függése – is mutatja. (EISENSTADT, 1956.)

a szülői hatalom a maga közvetlenségében lép az előtérbe, s rendszerint fenyegető tartalmú közlések irányulnak a gyerek felé.¹⁷¹

Kétségtelen, hogy minden nevelési taktika alkalmaz valamilyen büntetést, aminek az a következménye, hogy a gyermekbe beleszocializálódik a *büntetés természetessége*, aminek mindenkori pszichés energiabázisát adja az agresszivitás (bosszúvágyként) – függetlenül attól, hogy ezt az emberi alaptermészet vonásának tekintjük-e. Mások megbüntetését frusztrált helyzetben igényli az egyén; ám bár a frusztráció hatására önmaga ellen is fordulhat. A büntetést mindenesetre a gyermek az engedetlenség *természetes* következményének tekinti, sőt, mivel az engedetlenség a világrend megsértése, a büntetésnek engesztelő funkciót tulajdonít és nélkülözhetetlennek tartja – kivéve, ha önmaga tesz rossz fát a tűzre. Ilyenkor ugyanis spontán szándékeltikai mentegetődzést ad elő (és el is hiszi), és ennek megfelelően a vele szemben alkalmazott „meggyőzést” is elégnek tartja, noha a felnőttek elvárásainak kellő interiorizáltsága esetén már fellép a *büntudat*. A realizmus a gyermeket csak mások megértésében segíti, önmagát enélkül is megérti. Másokkal szemben szigorúbb; igaz viszont, hogy önmaga vélt vagy valódi „rosszcselekedete” erős szorongást eredményezhet. Ebben a helyzetben, amikor ráadásul a „természet még olyan törvényeknek engedelmeskedik, amelyek éppannyira morálisak mint természetiek”¹⁷² ahol „a dolgoknak kötelességeik vannak irányunkban”¹⁷³, ahol a napnak „még sütnie kell egy kicsit”, bár „akkor megy el, amikor akar”, a gyermek immanens igazságosságot lát a véletlenbe és ezzel tovább erősíti a büntetés szükségyszerű és elkerülhetetlen mivoltáról alkotott képzetét. Hatéves gyerekek 86%-a úgy vélte, hogy az, aki engedély nélkül használt ollóval megvágta magát, engedélyezett ollóhasználat esetén nem járt volna így. A *rossz cselekedet* magában hordja büntetését, a jó elnyeri jutalmát. A szocializációs folyamat későbbi fázisában megtanulhatja a gyerek, hogy ez éppen nem így van, de e tanulság befogadásának útjában ott áll, hogy a szülők is erősítik az immanens büntető igazságosság képzetét; az ollóesethez hasonló helyzetekben gyakran mondják: „ez a te büntetésed”.

¹⁷¹ A fenytés még a szeretettel nevelést is is kiegészítheti, bár itt a szeretetmegvonással való fenyegetés az alapvető technika. Mindenesetre az engedelmisséget biztosító fenytő eszközök szerepe nem hagyható figyelmen kívül, egyes behavioristák pedig a jutalom-büntetés sémában vélték az egész szocializációs folyamat kulcsát megtalálni. BRONFENBRENNER, 1958. az általa áttekintett szakirodalomban igazolódni látta a rétegspecifikus nevelési taktikák létét és azt, hogy e különböző taktikák megmagyarázzák a rétegspecifikus jellemformálódást. Újabban azonban rámutattak arra (ERLANGER, 1974.), hogy a modern társadalmakban (jelen esetben az USA-ban) nem érvényesülnek rétegspecifikus technikák, és csak rossz felvételi technika esetén figyelhetők meg az ezzel magyarázni kívánt rétegspecifikus karaktervonások. COOK-GOMPERZ, 1973. nem a fenytés, hanem a szülői kommunikáció-mód alapján bizonyítja a rétegspecifikus különbségek létét.

¹⁷² PIAGET, 1932. 293.

¹⁷³ PIAGET, 1969. 347.

A gyermek számára eleinte eseti parancsként jelentkező szülői elvárások a gyermeki fogalomképzés erősödésével *normává* sűrűsödnek, az egy esethez kötött parancs általánossá absztrahálódik, saját megerősítést nyert cselekvése pedig mintává, szokássá válik. A továbbiakban a gyermeknek már nincs szüksége minden egyes konkrét helyzetben külön külső késztetést kapni az elvárt cselekvéshez. „... (A) korlátozások és tilalmak ugyan lényeges szerepet kapnak, de azok korántsem olyan meghatározók, mint azt gondolnánk. A tiltás vagy a parancs végül a szabály megtanulását eredményezi, de az ilyen módon megismert szabály nem válik viselkedést meghatározó értékűvé.”¹⁷⁴ A megszokástól támogatva a helyzet maga rendelkezik felszólító erővel. A gyermek, sőt a felnőtt és a jogalkalmazó számára is, a helyzetek elhatárolása lesz a nehézségek fő forrása. A norma és szokás bizonyos értelemben általános alkalmazásra tart igényt a megfelelő szituatív összefüggésben: nem X-nek vagy Y-nak kell köszönni, hanem a „felnöttnék”. A *norma kialakulásának két útja* lehetséges:

1. A gyermek X, Y, Z felnőttekből általánosítja – például ezek nagysága stb. alapján – a felnőtt képét, és ezáltal már befogadhatja, alkalmazhatja azt az addig is gyakran hallott normát, mely előírja, hogy köszönni kell a felnőtteknek.

2. A normát a gyerek maga dolgozza ki egyszerű hasonlóságon alapuló transzponálással. A-nak és B-nek köszön, mint felnőttnek: C-nek is köszön analógiás alapon. E második típusú normaképzés inkább összhangban állónak látszik a gyermeki heteronóm erkölcs sajátjaival. Mindkét esetben igen fontos azonban, hogy a fő nehézséget a norma szociális alkalmazási körének megtanulása jelenti. Ennyiben tehát a gyermeki, sőt általában az állampolgári normakövetés egészen más jellegű problémát jelent, mint amivel – többé-kevésbé általános jogtudományi vélemény szerint – a jogalkalmazónak kell szembenéznie. A *jogalkalmazói normahasználat* során általában azt tekintik a fő problémának, hogy mi a norma *objektív tartalma*. A jogi kutatások és különösen az analitikus megközelítés első sorban a jogi norma tartalmának feltárásán fáradozik. Általában e probléma részeként kezelik azt az egyébként egyáltalán nem elhanyagolható kérdést, hogy az életbeli helyzet és a norma között van-e megegyezés.¹⁷⁵ A gyermeki és bizonyos fókig a *mindennapi normaalkalmazás* problémája azonban praktikus és a helyzethez kapcsolódik. A szülő a felnőttek körén az ismerős felnőttek körét érti, de ezt a hallgatólagos jelentést a gyermek aligha képes felfogni, hiszen aki szülei számára ismerős, számára még nem feltétlenül az. Így, még ha hangsúlyoznák is az elvárásban az „ismerőséget”, a különbségtétellel a gyermek nem tudna mit kezdeni. A fogalmak ilyenféle implicit jelentéstartalma miatt a gyermek alkalmazkodása még sokáig tökéletlen marad, ami abban áll, hogy *minden helyzetet differenciálatlanul felszólító jellegűnek érez*.

¹⁷⁴ BAGDY, 1977. 47.

¹⁷⁵ HART, 1958. 610.

Mivel a norma szerinti gondolkodás a fogalmi gondolkodás viszonylagos fejlettségét feltételezi, ennek felnőttkori „következései” vannak: alacsony szintű fogalmi gondolkodás esetén a cselekvést *nem irányíthatja* elvont norma – így jogi norma sem –, ami persze nem zárja ki, hogy a magatartásmo­dellek útján közölt és észlelt joganyag mégis viselkedés-meghatározóvá váljon. Ez utóbbi esetben *mások jogkövetése* lesz a jogkövetés alapja, ami a jog, az új állami megoldások fokozatos, viszonylag lassú „hatékonyulásának” egyik lehetséges magyarázó tényezője.

Piaget részletesen elemzi a gyermek viszonyát a normához, különösen a játékszabályok kapcsán. A *játékszabályok* minőségileg új vonása, hogy azokat nem jellemzik tekintélyi viszonyok. A felnőttekhez kapcsolódó szabályok esetén ezzel szemben mindenkor jelen van a felnőtt kényszerítés bizonyos eleme és ezért az így interiorizált normákban erőteljesebben élnek a heteronóm erkölcs elemei. E sajátság egyébként a játékszabályok kapcsán is érvényesül bizonyos mértékben.

A *szabályképződésben* nagy szerepe van a rendszerességnek, a bühleri „Regelbewusstsein”-nek. A gyermek a szabályosságot hamar felismeri, hiszen egész testi szoktatása eleve a rendszerességen alapul.¹⁷⁶ Ez tehát a szabályképzés előfeltétele. A szabályossághoz azután a kötelesség eleme kapcsolódik. Mivel a kötelesség mindig valami iránti kötelesség, ez a gyermeki egocentrizmus bizonyos fokú meghaladását jelenti és valami külső erő elismerését feltételezi, ami a már vázoltak szerint legvalószínűbben a szülő elismerése, tisztelete. A gyermek számára a szabály – éppen a szabály forrásának személyes presztízse, tekintélye folytán – szent és sérthetetlen. Ez az *erkölcsi realizmus* állapota. Erkölcsi realizmusnak nevezzük „a gyermek azon hajlamát, mellyel a rá vonatkozó értékeket és kötelességeket, mint önmagukban létezőket tekinti, a lelkiismerettől függetlenül és mint ami kötelezőként nehezkedik rá, függetlenül az egyén körülményeitől”.¹⁷⁷ – Ez az állapot sok esetben a későbbi felnőttkori normához való viszonyra is jellemző. E felfogás szerint minden felsőbbség iránt engedelmisséget kell tanúsítani; minden inkonformitás rossz, mi több, bűn; a szabály betűje és a precedens számít és semmi más; a felelősség objektív. Ez az objektív felelősség azonban a gyermek esetében már 7 éves kortól a szubjektív ideológia mázába vonódik, ami érthető is a gyermeket körülvevő társadalmi környezet szubjektív felelősségi kultúrája hatásának ismeretében, s különösen, ha meggondoljuk, hogy ez a szubjektív felelősségi kultúra éppen a gyermekekkel kapcsolatosan a szeretettől áthatva viszonylag széles körben és eléggé következetesen érvényesül. Mindenesetre a gyereknél még hosszabb ideig az a szemlélet a mérvadó, amely súlyosabb megítélés alá vonja a nagyobb károkozást és ehhez felróható gondatlanságot társít. („Azért törött el a tá-

¹⁷⁶ Vö. a tanulás reflexelméleti alapjaival, a megerősítés jelenségével.

¹⁷⁷ PIAGET, 1932. 119.

nyér, mert túl hirtelen nyitott ajtót”). A felelősség mögött álló büntetési igény tehát változatlanul az objektív megítélés lehetőségét biztosítja, de megfelelően „ideologizált” formában. Egyébként már a 7 éves gyermek is, ha önmagáról van szó, a szubjektív felelősség híve.

A felelősségi rendszer alakulásából is látható, hogy a jogi tudat formálódásában mennyire összekapcsolódnak a lelki-tudati adottságok a mindenkori társadalmi kultúrával. A modern társadalomban a gyermeki *realizmus kialakulása elkerülhetetlennek* látszik, mivel szükségszerű, hogy a gyermek számára felfoghatatlan értelmű és célú parancsokat kapjon (kezdve az étkezési szabályoktól). Olyan társadalmi viszonyok mellett, ahol a tekintélyelvi nevelés többé-kevésbé általános, az érthetlenség és ebből következőleg a realizmus is általánossá kell legyen. Az erkölcsi realizmus jelensége lényegét tekintve a felnőtteknél is megfigyelhető jogszabályokkal kapcsolatos viszonyukban: szinte elkerülhetetlen, hogy a jog egy része – mindenekelőtt célját tekintve – felfoghatatlan maradjon a kizsákmányoló társadalmakban és különösen az autoriter politikai berendezkedésű rendszerekben. A szocialista társadalomban a realizmus jelensége bizonyos fokig ugyancsak szükségszerű, bár ennek mennyiségi mutatói valószínűleg elmaradnak a tőkés társadalmakban tapasztalhatóktól.

A gyermeki szabálykonceptió sajátossága a *konzervativizmus*. A 4–5 éves gyermek konzervativizmusa nem zárja ki az új szabályok befogadását, ugyanis egyszerűen nem veszi észre, hogy új szabály vonatkozik rá. Ennyiben hasonlít a Blackstone-féle angol bírói jogideológiához, amit Austin – talán nem is véletlenül, és felfogásunk szerint feltétlenül találóan – *gyerekes képzelgésnek* nevezett. A gyermek szempontjából azonban lényeges mentség, hogy mivel értelmileg még képtelen arra, hogy kellőképpen differenciáljon a környezet és önmaga közt, egy sor szabályt éppen a saját cselekedetéből származtat, miközben ezeket egyidejűleg apjától, illetve más tekintélyfigurától származónak véli. A szabályokat övező mindeme szentségesség ellenére könnyen túlteszi magát azokon, az ellentmondást pedig, mivel gondolkodását nem jellemzi az ellentmondásmentesség követelménye, nem is észleli. Büntudat, szorongás azonban már felléphet.

A gyermekkori normák *tartalmát* tekintve viszonylag kevés köztük az állami jogi vonatkozású, inkább az interperszonális viselkedés szokásszerű elemeit tartalmazzák. A jogilag releváns társadalmi szabályokból alig néhány jut el a gyermekhez¹⁷⁸, hiszen még nem „össztársadalmi” környezetben él, hanem egy, a kül-

¹⁷⁸ Az állami (politikai) szimbólumokkal való kapcsolat esetleges. Érthető tehát, hogy 10 évesnél fiatalabb gyerekekkel kapcsolatban nem is végeztek empirikus tömegvizsgálatokat a politikai és jogi szocializációt kutatók. A mesék és a tömegkommunikáció ugyan közöl a gyermekkel bizonyos olyan beszámolókat a világról, amelyekben a szülőkötől különböző tekintélyfigurák szerepelnek, a gyermeknek sejtése van a rendőr hatalmáról is, tud (legalábbis Amerikában és Franciaországban – PERCHÉRON, 1971.) az államelnökről, a mesékből tudja azt is, hogy léteznek királyok, akik országok fölött

világot erősen megszőrő, számára speciális szerepet teremtő családhoz kell alkalmazkodnia. Külön gyermeki világ ez, ahol a gyermek társai hozzá hasonló gyerekek, akikkel a korai kisgyermekkorban, ha van is együttes élménye, kapcsolatai esetlegesek, nélkülözik a szabályosságot. A másik gyermek nem igazi partner, hiszen a kisgyermekek játékának jellemzője a belső monológ. A társadalmi környezettel a gyermek döntően nevelői közvetítéssel kerül kapcsolatba; ha esetleg megtanulja is, hogy a piros lámpánál tilos átmenni, nem ez a szabály irányítja cselekvését, egyszerűen a szűlővei együtt megy át az úttesten, s ha az pirosban megy át, ő is követni fogja, még ha később észleli is már a szabálytalanságot.

A gyermekkori szocializáció tartalmi vonatkozásai mégsem különböznek a későbbi jogkövetés szempontjából. Az állam és jog működésében lényeges figurák, szimbólumok elemi szinten gyermekkorban kapják meg jelentésüket és érzelmi hátterüket. Tudjuk, hogy a felnőttek saját maguk számára is félelmetes alakokkal ijesztetik a gyerekeket: így az engedelmességre készítő családi mechanizmusban helyet kap a megfelelő társadalmi figurákkal való *fenyegetés* is. Hermann Alice adatai szerint a gyermekek jelentős része a „Miért kell jónak lenni?” kérdésre az elvétel (fenyegetés) megvalósulásától való félelmet említi. Az elvívő félelmetes, a gyermeki szorongások által felfokozottan hatékony alakja gyakran az állam- és jogélet figurája vagy intézménye: rendőr, csendőr, javító; vagy a jogi szempontból ugyancsak jelentős deviáns alak: cigány, rabló, akiktől tehát az adott társadalmi kultúrának megfelelően a nevelő is fél. Az ilyen és ehhez hasonló figurák félelmetességét a tömegkommunikáció csak fokozza. Az említett alakokkal kapcsolatos gyermekkori sztereotípiákhoz tehát könnyen kapcsolódhat irracionális szorongás, amely a sztereotípiával együtt megőrződik; elterjedt álláspont szerint itt keresendők az állammal és annak szerveivel, valamint a joganyaggal kapcsolatos egyes irracionális érzések gyökerei.

A későbbi jogtudat és politikai (állampolgári) tudat alakulása szempontjából jelentős a *kognitív sztereotípiák formálódás* is. A korai fogalmi meghatározások rendszerint *funkcionálisak*, vagyis az említett figurák, személyek társadalmilag sztereotípiának tekintett cselekvésére vonatkoznak; a tolvaj az, aki lop (aki lop, az tolvaj); a rendőr az, aki elfogja a tolvajt; a börtön az, ahol a tolvajok vannak stb. Ez a meghatározás a megfelelő fogalmakhoz kapcsolódó és szinte kitörölhetetlennek bizonyuló későbbi elvárások alapjaként működik. Ezeknek a nyelvészeti szempontból „definíciós”-nak minősülő állításoknak a későbbi életkorban a fogalmi gondolkodásban, a nyelvhasználatban központi szerep jut: a definíciós állítások igen jól tárolódnak, a helyzetek elemzése éppen ezeknek a sztereotípiák-

rendelkezik és hogy az országok fölötti hatalom nyilván valami jó dolog (ami leginkább az apa hatalmához hasonlít), de a gyermeki gondolkodás sajátosságai folytán mindez teljesen esetleges, ellentmondásos rendbe áll össze. Így hiába szerez a gyermek tapasztalatot arról, hogy a rendőr még apukának is parancsol, továbbra is meggyőződéssel állíthatja, hogy apuka a leghatalmasabb a világon.

nak megfelelően történik.¹⁷⁹ A „tolvaj az, aki lop” és hasonló tételeknek a későbbi gondolkodásban rendkívüli a súlya; ezek szolgálnak a jogilag releváns tények meglehetősen primitív, stigmatizáló értékelésének alapjául.

Ha van tartós hatása a korai szocializációnak, az mindenekelőtt a szavak értelmében rögzített sztereotípiákban keresendő, s mindazok az esetek, amelyeket a politikai szocializációs irodalom a korai emlékek meghatározó erejének példaként hoz föl, éppen ilyen jellegűek.¹⁸⁰

Ebben az összefüggésben kell látnunk a fiatakorban megismert állami autoritás-figurák jelentőségét is. Az ezekhez kapcsolódó ismeretanyag részben „mitológikus” jellegű, más része viszont az „életből” származik. Az ismeretek keverednek. A gyermek egy sor további, jogilag releváns figura nyelvi formáját és a kapcsolódó sztereotípeket is megismeri. Ezek azonban a gyermeki gondolkodás egocentrikus rendszerébe strukturálódnak, ami a későbbi logika szempontjából zavaró lehet. Meglehetősen ellentmondásos a gyermekeknek az autoritás-figurákhoz való érzelmi viszonya is, legalábbis erre utalnak a különböző, egymásnak ellentmondó kutatási beszámolók.¹⁸¹

¹⁷⁹ Bizonyított tény, hogy a definíciós állítások (pl. „a cápa úszik”) igazságértékének eldöntéséhez szükséges reakcióidő rövidebb, mint egy esetleges igaz tétel elfogadásához szükséges idő (pl. a cápa elemekül) (KINTSCH, 1970.) Az alany és állítmány implikációs viszonyát kifejező állítások, mint amilyenek a definíciós állítások is, erősítik a megjegyzést. (ROSENBERG, 1969.) Az implikáció mechanizmusát jól mutatja a budapesti jogi kar egyik professzorának anekdotaszámba menő esete. A professzor, midőn ellopták kabátját, eltekintett a feljelentéstől, mert úgy vélte, hogy a kabátja ettől már aligha kerülne meg, viszont elterjedne vele kapcsolatban egy lopási história, ami az idők múltán úgy élne tovább, hogy ő lopott egy kabátot. Mivel a lopás kontextusában szereplő egyetlen ismert személy éppen a meglopott professzor volt, és mivel a lopás (lop) definíciós viszonyként nem az áldozatra vonatkozik, a hiányzó definíciós alany helyébe könnyen kerülhet a mondat kontextusában szereplő más személy, jelen esetben a kárvallott tanár.

¹⁸⁰ Ismeretes, hogy egyes pszichológusok, különösen a freudisták döntő jelentőséget tulajdonítanak a személyiségformálódás szempontjából a korai éveknak. A politikai szocializáció irodalmában is többen vallanak ilyen nézeteket (GREENSTEIN, 1965. 71.). Inkeles és mások azonban kimutatták azt, hogy a felnőtt számára jelentős személyiségvonások egy későbbi szocializációs hullámból származnak. A politikai szocializáció szempontjából különösen jelentős NEWCOMB, 1967. vizsgálata, aki a Bennington főiskola hallgatóinak példáján igazolta, hogy a főiskolán szerzett politikai kötődés (és az otthonról hozottakhoz képest liberális fordulat, mely erős érzelmi elkötelezettséggel járt) bizonyult tartósnak, szemben az otthoni hatásokkal. Ezt a megállapítást újabban más kutatók is alátámasztják (LANGTON, 1969; KOEPPEN, 1973. 177.).

¹⁸¹ EASTON-DENNIS, 1969. 177, 191. szerint a gyermeki teljes kiszolgáltatottság enyhítésének egyetlen lehetséges technikája a feltétlenül jóindulatú hatóságkép kialakítását követeli meg. A hatóság ugyanis szorongást kelt, amit csak a jóindulat feltételezésével lehet megszüntetni, s ezt elősegíti a szülői szerep egyik általános követelménye, hogy ti. – legalábbis bizonyos társadalmi rétegekben – nem mondanak rosszat a gyerek előtt a hatóságokról. Ezt a szülői magatartást természetesen a mindenkori társadalmi-politikai makrokörnyezet is meghatározza. (EASTON-DENNIS, 1969. 365.; GREENSTEIN, 1965. 45.) Részletesebb vizsgálatokban azonban Easton feltevése, hogy ti. az apai tekintély átvevődik

Míg az állampolgári ismeretek és a jogi normabefogadás tekintetében a korai szocializációban inkább csak bizonyos strukturális összefüggésekről beszélhetünk, a – részben *erkölcsi jellegű* – együttélési elvárások, szokások és normák tartalmi rögzülése ebben a szakaszban már jelentősen előrehalad. Az állampolgári-jogi tudat és a jogkövetés szempontjából ez kétségtelenül jelentős, nemcsak azért, mert e szokások egy része a jogi előírásokhoz hasonló tartalmú, tehát a jogszerű viselkedés alapjait az egyszerűen szokásszerű viselkedés adja, hanem mindenekelőtt azért, mert ez az ekkor strukturálódó mindennapi elvárásrendszer adott esetben döntő jelentőségű lehet az állampolgári-jogi tudat szerkezetének meghatározásában is.

A jogtudat alakulása szempontjából különösen fontosak a gyermekkori „erkölcsi” szocializációban kialakuló egyes fogalmak, nevezetesen a *tulajdonról* (birtoklás, tárgy fölötti hatalom) és az *igazságosságról* alkotott felfogás, illetve a tulajdon és az igazságosság határán álló *jogosultság*-képzet.

A kezdeti tárgykövetésre épülő tulajdonképzet még a fizikai hatalmat (birtoklást) tekinti a tulajdon lényegének.¹⁸²

az elnökre, nem volt ebben a közvetlenségben kimutatható; sok gyermek apja ugyanis nem jóindulatú, a gyerekek nem is érzik annak, az elnököt mégis annak tartják (Sigel vizsgálatára I. KOEPPEN, 1973. 170.) Jaros pedig éppenséggel nem talált összefüggést a gyermekek tekintélytől való függése (dependencia) és az elnök jóindulatúnak látása között (JAROS, 1967). A francia kultúrában folytatott vizsgálatok ugyancsak eltérnek az Easton-féle képtől, ami azonban nem annyira az eastoni pszichológiai modellt kérdőjelezi meg, mint inkább arra utal, hogy más társadalmi makrokörnyezetben más értelmezést kap a gyermek előtt a hatóság. (PERCHERON, 1971.) Valószínű, hogy a kizsákmányoló rendszerekben a szülők nem mindig, illetve nem minden rétegben tekintik szerepük részének a hatóság tiszteletét, így a hatóságok hatalmát hangsúlyozottan fenyegetőnek, ellenségesnek mutatják a gyermek előtt és éppen ezt a fenyegetést teszik az engedelmességre készítés technikai eszközévé. Amíg tehát az amerikai középosztály tagjai hajlamosak az elnököt a gyermekeik előtt pozitív színben lefesteni, addig a francia munkások osztályhelyzetüknek és osztálytudatuknak megfelelően nem éppen dicsérőleg nyilatkoznak az elnökről vagy más hatalmi figurákról. Ez azonban önmagában még nem zárja ki a hatósági figurával való gyermeki identifikációt, feltéve, hogy ez az identifikáció a szorongás leküzdésének valóban eszköze. Kétségtelen, hogy a félelmetes figurákhoz való gyermeki viszony fölöttébb ambivalens. TOLSZTOJ, 1964. 424. egyik legkorábbi és nagyon elevenen megőrződött gyermekkori emléke egy boszorkánnyal való fenyegettetés. Így ír erről: „félelmemben és örömben felvisítok és elborzadok, ugyanakkor örülök, hogy félek, s azt akarom, hogy aki engem ijesztget, ne tudja, hogy felismertem...”

¹⁸² Marton Imre 6–9 évesekre vonatkozó megfigyelése szerint: „a 6 évesek arra hajlottak, hogy a munkát, a munkaeszközt, a munkaterméket egységnek lássák: a szerszám személy szerint azé, aki dolgozik vele, a munkatermék is azé, aki előállította. Később a gyerek tudja már, hogy a gyár, az üzem, a villamos nem személy szerint az apjáé vagy más ott dolgozó személyeké. De az a gondolat, hogy ezek *állami*, közösségi tulajdonban vannak, még nagyon távoli és idegen tőle. Ezt hidalja át olyan elképzelésekkel, mint hogy apja a könyvelőtől, az igazgatótól, a boltvezetőtől kapja a fizetését. Társadalmi viszonylatok között a gyerek ebben a korban olyan támpontokkal igazodik el, amelyek funkciókat jelölnek, de ő csak a személyes hordozóját látja és nem az intézményt, amelyet az illető képvisel.” MÉREI-BINÉT, 1970. 220.)

Vizsgálataink szerint a perszonalizmus a 14 évesnél idősebbek körében is tovább él;¹⁸³ a törvényeket a képviselők és nem az országgyűlés hozza, a tanácsí munkát az egyes hivatalnokok tevékenysége alapján ítélik meg, stb. Az interjúkból kiténik, hogy noha a felnőttek nagy része elvileg tisztában van azzal, hogy a vállalatok állami tulajdonban vannak, ezzel az elvont tulajdonossággal nem tudnak mit kezdeni.¹⁸⁴

Az út a más tulajdonának elismeréséhez, a tulajdon tiszteletéhez a gyermekben a megérintési tilalmakon és különféle tabukon keresztül vezet. Később ez a „ne lopj” és „ne rongálj!” elvé terebélyesedik, amit a saját értéktárgyak megőrzésére törekvés mellett azért hangsúlyoznak a szülők, mert a jogrend rendszerint éppen őket teszi felelőssé a gyermeki dolusért. A gyermekek „jogellenessége” a szülőnek okoz társadalmi kellemetlenséget. A jogrend a szülői szűrőn keresztül hat vissza a gyerekekre. Általánosabb érvennyel fogalmazza meg az összefüggést Bandura: „... a szervezet viselkedési előírásait a szülőknek és más társadalombeli hatótényezőknek kell végrehajtaniuk. Azok a szülők, akik bármilyen okból nem írják elő a szervezet által szankciókkal védett viselkedési szabályokat és akik maguk is deviáns jellemvonásokkal rendelkeznek, rendszerint társadalmilag deviáns gyermekeket nevelnek fel.”¹⁸⁵

A tulajdon és a hozzá kapcsolódó szabályok képzetének kialakulása természetesen az értelmi fejlődéstől is függ. Előfeltétele ugyanis, hogy a gyermek mind jobban strukturálja környezetét, mindinkább megkülönböztesse magát attól, és annak egyes részeit egymástól. A biológiai fejlődésen túl azért van lehetősége erre, mert szaporodnak az interakciók, megnő a „társadalmi sűrűség”¹⁸⁶ a gyerek egyre jobban el tudja határolni a sajátot (a család ill. az általa használt tárgyakat) az idegentől; a kizárólagos használat és birtoklás képzeete egyre inkább összefonódik a sajáttal. A sajátához való ragaszkodás egyébként mint a tulajdon tiszteletének másik oldala összefügg a gyermeki gondolkodás egocentrizmusával, amit a gyermekközpontú kultúra csak támogat. Ebben a gondolkodásmódban a világ

¹⁸³ SAJÓ, 1975/a. 470–471.

¹⁸⁴ „Nálunk minden gyár a munkásoké ... (kérdés: Azoké, akik ott dolgoznak, vagy az ország minden munkásé?) Hát ... aki nincs ott, annak mi köze hozzá, a miénk se, ugye, el nem adhatom, vagy valami (nevet) ... Tulajdonképpen úgy senkié ... mint az erdő, bár ott is jön az erdész, meg a falunkban is jött a kerülő, próbáltunk csak fát, gallyat elvinni. Igaz, az urasági erdő volt. Ezért volt az, amikor édesapám megvert a szíjjal ... Szóval a gyárban meg ott vannak a rendészek. Szóval az se senkié, hanem így leginkább hát akik nem engedik kivinni, vagyis végül is az van, amit az igazgató mond, neki meg vannak az utasítások meg előírások, azt meg a minisztérium csinálja ... Szóval így van ez az állami tulajdon, senkié, de leginkább az államé, mert állami emberek dirigálják ...” (42 éves szakmunkás).

¹⁸⁵ BANDURA, 1975. 149.

¹⁸⁶ DURKHEIM, 1922.

feladata egyszerűen a gyermek szolgálatában állónak látszik.¹⁸⁷ A kiindulás: az egész világ a gyermekhez tartozik; a *tilalmak* csak lassan szorítják össze ezt a számára való világot. E tilalmak – és a tilalmak közé sorolhatjuk a más tulajdonának képzetét is – mindig konkrétan jelennek meg és ezért az absztrakt tilalmak – beleértve az absztrakt tulajdonjogot is – még felnőttkorban is nagy nehézséget okoznak.

A tulajdonfelfogás alapjául szolgáló „enyém”-képzet valószínűleg nem terjed ki a rendelkezésre, sőt a használat is rituálisan kötött, de éppen a fetisiztikus kötődés folytán mindenkor tiltakozást vált ki a tulajdon elvételére irányuló minden cselekedet. E tények alapján azonban helytelen volna azt feltételezni, hogy a tulajdon (birtoklás) egyszerűen ösztön-természetű. A gyermek a *sámára adott tárgyi világhoz* kapcsolódik biológiai adottságainak megfelelően, az azonban, hogy ez a tárgyi világ miként adott számára, szociálisan meghatározott. A fennálló tulajdoni rend a gyermeki világra is hat, hacsak közvetve is, például abban, ahogy a szülők a tárgyakat a gyermek rendelkezésére bocsátják, ahogy ezeket a tárgyakat egy adott kultúrában eleve meg kell osztania az összes többi gyerekkel stb. A modern társadalmakban azonban a fent vázolt mechanizmust eléggé általánosnak tekinthetjük, s ez elegendő a tulajdon természetessége érzetének valamint a jogosultságnak, mint beavatkozás-mentességi érzetnek a megalapozásához. Tovább erősíti ezt az *igazságosság* ideológiája is. Az igazságosság mint orientatív gondolkodási struktúra, viszonylag hamar kialakul, és állandó kritikai elemként működik, bár a fejlődés során tartalmilag teljesen átalakul. A gyermeki, illetve felnőtt igazságosság pszichológiai formálódásának folyamatáról klasszikus leírást adott Piaget, aki kimutatta, hogy a tulajdonképpeni igazságosságérzet a kölcsönösségi kapcsolatokban alakul ki, vagyis csak a 8. életév után kezdődhet meg e folyamat. Ezt megelőzően az igazságosság, a heteronóm erkölcsi felfogással összhangban, lényegében a gyermeki bosszú és együttérzés szülők által meghatározott irányba terelődése: vagyis az igazságérzet érzelmi alapja, lelki energiabázisa a bosszú és

¹⁸⁷ „Az anyu vonatja nem indulhat délelőtt, mert akkor én óvodában vagyok.” MÉREI-BINÉT, 1970. 116. Kérdéses, hogy a gyermeki egocentrizmus mennyire él kevésbé gyermekközpontú társadalmakban, ahol a szülők közlései nem a gyermek szempontjait követően funkcionáló világra vonatkoznak, illetve, hogy mi a hatása annak, ha a szülő – pl. mert nincs ideje – nem megy bele a gyermek kezdeményezte egocentrikus értelmezésű kommunikációba és így nem erősíti azt. PIAGET, 1932. 219. hangsúlyozza, hogy éppen a felnőttek igyekeznek megakadályozni, hogy a gyermek kilépjen az egocentrizmusból. Piaget az immanens igazságosság képzetét is a felnőtt kényszerre vezeti vissza. Az objektív kárfelelősség képzetében közrejátszik a szülők idegessége: nagyobb materiális kárnál idegebbek, és ilyenkor a szubjektív védekezést meg sem hallgatják – ha viszont igen, ez megkönnyítheti a szubjektív felelősségre való áttérést. PIAGET, 1932. 294. 143. Más kutatók, különösen Vigotszkij és Wallon az egész Piaget-féle egocentrizmus koncepciót kétségbe vonják, ami azonban valószínűleg nem érinti Piagetnek a modern európai kultúra meghatározta gyermeki viselkedésről adott leírásának érvényességét.

együttérzés. Ezek nem tarka összevisszaságban csaponganak, hanem beépülnek a felnőtt abszolút tekintélyének követésébe: igazságos az, ami (aki) a parancsot követi. A büntetés (engesztelő szankció) a parancs megszegéséért jár.¹⁸⁸ A szülői büntetés, ha más gyerekről van szó, nem lehet igazságtalan. Piaget¹⁸⁹ megfigyelte, hogy a retributív igazságtalanságot a gyerekek korábban fölismerik, mint a disztributívát; vagyis a büntetés arányossága a legfontosabb megítélési szempont. A gyermekek számára 8 év alatt az engedelmesség jelenti az igazságosságot. Piaget adatai szerint a 6–8 éves gyerekek 64%-a mondja azt, hogy ami tilos, az igazságtalan; a 9–12 évesek 73%-a viszont már valamilyen egyenlőtlenséget hoz föl az igazságtalanságra példának.

A döntő változást – noha a felnőttkorban kitűnhet, hogy ez mégsem volt döntő, mert az egyén továbbra is heteronóm erkölcs alapján tevékenykedik – a közösségi cselekvés adja meg.¹⁹⁰ Az együttműködésben alakul ki az autonóm erkölcs, mely a szabályokat racionális eszköznek és az engedelmisséget nem önmagában vett jónak tekinti. Ekkor váltja föl a szubjektív felelősség az objektívét. A hét – nyolc éves a felnőttektől érzelmileg, és – ennek megfelelően – érdeklődését tekintve is, átpártol a vele egykorúakhoz. Ezzel párhuzamosan a tekintélynek való engedelmisség mellé felzárkózik a szolidaritás.

Piaget hangsúlyozza, hogy az igazságérzet alapján független a felnőtt példától és a kölcsönösségben alakul ki.¹⁹¹ És valóban, van-e a vele egyenlő társak körén kívül a gyermek környezetében olyan viszony, amelyből az egyenlőségen alapuló igazságosság felfogását megtanulhatná? A szülők gyakran egymással szemben is, de vele feltétlenül hierarchikus viszonyban vannak. De a gyermek számára mind hozzáférhetőbbé váló társadalmi (felnőtt) környezetből, a megélt társadalmi tapasztalatokból nem származhat ilyen felfogás. Egy hierarchikus társadalom által kínált élmények nem jellemezhetők az egyenlőség igazságosságával.¹⁹²

¹⁸⁸ PIAGET, 1932. 264–265.

¹⁸⁹ PIAGET, 1932. 271.

¹⁹⁰ Az együttes élmény már egészen kis, talán egyéves kortól jelentős tényező, de döntő átalakulásra (az organikus érettség alapján) csak 9–10 éves kortól vezethet, amikor a gyermekek végképp kilépnek egocentrizmusukból és képesek racionálisan, nagyjából egyenlő partnernek tekinteni egymást, s mint ilyennel együttműködni. (Ötéves korig a gyermek egészen egyértelműen magának játszik, ha szerepeihez szüksége is van társakra).

¹⁹¹ PIAGET, 1932. 226.

¹⁹² A 10–14. életév között, éppen az igazságérzet kialakulásával egyidőben válik mind kritikusbá a társadalomról alkotott kép; a gyerekek nagyon is átélten reagálnak a felnőtt társadalom feltáruuló igazságtalanságaira. Gorkij például így ír gyermekkori élményeiről: „Már gyermekkorom óta láttam az emberek ostoba kegyetlenségét és számomra teljesen érthetetlen gyűlölködését . . . ez a visszataszító élet néha tompa fásult unalmat keltett bennem, máskor meg arra ösztönzött, hogy magam is csibészkedni kezdjek.” (Az ifjúságról, 274–275.) TOLSZTOJban (1964. 441.) egész életében élt a „szörnyű érzés”, mely akkor fogta el, amikor gyermekként először értesült arról, hogy a jobbágyokat verik.

A szocializációnak a disztributív igazságosság-érzet kialakulásán túlmenő problémája, hogy miképp és milyen mértékben szabadul meg ettől később az ember, miként kerül újra hatalomra a korábbi heteronóm erkölcs. Erre a társadalmi realitásokkal konfrontálódó ifjúkori szocializáció során kerül sor. Az egyénnek a fennálló társadalmi formákba sajtolása miatt egyfajta szükségszerű illúzióvesztés játszódik le, s ennek során megszilárdulnak a társadalmi viszonyoknak megfelelő heteronóm erkölcs-jogi tudati struktúrák. Ezt megkönnyíti, hogy az „eredeti” heteronóm felfogás sosem veszett ki teljesen.

Tekintsük most át a gyermekkori tudatnak a későbbi jogtudat szempontjából legjelentősebb, legmaradandóbb sajátosságait:

a) *Normaképzet.* Piaget a gyermeki játékot vizsgálva kimutatta, hogy a 10 éves gyermekek már egymásra tekintettel játszanak, a játékot az együttműködés ésszerű követelményeinek megfelelően a saját maguk alkotta szabályok szerint rendezik be; tisztában vannak azzal, hogy a szabályokat *ők alkotják* és hogy a szabályok megváltoztathatók. E felfogás az új magatartás *okozata*, és azt fejezi ki, hogy szabadságukban áll szabályt alkotni. A szabály a közös döntés eredményének tűnik, amely „annyiban tiszteletreméltó, amennyiben kölcsönösen egyetértnek benne.”¹⁹³ Ez a szemlélet kevésbé érvényesülhet azokkal a normákkal kapcsolatban, melyek nem a játékban, vagy más, későbbi együttes tevékenységekben, elsődleges csoportokban jönnek létre, hanem mindenkor az ember számára adottként jelentkeznek, mint a jogszabályok – még ha formailag a közvetlen vagy közvetett demokrácia lehetőségei közt az egyén részt is vett a szabály alakításában. Sajnos, nem áll rendelkezésünkre megbízható adat, mennyiben kezdi ki ezen heteronóm normák érvényességét a játékszemlélet. Felnőtt korban azonban a kontraszt már nem elég erős ahhoz, hogy rendes körülmények közt kérdéssé tegye a jogi normák érvényességét, mivel a kisebb csoportokban való együttműködés sem egyenlőségi – „játékszabályok” szerinti – együttműködés. Ahol azonban a csoportsszolidaritás erős, ott a csoport életére vonatkozó külső normával szemben könnyen kritikai álláspont és a jogi normától eltérő gyakorlat alakulhat ki. A szabály alkotottságának és konvencionális jellegének a gyermeki játékból és a szolidáris együttműködésből adódó képzete a kizsákmányoltság bizonyos fokán túl és megfelelő ideológiai hatások esetén az egész állami-jogi renddel szemben *kritikai álláspontra* vezethet. Rendszerint ugyan a legitimitás képzete uralkodik, ami látszólag összeegyeztethetetlen a játékszabálymodellel, a népképviselői ideológiák azonban sok szempontból közelállnak a „játékszabály” felfogáshoz. Dinamikusan változó társadalmakban ugyanis nehezen érvényesülhetne az az elképzelés, mely a szabályokat, az állami berendezkedést és tevékenységeket a csaknem isteni jellegűnek tekintett tekintély szentséges, változtathatatlan megnyilatkozásának tartja. Már a gyakori jogszabályváltozás is el-

¹⁹³ PIAGET, 1932. 60.

lentmond ennek. A megoldás egyik útja a leplezett jogváltoztatás, a másik a jog közösen alkotottságának és ebből eredő kötelező jellegének ideológiája, ami megfelel a játékszabályi konvencionális-modellnek. Bár az utóbbi megoldás alkalmazását a demokratikus intézmények elterjedése elősegíti, nem szükségszerű, hogy a formailag demokratikus jogalkotás és a konvencionális legitimitásának elve összekapcsolódjék.¹⁹⁴ Az angol társadalomban tovább élt a nem-alkotott jog képze a demokratikus berendezkedés közepette is, a XIX. század eleji német önkényben viszont a jog népszellem általi alkotottságának gondolata (Savigny) uralkodott. Másrészt az angol joghoz való viszonyt ezzel együtt sem jellemezte a heteronóm alávetettségnek azon foka, ami a konvencionális jog német tiszteletében uralkodott. A német társadalom e furcsaságában a Heine által felismert autoriter gyökérre lephetünk; a szabadság is csak a szolgálai engedelmesség aktusa: „kivívtuk a szabadságot, mert mi mindent megteszünk, amit fejedelmeink megparancsolnak.”¹⁹⁵

b) *Normatartalom.* A gyermek életkorával nő a társadalmi étellel való közvetlen kapcsolatainak száma: e kapcsolatokhoz pedig a társadalmi együttélés normáinak elsajátítására van szükség. Ennek megfelelően emelkedik a jogilag releváns erkölcsi szabályok ismerete és ezek egy része interiorizálódik is, amennyiben beilleszthető a szolidaritásnak megfelelő erkölcsbe. Az iskolai tananyag is ad (olykor kifejezetten ilyen tárgyak keretében) bizonyos jogilag releváns ismereteket. A normák tartalmában azonban továbbra is a tilalmak dominálnak, ami megfelel annak, hogy a jog és a társadalom nem ismeri el a gyermek jogosultságait. A 6–10 és a 10–14 évesek közt talán nem is annyira az ismert normák tartalmában van különbség (valószínűleg csaknem annyi rá vonatkozó tilalmat ismer egy 10, mint egy 14 éves), mint inkább abban, hogy az idősebb sokkal többször kerül olyan helyzetbe, mely e normáktól eltérő magatartásra sarkallja; ezt az időszakot inkább az erkölcsben adott előírások alkalmazási körének tágítása, a határok állandó feszegetése jellemzi. Míg korábban a norma megszegése nem okozott problémát – a büntetéstől eltekintve –, mert nem jelentett ellentmondást, most a norma megszegésével járó ellentmondást különféle igazoló eljárásokkal kell feloldani. Ezek közt a játékszabályból eredő racionális kritika is szerepet kaphat. Weber úgy vélte, hogy a tolvaj elismerheti a jogi szabályok legitimitását anélkül, hogy erkölcsi érvényességet tulajdonítana nekik. Sykes és Matza¹⁹⁶ fiataikorúak bűncse-

¹⁹⁴ Hogy mennyire nincsenek tiszta típusok, azt jól példázza a demokratikus berendezkedésű Franciaország, ahol erősen él a szabályoknak a lakosság által való alkotottsága és az ebből eredő kötelező erő elve, ámde egyes jogterületeken – így a magánjogban – a jogideológia épp a Code civil változatlanságának fikciójával él.

¹⁹⁵ HEINE, 1967. 32.

¹⁹⁶ SYKES–MATZA, 1970.

lekmény-neutralizációs technikáját elemezve azonban úgy találta, hogy a fiatalok bünelkövető elfogadja a cselekmény jogi és erkölcsi tiltottságát, s inkább a maga felelősségét, tette áldozatát, elítélőit tagadja, vagy felsőbb értékekre hivatkozik. A Sykes és Matza említette technikák közt csak a jogtalanság tagadásában lehet fölfedezni a jogrend valamiféle racionális kritikáját. A jogtalanság tagadása például abban áll, hogy az autóelvitelt kölcsönzésnek tekintik, s általában úgy vélik, tettükkel nem okoztak különösebb kárt. Az elítélők elítélésének technikájában is vannak hasonló elemek: a rendőrök brutálisak, a tanárok részrehajlók – ezért jogos a velük szembeni jogellenesség. Végeredményben azonban úgy tűnik, hogy a játékszabály racionális szemléletének a társadalmi normákra kiterjesztése csak látenszen érvényesül, így különösen az ilyen korú gyerekek társadalomideálja tükrözi a játékegyenlőséget (a ténylegesen észlelt társadalmi valóság hallgatóságos kritikájaként).¹⁹⁷

c) *Büntetés.* A 10–12 éves gyerekeknél rendszerint mérséklődik a korábbi erőteljes büntetési igény. Alapjában azonban továbbra is természetesnek tartják, hogy a bűnt bűnhődés követi, ami érthető is, mivel társadalmi környezetüktől állandóan ilyen értelmű megerősítést kapnak. A mennyiségi különbség mellett új a büntetés indokolása is; a felelősség egyre inkább szubjektív alapú lesz. Ez azonban a legszélsőségesebb fikciókkal kiegészülve a kisebbekéhez hasonló eredményre vezet. A szubjektív felelősséget vélelmezve ugyanis szinte minden károkozást büntetendőnek ítélnék.

A közösség bűnösségét a gyerekek általában nem ismerik el¹⁹⁸, de a feljelentési kötelesség teljesítésének elmulasztása esetén helyeslik a közösség büntetését vagy a bűnbakállítást. Feltehető, hogy ebben is az általános társadalmi gyakorlat „normalitásának” hatása érvényesül.¹⁹⁹

¹⁹⁷ TAPP–LENINE, 1973. 195. – Igaz, Tapp és Levine az általuk vizsgált gyerekeknél (10–14 évesek) azt találták, hogy azok többsége megszeghetőnek ítéli a szabályokat, különösen, ha a megszegés oka fontosabb, mint a szabályé, de a kutatók kérdésfeltevése (Is it ever right to break a rule?) miatt hiányzott a válaszmotivációból a konkrét szabály erkölcsi kötőereje és a jogszabály tekintélye. A magas társadalmi-gazdasági státuszú gyerekekre volt csak jellemző ez az álláspont, összhangban az irodalomban az alsóbb osztálybeli autoritativ nevelés hatásáról vallott elképzelésekkel; ezeket azonban ERLANGER, 1974. erősen kérdéseessé teszi.

¹⁹⁸ A kicsik szerint a tanár előtt ismeretlen bűnös feljelentését a gyerekek egyenként mulasztják el – ezért bűnösök. Az idősebbek tiltakoznak az ártatlanok megbüntetésé ellen, és azt sem hiszik, hogy a büntetés elmaradása a világ sérelme, de úgy vélik, hogy mindenkit meg kell büntetni, mert azzal, hogy elhallgatják, ki a tettes, szolidaritást vállaltak a bűnösrel.

¹⁹⁹ Az angol birodalom uralmi gyakorlatát szokás volt kapcsolatba hozni az elítélő kollégiumok sajátos belső atmoszférájával. A kollégiumok belső viszonyai viszont éppen makrotársadalmi változások hatására alakultak: a tanintézetek sajátos önkormányzata, nevelési privilégiumaik és diplomájuk értéke hosszú történelmi fejlődés eredménye.

A *gyerekek által alkalmazott büntetések* ugyancsak sajátos képet mutatnak: a kollektíva kodifikált büntetési restitutív jellegűek (kivéve a besúgókkal szemben alkalmazott büntetést). Az egyéni sérelmek rendezésében a tálió elve meghatározó, de ennek érvényesítésére az idősebbek a szociálisan kijelölt eszközöket igénybe vevő, kerülő úton érvényesített bosszút helyezik előtérbe.²⁰⁰

Az adatok összességükben arra mutatnak, hogy a nagyobb, 10–14 éves gyerekek a saját játékok kapcsán kialakítják a reparatív szankciót és fokozatosan felismerik és elfogadják a számukra javasolt szocializált felelősségrevonási rendszereket, de cselekvésüket az agresszivitás gyakran közvetlenül meghatározza, és a tálió-elv, mivel társadalmi megerősítést kap, ha szelídülten is, tovább él közöttük.

d) *Igazságosság – jogosultságtudat – bizalmi elv.* Jeleztük már, hogy az együttműködésben a gyerekek *köztli erőegyensúly* hatására teret nyer a *disztributív igazságosság*. Gyakran nem is a formai, hanem a rászorultsághoz igazodó egyenlőség gondolatával találkozunk, bár az erősen kodifikált játékoknál a szabályrigorizmus ezt kizárja. A nagyon erős csoportkohézió és csoporthoz tartozási érzés folytán a csoport és így a gyerek minden olyan vonásnak rendkívüli fontosságot tulajdonít, ami a közösségi szolidaritást biztosítja. Így válik számára belső paranccsá a társaknak tett ígéret megőrzése és mivel a többiek is hasonló értékeket követnek és ők is értéknek tartják az adott szó megőrzését: létrejön a *bizalom*. A kölcsönös bizalom légkörében megszilárdul tehát az eredetileg különféle formális megerősítésekkel támogatott ígéret kötelező ereje és az erre épített ésszerű elvárás gyakorlata. Ebben a légkörben megerősödik a gyermekben a jogok és kötelességek összefüggéséről szerzett felismerése. Már korábban is vannak ilyen képzetei, hiszen a szülői jutalmak előfeltételül valamilyen feladat teljesítése szolgált, de csak az egyenrangúak együttműködő csoportjában válik minden *csereak-tus* egyenértékűvé, abban az értelemben, hogy a szolgáltatást ellenszolgáltatásnak kell kísérsnie. Ez a kölcsönös feltételezettség vezet a jogosultság érzéséhez; a biztos elvárás meghiúsulása, az egyenérték-rendszer, a játékszabályok megszegése tehát feltétlen jogosultságot sért. Ezt az érzést az egész csoport reakciója támogatja. Piaget adatai szerint a 10–12 évesek 68%-a azért tartotta a csalást tilosnak, mert ez lehetetlenné teszi az együttműködést vagy „másokkal szemben igazságatlan.”²⁰¹

²⁰⁰ 6 éveseknél 19%, 12 éveseknél 95% (PIAGET, 1932. 342. Mlle Rambert adatai alapján). Ugyanő Rambert más adataiból viszont azt is megállapítja, hogy a gyerekek (legalábbis a fiúk) a korról növekvő mértékben helyeslik, hogy a kapott ütésre válaszul válaszoljanak. (Az adatok azonban aligha értelmezhetők, mert 163-as elemszámú minta oszlik el egy 56 cellás táblázatban!).

²⁰¹ PIAGET, 1932. 350.

e) *Tekintélyhordozók és jogképzelmek.* A tízévesek és idősebbek állami és jogrendre vonatkozó elképzeléseiről az utóbbi években több kutatás igyekezett képet adni.²⁰² Ezek egyértelműen igazolták, miszerint az iskolai előrehaladással a gyerekekben összetettebb, differenciáltabb kép alakul ki a politikai rendszerről. Igazolódott, hogy a hatóságok korábbi idealizálása a 10–14. év közötti fejlődés során kritikusabb álláspontnak adja át helyét.²⁰³ Úgy tűnik, hogy a változás alapja értelmi-megismerési természetű. Amint a gyerekek megismerik a hatóságok tényleges tevékenységét, illetve a rájuk (rétegükre) vonatkozó álláspontot (pl. a néger gyerekek a négerekkel kapcsolatos állami-politikai, illetve az erről alkotott felnőtt véleményeket), változik értelmük is. A megismerés tehát az érzelem *előtt* jár. Ugyanakkor az érzelmi elem a konkrétan még nem ismert kérdésekhez való hozzáállás, az attitűdök szempontjából továbbra is meghatározó.

A kisebb gyerekek elképzelhetetlennek tartják a hatósággal szembeni engedelmességet.²⁰⁴ 7 és 13 év közt e tekintetben nincs változás, a serdülőkor elején a gyerekek még mindig az állampolgár kötelességének tartják az engedelmességet, s eszükbe sem jut, hogy az állampolgárnak jogai lehetnének az állammal szemben, holott a kortárs-csoporton belül már felismerték a jogok és kötelezettségek kapcsolatát. A jog feladatát 13 éves korig a megkérdezett gyerekek 70%-a különböző korlátozásokban és kényszer-alkalmazásokban látja: a világ tele van rossz emberekkel, akikkel szemben védelmet kell nyújtani.²⁰⁵ A jogszabályok helytelenségének lehetősége eleinte kizárt, a jogalkotó hatóságok nemcsak jóindulatúak, de mindentudóak is. Csak 14 éves kortól tekintik a *jogot emberi alkotásnak*, vagyis olyanak, amiben tévedés is lehet. Ekkor a hozzáállás hasonlít a játékszabályra vonatkozóan korábban kialakulthoz (megváltoztathatóság, racionális megítélés). Egyfajta gyermeki egocentrizmus még 15 éves korig megfigyelhető.

²⁰² EASTON és HESS még az ötvenes évek második felében megkezdték erre vonatkozó vizsgálódásaikat. A politikai szocializáció első monográfiája 1959-ben jelent meg, ebben HYMAN, 1959. foglalta össze a politikai szocializációval kapcsolatos addigi kutatási eredményeket.

²⁰³ EASTON–HESS, 1962. – A hatósági figurák tisztelete a tízévesnél idősebbeknél is megmarad, sőt a hatósági emberek féltetesebbek, mint voltak: a rendőri büntetéstől jobban félnek a 10–14 évesek, mint az apától, de ez *nem* fokozza a rendőr iránti engedelmességet. (TAPP–LEVINE, 1973. 194.)

²⁰⁴ GREENSTEIN, 1960. 7.

²⁰⁵ ADELSON–BEALL, 1973. 153. – Ez a vizsgálat minden érdekessége ellenére oly kis elemszámú, hogy következtetései csak nagy fenntartással kezelhetők. Ugyanez áll Tapp hat nemzetet összehasonlító vizsgálataira: amerikai mintája 124 gyerekre terjedt ki.

„A kognitív érés fontosságának még nagy súlyt ad az, hogy nagyjában-egészében a fejlődési változások azonosak ... amerikai, brit és német serdülőknél a konkrétól az absztrakt felé való átmenetet, a társadalmi és politikai kérdésekben az autoritarianizmus hanyatlását és a demokratikus és humanista nézetek erősödését, a bűncselekmény kezelésében a büntető elemek helyett a rehabilitálóakra való hangsúly áttevődését, a teljes közösség szükségleteinek az egyes egyénnel szemben fokozott megértését találjuk.”²⁰⁶

²⁰⁶ ADELSON-BEALL, 1973. 155. – Adelson és Beall egyébként kimutatta, hogy a kulturális-társadalmi különbségek rányomják bélyegüket a serdülők jog- és állampelfogására is. A németek ma is erős kormányzatot kívánnak, mert csak ez tudja a gyenge embereket irányítani. Az alattvalói engedelmesség alapkötelesség. Az angol serdülők Hobbes, Mill és a jóléti állam sajátos keverékét adják: az emberek természete önző, mindenki harcol mindenki ellen, az emberek állandóan lopásra készen járnak. Az erős államra éppen ezért mint visszatartóra van szükség. De az angol gyerekek nem idealizálják a hatalmat, szükséges rossznak tartják, gyanakvóak vele szemben is, és elleneznek minden, a privátszféra korlátozására irányuló beavatkozást. Ugyanakkor elvárják, hogy a kormányzat biztosítsa mindenki megélhetését.

Az amerikaiak a leginkább demokratikus beállítottságúak e vizsgálat szerint, de ez individualizmussal, az erős központi kormányzattól való félelemmel párosul. Ezzel szemben Tapp és Levine azt találták, hogy az amerikai 10, 12, 14 évesek éppoly fenyegetőnek érzik az embereket, mint Adelsonnál az angolok: jogszabályok nélkül korlátlan bűnözéstől félnek. A jogot az agresszivitással szembeni korlátnak tartják (Hobbes-modell).

Adelson és Beall elemezték – amennyire lehetett – a nyílt válaszokat abból a szempontból is, mit éreznek a jog legitimitása alapjának.

Legitimitás alapja	Amerika	Anglia	Németország
1. Az emberek készek engedelmeskedni	02	05	27
2. A jog gyakorlatilag érvényesíthető	33	29	20
3. A nép akaratát fejezi ki	24	10	04
4. Nem lehetett besorolni	42	56	49
n = 266			
p < 001			

13. A JOGSZABÁLYKÖVETÉS ESÉLYEI

Miután az előző fejezetekben statikus áttekintést nyertünk a rendkívüli helyzetbe került ember cselekvésének ama feltételeiről, amelyek alkalmasint jogszabálykövető magatartást váltanak ki belőle, választ adhatunk arra a kérdésre, hogy a ténylegesen figyelembe vett jogszabály hatására mikor viselkedik az egyén jogszerűen, vagyis mikor valósul meg az általunk vizsgált jogszabálykövetés.

Minél jogibbnak érzi valaki a világot, annál valószínűbb, hogy egy adott helyzetet joginak minősít. A tudattartalom, illetve jogi elemei azonban önmagukban nem lehetnek döntőek az adott helyzetben követett cselekvésben, már csak a tudat statikussága miatt sem.

Társadalmilag széles rétegek eleve kirekesztik a gondolkodásukból a jogot, e tőlük elidegenedett hatalmat. Ilyenkor az egyéni értékelés a társadalmi értékelés hatására mintegy gátlás alá helyezi a jogot. Annál könnyebben megteheti ezt, mivel társadalmi rétegén, csoportján belül nincs olyan kommunikáció, mely különösebben a jogszerűség irányába való gondolkodásra sarkallná. Így tehát egyszerűen társadalmi okokból – társadalmanként és rétegenként eltérő mértékben – kialakul egy tudati korlát, mely bizonyos fokig a rendkívüli helyzetben is kizárja a *helyzet jogivá minősítését*. Ezt fokozhatja erős réteg- és osztályellentétek esetén a rétegek kultúrájának éles eltérése. Ugyanakkor egy adott réteg „önmagában” normális életvitele az uralkodó kultúrától való eltérése folytán – esetleg jogilag is – deviánsnak minősül. A jogszabálykövetés lehetőségét mindez csökkenti. Erdei Ferenc a felszabadulás előtti magyar parasztság joghoz való viszonyáról szólva így írja le ezt az állapotot: „Zavartan áll tehát vele (a tételes joggal) szemben, cselekvésében *rá se gondol*, hogy mit szól hozzá a törvény, s ha felelősségre vonják, akkor meglepetéssel veszi tudomásul a következményt.”¹ A japán társadalomban immár több mint száz éve megkezdődött iparosodás és modernizálás ellenére a közvéleménykutatások adatai szerint a japánok 54%-ának az a véleménye, hogy az emberek eltűrik az őket ért jogtalanságot, 23%-uk pedig úgy véli, hogy csak kevesen vennék igénybe a jogi eszközöket. Kawashima szerint még mindig hosz-

¹ ERDEI, 1974. 169.

szabb időre van szükség ahhoz, hogy az emberek közti kapcsolatok is ugyanúgy joginak minősüljenek, mint ahogy az állampolgár és a kormány viszonyát joginak tekintik.² A jogszabály figyelembevételének esélye a helyzetben részt vevő személy tudati előfeltételei mellett a helyzet más összetevőitől, részeseitől is függ. Láttuk ezt az állami szervekkel létrejött viszonyokban, de elmondhatjuk mindazon helyzetekről, amelyekben az egyénnel szemben nálánál mérhetetlenül erősebb fél elvárásai érvényesülnek; vagyis általában, ha az egyén egy szervezet kerekei közt cselekszik.

Az élethelyzetek jogivá minősítésének sajátos, eltérő társadalmi-szervezeti gyakorlatának a jogszabálykövetés létrejöttében játszott alapvető fontosságát ismételtelen hangsúlyozva térjünk vissza a jogszabálykövetés egyéni pszichológiai alapjainak vizsgálatához. Az egyéni jogszabálykövetés esélyét olyan hatások befolyásolják, melyek elvileg ellentétessé válhatnak. Más lehet a jogtudat beállítottsága egy adott kérdésre vonatkozó jogszabály és más a jogszabályban előírt cselekvés, mint attitűdtárgy iránt. A tényleges helyzetmegoldás során a döntési folyamat ezeken túlmenően a helyzet további konkrét elemeit is figyelembe veszi. Egy adott helyzetben tanúsítható magatartások közötti választásban a *jogszabályban meghatározott cselekvési alternatíva csak egy a lehetséges magatartások között*, és az a tény, hogy az adott magatartást a jog előírja – vagy más cselekvési alternatívákat tilalommal kizár – önmagában még nem feltétlenül jelent döntő érvet az adott magatartás választására. (A „választás” kifejezés csak képes beszéd. Anélkül, hogy a determináció kérdésével itt foglalkoznánk, utalnunk kell arra, hogy a szubjektíve átélt választást egyszerűen a túlsúlyos mozzanat titkos diadalának hisszük). Utalnunk kell arra is, hogy – különösen ha nem állami szerv az egyik résztvevője a helyzetnek – a jogszabály nem feltétlenül szilárd és egyértelmű elvárásként jelenik meg, hanem kölcsönös engedmények eredményének.³

A vizsgált rendkívüli helyzetekben a döntés a teleologikus gondolkodásnak megfelelően a helyzet *alternatíváinak értékelésén* nyugszik. E lehetséges alternatívák értékelésének alapja az alternatív cselekvések *eredményének*, illetve a cselekvés önmagában vett *értékének* összehasonlítása. A különböző lehetőségeknek természetesen megfelelő objektív társadalmi értéke és súlya van, ezeket azonban az

² KAWASHIMA, 1972.; NOBUYOSHI, 1973.

³ A csere eredményeként egyszerre létrejövő magatartás és norma (a norma lehet a fennálló szabály sajátos egyértelműsítése, értelmezése) azonban csak a helyzetek egy részére érvényes; a jogszabály cselekvésirányító értéke ugyanis éppen egyértelműségében van. E minősége teszi lehetővé a kétértelműséggel járó feszültségek elkerülését, megkímél a megegyezés „költséges” folyamatától. Másrészt a mikroszintű normaképződés (elvárás-megszilárdulás) többnyire nem egyetlen magatartással jön létre, hanem egy sor egymásra mintázódó rendszerint mind kevesebb ellenállással találkozó egymást követő magatartásból. (Vö. 9. fej. 11. jegyzet.) Ilyen esetben viszont a jogszabályi képzetek előkerülésének valószínűségét szinte kizárja, hogy a viselkedésminta mint közvetlen (vagy akár személyes) tapasztalat adott.

egyén személyiségfunkcióinak megfelelően minősíti, szubjektivizálja. A jogszabály mint egy már elgondolt magatartás lehetséges következményének társadalmi előrejelzése ebben az összefüggésben jelentős szerephez juthat, de ezeknek az előrejelzéseknek az egyén aszerint tulajdonít jelentőséget, hogy személyiségében a jogszabály által kilátásba helyezett események milyen hangsúlyt kapnak és mennyire tekinti *megbízhatónak* az előrejelzést. Amennyiben a cselekvési alternatívák és a jogszabályi rendelkezés egyaránt az *utilitariánus* megfontolások alá eső létfenntartás körébe vágnak, vagyis a személyiség *instrumentális* funkciója valósul meg egy adott kérdéssel kapcsolatban és az egyén értékelése szerint egy cselekvési lehetőség jogkövetkezmenyei hátrányosabbak, mint a jogszabálytól eltérő viselkedés esetleges előnyei, illetve, ha a jogszerű viselkedéssel több előny jár, mint a jogszabály figyelmen kívül hagyásával – mint például diszpozitív szabályok esetében vagy alanyi jogok érvényesítésénél –, a viselkedés jogszabályszerűvé válhat és megvalósul a jogszabálykövetés. Ennek azonban egyáltalán *nem feltétele*, hogy előzetesen a *kérdéses jogszabállyal kapcsolatban valamilyen azonosulás*, pozitív értékelés alakuljon ki és még kevésbé szükséges, hogy az egyénnek valamiféle általános jogi attitűdje, nézete legyen, mely minden esetben követendővé teszi számára a jogszabályokat. Az említett esetben a jogszabálykövetés alapja az, hogy miután egyáltalán fölvetődött a jogszabály mint a helyzet megoldása szempontjából releváns motívum, alapvetően a jog mögött álló állami kényszer közvetett vagy közvetlen hatására a jogkövetkezmeny az egyéni értékelésben döntő mozzanattá válik az adott magatartás alakításában. A jogszabállyal kapcsolatos vélemény vagy attitűd ettől egészen függetlenül alakulhat. Könnyen elképzelhető, hogy valaki szívesen nyújtana uzsorakölcsönt, anélkül, hogy valaha is foglalkoztatta volna a vonatkozó szabályozás, de éppen az adott konkrét kölcsönkérés, mint rendkívüli helyzet hatására figyelembe veszi a tiltó rendelkezéseket és azoktól elretentve megtagadja a kölcsön nyújtását. Magatartása tehát – attitűdje ellenére – jogszabálykövető lesz. (Egyúttal a jog társadalmi érvényesülése is biztosított). Könnyen lehet azonban, hogy éppen az elmaradt haszon, az elszalasztott lehetőség – esetleg hozzátartozói pénzszmitálás hangosította – döngicsélő méhecskéje a vonatkozó jogi szabállyal szemben negatív megítélést alakít ki az egyénben. Igaz, ennek valószínűségét csökkenti a már tárgyalt *fait accompli* effektus, mert az eseti „gyávaságot” az egyén eszményíti és az későbbi cselekvése pozitív vezérfonalává válhat. A kényszer (félelem) hatására jogszabálykövető magatartások a kognitív disszonancia leküzdésének jegyében idővel cselekvési iránymutatóként működhetnek, még akkor is, ha egy tilalomnak megfelelő jogszabályszerű viselkedés esetén tulajdonképpen nincs is cselekvés, vagyis *nincs* is *közvetlen megerősítés* és ennek hiányában – az attitűd-elmélet szerint – attitűd elvileg ki sem alakulhat. Az említett hatás mégis lehetséges, mivel társadalmilag az ilyen *nemcselekvések* is cselekvésnek számítanak. A környezet elvárása ugyanis valamilyen cselekvésre

irányult, és ennek az elvárásnak a meghiúsulása éppúgy cselekvésként nyer értékelést, mint a tényleges aktív magatartás.

Az előbbieken alapesetként tárgyalt instrumentális viselkedésben a konkrét helyzet értékelése a szankciótól való félelem és az esetleges jogszerűtlen, vagy jogszerű viselkedés által kielégített szükséglet értékelésén túl számos további elemtől függ, mint például, hogy mennyire *közeli* a cselekvés általi kielégülés, mi a *büntetés valószínűsége* és „személyes értéke” (mennyire rettent el a személyt). Ezek az *értékelések* szorosan kapcsolódnak a jogtudathoz, minthogy erősen függenek a szankció-alkalmazásra vonatkozó egyéni és társadalmi tapasztalatoktól. A helyzet elemeinek értékelésében a környezet különféle csoportjainak felfogása is szerepet játszik, természetesen megint csak a személyiség szűrőjén keresztül, vagyis annak megfelelően, hogy milyen a személy viszonya a csoporthoz. Különösen fontos a személy vonatkozási (referencia-) csoportjának reakciója egy esetleges jogszabálysértésre.

Egy adott helyzet elemeinek és közöttük a jogszabálynak az értékelése természetesen nem csak az előbb említett utilitáriánus mérlegelés keretében valósulhat meg. A cselekvés bizonyos remélt következményei vagy akár a jogszabállyal való pusztán azonosulás, és éppígy annak elutasítása is olyan mélyebb személyiségfunkciót elégíthetnek ki, amely egy adott megoldást minden, a szankciótól való félelem, illetve a cselekvés eredményével kapcsolatos képzet kínálta alternatívával szemben képes érvényesíteni. Ha egy bűncselekmény elkövetése része az egyén énképének, melyben az egyén valamely deviáns csoporttal azonosul, úgy ez a motívum valószínűleg erősebb lesz, mint a szankciótól való félelem, illetve a jogsértés következményeinek racionális mérlegelése.

A jogszabálykövetés alakulása szempontjából célszerűnek látszik különbséget tenni a *norma formái* között. Másként alakul a jogkövetési mechanizmus tiltó vagy parancsoló jellegű, illetve kogens, vagy diszpozitív szabályok esetén.

A tiltó normák mintegy értékelési többletet adnak az egyén rendes életmenetéhez, az abban kialakuló helyzetekhez. Az eddig vázoltak elsősorban a tilalmak figyelembevételére vonatkoztak. Némileg más a helyzet akkor, ha valaminek a megtételét előíró imperatív normáról van szó, amennyiben itt maga a norma teremti vagy teremtheti meg azt a helyzetet, amelyben az egyénnek választania kell. Ezek a még nem címzett parancsok rendszerint valamilyen cselekvés megtételére vonatkoznak, olyasmire tehát, ami a külvilágban jobban észlelhető, mint a tilalom szerinti cselekvéstől való tartózkodás. Ezért a jogszabály a döntési folyamatban központi jelentőséget kaphat; ilyenkor szinte természetesen biztosított a jogszabály figyelembevétele, ha maga a jogszabálykövető cselekvés nem is következik be feltétlenül minden esetben. Az állami beavatkozás, a szankció esélye a parancs többé-kevésbé mindig nyilvános megtagadásakor nagyobb, mint a tilalmak

kijátszása esetében. *Az imperatív szabályok lényegében már átvezetnek a korábbiakban tárgyalt állami szervekkel való viszonyhoz, illetve ahhoz az esethez, amikor az állami szerv által kibocsátott, közvetlen címzett parancs lesz a állampolgári magatartás meghatározója. Mégis, az imperatív szabályok általánosságuk folytán annyiban különböznek a már tárgyalt ügyféli helyzetétől, hogy az előbbiben a hipotézisnek megfelelő helyzet kialakulásában az egyénnek is lehet szerepe és amellet természetesen nem áll oly közvetlen állami ellenőrzés alatt, mint az állami szervtől származó címzett parancs esetében. Ha figyelembe vesszük az imperatív és tiltó normák egymásba alakíthatóságának normatani elvét⁴ és ha meggondoljuk, hogy az imperatív szabály mögött a közvetlen parancs és ebben az állami szerv túlsúlya és szankciója dominál, úgy eléggé kézenfekvőnek látszik az a megállapítás, hogy mind a rendkívüli helyzetekben, mind az állami szervekkel való kapcsolatban a kényszerelemnek meghatározó szerepe van.*

Bizonyos fokig eltérő a jogszabálykövetés motivációja a *diszpozitív szabályok* esetén, ahol a jogszabály figyelembevételét közvetlenül bizonyos *racionalis-kalkulatorikus megfontolások* irányítják, ami megfelel annak a korábban, a társadalmi jogkövetés kapcsán már említett összefüggésnek, mely szerint a gazdasági életben meghatározódó cselekvés a jogi szabályozásban visszatükröződik ugyan, de anélkül, hogy ez a visszatükrözött mozzanat a gazdasági alanyok cselekvésében általában közvetlenül döntővé válna.

Álláspontunkat összegezve úgy véljük, hogy az alternatív helyzetmegoldások közül a személyiség választja ki a számára megfelelőt, mégpedig sajátos belső értékszempontjai szerint. A jogszabálynak megfelelő választásban a jogszabály igen különböző minőségeinél, tulajdonságainál fogva hathat az adott cselekvésben. A jogszabályi előírás magatartást meghatározóvá válásában a döntő mozzanatot azonban a jogkövetkezmény, vagyis az állami szerv várható magatartása jelenti. A jogkövetkezmény mindenekelőtt negatívumként, szankcióként hat, vagyis az állami szerv kényszerítő magatartásától való félelem az alapvető motívum. Nem elhanyagolható a félelem mellett a pozitív jogkövetkezmény (esetleg a negatív jogkövetkezmény) racionalis-kalkulatorikus figyelembevétele sem. Ezzel a meglehetősen utilitáriánus felfogással szemben – mely azonban nem zárja ki azt, hogy a szabályt nem instrumentális személyiség-funkció folytán veszik, illetve nem veszik figyelembe – felhozható, hogy vajon nem az adja-e a jogszabály súlyát a jogszabálykövető cselekvésben, hogy az emberek a jogi rendelkezést, *mint ilyet tisztelik*; vajon nem a jog vagy jogi szabály immanens értékebe vetett hiedelem a jog-

⁴ WRIGHT, 1963. 83. szerint a kapcsolat interdefinitív. A marxista jogirodalomban PESCHKA, 1974. 63. logikailag elfogadja ezt, s egyben rámutat arra, hogy a megfogalmazás különbsége a társadalmi viszonyok teleologikus objektivációjának sajátosságától függ. A mindennapiság szintjén a különbség az állami szerv beavatkozási módjában is érvényesül.

szabálykövetés forrása? Végletesen leegyszerűsítve: vajon a jogkövetést a félelem helyett nem inkább a tekintély magyarázza?

Kétségtelen, hogy az uralkodó osztályok és az állam mindenkor jelentős erőforrásokat mozgósítanak annak érdekében, hogy a fennálló jogot és annak konkrét szabályait tisztelet övezzék és követésük megkérdőjelezhetetlenné váljon. Az is kétségtelen, hogy a szankció, illetve az attól való félelem, a társadalmi jogalkalmazás hatékonysága esetén a jogkövető alanyokban egyfajta joggal kapcsolatos tiszteletet vált ki, amely lényegében a félelem megideologizálása. Különösen tradicionális közösségekben erős a szokás tisztelete. Ezen túlmenően egyes rétegekben, illetve bizonyos pszichikus alkat mellett kimutatható az a törekvés, mely a jogszabály szerinti cselekvéseket, az államnak való engedelmességet azonosítja az *igazságossággal*, az értékes emberi cselekvéssel. Az sem tagadható, hogy bizonyos állami magatartási szabályok – legalábbis egy adott osztály számára – értéket képviselnek, olykor pedig ösztársadalmi értékük is van. Ezek az összefüggések még indokoltabbá teszik az előbb felvetődött kérdés vizsgálatát. Vajon a jogszabály, illetve egy szabály jogi jellege önmagában, a szankciótól függetlenül, pusztán a jog iránt érzett tisztelet, a jog presztízse folytán nem vezet-e a jogszabálykövető cselekvésre?

Mielőtt megkísérelnénk a választ, le kell szögeznünk, hogy a most tárgyalandó jogtisztelet, illetve jogszabálytisztelet nem azonos a jogi alapattitűddel, amelynek létét, illetve jelentőségét a korábbiakban igyekeztünk cáfolni. A jogtisztelet ugyanis nem valamilyen a priori létező attitűd, amely minden esetben áthatja az emberi gondolkodást, ha jogi kérdésekről van szó, hanem értékítélet, amely a jogi megoldásokhoz kapcsolódik; vagyis a jogtiszteletnek, mint a társadalomideológiában élő objektivációnak a konkrét társadalmi magatartásra gyakorolt hatását kívánjuk az alábbiakban elemezni. A jogtisztelet nem átfogó jogi hozzáállás, hanem az uralkodó jogi ideológia hatása, mely konkrét esetekben lép föl. Hatása döntően a helyzet sajátosságaitól függ. Ezek közül a nyilvánosság és a szocio-tális relevancia (a vonatkozási csoport és a közvetlen érintettek reakciójának jelenléte, illetve hiánya) különösen fontos. Minthogy a jogi ideológia hatása a helyzethez kötött, más helyzetekben és más jogi összefüggésekben nem biztos, hogy jelentkezik.

A jogtisztelet, illetve az emögött álló állam iránti tisztelet társadalmanként és rétegenként eltér. Az állam és a jog tekintélye az ezt igazolni hivatott ideológiák minden befolyása ellenére is csak korlátozottan érvényesülhet az elidegenedett és kizsákmányolt osztályok esetében. Ugyanakkor kétségtelen, hogy vannak olyan rétegek (a jogászság és bizonyos fokig a bürokrácia), amelyeknek egész léte a joghoz kapcsolódik. E rétegek személyes és objektivált ideológiája határozottan joginak mutatja a világot. Ennek megfelelően e rétegek tagjai igyekeznek cselekvésüket minden helyzetben a jogszabályokhoz igazítani. Sokan közülük a jogszerű

cselekvést tekintik az egyetlen helyes cselekvésnek. A viselkedésnek ilyen jog alá rendelése azonban individuál- és társadalomkörtani tünet is lehet.⁵

A jog, illetve a jogszabályok feltétlen követendőségét hangsúlyozó ideológia ösztársadalmilag már csak *kognitív korlátok* miatt is nehezen érvényesülhet, ugyanis nem tud tartalmi egységességet teremteni abban, hogy lényegében mi is tartozik a *jog fogalmi körébe*. Ez nem is meglepő, ha meggondoljuk, hogy a jogászok számára sem teljesen egyértelmű a szó jelentése. A jog körébe tartozó szabályok ambivalenciáját fokozza, hogy a tulajdonképpeni tekintélyforrás – az állam – sem a maga elvontságában, hanem egyes konkrét szervein keresztül jelenik meg. A szabályt alkalmazó szervek állami mivoltára épülő tekintélyigényt a gyakorlat megkérdőjelezi, hiszen van bizonyos ráció abban a felfogásban, mely a piacot uraló monopólium gyakorlatát is jognak tartja. (A szabály követendőségét ez nem fogja érinteni, viszont a legitimálást kizárhatja). A mindennapi élet résztvevői szempontjából másfelől indokolt lehet, hogy mindent joginak véljenek, amit az állami szervek cselekednek. Így aztán a nem jogit és a jogsértőt is gyakran a jognak kijáró tiszteletben részesítik, ami viszont természetesen könnyen alááshatja az igazán jogi tiszteletét is. Mivel a jogszabályok az adott élethelyzetekben rendszerint anélkül vetődnek fel, hogy valamilyen állami szerv cselekvéséhez kapcsolódnának, vagyis a közvetlen tekintélyforrás megint csak hiányzik, az „állami” távollétében kevésbé hajlamos az egyén a helyzetet és a vonatkozó szabályt joginak tekinteni, illetve amennyiben joginak tekinti, ez megint csak az állami beavatkozás esélyéből származik és ennyiben visszavezet a korábban már tárgyalt szankciótól való félelemhez.

A jog, illetve a jogszabály tekintélyi tiszteletét az is csökkenti, hogy az ezt biztosító ideológiák egy részében a jog és az állam nem feltétlenül elfogadandó értéként jelenik meg, hanem valamilyen más, *magasabb értékrend*, például vallás, vagy erkölcs célkitűzéseinek megvalósítójaként. Ez természetesen lehetővé teszi, hogy egy adott szabályt e felsőbb értékrend nevében utasítsanak vissza. Plurális társadalmakban az egyes osztályok és rétegek jogtudata, mint az osztály, illetve réteg *érdekeinek* ideologikus kifejeződése erős fenntartásokkal és kritikával kezeli a fennálló tételes jogot.

Az empirikus jogszociológiai vizsgálatokban meglehetősen gyakran tudakolják, vajon a jognak való engedelmességet a megkérdozettek mennyire tartják feltétlennek.⁶ Az erre kapott – országonként jellegzetes eltéréseket mutató – vála-

⁵ Így Lenz Németórájában a körzeti megbízott esetében. – Megjegyzendő, hogy még a jogászok sem látják minden problémát joginak. Ismerik a jogrendszer lehetőségeit, és ahol érdekeik kívánják, ott eltekintenek a jog igénybevételeitől, sőt ki is játsszák. (Vö. MAYHEW–REISS, 1969.)

⁶ 437 interjúalanyunk közül mindössze 5 személy akadt, aki konkrét esetet tudott mondani saját gyakorlatából vagy legalábbis elképzelhetőnek tartott ilyen konfliktust; a kérdés irreális, a válaszok megbízhatatlanok.

szok arra utalnak, hogy *lényegében még közvéleményszinten sem érvényesül feltétlenül a jog követendőse*.⁷ Gyakorlatilag a jogszabálykövetés problémája nem a törvény és a morális meggyőződés konfliktusaként jelenik meg. Sőt, e konfliktus éppen képtelenségnek tűnik, ugyanis a közgondolkodásban a törvény – legalábbis véleményszinten – összekapcsolódik az igazságossággal.⁸ Paradox módon a kérdőíves vizsgálatokból úgy tűnik, mintha a közvetlen állami ellenőrzés alatt álló helyzetekben a helytelen szabályokat a megkérdezettek követendőbbnek tartanák, mint általában az igazságtalan törvényeket. A lengyel munkásság körében végzett felmérés szerint például a megkérdezettek mintegy 90%-a vélte – bizonyos megszorításokkal – teljesítendőnek a helytelennek tartott munkajogi szabályokat és utasításokat is.⁹ Ugyanakkor tudjuk, hogy munkahelyi szinten, bár erős közvetlen ellenőrzés érvényesül, mégis igen gyakori a szabályok kijátszása, megkerülése, új normák kialakítása.¹⁰ Az empirikus adatok belső ellentmondásai arra utalnak, hogy a szabályok tisztelete megint csak *nem az immanens jogi értékektől*, például a jogforrási hierarchia tekintélyétől függ, hanem mindenekelőtt attól, hogy milyen *konkrét ellenőrzés*, milyen konkrét szankcionálás kapcsolódik egy adott szabályhoz. Egy serdülők körében végzett felmérés szerint azok, akik úgy hiszik, hogy a törvénytörőket elfogják és megbüntetik, az átlagosnál jobban tisztelik a törvényt és a rendőrséget.¹¹

Az elmondottak elegendőnek tűnnek ahhoz, hogy kizárjuk azt a hipotézist, miszerint a jogszabálykövetés *általános* közvetlen oka a jogszabály iránti tisztelet, a jogszabály presztízse lenne, bár a jogi megoldás autoritása adott konkrét helyzetben lehet a jogszabálykövetés *közvetlen* oka. A jogszabály tisztelete vagy presztízse mögött azonban nagyon gyakran kimutatható, hogy ez a tisztelet valamilyen *szankció* korábbi hatásán alapul. Ez a tétel nemcsak az egyéni tapasztalatok esetében, hanem társadalmi szinten is igaz. A jogi megoldás autoritásának

⁷ Németországban ugyan a megkérdezettek 66%-a egyetértett azzal, hogy engedelmeskedni kell a törvénynek még akkor is, ha a megkérdezett úgy gondolja, hogy azok nem igazságosak (KAUPEN, 1973. 46). ADELSON-BEALL, 1973. 156. kimutatta, hogy a német serdülők is állampolgári kötelességnek tekintik az engedelmességet, miközben alig beszélnek az állampolgári jogokról. Hollandiában és Lengyelországban viszont lényegesen alacsonyabb a fenti álláspontot vallók aránya (47, illetve 45%). E társadalmi sztereotip ereje egyébként jelentős mértékben csökken. Egy lengyel ifjúsági vizsgálat (1973-ban) azt találta, hogy a 30 év alattiaknak mindössze 27,7%-a tartotta az igazságtalan jogot is követendőnek, 27%-a az igazságtalan szabályok kijátszását, 26% az azzal való nyílt szembenállást javasolta (a magyar adatok ehhez hasonló elosztást mutatnak: SAJÓ, 1975/a.).

⁸ SAJÓ, 1977. vizsgálatában a megkérdezettek 82%-a egyetértett azzal az állítással, hogy a törvények biztosítják az ügyek legigazságosabb elintézését.

⁹ BORUCKA-ARCTOWA é.n.

¹⁰ HÉTHY-MAKÓ, 1972; HILL, 1974.

¹¹ JENSEN, 1969; meglehet persze, hogy a rendőrségről alkotott pozitív kép *miatt* hiszik, hogy elfogják a bűnözőket.

erejét fokozza az is, hogy a társadalmi szocializációban a tekintélynek való engedelmisség mélyen megalapozott.¹² A jog és még inkább az állam ilyen tekintélyi jellegét főlegesen lenne tagadni. A jogszabály azonban – éppen elvontságánál fogva – kevésbé rendelkezik azzal a származtatott tekintéllyel, amivel egyébként a tekintélyi szocializáció folytán a hatalmasok általában rendelkeznek. Mindezekre tekintettel – és eltekintve ehelyütt azoktól a rétegektől, amelyek kifejezetten a jogszabálykövetésre szocializáltak, illetve azoktól, amelyeknél társadalmi helyzetük folytán az elidegenedett jog tekintéllyel egyáltalán nem rendelkezhet – azzal a sóványka igazsággal kell beérnünk, hogy a jogszabály elsősorban akkor hathat a benne foglalt magatartási előírás immanens értékénél, autoritásánál fogva, *ha nem kerül éles ellentétbe az egyén érdekeivel.*

Ugyanakkor nem tagadható, hogy – legalábbis ideálként – mindenkor létezett *teleologikus jogkövetés*, mely a szabályozás társadalmi céljának felismerése alapján fogadja el és teszi cselekvési vezérfonalává a szabályt. Ez a teleologikusság – mely a szocialista viszonyok közt mind gyakrabban jellemzi a jogkövetést – rendszerint egy intézmény céljával való azonosuláson vagy épp a konkrét intézkedés céljának helyeslésén alapul, vagyis nem azonos a jogi szabályozás iránti általános beállítottsággal. Lényegében jogtudati értékelésről van szó, ahol a döntő szempont a *politikai*. A megkülönböztetést azért hangsúlyozzuk ismételten, mert empirikus adatainkból¹³ kitűnt, hogy az általános nézetek és az egyes kérdések (jogintézmények) megítélésében alig van összhang, ami azonban nem egyszerű inkonzisztencia, hanem abból adódik, hogy a jog iránti általános beállítottságnak csekély a gyakorlati hatása. A jogra vonatkozó általános vélemény olyan személyiségfunkciót teljesít, melynek nincs köze a tényleges jogszabálykövetéshez, illetve olyan általános társadalomideológiát tükröz, mely igen távol esik a mindennapi konkrét helyzetektől, az azokban érvényesülő érdekektől és elvárásoktól.

A *teleologikus* jogszabálykövetés, mely a jogi szabályozás és a társadalmi viszonyok összefüggésének figyelembevételét feltételezi, különösen jelentős a politikailag közvetlenül releváns jogi helyzetek esetében. A teleologikus megközelítés természetesen a jogi szabályozásban kifejeződő osztályállásponttal való objektív szembenállás esetén jogszabály-nem-követésre vezethet, aminek különösen a kizsákmányoló rendszerekben nagy a jelentősége. Más jogkövetési mechanizmusok azonban ebben az esetben is kiválthatják a jogszabálykövetést, és a probléma jelentőségét csökkenti, hogy a jog elidegenedettsége és a kapcsolódó illúziók folytán a teleologikus megközelítés esélye a kizsákmányoltak részéről – részben kulturális elnyomorítottaságukkal összefüggésben – igen csekély.

A burzsoázia gyakorlati jogszabályhoz való viszonyáról nem mondhatjuk, hogy azt a teleologikus jogszabálykövetés uralma jellemezné. A burzsoá általános

¹² MILGRAM, 1974. Vö. a közép-európai tekintélyekről mondottakkal.

¹³ SAJÓ, 1977.

jogi nézeteinek gyakorlati hatástalanságát már Marx leleplezte: „A burzsoá ügy viszonyul rendszerének intézményeihez, mint a zsidó a törvényhez; kijátssza őket, valahányszor csak teheti, minden egyes esetben, de azt akarja, hogy mindenki más betartsa. A léha burzsoá kijátssza a házasságot és titkos házasságtörést követ el, de a házasság, a tulajdon, a család elméletileg érintetlen marad, mert gyakorlatilag ezek azok az alapzatok, amelyekre a burzsoázia a maga uralmát felépítette, mert burzsoá formájukban ezek a feltételek teszik a burzsoát burzsoává.”¹⁴ A jogszabály tekintélye, illetve igazságossága inkább megerősítésként fontos, vagyis amikor a jogszabálynak megfelelő cselekvés megfelel ugyan az egyén érdekének, de valamilyen referencia-csoport vagy értékrend szerint az adott cselekvés nem lenne helyénvaló, kívánatos. Ilyenkor a jogszabály tekintélye támogatásul szolgál, ami azért fontos, mert erre az egyén cselekvése „megideologizálásában” hivatkozhat, és ez hozzájárulhat ahhoz, hogy az együttműködési struktúrával (a referencia-csoporttal stb.) szemben az egyén önállóan – és egyúttal a jogban kifejezett társadalmisággal összhangban – cselekedjék.

Az elmondottak alapján a jogszabály követésének három *közvetlen* oka rajzolódik ki:

1. *szankciótól való félelem*;
2. *raciónalis megfontolás*;
3. *a jogszabály autoritása*.

Az első két esetben az egyén főleg a *jogkövetkezményre*, illetve a magatartás következményeire van tekintettel, ha ezek megfelelően közvetítődnek számára és kellő jelentőséggel bírnak. Ezt azért tartjuk kiemelendőnek, mert egyes törvényhozók és a közhangulat álláspontjával ellentétben nem hisszük, hogy *önmagában a szigorúbb szankció fokozná a jogkövetést*.¹⁵ „A történelem és a statisztika a napnál világosabban bizonyítja, hogy Kain óta a világot büntetéssel sem meg nem javították, sem meg nem félemlítették. Éppen ellenkezőleg.”¹⁶ Tilalmak esetén a fé-

¹⁴ MEM. 3. 167. Ez a társadalmilag meghatározott jelenség összefügg egy pszichológiai ténnyel is, nevezetesen azzal, hogy az absztrakt gondolkodás könnyen válik tényellenessé. GOLDSTEIN-SCHERRER, 1965. Ezért aztán nem meglepő, hogy az elvont jogismeret vagy a jogi vélemény másodlagos az állami szervekkel fennálló interakcióban formálódott „jogi” szokáshoz képest, ill. hogy általában a gyakorlat és csak kivételesen a jogi norma befolyásolja a cselekvést.

¹⁵ A szigorúbb szabály csak rendkívül következetes – és ezért túl drága – érvényesítés esetén hoz rövid távon eredményt. (CHAMBLISS, 1969; egyetemi parkolási rend.) Az ilyen megoldások általánosságát kizárja az anyagi lehetőségek hiánya és a cselekvések egy részének nem nyilvános jellege. A túlzott szigorú rendszer diszfunkciók sorára vezet. A klasszikus példa a szesztilalom az USA-ban. A tiltott főzés üldözése fegyveres összeütközésekhez vezetett, a kriminalitás fokozódott. Ugyanakkor a pálinkafőzőket enyhén büntették az esküdtszékek (a rendszer itt is csődöt mondott); a jog és a kormány tekintélye hanyatlott (vö. SINCLAIR, 1962). A hazai szabadságvesztés vitatható hatékonyságára VIGH-TAUBER, 1976.

¹⁶ MEM 8. 469.

lelem és a racionális megfontolás gyakorlatilag nehezen elhatárolható, különösen, mert a jogellenes helyzetmegoldás következményeinek mérlegelésében általában a büntetésnek reális (fizikai) és társadalmi hátrányánál – irracionális hatásra – nagyobb a súlya, vagyis a félelem áthatja a rációt.

A harmadik típusú jogszabálykövetés lényegében a magatartás belső értékeit veszi figyelembe. A jogszabály *társadalmi tekintélye mögött* azonban megint csak kimutatható az *érdek vagy a félelem*. A lelkiismeretre hivatkozás az adózásban hatékonyabbnak bizonyult ugyan, mint a szankciós hatás, de emögött is kimutatható a szankció szerepe.¹⁷

Az egyes mozzanatok, okok a személyiség típusának és társadalmi helyzetének megfelelő, jellemző keveredést mutatnak.¹⁸ A racionális megfontolások elsősor-

¹⁷ SCHWARTZ-ORLEANS, 1967. – Ezen a helyen kell utalnunk egy sajátos ellentmondásra, mely a jogkövetés társadalmi értelme és a jogszabálykövetés között mutatkozik. Egyfelől ugyanis a jogszabálykövetés tudatos aktusa mögötti motivációk társadalmilag a szankció, az állami kényszer döntő jelentőségére mutatnak, másfelől viszont a jogkövetés társadalmi állapota épp azért lehetséges, mert minden jogi „szabályozás feltételezi, hogy a társadalom tagjainak átlagos gyakorlati cselekvésmódja, legalábbis külsőleg, „önként” kövesse ezeket az előírásokat; csak egy viszonylag csekély kisebbséggel szemben van szükség és lehetőség arra, hogy a jogi kényszer tényleg hatásos legyen”. LUKÁCS, 1976. III. 18. A tudatos jogszabálykövetés középpontjában épp e kisebbséggel szembeni hatás áll.

¹⁸ Jellemző e keveredésre, illetve arra, hogy az érdek miként békül meg a személyiséggel, az alábbi interjúrészletünk: „kérem, évek óta van egy kis területem itt Pécsset, már kb. 8–10 éve építési tilalom van azon a területen. Ami már maga is szabálytalan, mert tudtommal 3 vagy 4 évenként fel kell szabaddítani ezeket az ... vagy újból elrendelni az építési tilalmat, van erre valami, De hát kérem a lakosságot nem értesítették ... Kellott egy garázst építenem. A garázsépítés nem volt másképp lehetséges, minthogy a házam falához hátulról toldjak egy toldalékot, mert akkor én egy falat megspórolok, egyrészt, házam mellett van a garázs, másrészt, harmadsorban esztétikailag is ez így. Kérem a telektulajdonos szomszéd telektulajdonos, ő boldogan tudomásul veszi. Ennyi kerítéssel kevesebb így, meg úgy, meg amúgy, építse oda azt a garázst. Rendben van, de a törvényben benne, hogy ehhez adja az írásbeli beleegyezését. Hozzájárul, hogy a telek határán épüljön. Azt ő nem adja, kijelenti tanúk előtt, semmi kifogása, de ő semmi írást nem ad. Hát ha ön nem ad, akkor én nem kérhetek semmiféle építési engedélyt, mert tilalom van, mert nincs meg a beleegyező határozat ... felépítettem engedély nélkül. Megszegtem a törvényt, de kénytelen voltam, utána feljelentettem saját magam, a helyzet az, hogy a nyaralómra fizetek havi hatvan forintot és a garázsra, ami egy jelentéktelen dolog 360 forintot, tehát meg kellett szegnem a törvényt, de hasznom nem volt, mert súlyosan bűnhődök, mert évente 360 forint az tíz év alatt 3600, többet ér mint egy garázs.

Ha én nem jelentem fel magam, akkor én nem kapok egy ideiglenes építési engedélyt, így mentesültem a bírság alól, ami mondjuk feljelentés esetében nem volt tudott, ez mondjuk egy kegyes cselekedet volt, de a lényeg az, hogy nem is bontatták le, mert módjuk lett volna lebontatni, megbüntetni, ami azt jelenti, hogy nem bontják le, de az építési engedély ideiglenes jellege miatt, ha szanálnák a területet, akkor nem kapok a garázsért semmit.

(73 éves ny. tisztviselő. A PFT pszichológiai teszt szerint frusztrációs helyzetben optimális alkalmazkodás jellemzi; GCR-54. A frusztrációs feszültséget fokozott kontrollal, félelemmel éli meg, igyekszik közömbösséget mutatni a helyzetben. Ugyanakkor intrapszichésen túlzott mértékben *vállalja minden frusztrációért a felelősséget, a hibáért önmagát okolja, és a kiváltott agressziót önmaga ellen fordítja* [önvád]. Ez a kép büntudatos, önbüntető személyiségnek felel meg.)

ban azon személyeket, illetve rétegeket segíthetik cselekvéseikben, akiknek (amelyeknek) érdekei a jogrendben tükröződnek. A jogrend racionalitása végeredményben az uralkodó osztály racionalitása. A félelem mint motívum ezzel szemben elsősorban az elidegenedett rétegek és személyek jellemző reakciója. Mint-hogy azonban a félelem jelen esetben nemcsak a jogszabály szankciójától való félelemben állhat, hanem a nonkonformitás társadalmi (referenciacsoport általi) szankcionálásától való félelemben is, így bármely rétegben előfordulhat. Jellemző, hogy például Amerikában a magas jövedelműek félelemből, az alacsonyabb státuszúak inkább meggyőződésből, a jóléti állam által biztosított előnyök hatására adóznak.¹⁹ A félelem nem egyszerűen az állami szerv büntetésével járó kellemtelenségtől való félelem, hiszen maga az állami szankció csekély lehet. A társadalmi megítélés, elsősorban a referenciacsoport reakciója azonban erősítheti az állami kényszerintézkedés súlyát; viszonylag enyhébb állami büntetés is kiválthat az állami szervekhez, illetve a büntetéshez fűződő képzetek hatására olyan társadalmi reakciót, mely státusz-veszélyeztetéssel vagy elvesztéssel jár.²⁰ Ezek a lehetőségek természetesen növelik a félelem jelentőségét, ugyanakkor az állami szankció semleges vagy pozitív társadalmi értékelése – mely, mint az Marxnak a falopási törvénnyel kapcsolatos híres értékeléséből kitűnik, attól is függ, *mit* szankcionálnak és milyen arányban – csökkentheti a félelmet.²¹ Végül a jog autoritásának elfogadása annál erősebb egy személyben, minél tekintélyelvűbb szocializációban részesült. Ez az adott társadalmi berendezkedés sajátos alárendelődési struktúráival függ össze.

Súlyos hiba lenne, ha megkísérelnénk az egyéneket e három típus valamelyikébe besorolni. Semmiféle élettény nem vállal kezeséget azért, hogy az a személy, aki egy adott helyzetben racionális megfontolásokból követett egy adott jogszabályt, más helyzetben és más jogszabályt ugyanilyen megfontolásokból fog követni. Ez egyébként az eltérő szabályozásmód miatt is kevésbé valószínű. A *jogszabálykövetés konkrét oka ugyan jellemző az egyén személyiségére és szocializációjára, illetve társadalmi helyzetére, de nem tekinthető általános személyiségfunkciónak* vagy szociális helyzete funkciójának. Az adott jogkövetési ok az adott helyzet értékelésének mintegy eredője és nem pedig oka. Ennek ellenére *analitikus* értékkel bevezethetjük e három jogkövetési típust, vagyis a ténylegesen tapasztalt viselkedéseket a leírás egyszerűsítése érdekében jelölhetjük e három típus valamelyikével. Az adott jogszabálykövetési ok ismétlődése és az ezzel járó lehetőség, hogy az egyént egy meghatározott jogszabálykövetési típusba sorolhatjuk azonban mégiscsak abból adódik, hogy az egyén társadalmi helyzetének megfelelően

¹⁹ SCHWARTZ-ORLEANS, 1967.

²⁰ SCOTT, 1971. 197–199.

²¹ MEM. I. 121.

lényegében *ismétlődnek a hasonló szerkezetű helyzetek, a hasonló szituációk pedig hasonló választ váltanak ki.* „De az életben persze csak közvetlenül vagy mesterségesen elszigetelve lehet szó ilyen egyedi döntésekről. Az emberek élete a döntések szakadatlan láncolata, amely azonban nem a különböző heterogén döntések egyszerű egymásutánját tartalmazza, hanem *szüntelen és spontán visszavonatkozásukban* létezik.”²²

Az elmondottaknak megfelelően a tőkés árutermelés helyzeteihez oly erősen kapcsolódó polgári középosztály jellemző jogkövetési típusa a kalkuláló-rationális. Ez azonban nem a középosztálybeliek sajátos, furcsán egyforma személyiségének következménye, hanem az ezen kalkulációra lehetőséget adó árucseres-kapcsolatok mint tipikus helyzetek és a korábban ezekben hozott döntések meghatározó mivoltának eredménye. A normális árgazdálkodás és az ez által meghatározott politika szféráján kívül kerülve – például amikor az állam elidegenedése rendkívüli mértékben fokozódik – a jogszabálykövetés motívuma már egészen eltérő is lehet; a fasizmus jogszabályai esetében a középosztálybeliek jogszabálykövető cselekvésében a félelem-motívum dominál.

A jogszabálykövetés vázolt okai szegényesnek tűnnek, ha meggondoljuk, hogy ténylegesen a jogi előírásnak megfelelő magatartás nemcsak félelemből, rationális megfontolásokból vagy a jog iránti tiszteletből következhet be, hanem a tradícióknak vagy egyszerűen az érdekeknek megfelelő cselekvésből, vagy nem jogi értékrendek normáinak követéséből. Ezek az esetek azonban *nem a jogszabályra tekintettel* bekövetkezett cselekvés esetei. Noha társadalmi méretekben nem tagadható, hogy ezeknek a norma-, illetve elvárásrendszereknek az alakulásában is jelentős szerepe lehet a jogi szabályozásnak és az azt megvalósító állami szervek tevékenységének, ezek a jelenségek mégis túlmutatnak a bennünket foglalkoztató egyéni jogszabálykövetésen. Ezekben a cselekvésekben ugyanis közvetlenül nem a jogszabály játszik meghatározó szerepet. Minden történet ott kell véget érjen, ahol újabb történetet ígér. Mi is elérkeztünk ide: a jelzett problémák ugyanis a jogkövetésnél átfogóbb kategóriába tartoznak, és ez a jog társadalmi *érvényesülése*.

²² LUKÁCS, 1976. III. 64. (Kiemelés S. A.)

14. BEFEJEZÉS HELYETT: A KOMMUNISTA JOGKÖVETÉS FELÉ

Mindeddig a jelen és múlt jogi szabályozására és annak a jogkövetésben való társadalmi érvényesülésére voltunk tekintettel. Ez a modell azonban történelmileg korlátozott érvényű, s ha alapvetően meghatározónak tartjuk is mai viszonyainkra, a jogfejlődés tendenciáját és ennek a jogkövetést átalakító hatását helytelen volna figyelmen kívül hagyni, hiszen a jövőbeli jogkövetési viszony számos rész vonatkozásban már szinte kiformalódott – különösen a Szovjetunióban. Az új vonások jellegét és súlyát azért is figyelembe kell vennünk, mert e tendenciákat sokan a jelen lényegeként kezelik, ami bizonyos jogpolitikai aufklárizmussal párosulva elméleti és gyakorlati kudarcokra vezethet.

A jelen és a jövő szocialista társadalmi jogának minőségi különbségét mai megítélésünk szerint nem annyira a jogi szabályozás tárgyának vagy módjának változása adja (mint a kapitalista és szocialista jog közti eltérés esetében); inkább a *jog társadalmi érvényesülése terén van bekövetkezőben átalakulás*, amennyiben fokozódik az *önkéntes jogkövetés* (vagyis a jogszabálykövetés értékracionális motivációjának érvényesülési esélye) és bizonyos összefüggésben – nevezetesen a társadalomnak a tervszerű szocialista építésben való irányításában – fokozódik a közvetlen önkéntes jogszabálykövetés. Hogy egyúttal csökken a jogsértések száma is, az a korábbi fejezetekben kifejtettek értelmében nem a jogszabálykövetésre való fokozott egyéni törekvésnek, nem is egy, a morális ember mintájára készült szocialista „legális” ember kialakulásának a következménye. Az „élj jogszabályszerűen!” nem válik általánosan érvényesülő kategorikus imperatívusszá, vagy legfeljebb abban a mértékben, ahogy a tervszerű társadalomirányítás ezt indokolja. A társadalmilag általánosan érvényesülő jogszerűség a társadalmi jogkövetésből adódik, vagyis abból, hogy az *emberek társadalmi körülményeik meghatározta magatartása egybeesik a társadalmi körülmények jogi visszatükrözésével*. Etatista túlzásnak tűnik ezért a jogkövetést vagy jogtiszteletet mint a társadalom ügye iránti elkötelezettség részét a kommunista személyiség elemeként kezelni.

A „legális” ember követelménye legfeljebb akkor lenne helyénvaló, ha a jogi szabályozás kizárólag a gazdaság tervszerű fejlesztésére vonatkozna. Jelenleg azonban az állampolgárok nagy többsége szempontjából ez a jogi szabályozás-

nak számukra csak közvetve érvényesülő, távoli része, míg napi jogi kötelezettségeik döntően abból adódnak, hogy képtelenek mai társadalmi fejlettségünk mellett békésen *együttélni*. A szocialista jognak azonban nem célja, hogy mindent átjogiasítva biztosítsa a társadalom szocialista mivoltát. (Ha mégis ez a modell érvényesül, persze elkerülhetetlen, hogy a jogkövetés hivatalos erkölcsi követelménynyé váljék). A jogi szabályozásnak *nem* célja „az emberek *serkentése* a jogviszonyba való belépésre”¹ és épp azt kell elérni, hogy az állampolgároknak minél „kevesebb ügyük legyen a hatóságokkal.”²

Az a lenini tétel, mely szerint „számunkra minden közjogi”³, nem a magánszférába való állami-jogi beavatkozást hirdette meg, hanem a NEP magánkezdeményezésének korlátozását.⁴ Ugyanakkor a szocializmusban a társadalmi együttélés azon viszonyaiban, amelyeket alapvetően szerepszerű elvárások irányítottak – de, mint a jogi szabályozás és rendezés szüksége mutatja, nem elég hatékonyan, s ezért gyakran társadalmi vagy egyéni értelemben a viselkedés jogi jelleget kapott – visszaszorul a jogi jelleg, mert „a kapitalista kizsákmányolás megszámlálhatatlan borzalmaitól... megszabadult emberek fokozatosan *hózzászoknak* majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, *a nélkül a külön* kényszerítő *apparátus nélkül*, amelyet államnak neveznek.”⁵ Az állam alakulásának ily módon *tudati előfeltételei* vannak, a *változás* tehát nem a jogi szabályozás, hanem a jog egy másik fogalmi eleme, a *jogtudat terén következik be*. „Társadalmi fejlődésünkben egyre nagyobb jelentősége van annak a kérdésnek, hogy mi az állampolgár tudati viszonya a joghoz.”⁶ A szocialista társadalomnak és tagjainak a joghoz való újszerű tudati viszonya nem a jogi szabályozás hatására jön létre, noha a kényszerre támaszkodó jog tudatformáló ereje nem elhanyagolható. A szocialista joghoz való újszerű tudati viszonyulás – melyben az állampolgár a szabályokat azért fogadja el, mert bennük a szocialista építés és egyúttal saját érdekei megvalósításának eszközét látja – a meghatározó társadalmi viszonyok alapján jöhet csak létre akkor, amikor a fenti egység objektíve megteremtődött. Önmagában természetesen a gazdasági fejlődés nem váltja ki a szocialista tudatot; annak sajátos, *relatív önálló történelmi mozgása* van, s e mozgást a szocialista jog nevelő hatása kedvezően befolyásolhatja, feltéve, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás „helyes”.⁷ A jogi kény-

¹ SZABÓ, 1964. 102.

² SZAMEL, 1970. 409.

³ LENIN ÖM. 44. 391.

⁴ Vö. SZABÓ, 1971. 45.

⁵ LENIN, 1952. 496.

⁶ ANTALFFY, 1969. 499.

⁷ KULCSÁR, 1961. 231.

szer kiváltotta magatartás a szocialista fejlődés irányába befolyásolhatja a tudatot, és egyúttal társadalmi mértékben az emberi környezetet is úgy alakíthatja át, hogy az hozzájárul a szocialista tudat fejlődéséhez. Ha azonban megelégszünk ennyivel, éppoly egyoldalúak leszünk, mint Jhering, aki a népszellem-elmélettel szemben hangsúlyozta, hogy a jog fejleszti a jogérzetet.⁸ A marxizmus tanítása szerint „a körülmények változtatásának és az emberi tevékenységnek egybeesését csak mint forradalmasító *gyakorlatot* lehet felfogni és racionálisan megérteni.”⁹

A korábbi fejtegetések vezérfonala az volt, hogy a jog elsősorban az állami szervek működésén keresztül valósít meg társadalmi funkciót. A jog az állami szervek cselekvését meghatározva alakítja azt a társadalmi környezetet, amely azt a szerepszerű viselkedést formálja, ami egyúttal megfelel a jognak is. Az egybeesés alapja azonban döntően az, hogy a jog a már meglévő, a szerepszerű viselkedés mechanizmusában realizálódó viszonyokat visszatükrözi; közvetlenül aktív, önálló szerepet pedig a jogi szabályozás azzal nyer, hogy az állampolgárok a szervek hozzájuk intézett parancsait teljesítve közvetlenül jogszabályszerűen viselkednek. A jogi világnézet prekoncepcióiban jogszerűnek tűnő magatartások meghatározásában a jog általában csak közvetett szerepet játszik, az egyéni magatartás pedig szinte kivételesen igazodik a jog normatív előírásaihoz. E felfogással szemben legalábbis a felvilágosodás, illetve a polgári forradalmak óta kísért az a gondolat, hogy az emberek a jogszabályok előírását követik, magatartásuk joginormatív irányítottaságú. Az erre épülő jogismeret illúzió-jellege ugyan hamarosan bebizonyosodott, de még a legújabb szocialista irodalomban is kísért az az elképzelés, mely a jogszabálynak az állampolgárokra gyakorolt általános közvetlen hatását vallja.

Vitcsenko szerint például a jogi szabályozás tárgyai „a rendszeresen visszatérő kölcsönös *akarati kapcsolatok* az emberek között, vagyis a társadalmi viszonyok meghatározott fajtái, amelyeknek szabályozásában érdekelt az adott társadalomban uralkodó osztály – vagy össznépi szocialista állam esetében – az egész nép. . .”¹⁰ Jól tettenérhető itt, amint a konkrét jogalkotói praktikizmus a jelenséget a jog lényegi sajátságainak tollaival ékesíti fel. A jogalkotó ugyanis konkrét problémát próbál megoldani úgy, hogy megjelöli a helyesnek vélt vagy célravezető magatartást. Ebben a szűkítő, szinte kisipari modellben a jogi információ eljut az állampolgárokhoz, akiknek cselekvései, nosza, ehhez igazodnak. A jogpropaganda közvetlen tudatbefolyásoló kísérletei – bár az SZKP KB-nek a dolgozók jogi nevelésének javítására vonatkozó határozatának megfelelően¹¹ például a Szovjetunióban komoly erőfeszítésekkel találkozhatunk e téren – mindeddig nem

⁸ JHERING, 1965. 416. 421.

⁹ MEVM. II. 366.

¹⁰ VITCSENKO, 1974. 7.

¹¹ VOPROSZI, 1972. 284.

hozták meg a várt és joggal igényelt eredményeket, mert, mint a szovjet kutatók kimutatták, „az új törvényhozásról szóló egyszerű információ nem gyakorol döntő hatást a személyiség viselkedésére.”¹² A hatékony kommunikatív befolyásolás nyilván az egész személyiség aktivitását feltételezi. Az egyén szociális befolyásolása meghatározott *közvetítő mechanizmust*, az egyén kulturális fejlettsége és társadalmi érdekeltsége figyelembevételét igényli. A jogi szabályozás direkt hatására összpontosítás figyelmen kívül hagyja, hogy a szabályozás a társadalmi jogtudaton keresztül érvényesülhet: „... a jogtudatnak az állampolgár magatartására való hatása útján realizálódik az általános jogi előírás.”¹³ A szocialista jogelmélet egyes képviselői viszont úgy vélik, hogy a jelenlegi társadalmi viszonyok közt az önmeghatározó személyiségben megfelelő *neveléssel* kell és lehet kialakítani a jog iránti általános tiszteletet és az ilyen jogtisztelő személyiség képes lesz a hozzá eljutó jogi normák szerint viselkedni.¹⁴ E nézet hívei szerint állami tevékenység biztosítja a megfelelő nevelést – a nevelés elképzelhetetlen megfelelő nevelő, az állam nélkül –, valamint irányítja a magatartást közvetlenül meghatározó normákat az állampolgárokhoz eljuttató információs hálózatot.¹⁵

Az emberi viselkedés társadalmi és lélektani meghatározóinak ismeretében elvileg nem zárható ki az, hogy az állampolgárok viselkedését a mindenkori jogszabályok közvetlen követésére való törekvés jellemezze. Ennek azonban határozott előfeltételei vannak. A jog ilyen feltétlen követése lényegében a jogi normák *interiorizált viselkedési szabállyá* válását jelenti. Lenin az *Állam és forradalomban*¹⁶ a minden társadalmi együttéléshez szükséges egyszerű, alapvető szabályokról ír, mint amelyek a magatartást a kommunizmusban is irányítják. Az említett irányítási normák ezekhez hasonló módon fognak működni, vagyis megtartásuk *önkéntes* lesz.¹⁷

Az interiorizálás e foka azt jelenti, hogy az emberek az új szabályokat is azonnal befogadják, illetve a vonatkozó jogi információt mindenkor mint saját belső törekvéseik megjelenését üdvözlik. E viszonyhoz az *erkölcsi normák* interiorizált követése áll legközelebb, azzal a lényeges különbséggel, hogy az erkölcsi normák spontán alakulnak és bizonyos fokig partikulárisak, továbbá új erkölcsi normákkal kapcsolatban éppen nem a befogadásra hangoltság a jellemző. A központi viselkedési normáknak mint a tervszerű társadalmi fejlődés eszközeinek ilyesfajta működése az erkölcsi normák felhasználására emlékeztet, e „jogi” előírások azonban mindenkor az „interiorizált külsődlegesség” állapotában vannak. A közpon-

¹² UVAZSENYIE, 1975. 37.

¹³ SAMU, 1974. 408.

¹⁴ SCSELOKOV, 1972.

¹⁵ ZSURAVLJEV, 1973.

¹⁶ LENIN, 1952. 509.

¹⁷ LENIN, 1952. 496.

tilag létrehozott viselkedési szabályok ugyan külsődlegesek, de a külsődlegesség két értelemben is tartalmazza a bensővé tétel ígérletét: a társadalmi demokratizmus folytán a központi viselkedési normák alakításában mindenki részt vesz, illetve a külsődleges normákat mindenki a maga személyisége kiterjedésének érzi; vagyis a külső és belső közti különbségtétel elveszti értelmét.

Annak, hogy a jog az „erkölcsi” *közvetlenség* ilyen állapotáig jusson és hogy az emberek ilyen módon törekedjenek a saját akaratnak érzett jog követésére, meghatározott *gazdasági-társadalmi előfeltételei* vannak, nevezetesen a gazdaság bősége alapján az egyéni és társadalmi érdek egybeesése, vagy legalábbis teljes egysege. Ez az állapot nem zárja ki, hanem – mint Engels A tekintélyről című írásában igazolja – éppenséggel feltételezi a vezetést, a központi tervszerű társadalomirányítást. Ez a vezetés azonban, mint jeleztük, *önvezérlés*.

Ahol az emberek objektíve egyező érdekeik folytán maguk is feltétlenül a mások érdekeivel összhangban álló fejlődésére törekednek, ott értelemszerűen nincs szükség államra, még belső osztályfunkció nélküli, de elkülönült kényszerítő gépezettel rendelkező fél-államra sem. A közvetlen jogi, pontosabban társadalmi viselkedési norma szerinti cselekvés valósággá válása dialektikus kapcsolatban áll az *állam elhalásával*. Az állam ugyanis annyiban hal el, amennyiben az egyén képes helyettesíteni a tervszerű társadalmiság biztosításában. Az állam elhalásával a jog tartalmilag is átalakul – megszűnnek az egyes szervekhez, hivatalnokokhoz szóló szabályok, a cselekvési normák ahhoz az emberhez szólnak, aki éppen a tervszerű fejlődés szempontjából releváns munkát végzi; és bárki is végezzen a nem megmevedett munkamegosztási rendszerben egy adott tevékenységet, törekedni fog a tevékenységre vonatkozó szabály szerint cselekedni. Ugyanakkor éppen az érdekesség adta lehetőségek és a kulturális fejlettség folytán tág tere nyílik az önálló kezdeményezésnek, a kommunista személyiség társadalmi önmegvalósításának.

Ha ebből a szempontból nézzük a szocialista társadalmakban és különösen a kommunizmust építő Szovjetunióban esetenként megfigyelhető *tudatos szabálykövetést*, megállapíthatjuk, hogy ez abból ered, hogy a fejlett szocialista személyiség azonosítja érdekeit a szocialista társadalmi érdekekkel és az állami szabályokat a sajátjának érzett társadalmi célok megvalósítási eszközének érzi. Mégis, ezt a típust – ha létezik – ma még kivételnek kell tekintenünk a tényleges jogsértések és az állami-jogi tevékenység méreteinek ismeretében. A közvetlen jogkövetés mindenekelőtt az egyéni- és csoportérdekek felszámolását feltételezi, és ez a folyamat még az osztálykülönbségeken nagymértékben túlhaladó szovjet társadalomban sem jellemző. Szovjet felmérések adatai szerint a szovjet emberek kisebbsége tartja csak a jogot közvetlen magatartás-regulátornak.¹⁸ Hazánkban a szocialista épí-

¹⁸ UVAZSENYIJE, 1975. 44–45. – A hivatkozott szovjet felmérés a joggal kapcsolatos általános attitűdöt tételez fel és ezt egyetlen véleménykérdéssel méri. Az így nyert adatok megbízhatóságára utalunk már.

tés jelenlegi mechanizmusában éppen ezen elkülönült érdekeket használjuk fel: ez adja a szocialista társadalmi fejlődés sajátos dialektikáját. „A helyesen felfogott csoport- és egyéni érdekek egy irányba hat a szocialista törekvésekkel, segíti a szocializmus építését.”¹⁹

A közvetlen jogkövetés lehetőségét nem teremti meg az, hogy az állam objektíve a dolgozók társadalmi érdekeit képviseli: ennek szervezeti formái egyébként sem épültek ki mindenütt maradéktalanul, és fennáll a lehetősége annak, hogy a konkrét jogi szabályozás eltérjen ettől. A szocialista állam tevékenységének kétségtelen társadalmi helyeslése sem értelmezhető úgy, hogy megszűnt volna a hétköznapi cselekvés távolságtartása a jogtól.

A társadalmat *kulturális szintje* eleve nem teszi alkalmassá a jogrendszer intellektuális befogadására, minthogy a joganyag megfogalmazásában, szerkezetében stb. továbbra is az állami szervekre és az azokban működő speciálisan képzett szakemberekre van méretezve. Tagadhatatlan azonban, hogy ezen a területen is kimutathatók a közvetlen jogkövetés irányába ható tényezők: a kultúrforradalom biztosítja a befogadási képesség fokozódását, emellett a szocialista jog eleve közérthetőbb, mint a burzsoá, hiszen éppen nem cél a jogosultságok és kötelezettségek eltitkolása a dolgozók előtt. A jog formai sajátjaiból eredő kényelmetlenség azonban nem szüntethető meg – amíg jog a jog –, legfeljebb a szükséges mértékre csökkenthető.²⁰ A szocialista jogi informatika tudatos alakítása, a *jogpropaganda* is hoz bizonyos eredményeket. De ezen értékes tevékenység hatékonyságát korlátozhatja az illuminátus maximalizmus, vagyis az a feltevés, amely szerint egy kellően komplex nevelési program a fennálló társadalmi viszonyok közt is kialakíthat olyasfajta jogtiszteletet, mely minden viselkedést áthat. Az ilyen közvetlen tudatbefolyásolás hatékonysága egy bizonyos határon túl vitatható. A tudat vázolt sajátos működése folytán a jogtisztelet – még ha társadalmilag fokozódik is – a konkrét helyzetekben nem válik döntő tényezővé. A magatartás alakulása az objektív társadalmi feltételektől függ, s az ideológia csak egy ezek közül, nem is a legfontosabb. „Azt, hogy a személyi hatalmak (viszonyok) a munka megosztása révén dologi hatalmakká változtak át, nem lehet azáltal ismét megszüntetni, hogy az erről alkotott *általános képzetet kiverjük a fejünkből*, hanem csak azáltal, hogy az egyének ezeket a dologi hatalmakat megint besorolják maguk alá és a munka megosztását megszüntetik. Ez a közösség nélkül nem lehetséges.”²¹ Az objektív viszonyok éretlenségét tehát semmiféle melegházzal sem szüntethetjük meg. A jogi szakirodalomban meglehetősen elterjedt álláspont szerint a törvények tiszteléséhez ugyan elégtelen az ösztársadalmi standardok egyszerű egyéni elsajátítása, de ezt a hiányosságot megszüntetheti a társadalom és a kollektívák

¹⁹ MSZMP. 1975. 161.

²⁰ SZABÓ, 1964. 19.

²¹ MEM. 3. 63. (kiemelés S. A.).

nevelő és ellenőrző intézkedéseinek rendszere.²² Kétségtelen, ezek a társadalmi jogkövetésnek döntő tényezői, mint ilyenek azonban eddig is gyakorolták a jelzett hatást. Elnevezésük jogtisztelet faktorára való átkeresztelése még nem változtat jellegükön, sem eredményességükön. A tényleges társadalmi viszonyok folytán az említett ellenőrzés és nevelés ezentúl sem eredményez „nagyobb” jogszabálykövetést. A törvényhozó vágyaitól, sőt nagyjából intézkedéseitől is függetlenül, a kollektíva hatása az egyénre a kollektíva objektív helyzetétől függ és ezt aligha ellensúlyozhatja a kollektíva esetleg jogszabályban elrendelt nevelési kötelezettsége. Mi több, objektíve az állam társadalmi funkciója sem elsődlegesen ilyen nevelésre és ellenőrzésre irányul, hanem egyre inkább hatékonysági mutatókhoz – végső fokon a rendszerfenntartáshoz – kötött társadalomirányításra. Ebbe az állami tevékenységstruktúrába nehezen illeszkedik a közvetlen jogi nevelési cél, noha a szocialista jog és a jogalkalmazói tevékenység *objektív nevelő hatása*²³ tagadhatatlan tény.

A nevelés mint közvetlen tudati ráhatás persze a jognak belső lényegétől elválaszthatatlan törekvése. Klenner²⁴ szerint a burzsoá jogi szabályozás – legalábbis kezdetben – politikai propagandaeszköz volt. Kulcsár²⁵ ugyan joggal hangsúlyozza, hogy a polgári forradalmak deklarációi forradalom-lezáró és nem jövőformáló jellegűek, ez azonban nem változtat a mindenkori jogi szabályozás propagandisztikus – közvetlen tudatformáló – hatásán, amit már Platon kiemelt: „a törvények feladata hogy . . . részben rábeszélve . . . városunkat . . . boldoggá tegyék.”²⁶ E ponton különbséget kell tennünk a jogszabály belső meggyőző ereje, mint követésének forrása; a jogszabállyal megvalósított propaganda és a jog követése érdekében kifejtett jogi tárgyú (tömegkommunikációs) propaganda (illetve meggyőző munka) közt.²⁷ Ez utóbbi *önmagában* többnyire eredménytelen, mi több, bizonyos összefüggésben társadalmi értéke is vitatható.

Mindezek alapján – legalábbis a szocialista építés jelen szakaszában, amikor célunk a fejlett szocialista társadalom létrehozása –, figyelembe véve a joggal kapcsolatos történelmi hagyományok hatását, a jog adott (állami) működését feltételező intézményeket és az egyéneket, úgy véljük, hogy a jog elsődlegesen továbbra is azon *objektív körülmények állami formálásával* lehet társadalmilag legeredményesebb, amelyek a tervszerű szocialista építést szolgáló, jogszerű viselkedésre determinálnak. Az objektív társadalmi környezet tervszerű (jogi eszközökkel is történő) fejlesztésén keresztül juthatunk el a közvetlen jogkövetésre képes jogtisztelő

²² UVAZSENYIJE, 1975. 41.

²³ KULCSÁR, 1961. 55.

²⁴ KLENNER, 1957. 84.

²⁵ KULCSÁR, 1961. 121–122.

²⁶ PLATON *Nomoi*, 756.

²⁷ VÖ. BOJKOV, 1974. 13.

emberhez. *Ehhez képest* – de csak ehhez képest – *másodlagos a jogideológiai munka*, amelyben sosem szabad szem elől téveszteni, hogy az emberek néhány száz éve egyre inkább úgy érzik, minden alkotások közt legcsodálatosabb az emberi, és ennek megfelelően semmit sem tisztelnek jobban *saját* alkotásuknál. Igazi jogtisztelet csak olyan szabály iránt lehet, amit az emberek maguk alkottak. „A jogi nevelés nem korlátozható a folyó törvényhozásról való információra, hanem ki kell fejlesztenie az állampolgárok jogi aktivitását.”²⁸ Persze az aktivitás nemcsak nevelés dolga; a jogrendszer politikai felépítése teremti meg ennek lehetőségét. A részvételre épülő jogtisztelet lehetősége szocialista társadalmunkban adott. A törvényhozás demokratizmusának továbbfejlesztése a jogtisztelet szempontjából napjainkban mindenekelőtt egy olyan mechanizmus kialakítását feltételezi, ahol a tényleges jogkövetés a közéletileg aktív polgárok építő jogi kritikájával egységben érvényesül. „A szocialista viszonyok igazságossága . . . a termelőerők szabad fejlődésén alapul . . . (ez) a szocialista társadalom viszonyainak, politikai-jogi felépítményének, az intézmények „igazságosságának” állandó értékelését, az azokban való marxista *kritikai* viszonyulást tételezi fel.”²⁹ A közvéleménynek a fejlett szocialista társadalomban fontos társadalmi ellenőrző szerepe van a jogi és igazgatási megoldásokban.³⁰ Jogkritika és jogkövetés dialektikus egysége, mely nem csökevényesül cselekvéspótló biztonsági szeleppé; ennek érvényesülését követeli *ma* a – talán jogmentes – *jövő*.

²⁸ MURAMETSZ, 1974. 68.

²⁹ SZOTÁ CZKY, 1970/b. 396.

³⁰ SZAFAROV, 1975. 201.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- ABEL-SMITH, B.-ZANDER, M.-BROOKE, R.: *Legal Problems and the Citizen*. London, 1973.
- ADELSON, J.-BEALL, L.: *Adolescent Perspectives on Law and Government*. in KRISLOV, 1973.
- ADORNO, T. W.: *Zene, filozófia, társadalom*. Budapest, 1970.
- ADORNO, T. W.: *Soziologische Schriften*. I. Gesammelte Schriften, Bd. 8. Frankfurt/M. 1972.
- ADORNO, T. W.: *Bevezetés*. in Tény. Érték. Ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. (Összeáll. Papp Zsolt.) Budapest, 1976.
- ADORATSKIJ, V.: *O goszudarsztve. K voproszu o metode issledovanyija*. Moszkva, 1923.
- ÁGOSTON Péter: *A törvényismerési kötelesség a magánjogban*. Huszadik Század. 1907. jan.-jún. ÁJ 1967. A jogismeret vizsgálata. (Összeállította és a bevezető tanulmányt írta KULCSÁR Kálmán.)
- MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa. *Társadalom és Jog*. I. Budapest, 1967.
- ALEKSZANDROV, N. G. (szerk.): *Teoria goszudarsztva i prava*. Moszkva, 1968.
- ALEKSZEJEV, Sz. Sz. (szerk.): *Teoria goszudarsztva i prava*. Moszkva, 1971. (2. kiad.)
- ALEKSZEJEV, Sz. Sz.: *Sztruktura szovjetszkovo prava*. Moszkva, 1975.
- ALLEN, J. W.: *Political Thought in the Sixteenth Century*. New York-London, 1961.
- ALLPORT, G. W.: *Az attitűdök*. in *Szociálpszichológia*. Szöveggyűjtemény. szerk.: PATAKI F.-SOLY-MOSI Zs. III. köt. Budapest, 1972.
- ALMÁSI Miklós: *A látszat valósága*, Budapest, 1971.
- ALMOND, G. - VERBA, S.: *The civil culture*. Princeton, 1963.
- ALTHUSSER, L.: *Marx - az elmélet forradalma*. Budapest, 1968.
- ANDENAES, J.: *General prevention-illusion or reality?* *The J. of Crim. Law, Criminology and Police Science*, 1952. July-Aug.
- ANDORKA Rudolf-BUDA Béla-CSEH-SZOMBATHY László (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest, 1974.
- ANGELL, R. C.: *Free Society and Moral Crisis*. Michigan, 1958.
- ANGYAL Pál: *A közvélemény-büntetés*. Budapest, 1933.
- ANTALFFY György: *Állam és alkotmány az athéni demokráciában*. Budapest, 1962.
- ANTALFFY György: *A jogalkotás és a jogalkalmazás állam- és jogelméleti vonatkozásairól*. JTK 1969. 10.
- ARIES, Ph.: *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris, 1960.
- ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. Budapest, 1969.
- ARNAUD, A. J.: *Essai d'analyse structurale du Code Civil français. La règle de jeu dans la paix bourgeoise*. Paris, 1973.
- ARZSANOV, M. A.: *Goszudarsztvo i pravo v jih szootnosenyii*. Izdatyelsztvo A. N. SZSZSZR. 1960.
- ASCHAFFENBURG, G.: *Erfolgshaftung und Versuchsstrafe*. *Monatschrift f. Kriminalpsychologie u. Strafrechtsreform*. 1927.
- ASZTALOS László: *A polgári jogi szankció*. Budapest, 1966.

- AUBERT, V.: Some Social Functions of Legislation. *Acta Sociologica*. 1966. 1–2.
- AUBERT, V.: *Rättsociologi*. Oslo, 1968.
- AUBERT, V. (szerk.): *Sociology of Law*. (Penguin Books.) 1972.
- AUSTIN, J.: *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*. London. 1873. (IV. kiad.)
- BAGDY Emőke: *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Budapest, 1977.
- BALL, H. V.–FRIEDMAN, L. M.: *The Use of Criminal Sanctions in the Enforcement of Economic Legislation. A Sociological View*. *Stanford Law Review*. 1965.
- BALLWEG, O.: *Rechtswissenschaft und Jurisprudenz*. Basel, 1970.
- BANDURA, A.–WALTERS, R. H.: *Social Learning and Personality Development*. New York, 1963.
- BANDURA, A.: *A társadalmi modellkövetés a szocializációban*. in *Szociológiai Füzetek* 9. (Álláspontok a szocializációról) Bp. 1975.
- BANTON, M.: *The Policeman in the Community*. London, 1964.
- BARKER, E.: *Greek Political Theory. Plato and his Predecessors*. London, 1960. (5. kiad.)
- BASS, B. M.: *Authoritarianism or Acquiescence*. *J. of Abn and Soc. Psych.* 1955.
- BECKER, H. S.: *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. Glencoe, 1963.
- BEKAERTH, H.: *A büntetlenség*. in SZABÓ A. 1975.
- BERELSON, B.–STEINER, G. A.: *Human Behavior. An inventory of scientific findings*. New York–Chicago–Burlingame, 1964.
- BERGGRAV, E.: *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Offizieller Bericht der 2. Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes*. Hannover, 1952.
- BERKOWITZ, L.–WALKER, N.: *Laws and moral judgements*. *Sociometry*, 1967.
- BIBÓ István: *Kényszer, jog, szabadság*. Szeged, 1935.
- BIDDLE, W. C.: *A legislative study of the effectiveness of criminal penalties. Crime and Delinquency*. 1969. July.
- BINDING, K.: *Die Normen und ihre Übertretung*. I. II. Leipzig, 1877., 1883.
- BLACK, D.–MILESKE, M. (szerk.): *The Social Organization of Law*. Seminar Press. New York–London, 1973.
- BLAU, P.: *Exchange and Power in Social Life*. New York–London–Sidney, 1964.
- BLAU, P.–SCOTT, W. R.: *Formal Organizations: A Comparative Approach*. San Francisco. 1962.
- BLEGVAD Persson Br. M.–NIELSEN, J. M.: *Recht als Mittel des sozialen Wandels*. *Jb*. 1972.
- BLOCH, M.: *A történelem védelmében*. Budapest, 1973.
- BLUMROSEN, A. W.: *Legal Process and the Law: Some Observations on the Relation between Law and Sociology*. in EVAN, 1962.
- BOJKOV, A. D.: *Nyekotorüje voproszi tyeorii pravovovo vozspitanyija*. in PRAVOVAJA, 1974.
- BONDESON, U.: *The general sense of justice – a legal doctrine*. *Az 1976. évi Balatonszéplaki Jogszociológiai Konferenciára benyújtott tanulmány*.
- BORUCKA-ARCTOWA, M.: *Legalism vs. Conformity and Opportunism*. *The Polish Round Table*. 1967.
- BORUCKA-ARCTOWA, M.: *Issledovanyija pravosoznanyija rabocsih*. é.n. mimeo
- BORRIE, G.–DIAMOND, A. L.: *The Consumer, Society and Law*. (Penguin Books) 1964.
- BREDEMEIER, H. C.: *Law as an Integrative Mechanism*. in EVAN, 1962.
- BREHM, J. W.: *Increasing cognitive dissonance by a fait accompli*. *J. of Abn. and Soc. Psych.* 1959.
- BRONFENBRENNER, U.: *Socialization and Social Class through Time and Space*. in MACCOBY–NEWCOMB–HARTLEY (szerk.): *Readings in social psychology*. New York, 1958.
- BRONFENBRENNER, U.: *Az azonosulás Freud-féle elméletei és azok származékai*. in BUDA 1971.
- BRYCE, J.: *Studies in History and Jurisprudence*. Oxford, 1901.
- BUDA Béla: *A szerep fogalma a szociálpszichológiában*. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 1965.
- BUDA Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Budapest, 1971.

- BUDA Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Budapest, 1974.
- BURNHAM, J.: The Managerial Revolution. (Penguin Books.) 1945.
- BURNET, J.: Platonism. Berkeley, 1928.
- BURNET, J.: Early Greek Philosophy. (4. kiad.) Cambridge, 1930.
- CAIN, M. E.: Society and the Policeman's Role. London, 1973.
- CAMPBELL, D. T.: Social Attitudes and Other Acquired Behavioral Dispositions. in KOCH, S. (szerk.): Psychology: A Study of Science. New York, 1963.
- CAMPBELL, D. T.–ROSS, H. L.: The Connecticut crackdown on speeding: time-series data in quasi-experimental analysis. in FRIEDMAN–MACAULAY, 1969.
- CAMPBELL, A. H.: La morale della disubbidienza alla legge. RIFD 1967. IV.
- CARBONNIER, J. Sociologie juridique. Paris, 1973.
- CARLIN, J. E.–HOWARD, J.: Legal representation and class justice. UCLA Law Review. 1965. jan.
- CASSIRER, E.: Die Philosophie der Aufklärung. Berlin, 1932.
- CATTANEO, M. A.: Il positivismo giuridico inglese. Milano, 1962.
- CHAMBLISS, W.: Types of Deviance and the Effectiveness of Legal Sanctions. in FRIEDMAN–MACAULAY, 1969.
- CHOMBART de LAUWE, P.: La vie quotidienne des familles ouvrières. Paris, 1956.
- CHOMSKY, N.: A nyelvtudományról. in Strukturizmus. szerk.: HANKISS Elemér. I. Budapest, é.n.
- CHROUST, A. H.: The Philosophy of Law of St. Thomas Aquinas: His Fundamental Ideas and Some of His Historical Precursors. The American Journal of Jurisprudence. 1974.
- CICOUREL, A. V.: The Social Organizations of Juvenile Justice. New York, 1968.
- CICOUREL, A. V.: Basic and Normative Rules in the Negotiation of Status and Role. in SUDNOW, 1972.
- CLINARD, M. B.: The Black Market: A Study of White Collar Crime, New York, 1952.
- COHN, G.: Existenzialismus und Rechtswissenschaft. Basel, 1955.
- COHEN, A. R.: Attitude change and social influence. New York, 1964.
- COLOMBOTOS, J.: Physicians and Medicare: A Before-After Study of the Effects of Legislation on Attitudes. ASR. 1969. 3.
- COOK–GUMPERZ, J.: Social Control and Socialization. A study of class differences in the language of maternal control. London–Boston, 1973.
- COOMBS, C. H.: Thurstone's measurement of social attitudes revisited forty years later. Journal of Personal and Social Psychology, 1967.
- CONSTANT, B.: Cours de politique constitutionnelle. Paris, I. 1819.
- CONSTANT, B.: Journaux intimes. in Oeuvres. Pléiade. Paris, 1957.
- COSSIO, C.: Panorama der egologischen Rechtslehre. in KAUFMANN, 1965.
- COTTINO, A.: Un sondaggio sulla conoscenza della legge sul divorzio nell' area piemontese. Sociologia del diritto. 1974/1.
- CRANSTON, M.: John Locke. A Biography. London, 1957.
- CRANSTON, M.: The Mask of Politics and other Essays. London, 1973.
- CRANSTON, M.–PETERS, R. (szerk.): Hobbes and Rousseau. New York–London, 1972.
- CROMWELL, O.: Beszédeiből, leveleiből. Budapest, 1960.
- CROWTHER, C.: Crimes, penalties and legislatures. The Annals of the Am. Acad. of Pol. and Soc. Science 1969. 381.
- CROZIER, M.: The Bureaucratic Phenomenon. Chicago, 1964.
- CROZIER, M.: Le rapprochement actuel entre administrations publiques et grandes entreprises privées et ses conséquences. Revue international des sciences sociales. 1968.
- DANET, B.: „Giving the Underdog a Break”: Latent Particularism among Customs Officials. in KATZ, 1973.

- DETTENBORN, H.—MOLLNAU, K. A.: Rechtsbewusstsein und Rechtserziehung. Berlin, 1976.
- DEUTELMOSER, A.: Luther, Staat und Glaube. Jena, 1937.
- DIAMOND, S.: An Experiment in Feudalism: French Canada in the Seventeenth Century. William and Mary Quarterly, 1961.
- DICEY, A. V.: Az angol alkotmány. Budapest, 1902.
- DICEY, A. V.: Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century. London, 1914.
- DIELS, H.: Die Fragmente der Vorsokratiker. Berlin, 1954.
- DOMÉ Györgyné: A közvetlen és képviselői demokrácia formái és mechanizmusa az ipari és mezőgazdasági üzemekben. (Szövetkezetek.) Kézirat. Budapest, 1973. (MTA Állam- és Jogtudományi Intézete. Polgári Jogi Főosztály)
- DORDEVIC, G.: Sur le concept de propriété et sur le propriété social. in Simpozijum o drustvenoj svojini. Beograd. 1965.
- DUCLOS, P.: La Notion de la Constitution dans l'Oeuvre de l'Assemblée Constituante. Paris, 1932.
- DOUGLAS, J. P.: Deviance and Respectability. New York. 1970.
- DUGUIT, L.: Traité de Droit constitutionnel. (2. kiad.) Paris, 1921.
- DURKHEIM, É.: De la division du travail social. Paris, 1922.
- DWORKIN, R.: The Model of Rules. University of Chicago Law Review. 1967.
- EASTON, D.—DENNIS, J.: Children in the Political System. New York, 1969.
- EASTON, D.—HESS, R.: The child's political world. Midwest Journal of Political Science, 1962. (August)
- ECKHOFF, T.: The Mediator, the Judge and the Administrator in conflict resolution. Acta Sociologica. 1966. 1-2.
- EDVI ILLÉS Károly: Anyagi büntetőtvények. (Grill. 5. kiad.) Budapest, 1905.
- EISENSTADT, S. N.: Bureaucracy, Bureaucratization and Debureaucratization. ASQ 1959.
- EISENSTADT, S. N.: From Generation to Generation. London, 1956.
- ENNIS, P. H.: Crime, Victims and the Police. in WOLFGANG, 1970.
- EÖRSI Gyula: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai; differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben. MTA IX. Osztályának Közleményei. 1963. 1-2.
- EÖRSI Gyula: Összehasonlító polgári jog (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai). Budapest, 1975.
- EÖRSI Gyula: Tézisek a polgári jogi felelősségről. ÁJT. 1976/2.
- EÖRSI Gyula: Jog-Gazdaság-Jogrendszer-tagozódás. (Jogtudományi értekezések 1.) Budapest, 1977.
- ERDEI Ferenc: A magyar falu. Budapest, 1974.
- ERLANGER, H. S.: Social Class and Corporal Punishment: A Reassessment. ASR, 1974.
- ERIKSON, E. H.: Childhood and Society, New York, 1950.
- ERIKSON, K. T.: Wayward Puritans: A Study in the Sociology of Deviance, New York. 1966.
- ESMEIN, A.: Éléments de Droit constitutionnel français et comparé. (4. kiad.) Paris, 1906.
- EVAN, W. M. (szerk.) Law and Sociology, Glencoe, 1962.
- FARBER, J. E.: Pravoszoznanyije kak forma obszesztvennovo szoznanyija. Moszkva, 1963.
- FAUCONNET, P.: La responsabilité. Etude de sociologie. Paris, 1920.
- FERGE Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Budapest, 1969.
- FESTINGER, L.: Informal Social Communication. Psychological Review. 1950.
- FESTINGER, L.: A Theory of Cognitive Dissonance. Boston, 1957.
- FIGGIS, J. N.: The Divine Right of Kings. Cambridge, 1922.
- FIGGIS, J. N.: Studies of Political Thought from Gerson to Grotius 1414-1625. (2. kiad.) Cambridge. 1931.
- FILMER, R.: Patriarcha or the Natural Power of Kings. 1680. (Laslett kiad. 1948. Cambridge.)

- FISHBEIN, M.: Az attitűd és a viselkedés predikciója. in Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. III. szerk.: PATAKI F.–SOLYMOSSI Zs. Budapest, 1972.
- FOUCAULT, M.: L'Histoire de la folie à l'âge classique. Paris, 1961.
- FÖLDES Károly: A szocialista tulajdon és az árutermelés. Budapest, 1968.
- FRASER, J. G.: Az aranyág. Budapest, 1965.
- FREUD, S.: Massenpsychologie und Ich-analyse. Gesammelte Werke. XIII. Imago Publishing. London, 1955.
- FRIEDMAN, L. M.–MACAULAY, St. (szerk.): Law and the Behavioral Sciences. (Contemporary Legal Education Series) Indianapolis etc. 1969.
- FRIEDMAN, L. M.: Einige Bemerkungen über eine allgemeine Theorie des rechtsrelevanten Verhaltens. Jb. 1972.
- FRIEDMANN, L. W.: Law in a Changing Society. Pelican, 1964.
- FULLER, L. L.: The Morality of Law. New Haven, 1964.
- FULLER, L. L.: Human Interaction and the Law. in WOLFF, 1971.
- FULLER, L. L.: Positivism and Fidelity to Law – A Reply to Professor Hart. Harvard Law Review, 1958. 4.
- FUSTEL de COULANGES, Cr.: Az ókori község. Budapest, 1883.
- GALBRAITH, J. K.: Az új ipari állam. Budapest, 1970.
- GALTUNG, J.: Theory and Methods of Social Research. Oslo, 1967.
- GARAI László: A racionalizáló lény. Valóság, 1977. 7.
- GARANCZY Gabriella: A vállalati demokrácia egyes munkajogi kérdései. ÁJT, 1975. 1.
- GARFINKEL, H.: Studies of the Routine Founds of Everyday Activities. in SUDNOW, 1972.
- GEBKA, M.:–SKAPSKA, G.: Znajomosc, oceny i postawy robotników wobec niektórych instytucji prawa pracy. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. 1973. 4.
- GEIGER, T.: Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts. Acta Jutlandica. XIX. 2. Aarhus. 1947.
- GENY, F.: Science et technique en droit privé positif. Paris, 1922.
- GIERKE, O.: Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorie. (4. Ausg.) Breslau, 1929.
- GOFFMAN, E.: Relations in Public. Microstudies of the Public Order. (Allen Lane the Penguin Press.) 1971.
- GOFFMAN, E.: Asylums. Garden City, 1961.
- GOLDSCHMIDT, V.: Primary Sanction Behavior. Acta Sociologica. 1966. 1–2.
- GOLDMANN, L.: A rejtőző isten. Budapest, 1977.
- GOLDSTEIN, K.:–SCHEERER, M.: Über die Unterscheidung konkreten und abstrakten Verhaltens. in Graumann C. F. (szerk.): Denken. Köln–Berlin, 1965.
- GOODE, W. J.: Norm Commitment and Conformity to Role-Status Obligations. AJS, 1960. nov.
- GOUGH, J. W.: The Social Contract. Oxford, 1957. (2. kiad.)
- GOULDNER, A. W.: Cosmopolitans and Locals. I. ASQ 1957.
- GRAMSCI, A.: Filozófiai írások. Budapest, 1970.
- GREENSTEIN, F.: The Benevolent Leader: Children's Image of Political Authority. American Political Science Review. 1960.
- GREMION, P.: Le pouvoir périphérique. Paris, 1976.
- GROTIUS, H.: A háború és a béke jogáról. I–III. Budapest, 1960.
- GRUSIN, B. A.: A vélemények világa. Budapest, 1971.
- GUBIN, V. D.: Fenomenologija E. Husserla i ijo szovremnjije interpretatorü. V. F. 1969. 10.
- GUSFIELD, J.: Moral Passage: The Symbolic Process in Public Designations of Deviance. Social Problems. 1967.

- GYENES Antal (ifj.): A környezeti követelmények és a gazdasági szervezetek változása. Szociológia. 1975. 2.
- GYENISZOV, A. I. (szerk.): Teorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1972.
- HABERMAS, J.: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest, 1971.
- HABERMAS, J.–LUHMANN, N.: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung? Frankfurt/M., 1974.
- HALE, Sir M.: Reflections by the Lord Cheife Justice Hale on Mr. Hobbes his Dialogue of the Law. in HOLDSWORTH: History. V.
- HANSTEIN, L.: Von Luther bis Hitler. Meissen, 1947.
- HART, H. L. A.: Positivism and the Separation of Law and Morals. Harvard Law Review. 1958. 4.
- HART, H. L. A.: The Concept of Law. Oxford, (1961) 1969.
- HART, H. L. A.: Law, Liberty and Morality. London, 1966.
- HAURIOU, M.: Précis de droit administratif. (3. kiad.) Paris, 1897.
- HEGEL, G. F. W.: Előadások a filozófia történetéről. I–III. Budapest, 1959.
- HEGEL, G. F. W.: A szellem fenomenológiája. Budapest, 1961.
- HEGEL, G. F. W.: A jogfilozófia alapvonalai. Budapest, 1971.
- HEINE, H.: Vallás és filozófia. Budapest, 1967.
- HELLER Ágnes: A mindennapi élet. Budapest, 1970.
- HERMANN Alice: Óvodás korú gyermekek tájékozottsága a világban. Budapest, 1963.
- HÉTHY Lajos–MAKÓ Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Budapest, 1972.
- HÉTHY Lajos–MAKÓ Csaba: Munkások, érdekek, üzemi demokrácia. MTA Szociológiai Intézet kiadványa. Budapest, 1976.
- HIEBSCH, H.–VORWERTG, M.: Bevezetés a marxista szociálpszichológiába. Budapest, 1967.
- HILL, C.: Az angol forradalom évszázada. Budapest, 1968.
- HILL, C.: Puritanism and Revolution. London, 1958.
- HILL, S.: Norms, Groups and Power: The Sociology of Workplace Industrial Relations. British Journal of Industrial Relations. 1974. July.
- HLAVATHY Attila: Az empirikus jogi kutatások néhány kérdése egy lengyel tanulmánykötet kapcsán. ÁJT 1972. 1.
- HOBBS, T.: Leviatán. Budapest, 1970.
- HOBBS, T.: English Works. Molesworth kiad. London, 11 köt.
- HOBBSAWM, E.: Primitív lázadók. Budapest, 1973.
- HOEBEL, E. A.: The Law of Primitive Man. Study of Comparative Legal Dynamics. Cambridge, Mass. 1954.
- HOLDSWORTH, W.: A History of English Law. London, I–XII. 1923–1938.
- HOLDSWORTH, W.: Some Makers of English Law. Cambridge, 1966.
- HOLMES, O. W.: The Path of the Law. Collected Papers. 1920.
- HORVÁTH Barna: A közvélemény vizsgálata. Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica (8). Kolozsvár, 1942.
- HORVÁTH Tibor: Halálbüntetés az európai szocialista országok büntetőjogában. ÁJT. 1975. 4.
- HORVÁTH Tibor: A jelenkori büntetési elméletek kritikai áttekintése. ÁJT. 1976. 4.
- HOVLAND, C. I.–CAMPBELL, E. H.–BROCK, T.: The effects of „commitment” on opinion change following communication. in HOVLAND et alii: The order of presentation in persuasion. New Haven, 1957.
- HOVLAND, C.–JANIS, I. L.–KELLEY, H. H.: Communication and Persuasion. New Haven, 1959.
- HUME, D.: Essays I. London, 1875.
- HUSSERL, E.: Válogatott tanulmányai. Budapest, 1972.
- HUSZÁR Tibor: Fejezetek a munkaerőkölcs történetéből. Valóság. 1976. 8.

- HUXLEY, A.: *The Devils of Loudon*. Penguin, 1973.
- HYMAN, H.: Elemzési lehetőségek a leíró vizsgálatoknál. in *A szociológiai felvétel módszerei* (szerk.: Cseh-Szombathy L.–Ferge Zs.) Budapest, 1968.
- HYMAN, H.: *Political Socialization*. Glencoe, 1959.
- Az IFJÚSÁG közéleti, politikai tevékenysége. (A kutatási összefoglalót írta Peschka V.–Sajó A.) Budapest, 1976. (mimeo)
- INED 1974: *Le divorce et les Français I. Enquete d'opinion*. Institut national d'études démographiques. Travaux et Documents 69. (Boigeol, A. et alii.) Paris, 1974.
- INED 1975: *Le divorce et les Français II. L'expérience des divorcés*. Institut national d'études démographiques. Travaux et Documents 72. (Roussel, L. et alii.) PUF Paris, 1975.
- JADOV, V. A. és munkatársai: *A személyiség és értékorientáció*. in Pataki F.–Solymos Zs. (szerk.): *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény III*. Budapest, 1972.
- JADOV, V. A.: *Személyiségkonceptiók és a tömegkommunikációs kutatás ezzel kapcsolatos feladatai*. in *Szociálpszichológia*. szerk.: Hunyady Gy., Budapest, 1973.
- JAKOVLEV, A. M.: *Szociálpszichológia és a jogellenes magatartás*. in ANDORKA, 1974.
- JAKOVLEV, G. Sz.: *Problemü markszistszkoj teorii organizacii*. V. F. 1971. 5.
- JAKOVLEV, G. Sz.: *Apparat upravlenija: principü organizacii*. Moszkva, 1974.
- JAROS, D.: *Children's Orientation Toward the President: Some Additional Theoretical Considerations and Data*. *Journal of Politics*. 1967. May.
- JELLINEK, G.: *Allgemeine Staatslehre*. (4. kiad.) 1922.
- JELLINEK, G.: *System der subjektiven öffentlichen Rechte*. Tübingen, 1919.
- JENKINS, D.: *Job Power, Blue and White Collar Democracy*. New York, 1973.
- JENSEN, G. F.: *Crime doesn't pay: correlates of a shared misunderstanding*, *Social Problems*. 1969. Fall.
- JHERING, R.: *Der Zweck im Recht I–II*. Leipzig, 1877., 1883. (4. kiad. 1904.)
- JHERING, R.: *Küzdelem a jogért*, Budapest, 1874.
- JHERING, R.: *Der Kampf ums Recht* (szerk.: Chr. Rusche) Nürnberg, 1965.
- JONES, W.: *The Law and Legal Theory of the Greeks. An Introduction*. Oxford. 1956.
- JOSEPHUS, Flavius: *A zsidók története*. Budapest, 1966.
- (KÁLVIN) CALVIN, J.: *Commentaires sur le Nouveau Testament*. Ed. française, Paris, 4. Vol. 1854. (az 1561. évi francia kiadás alapján)
- KÁLVIN János: *A keresztény vallás alapvonalai*. (Institutio religionis christianae. 1536.) Budapest, 1903.
- KANT, I.: *Gesammelte Werke*. (szerk.: Schubert, F. W.–Rosenkranz, K.) Leipzig, 1838–1840.
- KANT, I.: *Metaphysik der Sitten*. (Vorlander Ausg.) bei Reiner, 1922. (Kirchmann ausg. 1870.)
- KANT, I.: *Az ítélőerő kritikája*. Budapest, 1966.
- KANT, I.: *A vallás a puszta ész határain belül (tanulmányok)* Budapest, 1974.
- KANTOROWICZ, H.: *The Definition of Law*. Cambridge. 1958.
- KARPEC, I. I.–RATYINOV, A. R.: *A jogtudat és a bűnözés okai*. *Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle*, 1969. 9.
- KASER, M.: *Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*. (2. kiad.) München, 1971.
- KATZ, D.: *Az attitűdök tanulmányozásának funkcionális megközelítése*. in *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény III*. szerk.: Pataki F.–Solymosi Zs. Budapest, 1972.
- KATZ, E.–EISENSTADT, S. N.: *Some Sociological Observations on the Response of Israeli Organizations to New Immigrants*. ASQ, 1960.
- KATZ, E.–EISENSTADT, S. N.: *Some Sociological Observations on the Response of Israeli Organizations to New Immigrants*. ASQ, 1960.

- KATZ, E.–DANET, B.: *Petitions and Persuasive Appeals: A Study of Official-Client Relations*. ASR, 1966.
- KATZ, E.–DANET, B. (szerk.): *Bureaucracy and the Public. A reader in official-client relations*. New York, 1973.
- KAUFMANN, A. (szerk.): *Die ontologische Begründung des Rechts*. Bad Homburg, 1965.
- KAUPEN, W.: *Public Opinion of the Law in a Democratic Society*. in KNOWLEDGE, 1973.
- KAWASHIMA, T.: *Dispute resolution in Japan*. in AUBERT, 1972.
- KELSEN, H.: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen, 1911.
- KELSEN, H.: *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*. Tübingen, 1922.
- KELSEN, H.: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, 1925.
- KELSEN, H.: *Die Idee des Naturrechts*. Zeitschrift für öffentliches Recht. 1927.
- KELSEN, H.: *The Communist Theory of Law*. London, 1955.
- KELSEN, H.: *What is Justice? (Collected Essays)* Berkeley and Los Angeles, 1960.
- KELSEN, H.: *Theorie pure du droit*. Paris, 1962.
- KERIMOV, D. A.: *Filoszofszkije problemü prava*. Moszkva, 1972.
- KEYNES, J. M.: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest, 1965.
- KINTSCH, W.: *Models for Free Recall and Recognition*. in NORMAN, D. A. (szerk.): *Models of Human Memory*. New York. Academic, 1970.
- KLEIN, F.: *Die psychischen Quellen des Rechtsgehorsams und der Rechtsgeltung*. Berlin, 1912.
- KLENNER, H.: *Zur ideologischen Natur des Rechts*. in *Staat und Recht im Lichte des Grossen Oktober*, Berlin, 1957.
- KNOWLEDGE and Opinion about Law: Podgórecki, A. et. alii. London, 1973.
- KOCH, H.–ZENZ, G.: *Erfahrungen und Einstellungen von Klägern in Mietprozessen*. Jb. 1972.
- KOEPPEN, Sh. R.: *Children and Compliance: A Comparative Analysis of Socialization Studies*. in KRISLOV, 1973.
- KOSIK, K.: *A konkrét dialektikája*. Budapest, 1967.
- KOVÁCS István: *Negyedszázad a népi demokratikus alkotmányfejlődés útján. (1949–1974.)* ÁJT, 1974. 1.
- KÖNIG, R.: *Das Recht im Zusammenhang der sozialen Normensysteme*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 11. 1967.
- KRISLOV, S. et alii. (szerk.): *Compliance and the Law*. London, 1973.
- KRISZTICS Sándor: *Az állambatartozás vizsgálata tömeglélektani kísérlet alapján*. Budapest, 1928.
- KUDRJAVCEV, V. N.: *Szociologija, pravo i kriminologija*. SZGP, 1968. 2.
- KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, 1960.
- KULCSÁR Kálmán: *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Budapest, 1961.
- KULCSÁR Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Budapest, 1966.
- KULCSÁR Kálmán: *Az ember és társadalmi környezete*. Budapest, 1969.
- KULCSÁR Kálmán: *Társadalom, politika, jog*. Budapest, 1974.
- KULCSÁR Kálmán: *Szervezeti jogkövetés – egyéni jogkövetés*. JTK 1975/a. 8.
- KULCSÁR Kálmán: *A szervezet és környezete. Valóság*, 1975/b. 11.
- KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia alapjai*. Budapest, 1976/a.
- KULCSÁR Kálmán: *A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás*. *Gazdaság és Jogtudomány*. 1976/b. 1–2.
- KULCSÁR Kálmán: *A történetiség a jogszociológiában*. JTK. 1976/c. 4.
- KULCSÁR Kálmán: *A konzisztencia problémája a jogi rendszerben*. *Valóság*, 1977/a. 5.
- KULCSÁR Kálmán: *A jog hatékonyságának társadalmi tényezői*. JTK. 1977/b. 6–7.

- KULCSÁR László: A közigazgatás (államigazgatás) személyi állománya összetételének és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszerének szociológiai vizsgálata. Zárótanulmány. Budapest, 1977.
- KUTCHINSKY, B.: Law and Education: Some Aspects of Scandinavian Studies on „The General Sense of Justice” Acta Sociologica. 1966. 1–2.
- KUTCHINSKY, B.: Knowledge and attitudes regarding legal phenomena in Denmark. in CRISTIE, N.: Scandinavian Studies in Criminology, Vol. 2. Oslo, 1968.
- KUTCHINSKY, B.: Pornografia e crimine in Danimarca. Problemi e documenti. Milano, 1971.
- KUTCHINSKY, B.: „The Legal Consciousness”: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. in KNOWLEDGE, 1973.
- KUTCHINSKY, B.: Pornography and sex crimes in Denmark. Early research findings. London, 1973/b.
- LADINSKY, J.: Careers of Lawyers, law practice, and legal institutions. ASR, 1963.
- LANE, R. E.: Political Man. New York–London, 1972.
- LANGTON, K. P.: Political Socialization. Oxford, 1969.
- LASLETT, P.: Introduction. in LOCKE, 1960.
- LAZARSELD, P. F.–ROSENBERG, M. (szerk.): The Language of Social Research. Glencoe. 1955.
- LÉAUTE, J.–TUBACH, G.–BASSOMPIERE, G.: Sondage sur l'estimation de la gravité comparée des principales infractions. Année Sociologique. 1970.
- LEFKOWITZ, M.–BLAKE, R. R.–MOUTON, J. S.: Status of actors in pedestrian violation of traffic signals. Journal of Abnormal and Social Psychology. 1955.
- LEJSZT, O. E.: Szankcija v szovjetszkom prave. Moszkva, 1962.
- LEMERT, E. M.: Társadalmi struktúra, társadalmi kontroll és deviáció. in ANDORKA, 1974.
- LENIN, V. I.: Összes Művei sorozat. ÖM
- LENIN, V. I.: Állam és forradalom. Művei. 25. Budapest, 1952.
- LESNODORSKI, B.: Jurigycseszkije i adminisztrativnüle elementü v pereusztrojszvtve szovremennovo goszudarsztva. Előadás a XIII. nemzetközi történelemtudományi kongresszuson. Moszkva, 1970.
- LÉVY, E.: Vision socialiste du Droit. Paris, 1926.
- LIPSET, S. M.: Opinion Formation in a Crisis Situation. in LAZARSELD–ROSENBERG, 1955.
- LLEWELLYN, K.: The Normative, the Legal and the Law Jobs: The Problem of Juristic Method. Yale Law Review 1940.
- LLEWELLYN, K.: The Bramble Brush. (2. kiad.) 1951.
- LLEWELLYN, K.–HOEBEL, E. A.: The Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence, Norman, Okla. 1967.
- LOCKE, J.: Two Treatises of Government. Cambridge. 1960.
- LOCKE, J.: Értekezés az emberi értelemről. I–II. Budapest, 1964.
- LUHMANN, N.: Positivität des Rechts als Voraussetzung einer modernen Gesellschaft. Jb. 1970.
- LUKÁCS György: Az ész trónfosztása. Budapest, 1965.
- LUKÁCS György: Az esztétikum sajátossága. I–II. Budapest, 1969.
- LUKÁCS György: Történelem és osztálytudat. Budapest, 1971.
- LUKÁCS György: Utam Marxhoz. I–II. Budapest, 1971.
- LUKÁCS György: A társadalmi lét ontológiájáról. I–III. Budapest, 1976.
- LUKASEVA, A. E.: Szocialiszticyceszkije pravoszoznanyije i zakonnoszty. Moszkva, 1973.
- LUKASEVA, A. E.: Obsaja teoria prava i mnogoaszpektnüj analiz pravovüh javljenij. SZGP 1975. 4.
- LUNDSTEDT, A. V.: Die Unwissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft. Berlin–Leipzig, 1936.
- LUTHER, M.: Művei II. rész. Egyházszerzővő iratok. Kiadta a Luther-Társaság. Budapest, 1904–1917. II. III. IV. kötet Pozsony. (Sajtó alá rendezte Dr. Masznyik Endre.)
- MACAULAY, S.: Contract Law among American Businessmen. in BLACK, 1973.
- MACPHERSON, C. B.: The Political Theory of Possessive Individualism. Hobbes to Locke. Oxford, 1964.

- MAIHOFFER, W.: Die Natur der Sache. in KAUFMANN, 1965.
- MAINE, S. H.: A jog óskora. Budapest, 1875.
- MÁKELÁ, K.: Public Sense of Justice and Judicial Practice. Acta Sociologica. 1966. 1–2.
- MALINOWSKI, B.: Crime and Custom in Savage Society. London, 1947.
- MALINOWSKI, B.: Baloma. Budapest, 1972.
- MANN, Th.: Deutschland und die Deutsche. in Gesammelte Werke. 12. Bd. Berlin–Weimar, 1965.
- MANTELL, L. D. M.: The Potential for Violence in Germany. Journal of Social Issues, 1971.
- MARCIC, R.: The Persistence of Right–Law. ARSP 1973. 1.
- MARCUSE, H.: One-Dimensional Man, Beacon Press, Boston, 1968.
- MARCUSE, H.: Filozófia és kritikai elmélet. in Tény. Érték. Ideológia. (összeáll. Papp Zsolt) Budapest, 1976.
- MARTON Géza: Kísérletek a laikus jogéret kipuhatólására a tárgyi felelősség kérdéseiben. Mikolci Jogászetel Könyvtára, 85. sz. Miskolc, 1932.
- MARTON Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Budapest, 1960.
- MARX, K.: A tőke I. (2. kiad.) Budapest, 1949. III. Budapest, 1961.
- MARX, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest, 1962.
- MARX–ENGELS: Válogatott Művek I–II. (MEVM) Budapest, 1963.
- MARX, K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I–II.; (MEM 46. 1–2.) Budapest, 1972.
- MARX MOORSTEIN, M.: Einführung in die Bürokratie. Neuwied, 1959.
- MATZA, D.: Becoming Deviant. Englewood Cliffs, N. J. 1959.
- MAYER, M. E.: Rechtsnormen und Kulturnormen. Breslau, 1903.
- MAYHEW, L.–REISS, A. J.: The Social Organization of Legal Contacts. ASR. 1969. 3.
- MAYHEW, L.–REISS, A. J.: Social Class and Legal Services in America. in BLACK, 1973.
- MEM = MARX–ENGELS Művei (Budapest)
- MENGER, K.: Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen. Tübingen, 1908. (4. kiad.)
- MENGONI, L.: I pensieri di Montaigne sul diritto. RIFD 1973, 2.
- MÉREI Ferenc–V. BINÉT Ágnes: Gyermeklélektan. Budapest, 1970.
- MERTON, R. K.: Társadalmi struktúra és anómia. in ANDORKA, 1974.
- MERTON, R. K.–BROOM, L.–COTTRELL, L. S. (szerk.): Sociology Today. Problems and Prospects. I–II. New York, 1965.
- MERTON, R. K.: Social Theory and Social Structure. Glencoe, 1957.
- MERTON, R. K.: The Sociology of Science, Chicago, 1973.
- MILGRAM, S.: Obedience to Authority. New York, 1974.
- MILLER, D. R.–SWANSON, G. E.: The Changing American Parent. New York, 1958.
- MILLER, P.: Roger Williams: His Contribution to the American Tradition. „Makers of the American Traditions Series.” Indianapolis, 1953.
- MOLNÁR Edit, S.–PONGRÁCZ Tiborné: A népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvéleménykutatás néhány előzetes eredménye. Demográfia. 1975. 4.
- MONTAIGNE: Essais. Paris, 1961.
- MONTESQUIEU, Ch. L. S.: A törvények szelleméről. I–II. Budapest, 1962.
- MOOR Gyula: A jogi személy elmélete. Budapest, 1931.
- MSZMP = A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. Kongresszusa. Budapest, 1975.
- MURAMETSZ, O. F.: Pravovoje voszpitanijje kak metod ideologicseszkoj gyejatyelnosztyi po formirovanyiju pravoszoznanyija trudjasihszja. in PROBLEMŰ, 1974.
- MYRDAL, G.: Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani tanulmányok. Budapest, 1973.
- NASCHITZ, A.: Conștiinta juridica socialista. Bucuresti, 1964.
- NEWCOMB, T. M.: The acquaintance process. New York, 1961.

- NEWCOMB, T. M. et al: Persistence and Change: Bennington College and His Students after Twenty Five Years. New York, 1967.
- NIETZSCHE, F.: Válogatott írásai, Budapest, 1972.
- NISBET, R.: Kinship and Political Power in First Century Rome. in BLACK, 1973.
- NIZSALOVSKY Endre: Az állami vállalatok forgalmi viszonyainak új alakulásához. ÁJT 1968.
- NOBUYOSHI, A.: Consciousness of Human Rights and Problems of Equality. in Japanese Politics – An Inside View. ed Hiroshi, Itoki, Ithaca–London, 1973.
- NONET, P.: Administrative Justice. New York, 1969.
- OLIVECRONA, K.: Law as Fact. Copenhagen – London, 1939.
- OPALEK, K.–ZAKRZEWSKY, W.: Z zagadnień praworzadności socjalistycznej. Warszawa. 1958.
- OPPENHEIM, A. N.: Questionnaire Design and Attitude Measurement. New York. 1966.
- OPPENHEIMER, F.: System der Soziologie. IV/3. Stadt und Bürgerschaft. Die Neuzeit. Jena, 1935.
- OSGOOD, C. E.–TANNENBAUM, P. M.: The principle of congruity in the prediction of attitude change. Psych. R. 1955.
- OSSOWSKA, M.: Erkölcszociológia. Budapest, 1973.
- OTT, C.: Die soziale Effektivität des Rechts bei der politischen Kontrolle der Wirtschaft. Jb. 1972.
- PARONI, J. R.: Studi e ricerche sull'assistenza legale ai non abbienti negli Stati Uniti. Sociologia del Diritto. 1974/1.
- PARSONS, T.: The Structure of Social Action. New York, 1937.
- PARSONS, T.: Toward a General Theory of Action. 1951.
- PARSONS, T.: How Are Clients Integrated in Service Organizations. in ROSENBERG, 1970
- PARSONS, T.: The System of Modern Societies. Prentice-Hall. Inc. Englewood Cliffs, N. J. 1971.
- PASSERIN d'ENTREVES, A.: Obbligo politico e libertà di coscienza. RIFD, 1973. 1.
- PASUKANIS, E.: La théorie générale du droit et le marxisme. Paris, 1970.
- PERCHERON, A.: La conception de l'autorité chez les enfants français. Revue Française de Science Politique. 1971. 1.
- PESCHKA Vilmos: Az egzisztencialista jogfilozófia. in SZABÓ, 1963.
- PESCHKA Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Budapest, 1965.
- PESCHKA Vilmos: A fenomenologizmus a modern jogfilozófiában. ÁJT, 1967. 1.
- PESCHKA Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Budapest, 1972.
- PESCHKA Vilmos: (Hozzászólás) Az MTA 1971. évi közgyűlésének tudományos programjából. MTA II. Oszt. Közl. 20. 1972/b.
- PESCHKA Vilmos: A jogi norma parancsoló, tiltó és engedélyező diszpozíciójának problémái. ÁJT 1974. 1.
- PESCHKA Vilmos: Max Weber jogszociológiája. Budapest, 1975.
- PETRAZYCKI, L.: Über die Motive des Handelns. Berlin, 1907.
- PÉTERI Zoltán: Gustav Radbruch és a relativista jogilozófia néhány kérdése. in SZABÓ, 1963.
- PIAGET, J.: Le jugement moral chez l'enfant. Paris, 1932.
- PIAGET, J.: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1970.
- PIKLER Gyula: Bevezető a jogbölcseletbe. Budapest, 1892.
- PIKLER Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről. Budapest, 1897.
- PLATÓN: Összes művei. I–II. Budapest, 1943.
- PODGÓRECKI, A.: Law and Society. London, 1974.
- PODGÓRECKI, A.–KURCZEWSKI, J.–Kwasniewski, J.–LOS, M.: Poglady społeczeństwa polskiego na moralność i prawo. Warszawa, 1971.
- POLIN, R.: Politique et Philosophie chez Thomas Hobbes. Paris, 1953.
- POUND, R.: Social Control through Law. New Haven, 1969.
- PRAVOVAJA kultura i voproszi pravovovo vospitanyija. szerk.: BOJKOV, A. D. et alii. Moszkva, 1975.

- PROBLEMŰ metodologii i metodiki pravovegyenyija. szerk.: KERIMOV, O. A.–KUDRJAVCEV, V. N. et alii. Moskva, 1974.
- RADBRUCH, G.: Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. Süddeutsche Juristenzeitung. 1946.
- RADCLIFFE-BROWN, A.: The Andaman Islanders. Cambridge, 1922.
- RAWLS, J.: A Theory of Justice. Cambridge, 1971.
- RÉCKLESS, W. C.: The Crime Problem. New York, 1961.
- RECKLESS, W. C.–FERRACUTI, F.: Atteggiamenti verso la legge, i tribunali e la polizia: confronto tra adulti criminali e non criminali. Quaderni di Criminologia. 1968. 3.
- REGIMES matrimoniaux: La reforme des regimes matrimoniaux. Sondages. 1967. 1.
- REHBINDER, M.: Einführung in die Rechtssoziologie. Frankfurt/M., 1971.
- REICH, N.: Sozialismus und Zivilrecht. Athenäum. 1972.
- RENNER, K.: Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion. Tübingen, 1929.
- RIESMAN, D.: A magányos tömeg. Budapest, 1973.
- RIEZLER, E.: Das Rechtsgefühl. Rechtspsychologische Beachtungen. München, 1946.
- RIPERT, G.: Le socialisme juridique d'Emmanuel Lévy. in LÉVY, 1933.
- ROBERT, Ph.–FAUGERON, C.: Représentations du système de justice criminelle, essai de typologie. Acta Criminologica. 1973.
- ROBERTSON, R.–TAYLOR, L. – Deviance, Crime and Social-Legal Control. London. 1973.
- ROKEACH, M.: Beliefs, Attitudes and Values. San Francisco, 1970.
- ROMMEN, H.: Die ewige Wiederkehr des Naturrechts. München, 1947.
- ROSE, A. M. (szerk.): Human Behavior and Social Processes. Boston, 1962.
- ROSENBERG, M. J.–ABELSON, H. I.: An analysis of cognitive balancing. in ROSENBERG, M. J. et alii (szerk.): Attitude organization and change: An analysis of consistency among attitude components, New Haven, 1960.
- ROSENBERG, S.: The Recall of Verbal Material Accompanying Semantically Well Integrated and Semantically Poorly – Integrated Sentences. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. 8. 1969.
- ROSENBERG, W.–LEFTON, M. (szerk.): Organizations and Clients. Essays in the Sociology of Service. Columbus, 1970.
- ROSS, A.: Towards a Realistic Jurisprudence. Kopenhagen, 1946.
- ROSS, A.: On Law and Justice. London, 1958.
- ROUSSEAU, J. J.: Társadalmi szerződés. Budapest, 1947.
- ROUSSEAU, J. J.: Oeuvres Complètes. Bibliothèque de la Pleiade. Paris, 1959–65.
- RUBINSTEIN, Sz. L.: Lét és tudat. Budapest, 1962.
- RUBIN, A. V.: Vidü i sztruktura pravovüh norm. Učsebnüje zapiszki. Permszkovo G. U. 1957. 3.
- RYLE, G.: A szellem fogalma. Budapest, 1974.
- SACK, Fr.: Definition von Kriminalität als politisches Handeln. in Kritische Kriminologie. München, 1974.
- SACK, Fr.: Neue Perspektiven in der Kriminologie. in SACK–KÖNIG (szerk.): Kriminalsoziologie. Frankfurt/M. 1968.
- SAJÓ András: Miért nem természetjogász Thomas Hobbes. ÁJT 1974/a. 1.
- SAJÓ András: A szuverén és az alattvaló helyzete Thomas Hobbes felfogásában. ÁJT 1974/b. 3.
- SAJÓ András: Újabb kísérletek a szankció meghatározására. JTK 1974/c. 7.
- SAJÓ András: Empirikus elővizsgálatok a jogtudatról. ÁJT 1975/a. 3. sz.
- SAJÓ András: Platon állam- és jogfelfogásának egyes kérdései ÁJT 1975/b.
- SAJÓ András–SZÉKELYI Mária–MAJOR Péter: Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról. (MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa. Társadalom és jog. 4.) Budapest, 1977.
- SAJÓ András: Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás. Budapest, 1978.

- SAMU Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja. Budapest, 1964.
- SAMU Mihály (szerk.): Állam- és jogelmélet. (tankönyv) Budapest, 1970.
- SAMU Mihály: Politika – Jogpolitika – Jog. JTK 1974. 8.
- SAMU Mihály: A hatalom és az állam. Bp. 1977.
- SÁRKÖZY Tamás: Indirekt gazdaságirányítás – vállalati árutermelés és tulajdonjog. Bp. 1973.
- SÁRKÖZY Tamás: Az állami makroökonomiai tervezés egyes jogi kérdései Nyugat-Európában. ÁJT 1974. 3.
- SAVIGNY, C. F.: System des heutigen Römischen Rechts. I. Berlin, 1840.
- SAVITZ, L. D.: A study of capital punishment. J. of. Crim. Law, Criminology and Police Science, 1958. Dec.
- SCHELLING, T. C.: The Strategy of Conflict. Cambridge, Mass. 1960.
- SHELFSKY, H.: Systemfunktionaler, antropologischer und personfunktionaler Ansatz der Rechtssoziologie. Jb. 1970.
- SCHMIDT, J.: Privatrecht und Gesellschaftsordnung. Rechtstheorie. 1975. 1.
- SCHMIDT, K. D.: Luthers Staatsauffassung. in WOLF 1972.
- SCHULZE, W. A.: Römer 13 und das Widerstrandrecht. ARSP. 1956.
- SCHUYT, C. J. M.–RUYS, J. C. M.: Die Einstellung gegenüber neuen sozialökonomischen Gesetzen – Eine vorher – nachher – Untersuchung normativer Wirkungen der Einführung der Mehrwertsteuer. Jb. 1972.
- SCHWARTZ, R. D.–ORLEANS, S.: On Legal Sanctions. University of Chicago Law Review. 1967. 2.
- SCOTT, J. F.: Internalization of Norms. A Sociological Theory of Moral Commitment. Englewood Cliffs, N. J. 1971.
- SCSELOKOV, H. A.: Pravovje vospitanyije na szovremennom etape, SZGP. 1972. 1.
- SECORD, P. F.–BACKMAN, W.: Szociálpszichológia. Budapest, 1972.
- SELLIN, T.: Culture Conflict and Crime. New York, Social Science Research Council Bull. (41.) 1938.
- SELZNICK, Ph.: Law, Society and Industrial Justice. New York, 1969.
- SHERIF, M.–SHERIF, C. W.: Social Psychology. Harper International Edition. 1969.
- SHIBUTANI, T.: Society and Personality. Englewood Cliffs, N. J. 1961.
- SIMMEL, G.: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Budapest, 1973.
- SIMON, H. A.: Recent Advances in Organization Theory. in Research Frontiers in Politics and Government. Washington, 1955.
- SIMON, H. A.: Administrative Behavior. New York–London, 1957.
- SINCLAIR, A.: Prohibition: The Era of Excess. Atlantic, 1962.
- SJOBERG, G.–BRYMER, R.–FARRIS, B.: Bureaucracy and the Lower Class. in KATZ. 1973.
- SOBOUL, A.: A francia forradalom története. Budapest, 1963.
- SOLT, L. F.: Saints in Arms. Puritanism and Democracy in Cromwell's Army. Stanford–London, 1959.
- SÓLYOM László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Budapest, 1977.
- SOMLÓ, F.: Juristische Grundlehre. Leipzig, 1917.
- SPINOZA: Teológiai-politikai tanulmány. Budapest, 1953.
- SPINOZA: Politikai tanulmány – Levezetés. Budapest, 1957.
- STAHL, J.: Philosophie des Rechts III. Bd. Heidelberg (3. kiad.), 1856.
- STAMMLER, R.: Theorie der Rechtswissenschaft. Halle, 1923.
- SUCCESSIONS: Attitudes des français à l'égard des successions. Sondages. Revue française de l'opinion publique. 1970. 4.
- STJERNQUIST, P.: How are Changes in Social Behavior Developed by Means of Legislation. in Legal Essays. A Tribute to Frede Castberg. Oslo, 1963.
- STUDNICKI, Fr.: Cybernetika i prawo. Warszawa, 1969.

- STURM, A.: Die psychologische Grundlagen des Rechts. Leipzig, 1910.
- SUDNOW, D.: Normal Crimes: Sociological Features of the Penal Code in a Public Defender Office. Social Problems. 1965. (Winter)
- SUDNOW, D. (szerk.): Studies in Social Interaction. Glencoe, 1972.
- SUMNER, W. G.: Folkways. Boston, 1906.
- SUTHERLAND, E. H.: White Collar Crime. New York, 1960.
- SUTHERLAND, E. H.–CRESSEY, D. R.: Principles of Criminology. (5. kiad.) New York, 1955.
- SYKES, G. M.–MATZA, D.: Techniques of Delinquency. in WOLFGANG, 1970.
- SZABÓ András (szerk.): Kriminológiai szociológia. Budapest, 1975.
- SZABÓ Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Budapest, 1955.
- SZABÓ Imre (szerk.): Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről. Budapest, 1963.
- SZABÓ Imre: Társadalom és jog. Budapest, 1964.
- SZABÓ Imre: Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog. Budapest, 1967.
- SZABÓ Imre: A jogelmélet alapjai. Budapest, 1971.
- SZABÓ Imre: A jog társadalmi funkciói. 1973. ÁJT. 1.
- SZABÓ Imre: A jog fogalmáról. 1975. ÁJT. 2.
- SZABÓ Imre: Jogelmélet. Budapest, 1977.
- SZABÓ, D.–GAGNE, D.–PARIZEAU, A.: L'adolescent et la société. Bruxelles, 1972.
- SZAFAROV, R. A.: Obsztyvennoje mnyenyije i goszudarsztvennoje upravlenyje. Moszkva, 1975.
- SZAMEL Lajos: Bürokrácia és bürokratizmus. JTK 1970. 7.
- SZANDTNER Pál: Az alattvalói engedelmesség problémája. Nagyvárad, 1914.
- SZASZ, Th. S.: The Myth of Mental Illness. London, 1962.
- SZEKFI Gyula: Forradalom után. é. n. Cserépfalvi.
- SZOTÁCSKY Mihály: A jog lényege. Budapest, 1970.
- SZOTÁCSKY Mihály: A szocialista jog és igazságosság. Magyar Jog, 1970/b. 7.
- TAMÁS András: A jogtudat meghatározása, gyakorlati vonatkozások. JTK 1969. 1.
- TAPP, J. L.–LEVINE, F. J.: Persuasion to Virtue, in KRISLOV, 1973.
- THOREAU, H. D.: Walden, or Life in the Woods. – On the Duty of Civil Disobedience. New York, 1962.
- THURSTONE, L. L.: The method of paired comparison for social values. Journal of Abnormal and Social Psychology. 1927.
- TIMASHEFF, N.: Introduction. Law and Morality: Leon Petrazycki. Cambridge, Mass. 1955.
- TOCQUEVILLE, A.: L'Ancien Régime et la Révolution. Oeuvres Complètes. II. Paris.
- TOLSZTOJ, L.: Gyermekkor, Serdülőkor, Ifjúság, Budapest, 1964.
- TUMANOV, V. A.: Burzsoaznaja pravovaja ideologia. Moszkva. 1971.
- UNGER, R. M.: Law a Modern Society. Glencoe. 1976.
- UVASZENYIJE: Formirovanyije uvazsenyija k szocialisztvicseszkomu pravu. SZGP 1975. 4.
- VAN HOUTTE, J.–VINKE, Attitudes Governing the Acceptance of Legislation among Various Social Groups. in KNOWLEDGE, 1973.
- VAS Tibor: A szocialista jogalkotás főbb kérdései. JTK 1958. 11–12.
- VAS Tibor: Zárszó (A Magyar Jogász Szövetség Siófoki Kongresszusán.) JTK 1969. 10.
- VAJDA Mihály: A mítosz és a ráció határán. Budapest, 1969.
- VARGA Csaba: A kodifikáció klasszikus típusának születése Franciaországban. ÁJT 1974. 3.
- VARGA Csaba: Racionalitás és jogkodifikáció. Szociológia. 1975. 2.
- VERDROSS, A.: Abendländische Rechtsphilosophie. Wien, 1958.
- VÉKÁS Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Budapest, 1977.
- VIANO, C. A.: John Locke: Dal Razionalismo all' Illuminismo. Torino, 1960.

- VIGH József–TAUBER István: A szabadságvesztés büntetés hatékonyságának főbb jellemzői. JTK 1976. 11.
- VISINSZKIJ, A. J.: A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Budapest, 1950.
- VISKI László: Kriminálpszichológia és közlekedési bűncselekmények. JTK 1973/a. 7–8.
- VISKI László: Integrált bűnözés elmélet és közlekedési kriminológia. JTK 1973/b. 10.
- VISKI László: Egy közlekedéskriminológiai kísérleti felismerés megállapításaiból. Kriminológiai és Kriminológiai tanulmányok, X. Budapest, 1973/c.
- VITCSENKO, A. M.: Metod pravovovo regulirovanyija szocialiszticeszkij obsesztvennih otnosenij. Szarátov, 1974.
- VOPROSZI ideologicseszkij rabotü KPSZSZ; Szbornyik dokumentov. Moszkva, 1972.
- VOLTAIRE: Dictionnaire philosophique. in Oeuvres completes VII. Paris, 1876.
- VROOM, V. H.–YETTON, P. W.: Leadership and Decision-making. Pittsburgh, 1973.
- WAGNER, I.: Einige allgemein-theoretische Fragen der effektiven Verwirklichung der Normen des sozialistischen Rechts unter dem Aspekt des Wirkungs- und Ausnutzungsmechanismus sozialer Gesetze. Wiss. Zeitschrift d. Karl-Marx-Universität. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. 1975. 3.
- WALKER, N.–ARGYLE, M.: Does the law affect moral judgements. British Journal of Criminology. 1964. 4.
- WALKER, W.: The Creeds and Platforms of Congregationalism. American Church History. vol. 3. New York, 1893.
- WEBER, M.: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1967/a.
- WEBER, M.: Rechtssoziologie. Neuwied, 1967/b.
- WEBER, M.: Állam – Politika – Tudomány. Budapest, 1970.
- WERBŐCZY István: Hármaskönyve. Budapest, 1894.
- WEYRAUCH, W. O.: Zum Gesellschaftsbild des Juristen. Neuwied – Berlin, 1970.
- WHYTE, W. F.: The Organization Man. New York, 1957.
- WIATR, J.: Az A „ideológia alkonya”? Budapest, 1969.
- WILLISTON, S.: The History of the Law of Business Corporations before 1800. Select Essays in Anglo-American Legal History. III. Cambridge, 1909.
- WÓDZ, J.: Zjawiska patologii społecznej a sankcje społeczne i prawne. (Wyniki badan empirycznych w Nowej Hucie. PAN Institut Nauk Prawnych.) Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1973.
- WOLF, G. (szerk.): Luther und die Obrigkeit. Darmstadt. 1972.
- WOLFE, D. (szerk.): Leveller Manifestoes of the Puritan Revolution, Frank Cass. 1967.
- WOLF, R. P. (szerk.): The Rule of Law. New York, 1971.
- WOLFGANG, M. E.–SAVITZ, L.–JOHNSTON, H. (szerk.): The Sociology of Crime and Delinquency. (2. kiad.) New York, 1970.
- WOOD, A. L. Deviant Behavior and Control Strategies. Lexington, 1974.
- WOODHOUSE, A. S. P.: Puritanism and Liberty, Being the Army Debates (1647–9) from the Clarke Manuscripts with Supplementary Documents. London, 1938.
- WRIGHT, G. H.: Norm and Action. London, 1963.
- WRIGLEY, E. A.: Népesedés és történelem. Budapest, 1973.
- WRÓBLEWSKI, J.: Oceny i normy moralne w wykadni prawa. Zeszyty Naukowe. ULI 22. 1961.
- ZAHN, T.: Kommentar zur Römerbrief. Hannover, 1925.
- ZEILLER, V. F.: Das natürliche Privatrecht. Wien, 1808. (2. kiad.)
- ZIEMBIŃSKI, Z.: Argumentacje moralne stosowane przez prawników. Etyka. 1967. 2.
- ZSURAVLJEV, G. T.: Szocialnaja informacija i upravlenyje ideologicseszkim processzom. Moszkva, 1973.

FOLYÓIRAT-RÖVIDÍTÉSEK

- ÁJT = Állam- és Jogtudomány
AJS = American Journal of Sociology
ARSP = Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie
ASR = American Sociological Review
ASQ = Administrative Science Quarterly
JTK = Jogtudományi Közlöny
Jb. = Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie
RIFD = Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto
SZGP = Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo
VP = Voproszi Filozsofii

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg:

Hágelmayer Istvánné

A KOLLEKTÍV SZERZŐDÉS ALAPKÉRDÉSEI

342 oldal — Kötve 62,— Ft

Kovacsicsné Nagy Katalin

BEVEZETÉS A KRIMINÁLINFORMATIKÁBA

298 oldal, 27 ábra, 53 táblázat — Kötve 72,— Ft

Sajó András

**TÁRSADALMI SZABÁLYOZOTTSÁG
ÉS JOGI SZABÁLYOZÁS**

Jogtudományi értekezések

151 oldal — Füzve 17,— Ft

Sárközy Tamás — Fábián Ferenc

VÁLLALATI TÁRSULÁSOK JOGA

A szocialista vállalat 8.

166 oldal, 8 táblázat — Füzve 27,— Ft

Szabó Imre

A JOG ÉS ELMÉLETE

Jogtudományi értekezések

161 oldal — Füzve 18,— Ft

Világhy Miklós

GAZDASÁGPOLITIKA ÉS POLGÁRI JOG

120 oldal — Kötve 37,— Ft

**AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST**

